

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 10

**НА ПОШАНУ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК
О. Б. ГОЛОВКА**

Кам'янець-Подільський
2022

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 14717-3688 ПР від 12.12.2008 р.

Друкуються за ухвалою вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 29 листопада 2022 р.)

Видання індексується наукометричною базою: **Google Scholar**

Рецензенти:

В.А. Брежуненко – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (м. Київ);

Р.М. Постолювський – кандидат історичних наук, професор, ректор Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Редакційна колегія:

В.С. Степанков, академік УАІН, доктор історичних наук, професор (*головний редактор*); **С.А. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*); **І.І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*); **Д.П. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **С.В. Віднянський**, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор; **О.Б. Головка**, академік АН Вищої школи України, доктор історичних наук, старший науковий співробітник; **А.М. Жванко**, доктор історичних наук, професор; **О.М. Кравчук**, кандидат історичних наук, доцент; **Ю.А. Мицик**, доктор історичних наук, професор; **А. Тетерич-Пузьо**, доктор габілітована, професор (Інститут історії Поморської академії, Слупськ, Республіка Польща); **О.М. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **Я.О. Федорук**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник; **М. Шварц**, доктор філософії, старший науковий співробітник (Інститут історії Словацької академії наук, Братислава, Словацька республіка); **П. Шолтес**, доктор філософії, доцент, старший науковий співробітник (Інститут історії Словацької академії наук, Братислава, Словацька республіка).

П78 Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Випуск 10: На пошану доктора історичних наук О.Б. Головка. 416 с.

У десятий випуск збірника, присвячений 70-річчю від дня народження доктора історичних наук О.Б. Головка, увійшли статті провідних вітчизняних та зарубіжних фахових істориків, наукові інтереси яких пов'язані із дослідженням історії країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та ролі й місця України у розвитку даного регіону.

Рекомендовано для науковців, викладачів ЗВО, студентів та всіх, хто цікавиться історією ЦСЕ.

УДК 94(4)(082)
ББК 63.3(4)я43

Адреса редакційної колегії: кафедра всесвітньої історії, історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301.

Веб-сайт видання: <http://cse.kpnu.edu.ua>

© К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2022

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

**PROBLEMS OF HISTORY
OF CENTRAL
AND EASTERN EUROPE**

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

ISSUE 10

**IN HONOUR OF DOCTOR OF HISTORICAL
SCIENCES O.B. HOLOVKO**

Kamianets-Podilskyi
2022

*Certificate on the state registration for the printed media:
KV № 14717-3688, 12.12.2008*

*Recommended for publication by the Academic Senate of the Kamianets-Podilskyi
Ivan Ohiienko National University, Protocol No. 11, November 29, 2022*

*The publication is indexed by scientometric database: **Google Scholar***

Reviewers:

Viktor A. Brechunenko – Doctor of Historical Sciences (DSc. in History), Professor, Head of Act Archeography Department in M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv);

Ruslan M. Postolovskyi – Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Professor, Rector of Rivne State University Humanities (Rivne).

Editorial college:

Valerii S. Stepankov, Academician of Ukrainian Academy of Historical Sciences, Doctor of Historical Sciences (DSc. in History), Professor (*editor-in-chief*); **Serhii A. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences (DSc. in History), Professor (*deputy editor-in-chief*); **Ivan I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Associate Professor (*assistant editor*); **Dmytro P. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow; **Stepan V. Vidnianskyi**, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of historical sciences (DSc. in History), Professor; **Oleksandr B. Holovko**, Academician of Academy of Sciences High School of Ukraine, Doctor of Historical Sciences (DSc. in History), Senior Research Fellow; **Liubov M. Zhvanko**, Doctor of Historical Sciences (DSc. in History), Professor; **Oleksandr M. Kravchuk**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **Yurii A. Mytsyk**, Doctor of Historical Sciences (DSc. in History), Professor; **Agnieszka Teterycz-Puzio**, Doctor Habilitowany (DSc. in History), Professor (Pomeranian University in Słupsk, Republic of Poland); **Oleksandr M. Fed'kov**, Doctor of Historical Sciences (DSc. in History), Associate Professor; **Yaroslav O. Fedoruk**, Doctor of Historical Sciences (DSc. in History), Senior Research Fellow; **Michal Schvarc**, Ph.D. in History, Senior Researcher (Institute of History of the Slovak Academy of Science, Bratislava, Slovak Republic); **Peter Šoltés**, Ph.D. in History, Associate Professor, Senior Researcher (Institute of History of the Slovak Academy of Science, Bratislava, Slovak Republic).

Problems of History of Central and Eastern Europe: collection of scientific papers / [edit. col: V. S. Stepankov (editor-in-chief) and others]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2022. Issue 10: In honour of Doctor of Historical Sciences O.B. Holovko. 416 p.

The tenth issue is dedicated to Doctor of Historical Sciences O.B. Holovko's 70th birthday. The collection of scientific papers contains articles of the leading Ukrainian and foreign professional historians. Their scientific interests are the history of countries of Central and Eastern Europe and role and place of Ukraine in development of this region.

Recommended for research workers, teachers of higher educational establishments, students and all, who is interested in history of Central and East Europe.

UDC 94(4)(082)

Address of editorial college: the Department of worldwide history, Historical faculty, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, st. Tatarska 14, Kamianets-Podilskyi, 32301.

The publication websites: <http://cse.kpnu.edu.ua>

© **Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2022**

ВШАНОВУЮЧИ ЮВІЛЯРА

<i>Степанков Валерій</i> . Особистість кипучої вдачі: учений-ерудит, педагог, громадянин: (до 70-річчя Олександра Головка)	9
--	---

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Лагодич Володимир</i> . Військово-політичні відносини Аварського каганату та Держави франків у 80-х роках VIII – на початку IX ст.	69
--	----

<i>Луговий Олег</i> . Болгарія та Русь у тенетах візантійської політики. Балканські війни 967-971 рр.	85
--	----

<i>Бубенок Олег</i> . Проблема походження придонецьких ясів	112
---	-----

<i>Benyskiewicz Krzyszof</i> . «Дьявольская соблазна» Rurykowców. Rozwiązanie konfliktów wewnątrzdynastycznych na Rusi Kijowskiej w IX – początku XII wieku w świetle Powieści minionych lat	126
--	-----

<i>Нагірний Віталій</i> . Станіслав Добрий Тудкович: штрихи до біограми	158
---	-----

<i>Ліхтей Ігор</i> . Династичний конфлікт чеського короля Пршемисла Отакара I з австрійським герцогом Леопольдом VI Бабенбергом у 20-их роках XIII ст.	171
---	-----

<i>Войтович Леонтій</i> . Виробництво і обробка заліза у Галицькій і Волинській землях у IX–XIV століттях	191
---	-----

ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Щербак Віталій</i> . Землеволодіння як ознака вольностей «Війська Запорозького»	215
--	-----

<i>Гуржій Олександр</i> . Петро I та його поплічники в ролі «реформаторів» української торгівлі	228
---	-----

<i>Петраш Андрій</i> . Місіонерська діяльність Товариства Ісуса в Чернівцях (1885-1914)	252
---	-----

<i>Боровець Іван</i> . Словаччина в ревізіоністській кампанії Угорщини (січень-вересень 1938 р.)	269
--	-----

<i>Кравчук Олександр, Кравчук Людмила. Суспільно-політичні погляди Ігоря Губаржевського</i>	285
<i>Лисенко Олександр, Маєвський Олександр. Рашизм як російська імперська ідеологія і політична практика: конотація поняття</i>	299

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

<i>Кардаш Остап. «И иномоу бещинью оучахоу»: Неортодоксальні складові канонічного протистояння кирило-мефодіївської та латинської церковних традицій у світлі «Життя Константина Філософа» другої половини IX ст.</i>	310
<i>Гордієнко Дмитро. Постать княгині Ольги в українській культурі</i>	333
<i>Волощук Мирослав. Проблеми та перспективи пошуку руських поселенців у землях Пястів XI–XIV ст.: деякі антропонімічні ремарки</i>	359
<i>Лиман Сергій. Дипломатична діяльність Клеменса фон Меттерніха у творчості Василя Карловича Надлера (1840-1894)</i>	376
<i>Боряк Тетяна. Усноісторичні джерела з історії Голодомору крізь призму теорії усної історії: загальна характеристика</i>	396

AD MEMORIAM

<i>Копилов Сергій. Володимир Прокопович Газін (1936, 24 серпня – 2021, 13 жовтня)</i>	414
---	-----

CONTENT

IN HONOR OF THE HERO OF THE DAY

Valerii Stepankov. Personality of ebullient character: scientist-erudite, pedagogue, citizen: (to the Oleksandr Holovko's 70th anniversary)9

ISSUES OF THE MEDIEVAL HISTORY

Volodymyr Lagodych. Military and political relations between the Avar Khaganate and the Frankish Kingdom from the 780s to the beginning of IXth century69

Oleh Luhovyi. Bulgaria and Russia in the traps of Byzantine policy. Balkan wars 967-97185

Oleh Bubenok. The problem of the origin of the Siverskyi Donets' Jases 112

Krzysztof Benyskiewicz. The Rurikids' «ДЯВОВЬСКАЯ СОБЛАЗНА». Solution of dynastic conflicts in kievian Rus' from IXth to the beginning of the XIIth century in the light of the tale of Bygone Years 126

Vitaliy Nagirnyy. Stanislav Dobryi Tudkovich: touches to the biogram 158

Ihor Likhtei. Dynastic conflict between the Czech king Przemysl Otakar I and the Duke of Austria Leopold VI Babenberg in the 20s of the XIIIth century 171

Leontii Voitovych. Production and processing of iron in Halych and Volyn' lands in IX–XIVth centuries 191

QUESTIONS OF MODERN AND RECENT HISTORY

Vitalii Shcherbak. Landownership as a sign of the freedoms of the «Zaporizian Army»215

Oleksandr Hurzhii. Petro I and his henchmen as «reformers» of Ukrainian trade228

Andrii Petrash. Missionary activity of the Society of Jesus in Chernivtsi (1885-1914)252

Ivan Borovets. Slovakia in the Hungarian revision campaign (january – september 1938)269

Oleksandr Kravchuk, Liudmyla Kravchuk. Socio-political views of Ihor Hubarzhevsky285

Oleksandr Lysenko, Oleksandr Maievskyyi. Rashism as a Russian imperial ideology and political practice: the connotation of the notion299

SOURCE SCIENCE AND HISTORIOGRAPHICAL STUDIES

Ostap Kardash. «И иномоу бещинью оучахоу»: unorthodox components of the canonical confrontation between the Cyril Methodian and the Latin Ecclesiastical traditions in the light of «The life of Constantine the Philosopher» of the second half of the IXth century310

Dmytro Hordüenko. The figure of princess Ol'ga in Ukrainian culture333

Myroslav Voloshchuk. The problems and possibilities of searching of the Rus'ian settlers in the Piasts' lands during the XIth–XIVth centuries: some anthroponymical remarks359

Lyman Serhii. The diplomatic activity of Clemens von Metternich in the works of Vasily Karlovich Nadler (1840-1894)376

Tetiana Boriak. Oral history sources on the Holodomor through a prism of oral history theory: general features396

AD MEMORIAM

Serhii Kopylov. Volodymyr Prokopovych Hazin (1936, August 24 – 2021, October 13)414

ВШАНОВУЮЧИ ЮВІЛЯРА

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.9-68

Валерій Степанков

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
32301, Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14
e-mail: stepankovk@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2963-6726

ОСОБИСТІТЬ КИПУЧОЇ ВДАЧІ: УЧЕНИЙ-ЕРУДИТ, ПЕДАГОГ, ГРОМАДЯНИН: (ДО 70-РІЧЧЯ ОЛЕКСАНДРА ГОЛОВКА)

У статті зроблено спробу створити цілісний біографічний портрет Олександра Головка як талановитого вченого, дослідника середньовічної епохи, зокрема минулого України, Польщі й інших країн Центрально-Східної Європи. Розкрито прикметні риси його характеру, стилю спілкування з людьми й життєвої позиції, що склалися у вирішальній мірі завдяки родинному вихованню. Простежено основні віхи досягнення ювіляром соціальної та професійної зрілості. Розглянуто процес переростання шкільної зацікавленості історією у бажання займатися цим на рівні здійснення наукових пошуків.

Проаналізовано ключові наукові праці Олександра Головка з акцентом на еволюції поглядів науковця на історичний розвиток Центрально-Східної Європи у період раннього та класичного середньовіччя. Визначено його особистий внесок у дослідження окремих тем і проблем. Подана розширена характеристика особистих монографій вченого «Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.», «Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття», «Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.)», «Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба», «Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)».

Окрему увагу приділено педагогічній діяльності ювіляра, яку він реалізовував переважно у стінах історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Висвітлено базові моменти його методичного й дидактичного стилю як викладача курсів «Історія середніх віків» та «Галицько-Волинська держава в історії Центрально-Східної Європи». Розглянуто громадсько-політичну активність ювіляра, стрижнем якої була національно-патріотична спрямованість та демократичні цінності. Відтак, він брав безпосередню участь у перипетіях

національно-демократичної боротьби у 1989-1991 рр., становлення політичної системи України у середині 1990-х – на початку XXI ст., Помаранчевої революції.

Ключові слова: О. Головка, наука, історія, середньовіччя, Русь, Польща, держава, університет, освітній процес, громадсько-політична діяльність.

Valeriy Stepankov

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Worldwide History,
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University
14, Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, 32301, Ukraine
e-mail: stepankovk@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2963-6726

PERSONALITY OF EBULLIENT CHARACTER: SCIENTIST-ERUDITE, PEDAGOGUE, CITIZEN: (TO THE OLEKSANDR HOLOVKO'S 70TH ANNIVERSARY)

The author of the article has attempted to draw a complete biographical portrait of Oleksandr Holovko as a talented scientist, a researcher of the medieval era of the history of Ukraine, Poland and others countries in Central-Eastern Europe. He has revealed distinctive features of his character, communication style and life position, which were formed to a large extent by family upbringing. The author has traced a main milestones of the jubilee's achievement on the way to social and professional maturity. He has considered how Holovko's school interest in history growing into a desire to study it at the academic level.

The main Oleksandr Holovko's scientific papers have been analyzed with an emphasis on the evolution of his views on the historical development of Central-Eastern Europe in the period of the early and classical Middle Ages. His personal contribution to the researching of certain issues of this scientific theme is determined. An extended description of the following Holovko's treatises has been given: «Political relationship between Ancient Rus' and Poland during the Xth – the first third of the XIIIth centuries», «Prince Roman Mstislavich and his age. Essays about the history of the political life of Southern Rus' during the XIIth – early XIIIth centuries», «The crown of Danylo Halytskyi. Volhyn and Halychyna in the state and political development of Central-Eastern Europe (IXth – first half of the XIIIth centuries)», «Prince Mstyslav Mstyslavych «Fortunate» and his age», «Rus' and Poland in the international life of Europe (Xth – first half of the XIIIth centuries)».

The author of the article has paid a particular attention to the jubilee's pedagogical activities, which were implemented mainly at the Department of worldwide history of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University. The main points of Oleksandr Holovko's methodical and didactic style as a teacher of the courses «History of the Middle Ages» and «Halych-Volhyn state in the history of Central-Eastern Europe» are highlighted. Jubilee's social and political activities have been schematically outlined. The core of these activities are the Holovko's national patriotic orientation and democratic values. Therefore, he played a direct role in the vicissitudes of the national-democratic struggle 1989-1991, in a process of

the formation of the political system of Ukraine in the mid-1990s – at the beginning of the XXth century, during the Orange Revolution.

Key words: *O. Holovko, science, history, Middle Ages, Rus', Poland, state, university, educational process, social and political activities.*

РЕНОМЕ

Олександр Головка належить, як і автор цієї статті, до 3-го покоління (народженого наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр.) радянських істориків, «... представники якого підлітками формував[и]сь[в] умовах відносної свободи, із впевненістю у можливостях власної самореалізації (треба багато працювати й усього можна досягнути, мети, будь-якої заповітної цілі, соціального статусу, кар'єрного злету), першим змогло переорієнтуватися в умовах перебудови, адаптуватися та знайти себе». І саме йому випала важка, але вкрай почесна і важлива, місія відіграти «... найактивнішу роль в процесах трансформації української історичної науки...», зокрема у відновленні «цілих напрямів дослідження і створення нових»¹. І безперечно його науковий доробок також став своєрідною інтелектуальною «цеглиною» у генеруванні власне національного концепту українського середньовіччя, що залишається й нині вкрай актуальною й водночас дуже важкою справою подолання наслідків віковичного насадження російської доктрини його трактування, що позбавляла український етнос своїх історичних витоків і коренів.

Довготривалий період нашого спілкування (з весни 1988 р.), спочатку епізодичного, переважно професійного спрямування, а з середини першого десятиріччя XXI ст. уже як дружнього, дозволив окреслити у власній свідомості контури визначальних рис вдачі цієї непересічної постаті інтелектуального простору сучасної України. Вона аж ніяк не хоче вміщатися у канонічну модель класичного («кабінетного») вченого-дослідника. Відповідно до якої він у тиші читальних залів наукових бібліотек скрупульозно аналізує різноманітні види і категорії джерел й, копірсаючись у розмаїтті їх інформаційного багатства, відсіваючи зайве, відшуковуючи у ньому необхідні зернинки зафіксованої пам'яті аби на їхній основі, переважно за домашнім робочим столом, реконструювати ті чи інші історичні події, оповиті мороком минулого часу й звичайної людської забудькуватості прийдешніх поколінь. Олександр Борисович передусім відзначається надзвичайно динамічною вдачею (жвавістю, кипучістю енергії, органічним несприйняттям інертності, бездіяльності) та невгамовною жадобою до пошуку й пізнання новизни у її різних

формах і проявах, що органічно переплітаються з багатогранністю, відточеного як самурайський меч, потужного інтелектуального потенціалу.

Найповніше і найглибше він розкрився у науковій сфері, в якій продовжує збагачуватися і вдосконалюватися, яскравим свідченням чого красномовно слугує зміст нещодавно опублікованого фундаментального дослідження «Русь і Польща» в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.) (Київ, 2021. 600 с., 34.89 др. арк.). Попри те, що добре знав манери усного спілкування Олександра чи на професійну й громадсько-політичну проблематику чи навіть на таку віддалену від неї як освітньо-педагогічну, завжди зачудовувався точністю й швидкістю його розумової реакції: чіткістю мислення, вловлюванням з півслова смислу сказаного мною чи іншим співрозмовником, традиційною схильністю до теоретизування і філософствування (у позитивному сенсі цих понять) з приводу висловлюваних у розмові фактів, суджень й ідей та водночас націленістю їх практичного застосування. Як це не дивно виглядає на перший погляд, але вже під час спілкування, як правило, демонструє глибоку зануреність в обговорювану тему, а тому в будь-яку мить може пролунати з його боку креативно сформульоване уточнення, зауваження, запитання чи побажання, майже кожне з яких має рацію. На цю рису його вдачі уже звертав увагу відомий дослідник С. Лиман, зауважуючи наступне: «От ця захопаність у науку, ця точна відповідність канонам дійсного дослідника, це уміння й особливе бажання довго говорити на історичні теми і при цьому приймати якесь, іноді несподіване, рішення складає особливу, неповторну рису О.Б. Головка і як дослідника, і як людини. Я неодноразово спостерігав, як під час наших розмов з цими захоплюючими словесними турне по середньовічній Центральній і Східній Європі Олександр Борисович може перерватися на півслові і сказати: «А чому б це не подати обговорене, як статтю?» Чи: «Ну ось, я думав над тематикою своїх тез на конференцію, а рішення прийшло само!» Чи: «Ну це ж цікаво! Насправді цікаво! Адже так? Треба це оформити і здати до друку!»².

Ще одна яскрава грань інтелектуального обдарування ювіляра – енциклопедичність знань не тільки у сфері безпосереднього предмету кола досліджуваних питань (це властиво кожному серйозному вченому), а з різних епох Середньовіччя не тільки України, але й країн Європи (переважно Центрально-Східної), стародавнього Риму та початків ранньомодерної історії. До уже сказаного додаю ще такий дар Божий як наявність добре розвиненої інтуїції (у японському трактуванні

«гоку і» – «внутрішнього бачення», що, як на моє розуміння, повніше й точніше передає сутність цього поняття), значимість якої в історичних дослідженнях явно недооцінюється у методології історії європейських авторів.

Прикметними рисами кипучої вдачі О. Головка безсумнівно є емоційність, комунікабельність, доброзичливість, відвертість, амбіційність (у природно-розумних межах), загострене почуття справедливості й особистої гідності, витончений гумор, щоправда нерідко з домішкою «чорного», приправленого перчинкою, сарказму. І власне саме інтелект, помножений на них, і створив собою міцне підґрунтя його успішної 10-річної науково-педагогічної діяльності на посаді професора кафедри всесвітньої історії історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, в якій неочікувано засвітилися грані педагогічних здібностей. Воно ж стало й підвалиною активної участі в українському національно-патріотичному русі, що бурхливо розвивався з кінця 80-х рр. ХХ ст., яка з часом відсунула науково-дослідну роботу на задній план (до середини першого десятиріччя ХХІ ст.).

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ Й ЗДОБУТТЯ ФАХУ

Олександр Борисович народився 22 жовтня 1952 р. у Харкові, у сім'ї технічної інтелігенції. Батько Борис Головка й матір Марія Крохмаль закінчили один і той же технікум зв'язку, де познайомилися й на початку 1948 р. побралися, згодом тривалий час працювали разом на радіозаводі³. Сашко разом зі старшим братом Віталієм зростали в атмосфері панування духовних цінностей, культу книги, знань. Її творцем безперечно був Борис Іванович – ветеран Другої світової війни, котрий з важкою радіостанцією на плечах дійшов до Кенігсбергу, зазнав кількох важких поранень, а за проявлену мужність у боях солдат одержав 4 бойових нагороди у т.ч. орден Слави третього ступеня, два ордени Червоної зірки і медаль «За отвагу». Й вельми промовистим є той факт, що він не маскував своєї любові до України, її культурного надбання, державної спадщини тощо. За спогадом Олександра, «... чудово знав українську літературу і значно пізніше, коли у мене були проблеми із вивченням української поезії (я страшенно не любив вчити будь-які вірші), читав мені напам'ять твори Т. Шевченка і інших українських поетів. Любов до України, української культури і духовності була у нього в крові»⁴. Мати надавала перевагу читанню книг зарубіжної класики: англійської, американської, німецької та ін. Важливе значення

для становлення його духовного світу як хлопчика й підлітка, окрім культу книги, мала пристрасна любов батька до майстрування, котрий найменшу кімнатку у квартирі перетворив у свою майстерню-лабораторію. Саме у ній у вільний від роботи на заводі час, маючи «золоті руки», постійно щось майстрував, удосконалював, творив. Зокрема, збирав радіоприймачі і телевізори, портативні магніфони, а у 80-х рр. «зробив любительський комп'ютер»⁵.

І ось ця пристрасть та любов до творіння на генетичному рівні передалася й Олександрю, щоправда, напевне на розчарування Бориса Івановича, не у сфері техніки (як це трапилося зі старшим сином), в якій убачав «серйозне «ремесло», а гуманітарній, передусім історії⁶. За його визнанням «... я у батька успадкував, кажучи жартома, «вірус хвороби, яка називається Захопленість справою». Я дуже любив читати книги, любив слухати розповіді старших людей про минуле. Пам'ятаю неодноразові батькові розповіді про довоєнний Харків, про страшні голодування в Україні. Інтерес до Історії у значній мірі був «спровокований» і моїм старшим братом, а саме – його підручниками з історії, з якими я «знайомився» раніше, ніж він. Досі пам'ятаю, з яким захопленням я розглядав ілюстрації з тоді популярного підручника з історії давнього світу, написаного Ф.П. Коровкіним: піраміди, сади Семіраміди, грецькі і римські храми, колісниця, легіони...»⁷.

Серед улюблених книг особливо почесне місце займали сатирично-гумористичні твори Я. Гашека «Пригоди бравого солдата Швейка» та І. Ільфа й Є. Петрова «Дванадцять стільців» і «Золоте теля», які безсумнівно вчинили помітний вплив на зародження й утвердження в нього іронічно-саркастичного ставлення до багатьох процесів і явищ тогочасного радянського способу життя й власного місця у ньому⁸. У дитинстві глибоко у душу запали йому кадри історико-пригодницького фільму «Тривожна молодість» (1954) за трилогією В. Беляєва «Стара фортеця» про Старе місто Кам'янець-Подільського та його легендарну Стару фортецю. Адже, за його спогадами під час розмови з автором цієї статті, він неодноразово чув від батька «розповідь про походження його бабусі з цього чарівного і загадкового Кам'янца, а також про польське походження прабабусі, з якою в ранньому дитинстві Сашко часто зустрічався». А коли вже приїжджав на історичний факультет читати студентам курси, напівжартома-напівсерйозно стверджував, що ці його часті візити до міста обумовлюються генетичним кодом, який спонукає відвідувати «історичну батьківщину».

Уже під час навчання у середній школі № 11 вперше проявилася така риса його вдачі як пристрасна захопленість улюбленими справами. А відтак, маючи природні здібності до вивчення різних дисциплін, свідомо повністю зосереджувався на опануванні тих із них, які викликали інтерес. Перше місце безперечно посідала історія, а друге – географія. У 9-му класі у букіністичному магазині придбав усі томи «Всесвітньої історії», якими постійно зачитувався. Водночас брав неодноразово участь у районних і міських олімпіадах з географії. А по завершенню навчання у 1970 р., «разом із атестатом отримав грамоту «За особливі успіхи у вивченні історії та суспільствознавства»⁹.

Успішно склавши вступні іспити на історичний факультет Харківського університету, став студентом. Можливість сповнення мрії здобути фах історика істотно вплинула на спосіб його життя. Став організованішим і цілеспрямованішим, старанно готувався до семінарських занять, на яких любив виступати, й уже з першого курсу активно включився у роботу Студентського наукового товариства, готуючи наукові роботи: доповіді, реферати, курсові. Відтак систематично відвідував бібліотеки, засиджувався у читальному залі, а дома допізна продовжував працювати з науковою літературою й джерелами. За його ж визнанням, «Після вступу до університету сталася зі мною метаморфоза як у відомій байці І.А. Крилова, де шука опинилася у річці. Я дуже хотів вчитися (точніше, говорячи словами великого французького історика Марка Блока, оволодіти «ремеслом історика»), водночас з'явилися певні амбіції мати гарні оцінки у заліковій книжці, довести всім правильність свого вибору, але хочу зазначити, що мої амбіції у значній мірі носили романтичний характер. На відміну від багатьох успішних студентів, які хотіли спеціалізуватися з історії КПРС або інших суспільних дисциплін, мене привертала глибока давнина!»¹⁰. На першому курсі захопився історією Риму й виконав курсову роботу з історії громадянської війни у першому столітті до н.е. між прихильниками консулів Сулли й Марія. Керівником її була доцент В. Шиловцева, яка на етапі підготовки запропонувала йому скоротити текст (близько 120 с.) з шести розділів до чотирьох. Це було його перше студентське наукове дослідження і він вклав у нього, як говорять, всю душу, вочевидь, намагаючись з честоловства, котре, часто виступає промотором (особливо у юнацькі роки) власного самоутвердження, перевірки своїх потенційних можливостей. Саме тому, за пізнішим визнанням її автора, «З величезним інтересом при її написанні читав давніх

авторів Аппіана і Плутарха, переклади праць видатних істориків Т. Момзена, Г. Ферреро, К. Ніча, радянських науковців С. Утченка і М. Машкіна. І досі вважаю, що це була краща з усіх написаних мною курсових робіт»¹¹.

Попри цей успіх обрання спеціалізації виявилось не на користь кафедри давньої історії, нею стала епоха Середньовіччя, а відтак кафедра історії середніх віків. О. Головка даний вибір обумовлював двома обставинами: його не приваблювали кафедри історії СРСР і УРСР, бо вони передбачали написання праць з історії Жовтневої революції або радянської доби, а на кафедрі давньої історії – переважно з археології. Гадаємо, що міг мати місце і вплив іншого чинника. Ще на першому курсу навчання він наважився поставити куратору студентської групи мабуть не зовсім коректне запитання: «чому кафедрі історії середніх віків тимчасово очолює гарний спеціаліст, але людина пенсійного віку, кандидат наук, доцент Г.В. Фрізман?», на яке отримав жартівливу відповідь: «На Україні зараз легше знайти динозавра, ніж професора-медієвіста»¹². Тому не виключаємо, враховуючи його природній потяг до новизни і «романтичну амбіційність», що в глибинах його душі десь на інтуїтивному рівні окреслилося потаємне бажання стати рідкісним фахівцем – істориком-медієвістом.

Науковим керівником Олександра став новий завідувач кафедри доцент Анастолій Митряєв, котрий займався вивченням проблем слов'янського середньовіччя. Згадуючи про наставника, він зауважував: «завжди вражав мене своєю великою енергією, зарядженістю на вирішення тих чи інших планів, значною ерудицією, якою, як вихована людина, ніколи не бравірував. Він був дуже комунікабельною, демократичною і, водночас, як мені здається, практично некар'єристичною людиною. Він прекрасно розбирався в багатьох сферах культури і мистецтва, блискуче знав українське інтелектуальне життя XVIII–XX ст., був патріотом свого міста». І саме йому, котрого Олександр з повагою й гордістю величає своїм учителем, судилося сформулювати для нього методичну пораду написання наукових праць, якою той успішно користується до сьогоднішнього дня: «Запам'ятай! Головним рецензентом твоїх творів маєш стати ти сам. Ніхто краще тебе не знає тему, про яку ти пишеш. Але це не повинно розслабляти, не дає приводу для самозакохування. Ніколи не втрачай почуття критичного ставлення до своїх праць, шукай в них не позитив, а недоліки і виправляй їх. Набагато гірше, якщо це буде робити хтось інший»¹³.

Помітний вплив на становлення фахових компетентностей Олександра Борисовича вчинило постійне спілкування з

керівником студентського наукового гуртка (старостою якого він був упродовж трьох років) доценткою Любов'ю Калуцькою, котра любила і прекрасно знала свої навчальні предмети («Історія середніх віків», «Джерелознавство історії середніх віків» та «Історіографія історії середніх віків») й щедро ділилася таємницями фаху зі студентами, що цікавилися європейським середньовіччям¹⁴.

Під час спеціалізації Олександр займався дослідженням історіографії середньовічної історії Польщі. Так викристалізувалася тема дипломної роботи «Польща і польсько-руські відносини в давньому літописанні», яку блискуче захистив. Закінчивши 1975 р. навчання й одержавши диплом з відзнакою (таких студентів з курсу у 80 осіб виявилось тільки 6¹⁵) він мріяв вступити до аспірантури. Проте, в силу певних обставин, рекомендацію до неї отримав інший випускник. Тому кілька років учителював, а з осені 1976 р. ще й почав працювати викладачем-сумісником на підготовчому факультеті рідного університету, читаючи курс «Історія СРСР». Не полишав і наукової роботи. Переконавшись, що історіографічний сюжет, яким займався, вичерпав свій науковий потенціал, після консультацій з А. Митряєвим у 1978 р. переключився на дослідження (у формі кандидатської дисертації) подієвих польсько-руських міждержавних відносин X–XIII ст. Відтак засів за інтенсивне вивчення джерел й наукової літератури, що зберігалися у харківських бібліотеках й надходили через міжбібліотечний науковий абонемент центральної наукової бібліотеки університету з бібліотек Львова, Вільнюса, Москви, Ленінграда, Києва тощо¹⁶.

Творча наукова атмосфера роботи на історичному факультеті, а з 1978 р. водночас й на посаді старшого лаборанта кафедри філософії Харківського авіаційного університету, заклала підґрунтя формування Олександра Борисовича уже як фахового історика-науковця. Важливу роль у цьому творчому процесі «лікнепу» й поповненні знань відіграло безпосередньо живе спілкування, чому сприяла притаманна йому комунікативність з ученими, яке сприяло досягненню таємниць фаху. І серед них одним із перших згадує дивовижну людину, історика, який володів глибокими знаннями з історії стародавнього світу й середньовіччя (викладав у Харківському інституті культури), Ноя Рашбу. Не дивно, що у більш пізній час, Олександр Борисович разом із своїм колегою Сергієм Лиманом підготував низку публікацій про життєвий шлях і наукову творчість харківського науковця¹⁷.

Ной Самійлович часто приходив на історичний факультет університету, постійно відвідував його прекрасну бібліотеку.

Хоча його науковий фах був пов'язаний із вивченням взаємин Речі Посполитої й Османської імперії, але водночас активно досліджував історію України в XIV – XVII ст. Багато уваги також приділяв різним аспектам тодішнього життя Кам'янця-Подільського. Від нього Олександр Головка не тільки дізнавався про факти з життя унікального міста, джерела інформації про Кам'янець, а й багато цікавого про дослідників пізньосередньовічної і ранньомодерної історії України. Зокрема, Ной Самійлович багато розповідав про свого вчителя, всесвітньовідомого орієнталіста Андрія Петровича Ковалівського, унікального знавця східних мов Олександра Петровича Гаркавіця, дніпропетровських дослідників історії козацтва на чолі з Миколою Павловичем Ковальським. Але особливий інтерес, безумовно, у молодого історика викликали розповіді про сина генерала-хорунжого війська УНР Романа Дашкевича Ярослава, який пройшов сталінські табори, переслідування з боку репресивних і партійно-адміністративних органів влади протягом 50–80-х років. Склалися також доброзичливі відносини із завідувачем кафедри історії СРСР університету професором Олександром Кучером, котрий запропонував йому прикріпитися до неї для складання «кандидатського мінімуму і подальшої підготовки кандидатської дисертації»¹⁸.

Упродовж 1978–1979 рр. склав усі кандидатські іспити. На початок 1980 р. завершив написання більшої половини тексту дисертації, підготував до друку дві статті. Цього ж року в житті Олександра трапилася подія, що обумовила майбутні істотні зміни в уже усталений спосіб життя молодого людини. Її суть полягала у наступному. За свідченням О. Головка, «В один із вечорів я прийшов додому, а мама говорить: «Тобі з Києва дзвонив Олександр Омелянович (Кучер) і хоче, щоб ти приїхав до нього». Я поїхав до Києва, зустрівся з О.О. Кучером, який сказав: «У Вас є можливість познайомитися з відомим фахівцем з історії середніх віків на Україні Миколою Федоровичем Котлярем і в разі нормального перебігу розмови з ним домовитися, щоб він взяв Вас під свою опіку. Ви розумієте, що я не можу у повній мірі виконувати функції Вашого керівника, оскільки не є фахівцем у Вашій проблематиці». Я досі прекрасно пам'ятаю мою першу зустріч з Миколою Федоровичем. Я розповів йому про свою роботу над вивченням історії взаємин Русі і Польщі, показав частину вже підготовленої роботи. А він повідомив, що зараз при Інституті історії створена спеціальна Проблемна група для дослідження історії Київської Русі, яку він очолює. Далі М.А. Котляр мене у значній мірі «ошелешив», запропонувавши вступити до стаціонарної аспірантури, з перспективою

в разі успішного завершення аспірантури подальшої роботи в Інституті. Однозначно я дуже зрадів, але остаточно рішення прийняв тільки після розмови з батьками»¹⁹. Так окреслився істотний поворот у житті Олександра Борисовича. Попри великий конкурс на місце в аспірантурі (9 осіб), він виявився єдиним з-поміж них, хто спромігся успішно подолати своєрідний тест на «профпридатність» – прочитати і вірно перекласти уривок тексту літопису (преамбулу до Галицько-Волинського літопису), а тому й став аспірантом.

ВІД АСПРАНТА ДО КОРИФЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ. ЗАЛОМИСТІЙ ШЛЯХ УЧЕНОГО: ТВОРЧІ ЗДОБУТКИ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Роки навчання започаткували активну наукову творчість Олександра Головка. Насамперед відзначу завчасне (за два роки) завершення написання тексту дисертації на тему «Політичні відносини Русі і Польщі в X – першій третині XIII ст.», що стала серйозним доробком у вивченні зовнішньої політики давньоукраїнської імперії, яку успішно захистив у травні 1984 р. З'являються перші солідні публікації, серед яких відзначимо статті «Политические отношения Руси и Польши в начале XI века (1981)», «Земли Западной Руси и объединительная политика Киевского государства в X – первой трети XII вв.» (1982), «Київ і політична боротьба на Русі (кінець 60-х – перша половина 70-х років XI ст.)» (1982), «Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Вольни и Галичины)» (1983), «До питання про початок міждержавних відносин Київської Русі й Польщі у X ст.» (1983), «Русько-польські відносини X–XI ст. в радянській історіографії (1956–1980)» (1984) та ін.²⁰.

Відома значуща роль впливу інтелектуального простору спілкування молодих дослідників з науковцями на формування і вдосконалення у них фахово-корпоративного «духу», культури й етики взаємовідносин, ментальних рис інтелектуальної спільноти, усвідомлення себе її складовою. Саме тоді спілкувався з такими відомими вченими як С. Висоцький, Я. Ісаєвич, О. Рапов, Ф. Шевченко та ін. Познайомився також із групою науковців, яку складали кам'янчани: вихідці з міста чи випускники педінституту (нині національного університету); до слова, науковий керівник аспіранта М. Котляр за місцем народження теж був кам'янчанином. Насамперед серед них відзначимо талановитого археолога І. Винокура. Решту склали молоді науковці: М. Петров, В. Смолій, В. Якубовський та ін. Спілкування з ними, котрі прекрасно знали археологію й

середньовічну історію Правобережної України, мало для нього велике значення у перспективі подальших наукових пошуків, коли його увагу привернуло до себе вивчення минулого Волині й Придністров'я у домонгольський час.

У 1985 р. під час роботи в київському Інституті історії Олександр Головка вперше відвідав Кам'янець-Подільський і збагнув, що жодні розповіді, фото й кадри кінофільмів не можуть замінити безпосереднього враження від побаченого. На історико-краєзнавчій конференції познайомився з багатьма цікавими науковцями. Досить добре запам'яталася йому зустріч на вулиці з видатним істориком й есеїстом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Ярославом Романовичем Дашкевичем. Пізніше він часто розповідав про неї. «Тоді, – зазначав він, – мене вразила величезна інтелегентність, вишукана вихованість і увага історика до людини, яку він вперше в житті побачив. Однозначно, мені здалось, що Ярослав Романович з настороженістю вступив у розмову. Проте така реакція була викликана не тільки його певною обережністю, вихованою роками далеко некомфортного життя, але й особливостями характеру науковця. Я пізнав їх тільки з роками періодичних зустрічей і розмов з Дашкевичем. Але це вже тема для окремої розповіді». На конференції зробив доповідь про політичний розвиток Подністров'я в ХІІ ст. І показово, що майже через двадцять років вона стала фрагментом фундаментального дослідження автора історії Волині і Прикарпаття в епоху раннього і класичного середньовіччя. Наприкінці 1985 р. Олександр Головка познайомився з Сергієм Копиловим, який тоді навчався в аспірантурі в Інституті історії (нині доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка).

Середина 80-х – перша половина 90-х рр. стали важливою віхою в його особистому житті та сферах діяльності, оскільки з кінця 80-х рр. все більше часу почав приділяти участі у громадсько-політичному житті українського суспільства. Найціннішим і найсвітлішим для нього дарунком Долі виявилось взаємне кохання з чарівною дівчиною Тетяною Шпиталь, з якою одружився навесні 1985 р. Вона відзначалася не тільки вродою й енергійністю, але й тонким розумом, емоційною щирістю, самостійністю мислення, жіночою мудрістю і мужністю нести нелегкий тягар сімейного життя з науковцем, залюбленим у свою справу. Зазвичай у біографічних нарисах про учених навіть словом не згадується невидима для чужого ока визначальна роль їхніх дружин у творенні й утвердженні оберугу сімейного щастя, його підмурку – любові, вихован-

ні дітей і врешті-решт духовної атмосфери, нерідко жертвуючи при цьому самоутвердженням власного «Я». Частіше всього, очікуючи взамін поваги до своєї особистості, чистоти кохання, теплоти і рівноправності взаємовідносин, довіри, свободи, залишатися самим собою. На щастя для Олександра і для утвореної сім'ї, в якій зростало двоє синів (Владислав, 1986; Ігор, 1992), Тетяна виявилася власне такою дружиною, котра стала оберегом сім'ї та запорукою успішної науково-дослідної, педагогічної й громадсько-політичної діяльності свого судженого.

У даний період життя вельми плідними виявилися його наукові здобутки. Особливо врожайним на них став 1988 р., коли світ побачило перше монографічне дослідження Олександра Борисовича «Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.». Автор вперше у радянській і польській історіографіях зробив вдалу спробу комплексного висвітлення їх міждержавних відносин, що дозволило виокремити у них періоди, які характеризувалися властивими їм прикметними рисами. Спримігся уникнути заідеологізованості висловлюваних у ній міркувань і зроблених висновків, частина яких не втратила наукової актуальності і важливості й нині²¹. Як слушно зазначав на початку другого десятиріччя XXI ст. друг і колега Олександра відомий львівський медієвіст Л. Войтович, «Зараз важко в літературі з політичної історії середньовічних Русі і Польщі знайти серйозну працю, де б не було посилянь на цю першу монографію Олександра Головка, вона постійно рекомендується студентам, які вивчають історію міжнародних відносин у середньовічній Європі»²². Водночас опублікував нарис про міжнародні відносини Київської Русі упродовж IX – XIII ст.²³. У зв'язку з підготовкою відзначення 1000-річчя прийняття Руссю християнства, започаткував дослідження нової для себе церковної проблематики, що реалізувалися у кількох публікаціях, центральною з-поміж яких стала стаття (писалася на замовлення редакції) у найавторитетнішому історичному журналі СРСР «Вопросы истории»²⁴.

До початку 90-х рр. продовжив висвітлення процесів християнізації Русі і вперше розпочав осмислення таких важливих проблем, як з'ясування зовнішньополітичних доктрин та уявленнь давньої Русі, бачення давньоруськими мислителями образу «Ромейської імперії», титулатури носіїв державної влади у Русі у контексті середньовічних імперських доктрин, а також її ролі в історико-культурному розвитку слов'янських народів²⁵. Також з цієї проблематики зробив ряд доповідей на низці конференцій, у тому числі на XVIII-ому Конгресі візантиністів у Москві (серпень 1991 р.).

Внаслідок наукових відряджень до Москви, помітно збільшилася кількість знайомих колег з-поміж російських дослідників, зміцнювалося співробітництво з ними. З одного боку, воно було корисним для молодого науковця, сприяючи поглибленню фахового рівня, кар'єрному (у позитивному сенсі змісту цього поняття) зростанню, реалізації інтелектуального потенціалу тощо. З другого – у методологічному аспекті спомогало утвердженню у його світоглядних засадах російського імперського концепту трактування середньовічної Русі у світлі дещо видозміненої ідеологеми «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)» як держави «древньоруської народності», – «єдиного корення» з якого у пізніші віки «утворились три братні народності – російська, українська і білоруська, з властивими їм особливостями мови, культури, і побуту».²⁶ Отже, як зауважував Я. Дашкевич, «... Київська Русь мала бути колискою трьох народів російського, українського та білоруського, які мають, нібито, рівне право до цієї держави та її спадщини. Для того, однак, щоб на практиці не урівноправнити три народи, було придумано твердження про єдину давноруську народність, мову, культуру. У російському мовному оформленні це давало термін «древнерусский», ідентичний на практиці з «русским». Такий псевдодіалектичний підхід не заперечував прав трьох східнослов'янських народів, але, на практиці, віддавав Київську Русь під егіду «русского» = «російського» народу, тобто стверджував континуаційну лінію від Русі в першу чергу, якщо не виключно, до Росії. Етногенез українського народу, незважаючи на тримісну колиску, відсунули знову кудись пізніше монголо-татарського періоду»²⁷.

Для її обґрунтування було залучено теоретичний інструментарій ідей ще XIX ст. про існування Південної і Північної Русі, Древньоруської держави, а також жорсткої критики й повного заперечення концепту М. Грушевського й інших українських істориків як «націоналістичного» про Русь як середньовічну українську державу (імперію). І не вина О. Головка, що потрапив зі студентської лави у їх згубні для пізнання історичної правди обійми, як до речі і автор цього нариса у свій час – у тенета концепту «Визвольної війни і возз'єднання України з Росією», з котрих, як показало життя, не так просто було вирватися.

На початку 90-х рр. у творчості дослідника з'явилися нові сфери зацікавлень. До його честі він одним з перших медієвістів порушив вкрай злободенну (де-факто центральну) проблему з'ясування вживання співвідношення понять і термінів «Київська Русь» й «Українська середньовічна державність»²⁸. По-перше, що важливо, визнав доречність поглядів україн-

ської історіографії XVI–XVIII ст. на Київську Русь як на «... першопочаток політичного розвитку українського народу»²⁹. По-друге, констатував той факт, що у «післямонгольський час» (XIV–XV ст.) спостерігалася безперервність «державно-політичного розвитку не тільки північноруських, а й південноруських князівств... Правда, слід відзначити, що розвиток останніх йшов у напрямі поступового згортання їх державницької активності. Державні утворення Південної Русі (України) поступово втрачають ознаки суб'єкта державницької еволюції, перетворюються на васальні організми з обмеженим суверенітетом...». По-третє, висловив перспективне для подальшого дослідження припущення, що «... православні князі Речі Посполитої уособлювали у своїй особі елементи *саме української державності* (виділено нами – авт.). Процес їх колонізації на початку XVII ст. звів процес розвитку української державності цього типу нанівець». По-четверте, однозначно трактував Гетьманат українською державністю, що виникла у середині XVII ст. і «... проіснувала майже до кінця XVIII ст.»³⁰. І, нарешті, по-п'яте, багатообіцяльним на можливість серйозного перегляду автором існуючих ідеологем і в кінцевому рахунку переходу до прийняття Русі як середньовічної Руської (Української) держави (імперії) був зроблений ним наступний у статті висновок: «В генетичному плані державність Київської Русі мала продовження в політичному розвитку південноруських (українських) князівств XIV–XV ст., а в більш обмеженому плані в адміністративних структурах XVI–XVII ст.»³¹.

Проте, на жаль, розвинути окреслені ідеї не вдалося. Чому? Вважаємо, що вирішальним чинником загальмування творчого пошуку стала переорієнтація О. Головка зі сфери науково-дослідної діяльності у громадсько-політичну, що розпочалася вже у 1989 р., активізувалася з часу проголошення України незалежності й завершилася 1995 р. звільненням за власним бажанням з роботи в Інституті історії України НАН України³². Основними причинами цього кроку стали матеріальні нестатки (через жалюгідну платню у науковій установі й дріб'язкові підробітки), що ускладнювали побутові умови життя (влітку 1992 р. народився син Ігор, старший Владислав ходив до молодших класів школи). І тільки на початку XXI ст. поволі повертається до активної науково-дослідної діяльності.

Важливою проблемою української медієвістики, окресленою Олександром, що потребувала спеціального дослідження науковцями, виявилось з'ясування історії населення (слов'янського походження і кочівників) Степу (Великого цивілізаційного кордону, що проходив через територію України) доби

Середньовіччя. Оскільки О. Бубенок та С. Лиман уже відзначали вагому значимість цього доробку ювіляра³³, акцентую увагу на сформульованих ним основних міркуваннях. По-перше, це необхідність проведення власне об'єктивних досліджень (відмови від узвичаєного в історіографії бачення його у біло-чорному забарвленні: позитивному – слов'ян-русинів-українців) і негативному – усіх кочівників й, зокрема тюрків. По-друге, нагальну потребу порвати з практикою зображувати їхні стосунки винятково як конфліктні, ігноруючи наявність інших. По-третє, закликав до вивчення їх культурної спадщини³⁴. По-четверте, означилися контури майбутньої теми фундаментального характеру, присвяченої вивченню життя і діяльності видатного державного діяча Романа Мстиславича, котрого автор Галицько-Волинського літопису титулував «державцем всієї Руської землі», «вікопомним самодержцем всієї Русі»³⁵ за його прагнення централізувати Руську імперію, що розпадалася на самостійні державні утворення³⁶.

На щастя громадсько-політична діяльність не поглинула повністю Олександра Борисовича, який у кінці 80-х – на початку 90-х рр. взявся за розробку монографічного дослідження про біографії князя Романа. Як згадував пізніше, «з кінця 80-х років ХХ ст. я почав збирати інформацію з життя цієї непересічної особистості, виступив на деяких конференціях з повідомленнями, що стосувалися сторінок життя Романа. Потім з'явився «спортивний інтерес»: а чи можна на підставі розкиданих в різних джерелах, відносно небагатьох повідомлень написати цілісну біографію князя. Спробував, текст начебто вдався, він отримав рекомендацію до друку, потрапив до видавничого плану видавництва «Наукова думка». Але певні проблеми особистого життя не дали можливості реалізувати ідею видання книги в середині 90-х років.

На початку ХХІ ст. я дізнався, що фонд «Відродження» оголосив конкурс для видавництв на видання наукової продукції. Я запропонував свій рукопис для видавництва «Стилос». Керівники цього видавництва спочатку поставилися до моєї пропозиції скептично. Термін подання рукописів майже закінчувався, само видавництво отримало багато відмов. Але сталося неочікуване. «Стилос» отримав гранд на друк мого рукопису. Його треба було готувати до друку. Признаюсь, що я зразу ж фактично вдруге переписав і передрукував рукопис книги, проте певний поспіх зіграв недобру справу: при написанні передостаннього розділу в сюжеті про контакти Романа і папи Інокентія III були допущені певні огріхи»³⁷. Відтак побачила світ книга під назвою «Князь Роман Мстиславич та його

доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття»³⁸.

Її аналіз промовисто засвідчує факт істотного збагачення автором методологічного інструментарію вивчення проблеми і поглиблення власного теоретичного рівня осмислення формування особистості великого князя як державного діяча і полководця, його внутрішньої і зовнішньої політики, а також тенденцій політичного розвитку власне Русі (українських князівств), а не руських провінцій. Передовсім відзначаю дуже вдало скомпоновану архітектуру історичного твору. Замість формально використуваного класичного підходу формування його композиції з розділів і 3-4-х підрозділів, вдався до надзвичайно точного (деталізованого) виокремлення у перших з них пунктів, присвячених висвітленню головніших епізодів життя й діяльності, приділяючи їм навіть по 0.5–1 сторінки тексту. Наприклад, у розділі 2-му «Походження й дитинство» виділяє ось таких 6 змістових етюдів як «Пращури князя Романа Мстиславича», «Шлюб Мстислава Ізяславича і Агнеси», «Народження Романа», «Ім'я молодого княжича», «Дитинство Романа», «Новгородська епопея».

Такий оригінальний підхід дозволив автору витворити щонайбільш повний і цілісний образ постаті Романа, насичений відомою з існуючих джерел конкретикою подій та його політичних поглядів. Ще один вельми позитивний аспект книги – це живе барвисте формулювання назв розділів та особливо їхніх пунктів, органічна поєднаність глибоко наукового змісту з образністю викладу, що особливо важливо для його розуміння читачами – нефакхівцями середньовічної і ранньомодерної історії. А відтак не без підстав вважаю цю книгу взірцем, гідним наслідування авторами, котрі виношують наміри займатися біографічними дослідженнями.

Власне науковими здобутками Олександра Борисовича вважаю наступні:

- здійснення найповнішої біоісторичної реконструкції життя та діяльності видатного українського державного діяча, творця найпотужнішого державного утворення на теренах Русі;
- ґрунтовність історіографічного огляду досліджуваної проблеми;
- виокремлення чи не найголовнішої прикметної риси доби, в яку доводилося жити й діяти князю «самодержцю Русі». Вони відбувалися, як підкреслював дослідник, «... на історичному переломі, коли «стара» Київська держава, яка в XII столітті змінила форму свого політичного існування, поступово сходила

у минуле, коли створювався фундамент нових державних організацій, що у перспективі повинно було призвести до виникнення централізованих станово-представницьких монархій. І саме князю Роману Мстиславичу судилося створити саме такий прообраз нової за політичним змістом держави»³⁹;

- спростування розповсюдженого в історіографії (особливо польській) міркування про залежність діяльності Романа від польських князів;

- уточнення багатьох фактів особистого життя князя, а також окремих аспектів його внутрішньої і зовнішньої політики, зокрема причин відмови від вокняжіння у Києві, обставин його загибелі тощо⁴⁰;

- обґрунтування правомірності вживання щодо Галицько-Волинського політичного об'єднання поняття «держави» й «державне утворення», «...яке в перспективі повинно було перетворитися на феодалну централізовану монархію»;

- чи не вперше у своїй науковій творчості підкреслив актуальність проведення «серйозної наукової дискусії в сучасній історичній науці» з проблеми з'ясування достовірності висловлюваних українськими істориками (включаючи діаспору) міркувань щодо тлумачення історії XII – першої половини XIII ст. як власне української, а князівства Романа – однією з українських держав (виділено нами – авт.)⁴¹. Так було зроблено важливий крок до переосмислення власних узвичаєних поглядів на етнічність характеру Русі;

- акцентування уваги на значимості формулювання парадигми про Романа Мстиславича як «ідеального державного володаря», «великого князя», «самодержця всієї Русі»⁴².

Заразом, як і всяке дослідження, воно не позбавлене і певних огріхів. Найістотнішою серед них, як на наш погляд, продовжувало залишатися «увірування» у достовірність положень уже згаданого академічного концепту Руської держави, що трактував її державним утворенням «древньоруської народності». При цьому обминув досягнення українських науковців, які інтерпретували безпосередньо чи опосередковано Русь державою українського етносу (М. Брайтчевський, М. Грушевський, Я. Дашкевич, Д. Дорошенко, Л. Залізняк, І. Крип'якевич, І. Лисяк-Рудницький, Г. Півторак, О. Терлецький, С. Томашівський та ін.). Замість того, щоб проаналізувати цю спадщину, виявивши сильні і слабкі (дискусійні) аспекти даної концепції, обмежився тільки несприйняттям погляду С. Томашівського, що Роман став «... творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина», вважаючи його «категоричним»⁴³.

А якою доречною виявилася б спроба зініціювати з цього приводу дискусію! Не сумніваюся у тому, що вона була б надзвичайно гострою і тривалою, проте у кінцевому рахунку завершилася б спростуванням ідеологем російського міфу й утвердженням української парадигми (можливо в чомусь збагаченої, дещо модернізованої) як у науці, так і в навчально-методичному забезпеченні освітнього процесу у школах і ЗВО. Проте, як показало життя, наукова спільнота (за винятком окремих учених) виявилася не готовою до переосмислення узвичаєного концепту. І лише у другому десятиріччі XXI ст. почала явно викристалізовуватися тенденція до відмови від його постулатів та відродження й вдосконалення стержневих ідей українського концепту, який сповна поділяю. Оскільки доводиться у нарисі висловлювати оціночні судження щодо тих чи інших концептуальних засад творчості талановитого дослідника, з етичних міркувань вважаю доцільним окреслити контури власного погляду на дану проблему, аби уникнути, з одного боку, можливого їх сприйняття читачами як голослівного критицизму (особливо недоречного у даному випадку), а з другого – фарисейського лакування його творчості, замилювання виявлених у ній проблем дискусійного характеру чи навіть огріхів.

По-перше, більшість з фахівців українського середньовіччя не заперечує факту утворення Київської (Руської) держави десь на рубежі VIII–IX ст., яка успішно розвивалася до часу державного перевороту, вчиненого 882 р. Олегом Рюриковичем. Дослідження науковців другого десятиріччя (І. Бойка, Л. Войтовича, С. Федаки, О. Щодри й ін.) переконливо спростували радянські і сучасні російські імперські міфи про зародження Русі. І. Бойко та О. Щодра висунули гіпотезу про датування часу заснування Української держави 838 роком⁴⁴, яка, зрозуміло, потребує обговорення.

По-друге, ще на початку XX ст. інтелектуальний геній М. Грушевського дозволив йому у статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (листопад 1904 р.)⁴⁵ спростувати російський концепт середньовічної руської історії й сформулювати український. «... сучасна наука шукає генетичні зв'язи і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, – підкреслював він, – що *Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської...* Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський

XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності (виділено нами – авт.).»⁴⁶. Незважаючи на наявність у ній деяких дискусійних аспектів, ще нікому з учених не вдалося спростувати висловлених у ній засадничих підвалів.

По-третє, перелічені вище М. Грушевським досягнення Української держави перенесені на Московію, а також визначені І. Лисяк-Рудницьким властиві їй прикметні риси «духа свободи», так і не прижилися у майбутньому Московському царстві, оскільки, на його здогад, державна організація останнього сформувалася «... на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди»⁴⁷. Він знайшов повне підтвердження в окремих працях сучасних російських науковців, котрі довели, що воно утворилося у лоні Золотої Орди, що стала «повивальною бабцею» цього державного утворення, яке упродовж віків претендувало і претендує тепер на спадкоємницю Русі⁴⁸.

По-четверте, маємо всі підстави стверджувати про хибність усіх спроб тих науковців минулого й сучасності, котрі, спекулюючи на відмінностях назв «Русь», «русини» і «руський» та «Україна», «українці» й «український» прагнули довести їхню етнічну відмінність, хоча вже під час Національної революції XVII ст. еліта утвореної держави розглядала їх рівнозначними. Про це ж стверджувало чимало науковців XIX – початку XXI ст. Так, у середині 90-х рр. XX ст. видатний історик Я. Ісаєвич зазначав, що «... іноземні науковці і діячі культури... нерідко не можуть зрозуміти, що зміна народом самоназви не означає перетворення його в інший народ. Відмінність слів «руський» і «український» інколи дезорієнтує і самих українців, коли вони зустрічають в історичних документах або працях істориків слова «Русь» і «русин»⁴⁹. Згадуваний уже Я. Дашкевич з цього приводу висловлювався емоційніше й жорсткіше. «Ряд народів і держав протягом тривалого існування міняв свої назви, з перейменувань останнього часу можна згадати, хоча б сіамців, які стали таї (чи таїландцями); цейлонців, що тепер називають себе шрі-ланкійцями; врешті – вже на українському ґрунті – жидів, що в Східній Європі (але лише тут) назива-

ють самі себе і вимагають, щоб їх називали євреями. Таких прикладів не лише з нової, але й середньовічної історії народів можна навести багато... Так чи інакше, вважають, що новий етнізм не порушує етнічності (етнію) народу-нації, і ніхто не думає про те, що історія Таїланду починається з хвилини офіційної зміни назви держави, а те, що було раніше Сіам, це, бачите, не Таїланд. Цілоком інакше виходить (за українофобською історіографією, етнологією, етносоціологією та іншими спорідненими науками), *якщо йдеться про українців та Україну. Русь – це не українці, бо українці, мовляв, сама назва говорить, це цілоком інший народ, який виник якось незвідки, може навіть внаслідок чужоземних антиросійських інтриг* (виділено нами – авт.)⁵⁰.

Праця над монографічним дослідженням про Романа Мстиславича послугувала потужним поштовхом до комплексного дослідження державно-політичного розвитку Волині й Галичини у IX – першій половині XIII ст. Його наслідком стали публікація монографії «Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.)» (К., 2006) та написання докторської дисертації «Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.)» (завершена 2005 р. й блискуче захищена 16 травня 2006 р. на засіданні Спеціалізованої ради Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України і Інституту народознавства НАН України під головуванням академіка Я.Д. Ісаєвича). Оскільки їх змістова складова майже тотожна, себто становить де-факто одне цілісне дослідження, не вбачаємо сенсу характеризувати їх окремо, тим паче, що нам випала щаслива нагода виступати на засіданні ради у ролі опонента.

Хоча текст «Відзиву» на дисертацію, в якому ґрунтовно проаналізовано її зміст, опубліковано⁵¹, все ж уже промайнуло понад 16 літ й багато чого зі сказаного переосмислилося, відтак по-іншому уже сприймається загальна картина наукової значимості цього доробку автора. З плином часу викристалізувалося сприйняття його як важливого (в чомусь символічного) інтелектуального кроку на шляху тривалого процесу переоцінки ідейно-теоретичного підмурку найпоширенішого у вітчизняній історіографії концепту політико-етнічної історії середньовічної Русі. Адже аналіз змісту книги переконливо демонструє його явну неспроможність відігравати роль методологічного інструментарію для успішного розв'язування нагальних проблем, породжених доконечною необхідністю створення національної концепції історії незалежної України,

включаючи епоху середньовіччя. У творчому пошуку автор зробив спробу замінити постулат «давньоруської народності» дискусійною доктриною «східнослов'янської етнополітичної спільності»⁵², проте, як на наш погляд, висловлювані ним судження й роздуми, зауваги, спостереження й умовисновки, що належним чином аргументувалися аналізом джерел, явно приходили у суперечність з нею. І насправді її сумнівність аж ніяк не применшити масштабів важливості вагомого наукового доробку Олександра Головка. Відзначу наступне:

- власне саме обрання предметом дослідження «... питання про існування суверенного державного розвитку в населення Волині та Галичини». Адже відсутні праці, «... де б системно і всебічно розглядалися політичні процеси в південно-західному ареалі мешкання слов'ян Східної Європи саме в контексті становлення державницьких засад їхнього розвитку, показу системи їхніх взаємин з іншими (поза Волинню та Галичиною) державницькими центрами»⁵³;

- заслугоує всілякого схвалення прагнення О. Головка розкрити українські державотворчі процеси у контексті політичного розвитку Центрально-Східної Європи;

- вагомим здобутком роботи стала, як на той час, успішна спроба збагатити існуючі теоретичні засади з'ясування сутності й особливостей формування середньовічної держави, зокрема в Україні, її функціонування й ролі у політичному житті суспільства»⁵⁴, на що вже звертав увагу С. Лиман⁵⁵;

- вперше в історіографії сконструював більш-менш цілісний історіографічний образ стану дослідження державотворчих процесів у західному регіоні тогочасної України, відзначив здобутки, виокремив малодосліджені й дискусійні проблеми, що потребують свого подальшого вивчення. Щоправда майже уникнув висвітлення українського концепту, але при цьому, визнавши факт його існування, обминув його критику. Попри засвідчення факту «значної схематичності» концепції М. Грушевського, яка, мовляв, «... не достатньою мірою пояснює процеси, що відбувалися в житті слов'янського населення українських земель у добу існування держави Русь та удільних князівств до моменту утворення Галицько-Волинської держави...», підкреслив винятково важливу значимість 2-го й 3-го томів його монументальної праці «Історія України-Руси» у вивченні політичної історії Волині й Прикарпаття⁵⁶. Принагідно піддав критиці радянську концепцію «колиски трьох братніх слов'янських народів», а також російських науковців, котрі «... постійно писали про існування Російської держави та російського народу з давніх часів»⁵⁷;

- відмова від формаційного підходу на користь цивілізаційного не тільки у теоретичному плані, але й практичному – спробі реалізувати його у з'ясуванні поставленої проблеми;
- ґрунтовний аналіз (вперше в історіографії) процесів державотворення (де-факто українського) на теренах Волині й Галичини упродовж тривалого часу – IX – середини XIII ст., який дозволив вияснити як їх закономірності, так й особливості, детально з'ясувати державотворчу політику їхніх князів, зокрема Романа Мстиславича й короля Данила, встановити унікальність факту об'єднання Волинського й Галицького князівств «для удільної доби»⁵⁸, реконструювати десятки важливих епізодів політичного життя і врешті-решт, що особливо важливо, спромігся довести його безперервність (у різних формах) в Україні, починаючи від IV ст., а саме: антів, у яких «...уже йшов процес створення початкової форми державного механізму»⁵⁹. У цьому плані слушно вбачаємо зроблену ним заувагу щодо поняття «племінні княжіння», бо, справді, «слово «княжіння» означає управління, а не державно-політичне утворення...»; і все ж, аби уникнути «плутанини у визначеннях», автор погодився використовувати його, але тільки «як дефініцію ранньодержавного формування (постплемінних держав)»⁶⁰;
- істотним кроком уперед як у власному творчому розвитку, так і в утвердженні в історіографії правдивого (як на наш погляд) потрактування форми державно-політичного утворення Русі власне як імперії («держави-імперії»), причому в контексті з іншими середньовічними європейськими імперіями⁶¹;
- чимало нового було внесено автором у з'ясування характеру взаємовідносин Русі зі степовим населенням півдня України – кочівниками, а також Візантією;
- помітні зрушення відбулися у вивченні етнічних процесів у Руській імперії. Справедливо зауважуючи, що «Сучасний стан розвитку історичних досліджень, відмова від попереднього догматизму відкривають, нарешті, можливості не підганяти історичні реалії під усталені штампи розглянутої схеми (малася на увазі існуюча концепція формування давньоруської народності – авт.), ставлять питання про вироблення якісно нових підходів у розгляді закономірностей етнічного й державно-політичного розвитку слов'янства Східної Європи. У цьому науковому пошуку дуже важливо не відкидати цікавих спостережень, зроблених у минулому, а творчо врахувати як досягнення, так і помилки й недоробки попередників»⁶². Підтримав міркування тих науковців, котрі вважали, що ознаки «формування більш пізніх народностей (української, біло-

руської і російської – авт.) проявилися...» уже у XII – першій половині XIII ст. І приходиться до висновку: «На етнічному ґрунті південноруських регіональних етнополітичних спільностей почала формуватися українська середньовічна народність. На її становлення впливали також неслов'янські етнічні формування іранського та тюркського походження»⁶³;

- до позитивних здобутків автора відносимо і його відмову від вживання поняття «Київська Русь», замість якого використовує «літописне поняття «Русь»»⁶⁴;

- заслуговують на увагу дослідників роздуми О. Головка щодо характеру держави Романа Мстиславича, зокрема зроблені слушні порівняння з державою Плантагенетів XII ст. і Чеським королівством, яке входило до складу Германської імперії. У принципі не викликає заперечень міркування, що в кінці XII – початку XIII ст. на теренах Русі «... формувалися два державні утворення, які потенційно, на перспективу, мали найбільші шанси стати ядрами майбутньої централізованої держави. Це – Володимиро-Суздальське та Галицько-Волинське князівства». Цілковито обґрунтованою, своєчасною і вельми актуальною для подальшого дослідження науковцями виявилася сформульована ним заувага, що «... з другої половини XII ст. Київ та південно-руські землі стали об'єктом інтересів Володимиро-Суздальського державно-політичного новоутворення, володарі якого прагнули диктувати свою волю князям Південної Русі»⁶⁵;

- новизною міркувань й багатством уточнень різноманітного характеру, важливих для об'єктивної реконструкції боротьби Романовичів за владу, внутрішньої і зовнішньої політики князя Данила, обставин його коронації та історичної значимості цього акту відзначаються 7-й і 8-й розділи монографії⁶⁶;

- недооціненим в історіографії продовжує залишатися інтелектуальний доробок ученого у з'ясуванні становлення і розвитку ідейно-політичної сфери буття «східнослов'янського суспільства» крізь призму впливу на нього взаємин зі зовнішнім світом, насамперед Візантією, Хозарським каганатом й Заходом⁶⁷.

Дане монографічне дослідження стало своєрідною творчою віхою, що визначила на майбутнє (до початку третього десятиліття XXI ст.) основні напрями наукового пошуку. Центральним продовжувало залишатися вивчення комплексу проблем політичної історії Галицько-Волинської держави, включаючи добу існування Руського королівства, біографії та діяльність її державних діячів, відносини з Польщею, Угорщиною, Литвою, римською курією тощо (на 2023 р. – всього понад 70 праць із майже 140, опублікованих після захисту докторської дисерта-

ції). Найвагомішою з-поміж них вважаємо монографічне дослідження «Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба» (Кам'янець-Подільський, 2016), в якій спромігся, попри явну нестачу джерел, реконструювати цілісний образ цього безперечно талановитого державного діяча. Поділяємо висловлене автором міркування, що «... він був добрим політиком, який в достатній мірі орієнтувався у швидкому плині політичного життя Русі, він був непоганим організатором військових кампаній, часто прагнув застосовувати мирні, дипломатичні методи для розв'язання конфліктів. Саме це призвело до зростання його ваги у політичному розвитку Русі, де він стає одним із лідерів князівської верстви країни»⁶⁸.

Оскільки відома дослідниця середньовічної Русі О. Щодра ґрунтовно проаналізувала зміст монографії, вважаємо за доцільне відмовитися від спроби її детальної характеристики, тим паче, що сповна поділяю висловлені рецензенткою як високі позитивні оцінки цієї книги О. Головка, так і певні зауваги. Тому обмежуся лише цитуванням підсумкової opinii цього твору: «Залучивши всі доступні джерела та піддавши всебічному аналізу інформацію, що в них міститься, авторові вдалося суттєво скорегувати характеристику Мстислава, відступивши від історіографічного кліше про «вправного вояка, котрий був слабким політиком». У цьому контексті заслуговує на увагу вказівка О. Головка щодо неточності перекладу прізвиська князя як «Удалой». Він відзначає, що «Удатний» походить від слова «удача», а не наголошує на воєнних звитягах князя (с.185). Завдяки детальному відтворенню на сторінках книги основних віх біографії Мстислава Удатного перед читачем рельєфно вимальовується постать руського князя, який, не отримавши від народження вагомих переваг для політичної кар'єри, що у середньовіччі мало визначальне значення, зумів пробитися крізь щільні ряди представників правлячої династії та посісти новгородський і галицький князівські столи, піднявшись на вершину політичного життя Русі...

Високий науковий рівень дослідження та важливість його тематики було відзначено на всеукраїнському конкурсі, проведеному в 2018 р. Національною бібліотекою України ім. В. Вернадського, де монографія О. Головка потрапила в десятку кращих наукових біографій. Це найдокладніша на сьогодні реконструкція політичного життєпису князя Мстислава Удатного, а також ґрунтовний нарис історії руських земель першої половини XIII ст. Так само, як і попередні студії автора, ця праця стала новою спробою переосмислити вузлові проблеми історії Русі, дати відповідь на низку дискусійних пи-

тань і, тим самим, знову актуалізувати середньовічну проблематику у вітчизняній історіографії»⁶⁹.

Що ж до методологічних засад висвітлення політичної історії Русі, то автор монографії продовжував дотримуватися концепту «східнослов'янської етнополітичної спільності», якого йому знову ж таки не вдалося обґрунтувати. І не через свою неспроможність, а внаслідок відсутності джерельної доказової підвалини. Адже між східнослов'янськими державними утвореннями, хоча вони перебували у складі Руської імперії, існували, мабуть, не менш гострі суперечності, як, для прикладу, між західнослов'янськими чи південнослов'янськими. І далеко не всі вони відігравали однакову роль у становленні Руської імперії, а відтак й займали у ній рівноправне становище. Адже її творцем була виключно Руська держава, що виникла на рубежі VIII–IX ст. (поляни, сіверяни, древяни), й жодного міфічного «об'єднання» з нею «Північної Русі» не відбувалося, оскільки останньої взагалі не існувало. І саме вона володіла статусом метрополії, а приєднані до неї землі й князівства були провінціями імперії. Як підкреслювала О. Щодра, «... навіть наприкінці XI ст. північні провінції Русі та їхні правителі займали *підпорядковане становище в політичній ієрархії держави* (виділено нами – авт.)». Тому цілком справедливо вона піддала критиці теорію «східнослов'янської етнополітичної спільності»⁷⁰.

Водночас у монографії спостерігаємо ще один крок назад у визнанню слушності українського концепту. Так, О. Головка, не тільки визнав початок процесу формування «української середньовічної народності» у «період класичного середньовіччя», але й підкреслив той факт, що «В XIII–XIV ст. етнополітичною спільнотою, що була суб'єктом державотворчих процесів, поступово стає українська народність, що тоді вже мала *явні ознаки існування. Визначалася ця народність назвою «Русь»* (виділено нами – авт.)». І на доказ правдивості сказаного вперше послався на думки таких авторитетних науковців як Я. Ісаєвич, А. Генсьорський, В. Бадушок, А. Пресняков тощо⁷¹. Принагідно процитував вельми доречно характеристику А. Генсьорського, дану ще 1962 р., процесу поширення терміна «Русь»: «...протягом XIII ст. термін «Русь» в його етнічному значенні охопив усі південні і південно-західні землі, тобто землі, на яких повільно починала формуватися українська народність. Разом з тим, оскільки тут термін «Русь» усталився як назва народної (етнічної) спільності, то такого ж етнічного значення набув і термін «русинь», який в цьому значенні, як це ми вже відмічали, зберігся подекуди в Галичині майже до встановлення радянської влади»⁷². Враховуючи, що

О. Головка подав цю виїмку на доказ слухності власних міркувань, вважаємо, що сповна поділяв її зміст.

Плідними виявилися наслідки дослідження ювіляром й іншої проблематики. Так, продовжував займатися розробкою складних проблем методологічного характеру вивчення процесів формування й розвитку українських державних утворень епох середньовіччя й раннього нового часу, зокрема сутності влади, її функціонування й легітимності, становлення й ролі політичної еліти, суверенності державно-політичних організацій, значимість інсигній та ін.⁷³. Помітно розширилася сфера наукового пошуку у висвітленні державних утворень кочовиків Степу, зокрема «Половецького», їхньої ролі у зовнішній політиці Русі та міжнародних відносинах у Східній Європі в цілому⁷⁴. Звертає увагу на себе його вагомий доробок у дослідженні в другому десятиріччі XXI ст. взаємин Русі з Монгольською імперією, з'ясуванні перебігу Калкської битви та її політичних наслідків, Західного походу монголів у 1239–1241 рр. тощо⁷⁵. У цей час виокремлюється, як самостійна, проблема вивчення ролі Криму, Північного Причорномор'я й Приазов'я у розвитку Русі (IX – середина XIII ст.) та їх міжнародної діяльності⁷⁶. Невід'ємну й водночас важливу складову його активної й вельми продуктивної наукової творчості становили публікації як історіографічного⁷⁷, так і біоісторичного (переважно витворення образів і біографій істориків, які займалися чи займаються і сьогодні вивченням проблем середньовіччя)⁷⁸. Не обходив увагою й студії джерелознавчого⁷⁹ та краєзнавчого⁸⁰ спрямування.

Своєрідним підсумком багаторічного дослідження історії Русі і Польщі доби середньовіччя у контексті європейської історії стало фундаментальне монографічне дослідження «Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)» (2021), яке одержало вельми позитивну оцінку в рецензії з боку доктора історичних наук, професора С. Копилова⁸¹. І вона не випадкова, бо насправду є унікальною з погляду охоплення масштабності як хронологічних меж (бл. 350 років), так і комплексу, обраних для вивчення, проблем українсько-(русько)-польських міждержавних відносин. Його актуальність обумовлюється давно назрілою потребою реконструкції цілісної картини зовнішньополітичних метаморфоз, яка б дозволяла виявити тенденції алгоритму їх динаміки, впливу на його розвиток чи занепад різних факторів, особливо ролі володарів країн. Адже, як слушно спостеріг автор, в епоху «... середньовіччя, коли в державному житті унікальну роль відігравали постаті монархів і самі держави мали

патримоніальний характер, кончини володарів досить часто призводили до значних потрясінь»⁸².

Попри існування багатой історіографічної спадщини дослідження різних аспектів українсько-польських відносин цього часу й публікації ним самим у 1988 р. монографії майже на подібну проблематику, дослідження відзначається своєю новизною. За змістом воно аж ніяк не уподібнюється другому виданню (доповнене і перероблене) згаданої праці понад 30-річної давнини, а за обсягом друку у 4,2 рази більша. Адже автор упродовж 2018 – першої половини 2021 рр. на основі глибокого аналізу історіографічного доробку вчених кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст., «нового» прочитання джерельної інформації й переосмислення низки раніше висловлених суджень й зроблених висновків, підготував якісно іншу наукову працю, істотно відмінну від попередніх. Окрім усього іншого, О. Головка, мабуть, вперше в історичній науці зробив успішну спробу визначити місце українсько-польських відносин у контексті розвитку міжнародного життя Центрально-Східної Європи.

Кидається у вічі блискуче володіння ним багатством історіографічної спадщини науковців. Йдеться навіть не стільки про зміст зробленого ним її історіографічного нарису (бажано було б структурувати у ньому окремо українську, польську й зарубіжну, включаючи російську, історіографії, бо кожна з них мала власні, відмінні між собою, концепти, сутність яких загубилася у загальному огляді літератури)⁸³, скільки зроблений ґрунтовний огляд міркувань фахівців з усіх найбільш актуальних дискусійних проблем, що висвітлюються у монографії. Причому, не уникаючи висловлювань і власного погляду на них, формулюючи їх вельми тактовно, без нав'язливості й претензійності на істину, з повагою до міркувань опонентів. Хочеться підкреслити також фундаментальність використаної джерельної бази, що, по-перше, охоплює всі без винятку опубліковані джерела, а, по-друге, вдався до використання унікальної, як для сучасної української історіографії, практики посилення на мови оригіналу літописів та латиномовних творів (з їх українським перекладом), що вкрай зручно для читачів-фахівців середньовічної історії. Не може не відзначити й позитивні зрушення у методологічних засадах творення дослідження. Так, наприклад, де-факто відмовився від використання ідей концепту «східнослов'янської етнополітичної спільності», як і вживання малозрозумілого поняття «державно-політичний комплекс» стосовно сутності устрою Галицько-Волинської держави, утверджується тенденція стирання смислової межі між

назвами «Південно-Західна Русь» й «Україна» та «південно-західні» князівства й «українські» князівства.

Досліджуючи становлення міждержавних відносин Русі і Польщі, О. Головка звернув увагу на той факт, що «середньовічне минуле» останньої «...на відміну від сусідніх країн і держав не знайшло належного висвітлення у синхронних за часом подіям письмових джерелах». Внаслідок чого «Більш-менш чітку, відносно цілісну інформаційну картину минулого Польщі історики мають змогу відтворити, починаючи лише приблизно з середини X ст., а точніше від початку 60-х років X ст.». При цьому цілком доречно зауважив, що «без всякого сумніву» середина X ст. «...не була початком історії середньовічної Польщі...»⁸⁴. Опосередковано торкнувшись процесу формування польського етносу, висловив цікаве припущення, що загадкові «лендзяни» – це не назва окремого угруповання (союзу племен) слов'ян, яке проживало на теренах Малої Польщі, а всього-навсього – «це друге найменування вісян»⁸⁵. Не менший інтерес викликають й розмірковування автора з приводу вживання етноніму «ляхи», який «в X ст. не міг означати ані Польщу як державу, ані мешканців цієї західнослов'янської країни»⁸⁶. Цілком слушним вважаємо зроблений висновок, що причиною досить пізнього встановлення міждержавних стосунків між Руссю і Польщею виявилася різна спрямованість їх міжнародної діяльності⁸⁷.

Розглядаючи відносини Русі з печенігами на початку XI ст., О. Головка відзначив важливість для їх вивчення такого джерела, як лист германського архієпископа Бруно Кверфуртського до короля Генріха II наприкінці 1008 р., котрий з місіонерською місією відвідав Київ і ханів печенігів. Його аналіз дозволив внести низку уточнень щодо політичної діяльності архієпископа, котрий посприяв налагодженню контактів польського князя, а з 1025 р. короля Болеслава I «Хороброго» з очільниками печенігів та укладенню мирної угоди з ними Володимиром Великим⁸⁸. У контексті русько-польських державних відносин ґрунтовно розглянуто проблему вбивства князів Бориса й Гліба, яке літописці приписують Святополку. Дослідження наявної джерельної бази та різноманітних версій істориків дало підстави автору визнати слушність тих із них (М. Ільїн, І. Данілевський, В. Королюк, С. Міхеєв та ін.), котрі довели безпідставність обвинувачень Святополка у цьому злочині, не без підстав запідозривши у ньому Ярослава⁸⁹.

Важливе наукове значення має прискіпливе висвітлення походу у 1018 р. Болеслава I «Хороброго» на Київ, що відбув-

ся за сприяння й безпосередньої допомоги князя Святополка, який став «у певній мірі кульмінацією у боротьбі нащадків Володимира Святославича за великокнязівську владу»⁹⁰. Воно дозволило аргументовано спростувати низку міфів польської історіографії, включаючи легендарний удар Болеслава мечем-«щербцем» (виготовленим десь у другій половині XII – першій половині XIII ст.) по Золотим воротам, яких взагалі ще не існувало у природі⁹¹. Чимало уточнень зроблено О. Головком щодо місця перебування резиденції київського митрополита, котрий урочисто вітав польського володаря⁹², причин залишення ним столиці Русі⁹³ та боротьби його нащадків за владу у контексті ускладнення міжнародних відносин у Центральній Європі. Не без підстав висловлюється ним судження про «різке ослаблення влади у Польщі» після смерті Мешка II (1033), котрий 1032 р. відмовився від королівської корони, що поставило її «на межу виживання»⁹⁴. У зв'язку з чим робить успішну спробу дещо переоцінити значимість осінньої виправи 1031 р. руських військ князів Ярослава й Мстислава, котрі повернули до складу Русі «Червенські гради» й переселили звідсіля частину населення у Поросся. Внаслідок чого «... у тексті «Повісті временних літ» зникає словосполучення «Червенські гради», що обумовлювалося втратою Побужжям особливостей «...ареалу, що виконував роль буферу або контактної зони між східнослов'янським та західнослов'янським світами»⁹⁵.

Дослідник спромігся визначити фактори, виділивши серед них значимість матримоніального (у 1038 р. польський князь Казимир I одружився з донькою Ярослава Володимировича), які посприяли нормалізації русько-польських відносин наприкінці 30-х – 40-х рр. XI ст., яка й обумовила появу військово-політичного співробітництва, дякуючи чому відбулося повернення Мазовії до складу польської території, а відтак відродження єдності польської держави⁹⁶. Детально висвітлено європейську політику Русі кінця 60–70-х рр., у контексті якої звернено увагу на проблему різноманітного потрактування походу на Київ польського князя Болеслава II й князя Ізяслава Ярославича навесні 1069 р. Ґрунтовне вивчення джерел дозволило автору зробити висновок, що його «не можна характеризувати як русько-польський збройний конфлікт», бо йшлося про «прагнення краківського князя реставрувати владу Ізяслава Ярославича на київському столі...»⁹⁷. Науковим здобутком О. Головка вважаємо аргументовані спростування поширених в історіографії перебільшень релігійних суперечностей між русинами і поляками навесні 1069 р. та ігнорування постійних зв'язків руської церкви з Римом, висвітлення при-

чин конфлікту Ізяслава з Болеславом II та відносин руського князя з германським королем Генріхом IV, спільного русько-польського походу 1075 р. у Чехію, тощо⁹⁸.

Дослідження внутрішньополітичних процесів у Русі й Польщі у 80-х рр. XI – на початку XII ст. й динаміки їхніх відносин та впливу на них половецького чинника дало підстави зробити два важливі висновки: по-перше, появу у Польщі кризи державності, яка знаходила прояв в утворенні майже незалежних земель-князівств й, по-друге, в історіографії перебільшується роль Польщі у конфлікті між Київським і Прикарпатськими князівствами⁹⁹. Велику роль у монографії приділено висвітленню східної політики Болеслава III «Кривоустого», котрий переміг у міжособній боротьбі за владу, не в останню чергу дякуючи шлюбу 1103 р. з руською княжною Збиславою – донькою київського князя Святополка Ізяславича, отримавши допомогу від тестя. Прихід до влади у Києві в 1113 р. Володимира «Мономаха», котрий проводив політику централізації Русі, ускладнив палітру її відносин з Польщею, чому посприяло і викрадення у 1122 р. поляками перемишльського князя Володимира Ростиславича, яке відбулося не без розпорядження Болеслава III¹⁰⁰.

У 30-х рр. політика Польщі торкалася переважно князівств Прикарпаття й істотно не впливала ні на міждержавні стосунки у Центральній Європі, «ні на внутрішньополітичну ситуацію в обох слов'янських країнах». Як вияснено автором, з початку 40-х рр. політична роль Теревовлі у Подністров'ї починає спадати, а Галича зростати¹⁰¹, що згодом мало далекосяжні наслідки. Уважне вивчення становища Русі і Польщі та їх взаємин у середині XII ст. дозволило встановити наявність сформування у них принципату, який на кінець століття де-факто ліквідується. Внаслідок чого у зовнішній політиці утверджується система «поліцентризму міжнародних контактів політичних формувань двох країн, які у відносинах Русі і Польщі мали форму взаємин окремих великих князівств-земель»¹⁰².

Затим, що зміст 2-го і 3-го підрозділів 3-го розділу книги «Руські і польські князівства в другій і третій третинах XII – на початку XIII ст.» мало чим відрізняється від викладеного перебігу подій у попередніх монографіях, присвячених висвітленню постаті Романа Мстиславича та історії Волині й Галичини доби раннього й класичного середньовіччя («Корона Данила Галицького»), що уже нами характеризувалося, обмежимося тільки найголовнішими судженнями. Так, О. Головка вніс корективи до раніше висловлених міркувань щодо Берестейських подій 1182 р., пов'язаних з нападом краківського князя

Казимира II «Справедливого» на Берестя з метою повернути до влади руського князя, вигнаного місцевим населенням. На відміну від попереднього часу, коли оцінював їх «досить скромними і локальними», тепер стверджував, що «конфлікт у Побужжі мав далеко не локальний характер», бо торкався «фактично усієї Західної Волині...» й прагнення Казимира II «взяти під контроль весь західнобужський торговельний шлях»¹⁰³. Показово також, що детально висвітлюючи діяльність князя Романа Мстиславича у 90-х рр. XII ст. й об'єднання ним Волинського та Галицького князівств, автор цілком обґрунтовано відмовився від трактування утвореної держави як Галицько-Волинського державно-політичного комплексу, що мало місце у монографії «Корона Данила Галицького»¹⁰⁴. Уточнено низку подробиць походу Романа Мстиславича 1205 р. до Польщі, обставин смерті та визначення місця перепоховання¹⁰⁵.

Умотивованим видається виокремлення автором в окремий підрозділ питання східної політики Краківського князівства упродовж 1206–1215 рр., оскільки загибель Романа призвела до глибокої кризи Галицько-Волинської держави й започаткувала новий етап її відносин з Угорщиною й князівствами Південно-Східної Польщі. Адже саме втручання останніх у її внутрішні конфлікти зіграло чи не вирішальну роль у їх переростанню у війну за збереження самостійності і територіальної єдності, котру О. Головка трактує «громадянською війною», що тривала з 1205 до 1245 року¹⁰⁶. Поділяємо наступне міркування С. Копилова: дослідник довів, що після смерті Романа «угорський королівський двір докладав значних зусиль щодо поширення свого впливу на Галицьку землю»¹⁰⁷. Водночас, як промовляє зміст цього дослідження, польські князі також прагнули цього ж, намагаючись підпорядкувати своїм інтересам Волинську землю, не забуваючи й про Галичину. Аби уникнути гостроти протиборства за оволодіння ними, Краківське князівство й Угорщина 1214 р. уклали Спішську угоду, що й передбачала розподіл між собою Галицької землі. Одночасно чи дещо пізніше польський князь Лешко I «Білий» аби, на думку О. Головка, послабити позиції впливового волинського князя Олександра Всеволодича, домігся передачі Романовичам (вдові Романа та її синам), як слабшій князівській родині, м. Володимира, щоб контролювати їхні дії¹⁰⁸.

Укладення згаданої угоди не припинило боротьби між суперниками за оволодіння західними українськими князівствами, насамперед Галицьким, чому посприяла коронація сина угорського короля Андрія II Коломана королем Галичини (грудень 1214 р.). Автор ґрунтовно висвітлив її перипетії, з'ясу-

вав фактори утвердження у Галичі Мстислава Мстиславича з роду Рюриковичів, а також значимість шлюбу князя Данила з його донькою Анною, який де-факто перетворив Мстислава у провідного володаря на теренах України¹⁰⁹. Чимало уваги приділено показу спільної боротьби Мстислава й Данила проти зовнішніх ворогів та походу 1229 р. останнього з братом Васильком до Каліша у Польщі. Адже він виявився першою за кілька останніх десятиліть військовою «експедицією до сусідньої країни», що завершилася укладенням мирної угоди, яка забороняла обом сторонам захоплювати до полону населення під час воєнних дій. Автор з'ясував, що у 30-х рр. Волинське князівство проводило активну політику відносно Польщі, в якій важливу роль починає відігравати Угровеський регіон, центром якого швидко стає м. Холм, засноване Данилом у 1237–1238 рр. І незабаром саме воно, на його переконання, починає «...відігравати лідируючу роль на Волині...»¹¹⁰. Помітне місце займає у дослідженні виявлення характеру відносин володаря Галицько-Волинської держави у другій половині 30-х рр. з Добжинським рицарським орденом та ятвягами, котрі прагнули оволодіти Дорогочином. Внесено уточнення у перебіг Дорогочинської кампанії 1238 р. Данила, наслідки якої не слід недооцінювати¹¹¹.

Заключна частина книги присвячена з'ясуванню комплексу питань взаємовідносин Польщі з країнами Східної Європи. У порівнянні з попередніми працями у ній істотно поглиблено висвітлення потуги Монгольської імперії, її наступальних кампаній 1239–1242 рр. проти українських і польських князівств та Угорщини, виправ 1243–1244 рр. дружин Данила і Василька до Малої Польщі й захоплення Любліна, розгром ними у Ярославській битві 1245 р. об'єднаного угорського-польського війська. Здобута перемога, як доречно підкреслюється О. Головком, мала особливо важливе значення, бо «нею фактично завершилася сорокарічна війна князів Данила та Василька по збиранню своєї «вотчини»»¹¹². Чимало нових аспектів внесено ним у вивчення суперечностей українсько-польських відносин 40-х – першої половини 60-х рр. та з'ясування політики у цей час Угорщини відносно Українського королівства. Вперше реконструйовано більш-менш цілісну картину стосунків Данила з Литовською державою, що інтенсивно формувалася на північних кордонах його держави, а також уточнено низку фактів і подій у далеко непростиж відносинах з монголами, зокрема їх воєначальником Бурундаєм¹¹³.

Важливим достоїнством роботи є спеціальна підбірка шкарних ілюстрацій (переважно кольорових) до кожного з розділів.

У «Післямові» О. Головка відверто зауважив, що автор даного дослідження «не є настільки самовпевненим, щоб стверджувати, що його робота є істиною в останній інстанції при висвітленні подій з минулого взаємин Русі і Польщі. Але прагнення до пошуку і максимально можливого в міру моїх вміння і здібностей висвітлення цих подій, і це абсолютно щиро, у мене при написанні цієї книги було...»¹¹⁴. І це нелукаве визнання! Як і кожен серйозний і добросчесний вчений, він прекрасно усвідомлював, що немає ідеальних наукових досліджень, включаючи і його працю, позбавлених тих чи інших погрішностей і які не потребують удосконалень у майбутньому.

Спочатку кілька міркувань щодо власне назви книги, її змістової структури, формулювання найменування розділів і підрозділів. Оскільки у тексті монографії, за незначним винятком, йдеться про країни Центрально-Східної Європи, обминаючи західноєвропейські, у назві доречніше було б вжити замість терміну «Європи» назву «Центрально-Східної Європи». В окремих випадках впадає в око описово-констатуючий підхід автора у формулюванні більшості назв розділів й підрозділів, наприклад: «Розділ V. Польща і Східна Європа в 40-х – на початку 60-х років XIII ст.», хоча у 2–3 підрозділах йдеться і про князівства Південно-Західної Русі, Литву й монголів як суб'єктів політики. Гадаємо, що використання проблемного підходу надавало б їх звучанню чіткішого визначення тематики дослідження. Для прикладу, II розділ можна було б назвати так: «Утвердження позицій Польщі і Русі у системі міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі...» тощо. На жаль, «Передмова» та «Післямова» не змогли повноцінно замінити розділу «Історіографія, джерельна база та методологічні засади вивчення проблеми» та «Висновків».

В історіографічному огляді запрошувалося виокремлення «української», «польської» та «зарубіжної» історіографії, яке дозволило б простежити розвиток кожної з них, особливо за останніх 30 років – часу існування незалежної України. Адже надзвичайно актуальною проблемою продовжує залишатися з'ясування процесів, що відбуваються останнім часом у науковій сфері формування власне української концепції середньовічної історії (на основі уже існуючих надбань дослідників минулого й сучасності).

Вельми доречним було б окреслити теоретико-методологічні засади дослідження проблеми, й у зв'язку з ними розкрити власне розуміння змісту таких вживаних понять як «Русь», «Південно-Західна Русь», «Україна», «русини» й ін., що полегшувало б читачам глибше осмислювати зміст прочитаного, зокре-

ма, що торкається етнічних процесів у середньовічній Україні і передусім формування українського народу. Адже їм давно уже пора перестати сумніватися в тому, що Русь – це середньовічна назва України, русини – українці, а південно-західні князівства – власне українські князівства. Зрозуміло також, що відсутність «Висновків» помітно ускладнює осмислення читачами розуміння автором книги тенденцій й особливостей розвитку міждержавних відносин Русі і Польщі з країнами Центрально-Східної Європи й Степового Кордону. Цілковито поділяю й заувагу С. Копилова щодо необхідності повнішого висвітлення державотворчих процесів у країнах Центрально-Східної Європи наприкінці X – на початку XI ст. та перетворення Русі в імперію¹¹⁵.

Опісля публікації даної монографії О. Головка продовжував активно займатися науково-дослідною роботою. До початку 2022 р. побачили світ 8 публікацій, серед яких чи не центральне місце займають статті «Українські землі в західноєвропейських латиномовних джерелах IX–X століть» (Львів, 2021–2022) й «Галич та галичани у війні Русі і половців проти монголів (1223 р.)» (Івано-Франківськ, 2022). В «Українські землі...» не тільки вперше в історіографії всесторонньо (у комплексі) проаналізовано інформаційний потенціал даного виду джерел, вкрай важливого для дослідження становлення ранньосередньовічної Руської держави, але й засвідчено несприйняття радянської концепції середньовічної історії східнослов'янських народів, яка де-факто тлумачилася «історією російського народу з вкрапеленими деяких сюжетів із історії сусідніх народів»¹¹⁶. Вперше також визнав доречність концепту М. Грушевського щодо історичного розвитку давньої й середньовічної історії України. Також сформулював, як на наш погляд, цілком справедливе судження, що, «враховуючи особливу роль українського народу в нашому минулому, історія України у науковому плані повинна мати два компоненти – це історія українського народу, незалежно від місця мешкання українців, й водночас історія усіх інших народів, які в той чи інший час мешкали або мешкають на території України». Принагідно порушив дуже актуальну проблему про територію історичного буття України, чи не вперше запропонувавши слухність «використання такого поняття як «історична територія України»¹¹⁷.

Разом з тим, висловив непереконливе (через брак доказів) судження, що у «працях багатьох сучасних українських істориків» спостерігається збереження «подібної» до радянської (російської) історіографії «практики» при «розробленні концепції минулого України із виправленням у заміні російського етносу українським» і має місце «гіперболізація винятково

українського етносу», що «не є конструктивним підходом»¹¹⁸. Як на наш погляд, мабуть, не зовсім коректно вести мову про просту заміну, бо, власне кажучи, якраз русини («Русь»), себто українці, а не росіяни, котрих ще не існувало у природі, були творцями Руської держави. Про що однозначно промовляє інформація власне досліджуваних О. Головком латиномовних джерел, і з'ясування Ю. Дибкою географічних орієнтирів опису країни Русів у трактаті «Гудуд ал-Алам»¹¹⁹ та уже згадуваних вище праць інших сучасних дослідників. Ну й напевно нам невідомі наукові праці (а не псевдонаукові), в яких би обґрунтовувалася концепція «гіперболізації винятково українського етносу» у середньовічній і новій історії України. Навпаки добре відомо, як упродовж сотень років не тільки у російській (включаючи радянську), а й в інших історіографіях, принижувалася роль українського етносу як в утворенні Руської держави, так і в політично-культурній історії Центрально-Східної Європи. У цілому ж маю підстави стверджувати, що в автора в основних рисах завершився складний і суперечливий процес розробки й утвердження власної варіації українського концепту середньовічної історії України.

Іншою працею, що відзначається новизною й вагомістю доробку у вивченні битви 1223 р. русинів і половців з монголами на р. Калці, стала стаття присвячена участі у ній галичан. І нехай не вводить в оману, як на перший погляд може показатися, малозначущість назви її теми. У дійсності О. Головко на основі аналізу відомих друкованих джерел і виявленої літератури та переосмислення доробку авторів попередніх праць спромігся не тільки внести низку уточнень і доповнень у наступ монголів, але й у підготовку спільного походу проти них половців і русів, його перебіг, а також, що особливо важливо, реконструювати і запропонувати науковій спільноті дещо інакший погляд на хід вирішальної битви та її наслідки. Акцентувавши увагу на роз'єднаності не лише русько-половецьких сил, а й власне руських (їх військо перебувало у трьох різних місцях), підкреслив фатальну роль у ній пасивності дій київського князя Мстислава Романовича, котрий, маючи близько 10 тис. воїнів (з усіх 40–45 тис. чисельності об'єднаного війська), ухилився від атаки ворога. Цілком поділяємо висловлене ним міркування, що виграна монголами битва виявилася пірровою. Через величезні втрати нападники змушені були припинити наступ і розпочати відступ, під час якого зазнали нищівної поразки від волзьких болгар¹²⁰.

Олександр Борисович у 2022 – початку 2023 рр. продовжував працювати над реалізацією 2-х проектів моногра-

фічного характеру: «Князі й володарі Галича і Галицької землі (XII–XIII ст.) (підготовлено 4 розділи) та «Нащадки князя Романа Мстиславича» (2 розділи). Всього ж у творчому доробку налічується близько 250 наукових праць у т.ч. 5 монографій. Відзначимо вельми активну участь у роботі наукових конференцій й круглих столів (близько 100), виступаючи на них, як правило, з актуальних дискусійних чи не з'ясованих проблем українського й зарубіжного середньовіччя. Не залишився осторонь й від підготовки фахівців високої наукової кваліфікації: опонував захист 14 дисертацій у т.ч. чотирьох докторських.

Отже, результати науково-дослідної діяльності однозначно засвідчують факт його трансформації з науковця-початківця в одного з найталановитіших дослідників історії українського й зарубіжного Середньовіччя. 10 грудня 2022 р. за вагомі досягнення у розвитку історичної науки Академія наук Вищої школи України (членом якої обраний 2011 року) нагородила його відзнакою Ярослава Мудрого.

НАВЧАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Незрівняно менше місце у житті ювіляра посідала педагогічна робота. І все ж не має жодної підстави ігнорувати її значимість, тим паче, що він проявив у ній здібності і як учителя, і як викладача ЗВО. Про перші кроки на цій ниві немає джерел, які б дозволяли їх висвітлити під кутом зору його формування як педагога. Маємо тільки куці спогади про них Олександра Головка. Виявляється, що після закінчення університету відразу ж почав учителювати в одній із нових шкіл (№ 122) у Салтівському житловому масиві-новобудові, а через рік перевівся до школи (№ 72), розташованої у власному районі. Наприкінці 1976 р. запрошується читати (як викладач на погодинній оплаті кафедри історіографії і середніх віків) лекції з історії СРСР слухачам на підготовчому факультеті рідного університету, де пропрацював 4 роки. Трішки пізніше, з 1978 року, не залишаючи роботу в університеті, влаштувався на постійну роботу на посаду старшого лаборанта кафедри філософії Харківського авіаційного університету. У вільний від роботи час інтенсивно працював над текстом дисертації¹²¹.

Знаючи його кипучу вдачу (енергійність, ініціативність, емоційність, комунікабельність), почуття справедливості, гумор, доброзичливість і відвертість, глибокі знання, що постійно збагачувалися, і самостійність мислення не важко змоделювати алгоритм спрямованості педагогічної діяльності зі слухачами факультету. Безперечно на лекціях і семінарах на підготовчому факультеті панували дух творчості, активного діа-

логу, різноманітність форм методики їх проведення, повага до особистості майбутніх студентів. Тому між ними встановилися приязні відносини. За визнанням О. Головка, «Хочу відзначити, що та викладацька робота мені дуже подобалася. Слухачі, які вчилися там, у своїй більшості не були якимись супергеніями, але дуже хотіли поступити до університету, тому проблем ні з дисципліною, ні з їх навчанням не було. Стосунки з моїми слухачами були добрими. З приємністю згадую, що в 1980 р., коли я на досить довгий час потрапив до лікарні, група моїх учнів відвідала мене, вони довго розповідали про своє навчання, підготовку до випускних іспитів»¹²². Зі вступом до аспірантури систематична педагогічна робота у ЗВО припинилася. Щоправда були прочитані спецкурси з історії культури Київської Русі у 2000 р. у Київській консерваторії та у 2005–2006 рр. «Структура і функції законодавчої влади» на факультеті політології Києво-Могилянської академії.

Педагогічна діяльність поновилася тільки у далекому 2010 р., коли з ініціативи декана історичного факультету Сергія Копилова та професора кафедри всесвітньої історії Валерія Степанкова уже на посаді професора, доктора історичних наук Олександра Головка запросили прочитати студентам III курсу спецкурс «Галицько-Волинська держава в історії Центрально-Східної Європи», котрий з 2009 р. уже брав активну участь у роботі створеної Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій з історії України, до складу якої був запрошений як відомий в Україні та за її межами фахівець з історії Середньовіччя. Хронологічно курс охоплював період від «Великого переселення народів» до межі XVI–XVII ст. Попри те, що власне передбачав ґрунтовне вивчення минулого Волині, Прикарпаття і земель Правобережжя, автор лекцій чимало уваги приділяв висвітленню питань взаємин населення зазначених ареалів із сусідами: Литвою, Польщею, Угорщиною, Візантійською імперією, кочівниками Північного Причорномор'я тощо.

Виходячи з мети розширеного вивчення минулого Центрально-Східної Європи в добу середньовіччя, чимало уваги під час занять приділялося з'ясуванню складних, суперечливих і нерозроблених в історіографії проблем. Саме в такому проблемному ключі (висвітлення соціально-економічного, етнічного, державно-політичного, духовно-ідеологічного життя) проводилися семінари. Відзначимо той важливий факт, що професор багато уваги приділяв вивченню студентами джерел та наукової літератури, надаючи їм велике коло вибору для опрацювання в електронному варіанті. Викладацький ас-

пект діяльності відкрив у ньому нові грані талановитої особистості. Впадало в око надзвичайна відповідальність за її якісну складову. Систематично консультувався з досвідченими викладачами кафедри з питань методики розробки текстів лекцій, їх читання та проведення семінарів, написання студентами модульних контрольних робіт й есе. Тут особливо слід відзначити його велику увагу до розробки презентацій лекцій.

Через кілька років з початку педагогічної роботи, враховуючи швидке зростання методичної майстерності О.Б. Головка, коли перед керівництвом кафедри всесвітньої історії постало питання про пошук нового лектора з історії середніх віків, не вагаючись було запропоновано йому взятись за розробку цього курсу. Вибір обумовлювався тим, що історик був одним із провідних в Україні фахівців з історії середніх віків. Причому, досліджував не тільки історію України княжої доби, а й минуле її західних сусідів, історичний розвиток населення Північного Причорномор'я та кочовиків Степу. Олександр Борисович запропонував ідею певної реформи викладання курсів середніх віків і нового часу, хронологія яких визначалася б не за формаційним, а за цивілізаційним підходом (середні віки з V до межі XV–XVI ст.).

Напередодні викладання курсу (О. Головка читав першу частину історії середніх віків до середини XI ст.) він не тільки підготував тексти лекцій й плани семінарів. Новизною стало впровадження практики проведення слайдових презентацій, підбору електронної бази джерел і наукової літератури. Історик під час лекцій показував фрагменти науково-популярних фільмів (про вплив клімату на життя середньовічного суспільства, добу вікінгів в історії Європи, Візантійську імперію). Оскільки з середини другого десятиліття XXI ст. історія середньовічного Сходу в Кам'янець-Подільському університеті уже не викладалася, Олександр Борисович розробив оглядову лекцію з історії країн і народів Азії і Африки, під час якої головну увагу приділив базовим проблемам минулого обох континентів. Всього було підготовлено 20 слайдових презентацій, кількість слайдів з певних тем доходила до 80.

Під час роботи в Кам'янці, Олександр Борисович керував підготовкою курсових, дипломних робіт, був науковим керівником аспіранта, котрий писав дисертацію, присвячену змінам у політичному житті Центрально-Східної Європи після монгольського вторгнення в середині XIII ст. Вчений підготував і здійснив 34 наукових публікації. Став членом редколегії таких наукових збірників як «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки» та

«Проблеми історії країн Центральної і Східної Європи», багато робив для залучення до цих видань висококваліфікованих авторів, у тому числі і науковців із сусідніх країн. Варто відзначити і те, що в Кам'янці-Подільському в 2017 р. вийшла згадана вище наукова біографія видатного давньоруського князя XIII століття Мстислава Мстиславича «Удатного». В 2016 році науковці з великим інтересом ознайомилися з довідником «Історики-медієвісти сучасної України», який був підготовлений Олександром Головком і надрукований видавництвом університету. Інтерес до цього видання був настільки великим, що вже в 2019 р. вийшло друге, значно перероблене, видання цієї праці. Слід відзначити велику увагу до довідникового видання й з боку іноземних істориків, які, завдяки цій праці, отримували інформацію про вивчення в Україні важливої частини всесвітньої історії.

Під час перебування в Кам'янці-Подільському Олександр Борисович постійно надавав допомогу колегам, особливо викладачам-початківцям. В 2013 р. провів важливий семінар для молодих викладачів і аспірантів «Методологічні проблеми дослідження населення степової і лісостепової частини України у добу середньовіччя». В 2011 р. в Кам'янці відбулася конференція, присвячена 300-річчю Хотинської битви, на якій він зробив доповідь про свого земляка і доброго знайомого, видатного дослідника міжнародних відносин у ранній модерний час Ноя Самойловича Рашбу. Високий рівень наукової і викладацької роботи посприяв тому, що за рекомендаціями вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету в 2011 р. Олександр Борисовичу ДАКом України надається наукове звання старшого наукового співробітника, а в 2012 р. він обирається академіком АН Вищої школи України.

В 2012 р. колектив історичного факультету до 60-тиріччя історика присвятив третій випуск збірника «Проблеми країн Центральної і Східної Європи», в якому було вміщена біографія вченого і список наукових праць. Педагогічна робота тривала до 2020 р. – спалаху епідемії й вжиття владними структурами надзвичайних заходів у боротьбі з нею, що унеможливили його приїзди для проведення занять зі студентами. Роки праці у ЗВО стали яскравою сторінкою багатогранної діяльності Олександра Борисовича. З лютого 2021 р. став працювати старшим науковим співробітником відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Кипуча енергія Олександра Головка й зацікавленість громадсько-політичними процесами, що відбувалися у часи Горбачовської «перебудови», що спрямовувалася на лібералізацію тоталітарного комуністичного режиму, штовхала його до все більшого зв'язку з діяльністю українських патріотів. Вже у 1989 р. вступив до Товариства української мови, а дещо пізніше – Народного руху України. Під час серпневого заколоту 1991 р. у Москві став одним із організаторів акції протесту громадян Києва під стінами Верховної Ради. Як пізніше згадував, «... коли 19 серпня я прийшов на роботу, то почув фразу, яка зовсім не була схожа на жарт, особливо в стінах нашого тоді «підковпачного» Інституту: «Скоро і до Вас рухівців доберуться...», а потім довідався про події в Москві. Зрозуміло, що я не залишився на роботі, а попрямував на Поділ, де зустрівся зі знайомими журналістами. Прийшов я додому пізно, але саме там повністю відчув ступінь електризації суспільства від московських подій. Побачивши мене у дверному проїомі мій п'ятирічний син Владик сказав: «Папа, ти вже дома, а я думав, що тебе забрали у тюрму». Всю ніч я слухав «ворожі голоси», на ранок пішов до Верховної Ради України. Тоді багато людей висловлювали невдоволення відсутністю реакції керівництва України щодо подій у Москві і тут біля Верховної Ради ми з Анатолієм Івановичем (Ребром – авт.) прагнули якомога довше утримати людей під стінами парламенту. В обід ми з розгорнутими прапорами, із мегафоном перевели всіх наших однодумців на Майдан»¹²³.

Взяв активну участь у проведенні перших президентських виборів в Україні – працював в центральному штабі кандидата у Президенти України Ігоря Юхновського. Кожного дня спілкувався з регіональними штабами, готував аналітичні огляди, друкував статті в газеті «Хрещатик». Опісля певний час виконував обов'язки прес-секретаря авторитетної громадської організації «Нова Україна», до складу якої входили такі відомі у першій половині 90-х рр. постаті як В. Лановий, В. Гриньов, О. Ємець, В. Філенко та ін.¹²⁴.

Упродовж 1994–1998 рр. повністю переймався журналістикою, працював редактором відділу політики у щотижневій газеті «Регион», писав багато статей на політичну тематику, переважно пов'язану з діяльністю Верховної Ради. Став активним членом громадської організації «Атлантична Рада України». Постійна робота у Верховній Раді сприяла встановленню ділової взаємодії зі значною групою парламентарів, які стояли на національно-демократичних позиціях. Саме під впливом ідеї О. Головка у парламенті другого скликан-

ня з'явилася депутатська група прихильників європейської та євроатлантичної інтеграції України – «Європейський вибір України», до якої увійшли представники багатьох фракцій і депутатських груп Верховної Ради. Усього більше 180 осіб! Серед її членів були В. Чорновіл, С. Хмара, С. Стецько, В. Ємельянов, В. Шевченко, Ю. Оробець й інші відомі політичні діячі¹²⁵. Зазначимо, що тоді Олександра Борисовича, як відомого в Україні журналіста, запросили відвідати форум представників медіа у Нью-Йорку, а потім, як члена «Атлантичної Ради України» – штаб-квартиру НАТО у Брюсселі. На жаль, через брак коштів вимушений був відмовитися від цих поїздок¹²⁶.

В 1998 р. Олександр Головка взяв участь, як кандидат у народні депутати України, в чергових парламентських виборах. Вагомих результатів не досяг, але отримав новий життєвий досвід. По завершенню виборів народний депутат О.М. Карпов запросив його на роботу до себе, як помічника-консультанта¹²⁷.

Наприкінці 90-х рр. взяв активну участь у творенні Української народної партії «Собор» (пізніше отримала назву Української республіканської партії «Собор»). За спогадами доктора фізико-математичних наук Максима Стріхи, у цей час «... доля звела нас ближче, коли на тлі поглиблення негативу кучмівської доби уламки різних політичних середовищ (насамперед ті, хто покинув «партію влади» НДП услід за лідером Анатолієм Матвієнком) взялися творити новий національно-демократичний проєкт – Українську народну партію «Собор». Замислювався він широко – і попервах інтенсивно розвивався, особливо коли загнаний у фінансову безвихідь Левко Лук'яненко у 2002-му передав Матвієнкові бренд найпершої політичної партії нової України – УРП». І саме з ініціативи О. Головка майбутні партійці проводять 1999 р. велопробіг «Від столиці до столиці» – історичними місцями Гетьманщини; у 2001 р. – комбінований велосипедно-байдарковий похід місцями, пов'язаними із життям і діяльністю короля Данила¹²⁸.

З цього часу став поєднувати політичну діяльність з науковою творчістю. З 2002 по 2006 рр. Олександр Борисович працював головним консультантом у секретаріаті депутатської фракції Блоку Юлії Тимошенко. «Крім організаційних питань, пов'язаних з організацією роботи депутатів фракції» займався також підготовкою «аналітичних матеріалів, проєктів нормативних документів, роботою із журналістами, які працювали у Верховній Раді. Багато часу займало вивчення листів громадян, що приходили до фракції, підготовка проєктів відповідей на цю кореспонденцію». В 2003 році разом

із депутатами підготував проєкт Постанови парламенту про відзначення ювілеїв коронації князя Данила Романовича та заснування Галицької митрополії. У постанові передбачалося (цей пункт у документі був запропонований О. Головком) проведення Міжнародної наукової конференції, яка відбулася у листопаді 2003 р. у Львові в стінах Інституту українознавства НАН України. Приїзд до Львова на конференцію мав велике значення для Олександра Борисовича. Адже він отримав можливість в черговий раз проконсультуватися з досліджуваної проблеми з академіком Я.Д. Ісаєвичем, а також познайомитися із талановитим дослідником середньовіччя доктором історичних наук А.В. Войтовичем¹²⁹.

Написання дисертації наштовхнулося на певні труднощі. Випало розриватися на два фронти. Окрім цього доводилося долати певний спротив і з боку недоброзичливців у вченому «світі», котрі не сприймали його модерністських поглядів на стрижневі ідеї політичної історії Галицько-Волинської держави. Вплинули на затримку підготовки тексту дисертації до захисту і загальноукраїнські події кінця 2004 р., а саме Помаранчева революція, яку й нині справедливо вважає однією «... із яскравих сторінок як історії сучасної України, так і власного особистого життя». Як історик, тверезо оцінював дії «вождів» і не робив з них ідолів. Адже суть революційного дійства вбачав в іншому: вперше з середини ХХ ст. прокинулися громадянські почуття українців, почуття власної, людської й національної гідності, котрі засвідчили готовність формуватися у суспільство, а не перебувати населенням своєї ж країни!

У ці дні Олександр Головка не мав вихідних, приходив до дому тільки спати. Йому доводилося розв'язувати багато справ на роботі, де входив до аналітичної робочої групи, що готувала проєкт змін до Закону про вибори Президента України. Вони мали стати перепорою для можливих фальсифікацій і втручань у волевиявлення громадян. Досить часто з дружиною, друзями і однопартійцями бував на Майдані, виступав також керівником великої групи людей, котрі працювали агітаторами, членами дільничних комісій у Деснянському районі міста Києва¹³⁰. Так трапилося, що участь у подіях Помаранчевої революції стали, за визначенням М. Стріхи, водночас «Піком політичної кар'єри Олександра» та її завершенням, якщо не брати до уваги його діяльність на посаді головного консультанта секретаріатів фракцій «Наша Україна» і «Наша Україна – Народна Самооборона» у 2006 – 2012 рр.¹³¹.

Тим не паче продовжував залишатися активним громадянином, котрому боліла душа за майбутнє України як де-

мократичної наравду, а не формально (під політичним ковпаком Московії й залежного від неї олігархату) суверенної. У зв'язку з чим під час Революції Гідності разом з дружиною брали участь у масових мітингах і демонстраціях у Києві, надавали допомогу учасникам наметового містечка на Майдані Незалежності.

Жорстокі умови широкомасштабної війни, що розпочалася 24 лютого 2022 р., спонукало подружжя Головок залишити Київ й переїхати на проживання до Галича, де перебував до серпня. Відразу ж після прибуття до Прикарпаття син історика Ігор пішов до центру комплектування ЗСУ, зараз проходить службу в лавах українського війська. Дружина Тетяна займалася безпосереднім волонтерством, перш за все плетінням маскувальних сіток, а також брала участь у приготуванні їжі для військових, а Олександр Борисович на волонтерських засадах – науково-просвітницькою громадською роботою: проводив екскурсії вимушеним переселенцям та жителям міста, читав лекції з середньовічної історії Галича та України працівникам Національного заповідника, медперсоналу лікарні, студентам Прикарпатського національного університету, котрі перебували на археологічній практиці, для військових тощо. Запропонував міській раді створити історико-краєзнавчий музей. Після повернення до Києва Тетяна у вільний від роботи час також займається активним волонтерством: разом з іншими волонтерами плете маскувальні сітки для українських вояків. Олександр Борисович – «інтелектуальним волонтерством», переважно за письмовим столом, готуючи нові книги, статті, доповіді.

Олександр Головку виповнилось 70 років. Бажаємо дорогому ювіляру та його родині міцного здоров'я, щастя, наукового довголіття, наснаги у творчості на благо процвітання незалежної і соборної України.

Примітки:

1. Колесник І. Український історик і Влада: точка неповернення. *Історик і влада: колективна монографія* / відп. ред. В. Смолій, творчий керівник проекту І. Колесник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. С.30–41.
2. Лиман С. Не залишаючи минулого в минулому: середньовіччя на Європа в творчості доктора історичних наук Олександра Борисовича Головка. *Олександр Головка: Біобібліографічний покажчик* / відп. ред. Л. Войтович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2012. С.60.
3. Войтович Л. Олександр Головка: *audentes fortuna juvat. Олександр Головка: біобібліографічний покажчик...* С.9, 12.
4. Там само. С.10.

5. Там само. С.12–13.
6. Там само. С.13.
7. Цит. за Войтович Л. Назв. пр. С.13.
8. Степанков В. Олександр Борисович Головка (кілька штрихів до біографічного портрета). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр./ [редкол.: В. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 3. С.7.*
9. Войтович Л. Олександр Головка: *audentes fortuna juvat...* С.15.
10. Там само. С.16.
11. Там само.
12. Там само. С.17.
13. Там само. С.18.
14. Там само.
15. Там само. С. 18.
16. Там само. С.19.
17. Головка О., Лиман С. Відносини Речі Посполитої і Османської імперії XV – XVII ст. у науковій спадщині Н.С. Рашби. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т.20: На пошану професора І.В. Рибака. С. 48–62; Їх же. Сходознавчі дослідження українського історика Н.С. Рашби. *Східний світ*. 2011. № 2. С.15–30.*
18. Войтович Л. Олександр Головка: *audentes fortuna juvat...* С.20–21.
19. Там само. С.22.
20. Див.: Хронологічний покажчик праць Олександра Борисовича Головка. *Олександр Головка: біобібліографічний покажчик...* С.97–98.
21. Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев: Наукова думка, 1988. 136 с.
22. Войтович Л. Олександр Головка: *audentes fortuna juvat...* С.28.
23. Головка О. Зовнішня політика і міжнародні зв'язки Давньоруської держави. *Запровадження християнства на Русі*. Київ: Наукова думка, 1988. С.142–168.
24. Його ж. Давня Русь и папський Рим. Що приховано за рядками стародавніх манускриптів? *Людина і світ*. 1988. № 3. С.33–37; Его же. Древнерусская церковь и распространение христианства у восточных славян и их соседей. *Материалы научно-теоретической конференции «Православие: история и современность»*. Киев, 1988. С.11–13; Его же. Социально-политические предпосылки христианизации Руси (IX – первая половина X вв.). *Вопросы истории СССР*. Харьков, 1988. Вып. 33. С.111–116; Его же. Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика древней Руси в IX – первой трети XIII века. *Вопросы истории*. 1988. № 9. С.59–71.

25. Его же. Древняя Русь в историко-культурном развитии славянских народов. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Київ: Наукова думка, 1990. С.16–34; Его же. К вопросу о внешнеполитических доктринах и представлениях древней Руси (до середины XI в.). *Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма*. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1989. С.21–23; Его же. К оценке исторических обстоятельств введения христианства Руси. *Материалы школы молодых славистов и балканистов*. Москва, 1990. С.14–24; Його ж. Проблеми взаємовідносин Київської Русі і Візантії у IX – першій половині XI ст. *Український історичний журнал*. 1989. № 1. С.65–73. Його ж. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. Київ: Наукова думка, 1990. С.42–52.
26. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. С.5.
27. Дашкевич Я. Українські історичні традиції: нація і держава. «... Учи неложними устами сказати правду». *Історична есеїстика (1989–2008)*. Київ: Темпора, 2011. С.52–53.
28. Головка О.Б. Київська Русь і Українська середньовічна державність. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: матеріали Республіканських історичних читань. Київ, 1991. С.17–23.
29. Там само. С.20.
30. Там само. С.17–19.
31. Там само. С.22.
32. Войтович Л. Олександр Головка: *audentes fortuna juvat...* С.29–31.
33. Бубенок О. Великий Степ у дослідженнях О.Б. Головка. *Олександр Головка: біобібліографічний покажчик*. С.78–82; Лиман С. Не залишаючи минулого в минулому... С.63–64.
34. Головка О.Б. Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності Галицько-Волинського князя Романа Мстиславича. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: матеріали Других Всеукраїнських історичних читань. Черкаси, 1992. С.15–17; Його ж. Племена торків у політичному розвитку Південно-Східної Європи (X–XI ст.). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*: матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). Київ, Черкаси, 1993. С.178–179; Його ж. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва. *Український історичний журнал*. 1991. № 11. С.24–35. Його ж. Слов'янське населення Причорноморських степів XII – першої половини XIII ст. *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*. Київ. 1993. Вип.1. С.40–46; Лиман С. Не залишаючи минулого в минулому... С.63–64.

35. Літопис Руський / за Іпатським списком переказав Леонід Махновець / відп. ред. О.В. Мишанич. Київ, Дніпро, 1989. С. 368.
36. Головка О.Б. Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича). *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки*. Київ: Наукова думка, 1991. С. 7–10; Його ж. На чолі об'єднаного князівства: загадкові та невідомі сторінки біографії Романа Мстиславича. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Львів, 1993. С.759; Його ж. Південна Русь і половецький степ... С.15–17; Його ж. Польща в житті та діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича. *Польсько-українські студії. Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.* Київ: Либідь, 1993. С.41–48.
37. Войтович Л. Олександр Головка: *audentes fortuna juvat...* С.32–33.
38. Див.: Головка О. Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. Київ: Стилос, 2001. 249 с.
39. Там само. С.6.
40. Там само. С.152, 171–186.
41. Там само. С.193.
42. Там само. С.206–213.
43. Там само. С.200.
44. Див.: Бойко І.Й. Встановлення дати заснування Української держави: історико-правові аспекти. *Journal «Science Rise: Juridical Science»*. 2017. № 1. С.19–31; Його ж. До питання про час заснування Української держави. *«Вісник НТШ». Онлайн-журнал Наукового товариства ім. Шевченка*. Число 58: осінь-зима 2017. С.37–40; Його ж. Місце і роль Києво-Руської держави в багатовіковій історії українського державотворення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип.68. С.74–87; Войтович Л. Княжа доба на Русі (837–1492). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Т.1: Становлення імперії Русь (837–1054). 590 с.; Федака С.Д. Історія України з найдавніших часів до 1648 року: навчальний посібник. Київ: Знання, 2014. 782 с.; Його ж. Українські землі у середні віки (860–1569): монографія. Ужгород: Тіпрані, 2019. 383 с.; Щодра О.М. Етногенез і велике розселення слов'ян у світі джерел та історичних інтерпретацій. *Проблеми слов'янознавства*. 2016. Вип.65. С.9–27; Ї ж. Коли і де виникла Русь: проблеми початкового етапу формування Української державності. *«Вісник НТШ»*. Число 58: осінь-зима 2017. С.31–36; Ї ж. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2018–2019. Вип.19–20. С.115–139; Ї ж. Початки фор-

- мування Русі: хронологічна і географічна локалізація процесу у дискусіях сучасних істориків. *Регіональна історія України: збірник наукових статей*. 2018. Вип.18. С.57–80. Ї ж. «Себе, тобто свій народ, називали рос... Їх король іменується хаканом...»: Руське посольство 838–839 років до Візантії та імперія франків – важлива віха міжнародного визнання Київської держави та початків формування української державності. *Княжа доба: історія і культура*. 2018. Вип.12. С.9–24; Ї ж. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччя. Передумови і початки формування імперії Русів: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 481 с.
45. Ясь О.В. [Вступ до публікації статті М. Грушевського «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»]. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С.200.
46. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С.203–204.
47. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. *Історичні есе*. Київ: Основи. Т.1. С.8.
48. Асадуллин Ф.А. «Татарская Московия»: культурно-политический аспект. *Вестник Российского университета дружбы народов: Серия: Всеобщая история*. 2017. Т. 9. № 2. С.169–183; Трепапов В.В. «Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. Москва: Восточная литература, 2007. 256 с.
49. Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект. *Україна давня і нова: народ, релігія, культура: збірник статей і нарисів*. Львів, 1996. С.38.
50. Дашкевич Я. Українські історичні традиції... С.53–54.
51. Степанков В.С. Олександр Борисович Головка... С.49–58.
52. Головка О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2006. С.121–126.
53. Там само. С.41.
54. Там само. С.10–18.
55. Лиман С. Не залишаючи минулого в минулому... С.72–74.
56. Головка О. Корона Данила Галицького... С.5, 24–41.
57. Там само. С.5.
58. Там само. С.223.
59. Там само. С.43.
60. Там само. С.44.
61. Там само. С.83–87.
62. Там само. С.123.
63. Там само. С.122–125.
64. Там само. С.8.
65. Там само. С.245–255.
66. Там само. С.253–354.

67. Там само. С.355–402.
68. Його ж. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С.186.
69. Щодра О. [рец. на]: Головка О. Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 272 с. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С.194–195.
70. Там само. С.188–190.
71. Головка О. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний»... С.33, 37–38.
72. Там само. С.37.
73. Його ж. Держава і державність у слов'янського населення України раннього і класичного середньовіччя (окремі спостереження). *Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка*. Львів, 2012. Т.264. С.7–33; Держава Романа Мстиславича та його нащадків у політичному житті Східної Європи (методологічне питання). *Проблеми дидактики історії*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип.4. С.3–13; Його ж. Методологічні проблеми вивчення розвитку держави та державності у населення України доби середньовіччя та раннього модерного часу. *Проблеми дидактики історії*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип.3. С.10–25.
74. Його ж. Візантія і Половецький степ у політичній діяльності Романа Мстиславича. *XIV Сходознавчі читання А. Кримського*: тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 13–15 вересня 2010 р. Київ, 2010. С.48–49; Половецький хан Котян Сутоевич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. *Хазарський альманах*. Київ; Харьков; Москва, 2007. Вип.6. С.78–87; Половці в політичних подіях у Південно-Західній Русі в першій половині XIII ст. *XVII Сходознавчі читання А. Кримського*: тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 16–18 жовтня 2013 р. Київ, 2013. С.61–62; Половці в умовах монгольської експансії в першій половині XIII ст. *Libra*: зб. наук. пр. Центру антикознавства та медієвістики. Одеса, 2020. Вип.V. С.14–23; «Чорні клобуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – перша половина XIII ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2020. Т.30: До 70-річчя від дня народження академіка Валерія Смоля. С.11–29; Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославича Великого. *Князя доба: історія і культура*. Львів, 2016. Вип.10: Святий Володимир Великий. 1015–2015. С.103–115; та інші.
75. Його ж. Битва на Калці 1223 р.: перемога монголів та провал їхньої воєнної кампанії. *XX Сходознавчі читання А. Кримського*: до 145-річчя від дня народження Агатангела Кримського і 25-річчя Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 17–

- 18 червня 2016 р. Київ, 2016. С.33–34; Встреча цивилизацій в середині XIII в.: Государство князей Романовичей между католическим Западом и монгольским Востоком. *Вестник Удмуртского университета. Серия истории и филологии*. Ижевск, 2012. Вип.3. С.16–24; Південна Русь і Польща під час західного походу монголів до Центрально-Східної Європи (1239–1241 рр.). *Хазарський альманах*. Москва, 2019. Т.16. С.63–88; Рейд туменів Джебе і Судебея до Східної Європи в 1222–1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т.25: На пошану професора І.С. Винокура. С.158–177.
76. Його ж. Північне Причорномор'я і Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.). *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С.21–39; Що нам відомо про давньоруське Тмутараканське князівство? *Крим: шлях скрізь віки. Історія у запитаннях і відповідях*. Київ, 2014. С.104–106; Яке місце відігравав Крим у міжнародній діяльності держави Русь? *Крим: шлях скрізь віки. Історія у запитаннях і відповідях*. Київ, 2014. С.102; Яку роль відігравав Кримський фактор у хрещенні України-Русі? *Крим: шлях скрізь віки. Історія у запитаннях і відповідях*. Київ, 2014. С.103.
77. Головка О.Б., Лиман С.І. Відносини Речі Посполитої і Османської імперії XV–XVIII ст. у науковій спадщині Н.С. Рашби. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2010. Т.20: На пошану професора І.В. Рибачка. С.48–72; Головка О. Галицька і Волинська землі кінця XI – першої третини XIII ст. в сучасній історіографії (останнє десятиліття XX – середина другого десятиліття XXI ст.). *Проблеми історії та археології України: матеріали X міжнародної наукової конференції, посвященої 135-летию професора К.Э. Гриневича*. 4–5 листопада 2016 року. Харків, 2016. С.67–68; Головка О., Лиман С. Європейський вектор зовнішньої політики Османської імперії в творчості харківського історика Н.С. Рашби. *XVI Сходознавчі читання А. Кримського: тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Київ, 11 жовтня 2012 р. Київ, 2012. С.44–45; Головка О. Княжий Галич: дискусійні питання виникнення міста і його розвитку як столиці землі-князівства. *Галич: зб. наук. пр.* Івано-Франківськ, 2018. Вип.3. С.82–106; Головка О., Лиман С. Сходознавчі дослідження українського історика Н.С. Рашби. *Східний світ*. 2011. № 2. С.15–30; Їх же. Хотинська війна початку XVII ст. у науковій спадщині Н.С. Рашби. *Хотинська битва 1621 року, міфи та реальність (до 390-річчя від дня події)*. Кам'янець-Подільський, 2011. С.10–20.
78. Його ж. Бруно Кверфуртський: голос із тисячолітньої давнини. *Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі*

- епохи: Спогади. Дослідження. Кам'янець-Подільський, 2021. Вип.ІІІ. С.90–103; Войтович Леонтій Вікторович. *Українські історики*: біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». Київ, 2010. Вип.3. С. 43–44; Володар Галицької землі угорський королевич з роду Арпадів Андрій. *Давній Галич*: науково-популярний часопис. 2018. № 3. С.19–21; Ігор Скочиляс (1967, 5 квітня – 2020, 20 грудня). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2021. Вип.9: На пошану члена-кореспондента НАН України С.В. Віднянського. С.334–336; Історики-медієвісти сучасної України. Довідник. Кам'янець-Подільський, 2016. 68 с.; Друге видання, перероблене і доповнене. Кам'янець-Подільський, 2019. 72 с.; Князь Володимирко Володаревич, перший володар об'єднаного Галицького князівства. *Миколаївщина*. Львів, 2006. Т.3. С. 79–94; Князь і король Данило Романович: віхи політичної діяльності. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С.143–165; Головка О.Б., Лиман В.І., Бердута М.З., Сорочан С.Б. Натиск інтелекта, благородства і доброты: к 90-летию со дня рождения Анатолия Ильича Митряева (1922–1998). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Карамзіна. Серія історія*. Харків, 2012. № 1005. Вип. 45. С.220–238; Головка О. Про експедиції Анатолія Матвієнка, його друзів і соратників. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2021. Вип.9: На пошану С.В. Віднянського. С.334–336; Рашба Ной Самойлович. *Енциклопедія історії України*. Київ. 2021. Додатковий том. Кн.1. С.471–472 та ін.
79. Його ж. Літописне оповідання під 6732 р. про виправу волинських князів Данила та Василька Романовичів до Польщі. *Scientific nihil est quam veritatis imago*. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin. Lublin, 2014. S.783–779; Останній похід Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С.28–48; Похід волинських князів Данила та Василька Романовичів у Польщу (1229 р.) у розповіді Галицько-Волинського літопису. *Славістична збірка*. Київ, 2016. Вип. ІІ: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових соханевських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.). С.262–271; Русь і руські князівства на сторінках польських наративних джерел. *Terra Cossacorum. Studii z dawньої i нової історії України*: науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Ваерія Степанкова. Київ, 2007. С.358–382; Українські землі в західноєвропейських латиномовних джерелах IX–X століть. *Княжа доба: Історія і культура*. Львів, 2021–2022. Вип.15: На відзначення 80-річчя Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. С.25–54.
80. Його ж. Долітописний Галич: дискусійні питання виникнення міста і його перетворення на столицю землі-князівства. *Аврамічні релігії і Реформація: формування протестант-*

- ського символу віри й ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності): матеріали науково-практичної конференції. Галич, 18–19 травня 2017 р. Галич, 2017. С.3–15; Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи. *Хазарський альманах*. Київ, Харків, 2009. Вип.8. С.147–170. Місто Холм в державно-політичному розвитку і духовно-ідеологічному житті Русі в середині XIII ст. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби*. Львів, 2016. С.98–109; Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII – XIII ст.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції 2010 року*. Кам'янець-Подільський, 2010. С.39–45; Храм святого Пантелеймона в Галичі у контексті політичного життя Галицького князівства (кінець 80-х років XII – перша чверть XIII століття). *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2019. Вип.13. С.109–126 та ін.
81. Копилов С. [рец. на]: Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. 600 с. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С.217–221.
 82. Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. С.510.
 83. Там само. С.8–32.
 84. Там само. С.47–49.
 85. Там само. С.51–56.
 86. Там само. С.59–60.
 87. Там само. С.68–69.
 88. Там само. С.72–77.
 89. Там само. С.89–99.
 90. Там само. С.101–102.
 91. Там само. С.105.
 92. Там само. С.109–112.
 93. Там само. С.115–123.
 94. Там само. С.134–139.
 95. Там само. С.139–143.
 96. Там само. С.146–154.
 97. Там само. С.158–164.
 98. Там само. С.165–180.
 99. Там само. С.181–198.
 100. Там само. С.199–215.
 101. Там само. С. 216–225.
 102. Там само. С.226–248.
 103. Там само. С.250–258.
 104. Там само. С.277–285. Його ж. Корона Данила Галицького... С.223, 245, 249 та ін.
 105. Головка О. Русь і Польща... С.285–316.
 106. Там само. С.317–319.
 107. Копилов С. Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.).... С.220.

108. Головка О. Русь і Польща... С.325–345.
109. Там само. С.351–364.
110. Там само. С.365–411.
111. Там само. С.420–428.
112. Там само. С.430–459.
113. Там само. С.460–508.
114. Там само. С.511.
115. Копилов С. Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)... С.221.
116. Головка О. Українські землі в західноукраїнських європейських латинізованих джерелах IX – X століть. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2021–2022. Вип.15: На відзначення 80-річчя Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. С.25.
117. Там само. С.26–27.
118. Там само. С.25.
119. Там само. С.29–54; Диба Ю. Географічні орієнтири опису країни Русів у трактаті «Гуду ал-Алам». *Княжа доба: історія і культура*. Вип.15. С.9–24.
120. Головка О. Галич та галичани у війні Русі і половців проти монголів. *Галич: збірник наукових праць / за ред. А. Стасюка*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. Вип.7. С.89–104.
121. Войтович Л. Олександр Головка: *audentes fortuna juvat...* С.19–21.
122. Там само. С.21.
123. Там само. С.29–30.
124. Там само. С.30.
125. Там само. С.32.
126. Там само.
127. Там само. С. 31.
128. Там само. С.35–36.
129. Там само. С.33–34.
130. Там само. С.34–36.
131. Там само. С.36.

References:

1. Asadullin, F.A. (2017). «Tatarskaya Moskoviya»: kulturno-politicheskij aspekt. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov: Seriya: Vseobshaya istoriya*, 9, 2, 169–183 [in Russian].
2. Boiko I.I. (2017). Do pytannia pro chas zasnuvannia Ukrainskoi derzhavy. «*Visnyk NTSh*». *Onlain-zhurnal Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 58, 37–40 [in Ukrainian].
3. Boiko I.I. (2019). Mistse i rol Kyievo-Ruskoi derzhavy v bahatovikovichi istorii ukrainського derzhavotvorennia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna*, 68, 74–87 [in Ukrainian].
4. Boiko, I.I. (2017). Vstanovlennia daty zasnuvannia Ukrainskoi derzhavy: istoriko-pravovi aspekty. *Journal «Science Rise: Juridical Science»*, 1, 19–31 [in Ukrainian].

5. Bubenok, O. (2012). Velykyi Step u doslidzhenniakh O.B.Holovka. *Oleksandr Holovko. Biobibliohrafichnyi pokazhchyk / vidp. red. L. Voitovych*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [in Ukrainian].
6. Dashkevych, Ya. (2011). Ukrainski istorychni tradytsii: natsiia i derzhava. «...Uchy nelozhnymy ustamy skazaty pravdu». *Istorychna eseistyka (1989–2008)*. Kyiv: Tempora, 52–53 [in Ukrainian].
7. Fedaka, S.D. (2014). Istoriia Ukrainy z naidavnishykh chasiv do 1648 roku: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Znannia, 782 [in Ukrainian].
8. Fedaka, S.D. (2019). Ukrainski zemli u seredni viky (860–1569): monohrafiia. Uzhhorod: Timpani, 383 [in Ukrainian].
9. Golovko, A.B. (1988). Drevnyaya Rus i Polsha v politicheskikh vzaimootnosheniyah X – pervoy treti XIII vv. Kiev: Naukova dumka, 136 [in Russian].
10. Golovko, O. (1988). Drevnerusskaya cerkov i rasprostranenie hristianstva u vostochnykh slavyan i ih sosedej. *Materialy nauchno-teoreticheskoy konferencii «Pravoslavie: istoriya i sovremenost»*. Kiev, 11–13 [in Russian].
11. Golovko, O. (1988). Hristianizaciya vostochnoslavyanskogo obshchestva i vneshnyaya politika drevnej Rusi v IX – pervoy treti XIII veka. *Voprosy istorii*, 9, 59–71 [in Russian].
12. Golovko, O. (1988). Socialno-politicheskie predposylki hristianizacii Rusi (IX – pervaya polovina X vv.). *Voprosy istorii SSSR*, 33, 111–116 [in Russian].
13. Golovko, O. (1989). K voprosu o vneshnepoliticheskikh doktrinah i predstavleniyah drevnej Rusi (do srediny XI v.). Slavyane i ih sosedi. *Mezhdunarodnye otnosheniya v epohu feodalizma*. Moskva: Glavnaya redakciya vostochnoj literatury, 21–23 [in Russian].
14. Golovko, O. (1990). Drevnyaya Rus v istoriko-kulturnom razvittii slavyanskih narodov. *Kulturnye i obshestvennye svyazi Ukrainy so stranami Evropy*. Kiyiv: Naukova dumka, 16–34 [in Russian].
15. Golovko, O. (1990). K ocnke istoricheskikh obstoyatelstv vvedeniya hristianstva Rusi. *Materialy shkoly molodyh slavistov i balkanistov*. Moskva, 14–24 [in Russian].
16. Golovko, O.B. (2012). Vstrecha civilizacij v seredine XIII v.: Gosudarstvo knyazej Romanovichej mezhdru katolicheskim Zapadom i mongolskim Vostokom. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya istorii i filologii*, 3, 16–24 [in Russian].
17. Holovko O., Lyman S. (2011). Skhodoznavchi doslidzhennia ukrainskoho istoryka N.S. Rashby. *Skhidnyi svit*, 2, 15–30 [in Ukrainian].
18. Holovko O., Lyman, S. (2012). Vidnosyny Rechi Pospolytoi i Osmanskoj imperii XV – XVII st. u naukovii spadshchyni N.S. Rashby. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky / [redkol.: V.S. Stepankov (vidp. red.) ta in.]*. Kamianets-Podilskiy: Oium, t.20: Na poshanu profesora I.V. Rybaka, 48-62 [in Ukrainian].

19. Holovko, O. (1988). Davnia Rus i papskyi Rym. Shcho prykhovano za riadkamy starodavnykh manuskryptiv? *Liudyna i svit*, 3, 33–37 [in Ukrainian].
20. Holovko, O. (1988). Zovnishnia polityka i mizhnarodni zviazky Davnoruskoï derzhavy. Zaprovdzhennia khrystianstva na Rusi. Kyiv: Naukova dumka, 142–168 [in Ukrainian].
21. Holovko, O. (1989). Problemy vzaïemovidnosyn Kyivskoi Rusi i Vizantii u IX – pershii polovyni XI st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 65–73 [in Ukrainian].
22. Holovko, O. (1990). Tytulatura nosiiv derzhavnoi vldy na Rusi v konteksti serednovichnykh imperskykh doktryn. *Feodalizm na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, 42–52 [in Ukrainian].
23. Holovko, O. (1991). Sloviany Pivnichnoho Prychornomia doby Kyivskoi Rusi ta problema vytokiv ukrainskoho kozatstva. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11, 24–35 [in Ukrainian].
24. Holovko, O. (1993). Na choli obiednanoho kniazivstva: zahadkovi ta nevidomi storinky biohrafii Romana Mstyslavycha. *Halytsko-Volynska derzhava: peredumovy vynyknennia, istoriia, kultura, tradytsii*. Lviv [in Ukrainian].
25. Holovko, O. (1993). Plemena torkiv u politychnomu rozvytku Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (X–XI st.). *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku: materialy Tretikh Vseukrainskykh istorychnykh chytan*. Kyiv, Cherkasy, 178–179 [in Ukrainian].
26. Holovko, O. (1993). Polishcha v zhytti ta diialnosti halytsko-volynskoho kniazia Romana Mstyslavycha. *Polsko-ukrainski studii. Polishcha – Ukraina: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kamianets-Podilskyi, 29–31 travnia 1992 r. Kyiv: Lybid, 41–48 [in Ukrainian].
27. Holovko, O. (1993). Slovianske naselennia Prychornomorskykh stepiv XII – pershoi polovyny XIII st. *Ukrainske kozatstvo: vytoky, evoliutsiia, spadshchyna*, 1, 40–46 [in Russian].
28. Holovko, O. (2001). Kniaz Roman Mstyslavovych ta yoho doba. *Narysy istorii politychnoho zhyttia Pivdennoi Rusi XII – pochatku XIII stolittia*. Kyiv: Stylos, 249 [in Ukrainian].
29. Holovko, O. (2007). Rus i ruski kniazivstva na storinkakh polskykh naratyvnykh dzherel. *Terra Cossacorum. Studii z davnoi i novoï istorii Ukrainy: naukovyi zbirnyk na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriia Stepankova*. Kyiv, 358–382 [in Ukrainian].
30. Holovko, O. (2009). Litopysna Berlad na kordoni zemlerobskoi ta kochivnytskoi tsyvilizatsii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Khazarzskyi almanakh*, 8, 147–170 [in Ukrainian].
31. Holovko, O. (2009). Ostannii pokhid Romana Mstyslavycha u dzherelakh ta istorychnii dumtsi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 28–48 [in Ukrainian].
32. Holovko, O. (2010). Ponyzzia i Bolokhivshchyna u politychnomu rozvytku Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (XII – XIII st.). *Materialy XIII Podilskoi istoryko-kraieznavchoï konferentsii 2010 roku*. Kamianets-Podilskyi, 39–45 [in Ukrainian].

33. Holovko, O. (2014). Litopysne opovidannia pid 6732 r. pro vyp-ravu volynskykh kniaziv Danyla ta Vasyлька Romanovychiv do Polshchi. *Scientific nihil est quam veritatis imago*. Studia ofiarovane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin. Lublin, 783–779 [in Ukrainian].
34. Holovko, O. (2016). Halytska i Volynska zemli kintsia XI – pershoi tretyni XIII st. v suchasni istoriohrafii (ostannie desiatylittia XX – seredyna drugoho desiatylittia XXI st.). *Problemy istorii i arheologii Ukrainy: materialy X mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvyashchennoj 135-letiyu professora K.E. Grinevicha*. 4–5 noyabrya 2016 goda. Harkov, 67–68 [in Ukrainian].
35. Holovko, O. (2016). Misto Kholm v derzhavno-politychnomu rozvytku i dukhovno-ideolohichnomu zhytti Rusi v seredyni XIII st. *Korol Danylo Romanovych: kulturna i derzhavotvorcha spadshchyna yoho doby*. Lviv, 98–109 [in Ukrainian].
36. Holovko, O. (2016). Pokhid volynskykh kniaziv Danyla ta Vasyлька Romanovychiv u Polshchu (1229 r.) u rozpovidi Halytsko-Volynskoho litopysu. *Slavistychna zbirka*. Kyiv, vyp. II: Zbirka statei za materialamy Druhykh Mizhnarodnykh naukovykh sokhanevskykh chytan (m. Kyiv, 18 lystopada 2015 r.), 262–271 [in Ukrainian].
37. Holovko, O. (2017). Dolitopysnyi Halych: diskusiini pytannia vynyknennia mista i yoho peretvorennya na stolytsiu zemli-kniazivstva. *Avramichni relihii i Reformatsiia: formuvannia protestantskoho symbolu viry y ideolohii novoi suspilnoi reformatsiiv (evropeiskyi i ukrainskyi kontekst identychnosti): materialy naukovo-praktychnoi konferentsii*. Halych, 18–19 travnia 2017 r. Halych, 3–15 [in Ukrainian].
38. Holovko, O. (2018). Kniazhyi Halych: diskusiini pytannia vynyknennia mista i yoho rozvytku yak stolytsi zemli-kniazivstva. *Halych: zb. nauk. pr.*, 3, 82–106 [in Ukrainian].
39. Holovko, O. (2019). Khram sviatoho Panteleimona v Halychi u konteksti politychnoho zhyttia Halytskoho kniazivstva (kinets 80-kh rokiv XII – persha chvert XIII stolittia). *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 13 [in Ukrainian].
40. Holovko, O. (2021). Pro ekspedytsii Anatoliia Matvienka, yoho druziv i soratnykiv. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, 9, 299–334 [in Ukrainian].
41. Holovko, O. (2021). Rashba Noi Samoilovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Dodatkovyi tom, kn. 1, 471–472 [in Ukrainian].
42. Holovko, O. (2021). Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.). Kyiv [in Ukrainian].
43. Holovko, O. (2021–2022). Ukrainski zemli v zakhidnoevropeiskykh latyno movnykh dzherelakh IX–X stolit. *Kniazha doba: Istorii i kultura*, 15, 25–54 [in Ukrainian].
44. Holovko, O. (2021–2022). Ukrainski zemli v zakhidnoukrainskykh yevropeiskykh latynomovnykh dzherelakh IX – X stolit. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 15 [in Ukrainian].

45. Holovko, O. (2022). Halych ta halychany u viini Rusi i polovtsiv proty monholiv. *Halych*: zbirnyk naukovykh prats, 7, 89–104 [in Ukrainian].
46. Holovko, O., Lyman, S. (2012). Yevropeiskyi vektor zovnishnoi polityky Osmanskoï imperii v tvorchosti kharkivskoho istoryka N.S. Rashby. *XVI Skhodoznavchi chytannia A. Krymskoho*: tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 11 zhovtnia 2012 r. Kyiv, 44–45 [in Ukrainian].
47. Holovko, O.B. (1991). Davnorusko-polski vidnosyny na pochatku XIII st. (pro obstavyny zahybeli halytsko-volynskoho kniazia Romana Mstyslavycha). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy. Naukovi poshuky i znakhidky*. Kyiv: Naukova dumka, 7–10 [in Ukrainian].
48. Holovko, O.B. (1991). Kyivska Rus i Ukrainska serednovichna derzhavnist. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorichnoho rozvytku*: materialy Respublikanskykh istorichnykh chytan. Kyiv, 17–23 [in Ukrainian].
49. Holovko, O.B. (1992). Pivdenna Rus i polovetskyi step u politychnii diialnosti Halytsko-Volynskoho kniazia Romana Mstyslavycha. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorichnoho rozvytku*: materialy Druhykh Vseukrainskykh istorichnykh chytan. Cherkasy, 15–17 [in Ukrainian].
50. Holovko, O.B. (2006). Kniaz Volodymyrko Volodarevych, pershyi volodar obiednanoho Halytskoho kniazivstva. *Mykolaiivshchyna*, 3, 79–94 [in Ukrainian].
51. Holovko, O.B. (2006). Korona Danyla Halytskoho. Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia. Kyiv: Vydavnychi dim «Stylos» [in Ukrainian].
52. Holovko, O.B. (2007). Polovetskyi khan Kotian Sutoievych u politychnomu zhytti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy pershoï polovyny XIII st. *Khazarskyi almanakh*, 6, 78–87 [in Ukrainian].
53. Holovko, O.B. (2008). Kniaz i korol Danylo Romanovych: vikhy politychnoi diialnosti. *Doba korolia Danyla v nautsi, mystetstvi, literaturi*. Lviv, 143–165 [in Ukrainian].
54. Holovko, O.B. (2010). Vizantiia i Polovetskyi step u politychnii diialnosti Romana Mstyslavycha. *XIV Skhodoznavchi chytannia A. Krymskoho*: tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 13–15 veresnia 2010 r. Kyiv, 48–49 [in Ukrainian].
55. Holovko, O.B. (2010). Voitovych Leontii Viktorovych. *Ukrainski istoriky*: biobibliohrafichni dovidnyk, 3, 43–44 [in Ukrainian].
56. Holovko, O.B. (2012). Derzhava i derzhavnist u slovianskoho naselennia Ukrainy rannoho i klasychnoho serednovichchia (okremi sposterezhennia). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Tarasa Shevchenka*, 264, 7–33 [in Ukrainian].
57. Holovko, O.B. (2013). Derzhava Romana Mstyslavycha ta yoho nashchadkiv u politychnomu zhytti Skhidnoi Yevropy (metodolohichne pytannia). *Problemy dydaktyky istorii*, 4, 3–13 [in Ukrainian].
58. Holovko, O.B. (2013). Polovtsi v politychnykh podiiakh u Pivdenno-Zakhidnii Rusi v pershii polovyni XIII st. *XVII Skhodoznavchi chy-*

- tannia A. Krymskoho: tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 16–18 zhovtnia 2013 r. Kyiv, 61–62 [in Ukrainian].
59. Holovko, O.B. (2014). Pivnichne Prychornomia i Pryazovia v politychnomu ta ekonomichnomu rozvytku Rusi (IX – seredyna XIII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 21–39 [in Ukrainian].
60. Holovko, O.B. (2014). Shcho nam vidomo pro davnoruske Tmutarakanske kniazivstvo? *Krym: shliakh skriz viky. Istoriiia u zapytanniakh i vidpovidiakh*. Kyiv, 104–106 [in Ukrainian].
61. Holovko, O.B. (2014). Yake mistse vidihravav Krym u mizhnarodnii diialnosti derzhavy Rus? *Krym: shliakh skriz viky. Istoriiia u zapytanniakh i vidpovidiakh*. Kyiv, 102 [in Ukrainian].
62. Holovko, O.B. (2014). Yaku rol vidihravav Krymskyi faktor u khreshchenni Ukrainy-Rusi? *Krym: shliakh skriz viky. Istoriiia u zapytanniakh i vidpovidiakh*. Kyiv, 103 [in Ukrainian].
63. Holovko, O.B. (2015). Reid tumeniv Dzhebe i Sudebeia do Skhidnoi Yevropy v 1222–1223 rr. v protsesi tvorennia Monholskoi imperii i Rakh Mongolica. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, 25, 158–177 [in Ukrainian].
64. Holovko, O.B. (2016). Bytva na Kaltsi 1223 r.: peremoha monholiv ta proval yikhnoi voiennoi kampanii. *XX Skhodoznavchi chytannia A. Krymskoho: do 145-richchia vid dnia narodzhennia Ahatanhela Krymskoho i 25-richchia Instytutu skhodoznavstva im. A.Iu. Krymskoho. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv, 17–18 chervnia 2016 r. Kyiv, 33–34 [in Ukrainian].
65. Holovko, O.B. (2016). Istoryky-mediievisty suchasnoi Ukrainy. Dovidnyk. Kamianets-Podilskyi, 68 [in Ukrainian].
66. Holovko, O.B. (2016). Stepova polityka Rusi v period pravlinnia kniazia Volodymyra Sviatoslavycha Velykoho. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 10, 103–115 [in Ukrainian].
67. Holovko, O.B. (2017). Knyaz Mstyslav Mstyslavych «Udatnyi» i yoho doba. Kamianets-Podilskyi: Aksioma [in Ukrainian].
68. Holovko, O.B. (2018). Volodar Halytskoi zemli uhorskyi krolevych z rodu Arpadiv Andrii. *Davnii Halych: naukovopopuliarnyi chasopys*, 3, 19–21 [in Ukrainian].
69. Holovko, O.B. (2019). Istoryky-mediievisty suchasnoi Ukrainy. Dovidnyk. Kamianets-Podilskyi. Druhe vydannia, pereroblene i dopovnene. Kamianets-Podilskyi, 72 s [in Ukrainian].
70. Holovko, O.B. (2019). Pivdenna Rus i Polshcha pid chas zakhidnoho pokhodu monholiv do Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (1239–1241 rr.). *Khazarskyi almanakh*, 16, 63–88 [in Ukrainian].
71. Holovko, O.B. (2020). «Chorni klobuky» na pivdennomu kordoni Rusi (kinets XI – persha polovyna XIII st.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*. Kamianets-Podilskyi, t.30: Do 70-richchia vid dnia narodzhennia akademika Valeriiia Smoliia, 11–29 [in Ukrainian].
72. Holovko, O.B. (2020). Polovtsi v umovakh monholskoi ekspansii v pershii polovyni XIII st. *Libra. Zb. nauk. pr. Tsentru antykoznavstva ta mediievistyky*, V, 14–23 [in Ukrainian].

73. Holovko, O.B. (2021). Bruno Kverfurtskyi: holos iz tysiacholitnoi davnyyny. *Anatolii Oleksiiovych Kopylov: Osobystist u vymiri epokhy: Spohady. Doslidzhennia*. Kamianets-Podilskyi, III, 90–103 [in Ukrainian].
74. Holovko, O.B. Metodolohichni problemy vyvchennia rozvytku derzhavy ta derzhavnosti u naselennia Ukrainy doby serednovichchia ta rannoho modernoho chasu. *Problemy dydaktyky istorii*, 3, 10–25 [in Ukrainian].
75. Hrushevskiy, M. (2014). Zvychaina skhema «ruskoi» istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho sloviaanstva. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5 [in Ukrainian].
76. Isaevych, Ya. (1996). Problema pokhodzhennia ukrainskoho narodu: istoriohrafichnyi i politychnyi aspekt. *Ukraina davnia i nova: narod, relihiia, kultura: zbirnyk statei i narysiv*. Lviv [in Ukrainian].
77. Kolesnyk, I. (2006). Ukrainskyi istoryk i Vlada: tochka nepoverennia. *Istoryk i vlada. Kolektyvna monohrafiia / vidp. red. V. Smolii, tvorchy kerivnyk proektu I. Kolesnyk*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 30–41 [in Ukrainian].
78. Kopylov, S. (2022). [rets. na]: Holovko O. Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.). Kyiv, 2021. 600 s. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 217–221 [in Ukrainian].
79. Lyman, S. (2012). Ne zalyshaiuchy mynuloho v mynulomu: serednovichna Yevropa v tvorchosti doktora istorychnykh nauk Oleksandra Borysovycha Holovka. *Oleksandr Holovko: biobibliohrafichnyi pokazhchyk / vidp. red. L. Voitovych*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [in Ukrainian].
80. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. *Istorychni ese*. Kyiv: Osnovy, 1 [in Ukrainian].
81. Shchodra, O. (2019). [rets. na]: Holovko O. Mstyslav Mstyslavych «Udatnyi» i yoho doba. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 2017. 272 s. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 194–195 [in Ukrainian].
82. Shchodra, O.M. (2016). Etnohenez i velyke rozselennia sloviau u svitli dzherel ta istorychnykh interpretatsii. *Problemy slovianoznavstva*, 65, 9–27 [in Ukrainian].
83. Shchodra, O.M. (2017). Koly i de vynykla Rus: problemy pochatkovooho etapu formuvannia Ukrainskoi derzhavnosti. «*Visnyk NTSh*», 58, 31–36 [in Ukrainian].
84. Shchodra, O.M. (2018). «Sebe, tobtu svii narod, nazyvaly ros... Yikh korol imenuietsia khakanom...»: Ruske posolstvo 838–839 rokiv do Vizantii ta imperiia frankiv – vazhlyva vikha mizhnarodnoho vyznannia Kyivskoi derzhavy ta pochatkiv formuvannia ukrainskoi derzhavnosti. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 12, 9–24 [in Ukrainian].
85. Shchodra, O.M. (2018). Pochatky formuvannia Rusi: khronolohichna i heohrafichna lokalizatsiia protsesu u diskusiiakh suchasnykh istorykiv. *Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei*, 18, 57–80 [in Ukrainian].

86. Shchodra, O.M. (2018-2019). Mizh normanizmom ta antynormanizmom: dyskusii pro pokhodzhennia Rusi u svitli pysemnykh dzherel. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 19–20, 115–139 [in Ukrainian].
87. Shchodra, O.M. (2021). Sloviany i Rus v rannomu serednovichchi. Peredumovy i pochatky formuvannia imperii Rusiv [monohrafiia]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 481 [in Ukrainian].
88. Stepankov, V. (2012). Oleksandr Borysovych Holovko (kilka shtrykhiv do biohrafichnogo portreta). *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: zb. nauk. pr. / [redkol.: V. Stepankov (holovn. red.) ta in.]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka*, vyp. 3. [in Ukrainian].
89. Tezy pro 300-richchia vozziednannia Ukrainy z Rosiieiu (1654–1954 rr.). Skhvaleni TsK KPRS. (1954). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR [in Ukrainian].
90. Trepavlov, V.V. (2007). «Belyj car»: obraz monarha i predstavleniya o poddanstve u narodov Rossii XV–XVIII vv. Moskva: Vostochnaya literatura, 256 [in Russian].
91. Voitovych, L. (2012). Oleksandr Holovko: audentes fortuna juvat. *Oleksandr Holovko: biobibliohrafichni pokazhchyk / vidp. red. L. Voitovych*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [in Ukrainian].
92. Voitovych, L. (2021). Kniazha doba na Rusi (837–1492). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, t.1: Stanovlennia imperii Rus (837–1054), 590 [in Ukrainian].
93. Yas, O.V. (2014). [Vstup do publikatsii statti M.Hrushevskoho «Zvychaina skhema «ruskoi» istorii i sprava ratsionalnogo ukladu istorii skhidnogo slovianstva»]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5 [in Ukrainian].

Отримано: 28.10.2022

ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК [94:355.48(363.4:369.2)]“07/08”

DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.69-84

Володимир Лагодич

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра Середніх віків та візантиністики
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
м.н.с. КЗ ЛОР «Львівський історичний музей»
пл. Ринок, 6, 79008, Львів, Україна
e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0677-4408

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ АВАРСЬКОГО КАГАНАТУ ТА ДЕРЖАВИ ФРАНКІВ У 80-х РОКАХ VIII – НА ПОЧАТКУ IX ст.

Карл Великий, коронований в 768 р. у Реймсі королем франків, здійснював активну зовнішню політику з 771 р. практично до своєї смерті у 814 р. Прикладом слугують тогочасні військові кампанії франків проти Бургундії, Аквітанії, саксів. У більшості випадків супротивниками Карла були переважно варварські королівства або потестарні об'єднання, зокрема полабських слов'ян. На фоні таких супротивників вирізняється протистояння Карла зі степовими кочовиками – аварами, які прийшли в регіон Центрально-Східної Європи в останній третині VI ст.

Таке становище в регіоні існувало аж до VIII–IX ст., коли політика кочовиків почала руйнуватись зсередини. Причинами цього стали асиміляція кочовиків у середовищі осілого населення та криза у внутрішніх структурах влади Аварського каганату. Станом на цей період, Каганат став колосом на глиняних ногах, в котрому зосереджувались багатства, захоплені упродовж сотень років. Залишалось тільки завдати по ньому удару, що зрештою й зробив Карл Великий.

Підставою для завдання цього удару стала дипломатична боротьба, розгорнута лангобардами та баварським герцогом Тассілоном III з Карлом Великим. У ході цього протистояння авари здійснили останню спробу виступити самостійним гравцем на політичній арені Центрально-Східної Європи, що завершилось збройним протистоянням з франками та асиміляцією кочовиків у структурі новоствореної Імперії Каролінгів.

Ключові слова: Аварський каганат, Держава франків, Карл Великий, лангобарди, Баварське герцогство, асиміляція.

Volodymyr Lagodych

Ivan Franko Lviv National University
Department of Middle Ages and Byzantine Studies
Universytetska street, 1, 79000, Lviv, Ukraine
M.Sc. KZ ENT «Lviv Historical Museum»
Market square, 10, 79008, Lviv, Ukraine
e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0677-4408

MILITARY AND POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE AVAR KHAGANATE AND THE FRANKISH KINGDOM FROM THE 780^S TO THE BEGINNING OF IXTH CENTURY

Crowned in 768, Charlemagne conducted an active foreign policy from 771 to almost his death in 814. For instance, war campaigns were organized against Burgundy, Aquitaine, Lombardy, Saxons. Most of conflicts were usually against barbaric kingdoms or tribal structures, for example polabian slavs. Charles's war with Avars was different on the background of such opponents. Those steppe nomads came into Central-Eastern Europe in the last third of the VIth century. Weakening of Bizantium in second half of VIth century determinanted the Khaganate as a dominant power in Middle Danube.

Such position in the region existed till VIIIth–IXth centuries, when nomad's polity started to wreck from inside. The reasons of this process were the assimilation of nomads among the settled population and the crisis in the internal power structures of the Avar Khaganate. According to that moment, the Avar Khaganate became a «Colossus with feet of clay», where the wealth looted over hundreds of years was concentrated. All that remained was to strike at it and Charlemagne did eventually.

Casus belli was diplomatic and later armed conflict between Lombards, duke of Bavaria Tassilo III and Charlemagne. During that struggle, Avars tried for the last time to act as an independent player on the political arena of Central-Eastern Europe. That war with Franks ended up by nomad's assimilation in the structure of newly created Carolingian Empire.

Key words: *Avar Khaganate, Kingdom of the Franks, Charlemagne, Lombards, Bavarian duchy, assimilation.*

Протистояння аварів з Королівством франків на межі VIII–IX ст. було далеко не першим їх зіткненням. Початкові контакти номадів та франків припадають ще на період освоєння кочовиками межириччя Дунаю та Дніпра у 558–562 рр. На цей час каган Баян I вбачав основною потребою розселити орду вздовж Середньої течії Дунаю і далі на південь, у балканські володіння Римської імперії¹. З огляду на це, західний напрямок експансії був для номадів другорядним. Через відсутність потреби у аварів встановлювати позитивні двосторонні відносини із монархами франків, схилити їх до добровільної передачі територій (що проявилось у ході протистояння кочовиків з Візантією у 60–70-х рр. VI ст.²), номади в повній мірі проде-

монстрували свої реальні агресивні наміри щодо Королівства франків³.

Разом з тим, затяжні війни аварів з Імперією рومیїв, що тривали із перервами від 568 р. до 30-х рр. VII ст., вплинули на характер зіткнень кочовиків із франками. Вони мали здебільшого епізодичний характер: набіг на королівство Австразію в 561 р.; поновлення бойових дій між Австразією та кочовиками у 566–568 рр.

З цього часу, аж до початку правління Карла Великого, повідомлення у франкських джерелах щодо аварів, здебільшого, зникають. Основними причинами цього були: міжусобиця у Королівстві франків, відома як «Війна Фредегонди та Брунгільди» (561–614), яка, закономірно, зумовила головну увагу хроністів, а також приготування кочовиків до кампаній супроти Візантії. Зрештою, поразка аварів у ході війни з останньою на початку 30-х рр. VII ст. стала каталізатором внутрішнього ослаблення Каганату. Відступ кочовиків з-під стін Константинополя у 626 р. співпав у часі з повстанням слов'янських племен під керівництвом франкського купця Само на території колишнього римського діоцезу Паннонія⁴. У наступні десятиліття основним сусідом для франкських королів на сході стає Держава Само. Відносини із нею стають магістральною темою для франкських хроністів аж до смерті її правителя у 658 р. Водночас, упродовж 30–80-х років VII ст. внутрішнє становище аварів погіршується з приходом болгар, які, будучи включеними у соціальну структуру Каганату, здійснювали спроби вплинути на політичне життя державного утворення.

Нове посилення аварів, як регіональної сили в Центрально-Східній Європі, припадає на кінець VII – початок VIII ст. Однак, цей процес співпав із етнічною деградацією аварів. Доказом цього слугує перехід кочовиків до спорудження постійних жител напівземлянкового типу, пропорційне зменшення поховань зі зброєю та кіньми⁵. Внаслідок збільшення присутності слов'янського елементу кочове ядро населення Каганату стає меншістю.

Паралельно із занепадом степової імперії кочовиків, у регіоні Західної Європи Королівство франків перетворюється на нову військово-політичну потугу. Період від 40-х рр. VIII ст. аж до початку аварської кампанії Карла відтворити проблематично. Однією з головних причин цього слугує відсутність будь-яких згадок кочовиків у франкських, лангобардських та візантійських джерелах.

Для більш докладного відтворення подій протистояння Аварського каганату та Королівства франків на межі VIII–

IX ст., зосередимо увагу на творах франкських істориків, які відображають генезу та перебіг війни Карла Великого із Каганатом. Відзначимо, що опрацювання корпусу даних історичних творів супроводжується джерелознавчими проблемами. Причинами цього є компілятивність, проблема достовірності тодішніх історичних творів, а також особливості встановлення авторства хронік.

Яскравим прикладом вказаних факторів слугує «Хроніка» Сигіберта із Жамблу⁶, укладена упродовж XII–XIII ст. Її автором був монах Сигіберт із абатства Жамблу, розташованого у провінції Намюр у сучасній Бельгії. Сама хроніка охоплює події 381–1111 рр. та структурно поділена на одинадцять частин відповідно до етапів, описаних автором. Основну увагу Сигіберт приділяє подіям початку XIII ст., сучасником яких був він сам. Повідомлення п'ятої частини «Хроніки» Сигіберта за 787, 791, 804, 805 та 810 рр.⁷ мають для нашої розвідки найбільш істотну цінність.

Частина латиномовних джерел, які висвітлюють контакти аварів та франків є анналами – окремим типом хронік⁸. Особливість анналів полягає у тому, що їх пріоритетною темою є відомості про монастирі, де вони велись. Подіям внутрішньо- та зовнішньополітичної історії Королівства франків приділяється менша увага авторів⁹.

Для реконструкції хронології подій протистояння аварів та франків у ході війни 788–804 рр. нами використовувалися «Назаріанські аннали»¹⁰, «Фульдські аннали»¹¹, «Аннали королівства франків»¹², «Лорські аннали»¹³, «Аннали Рейхенау»¹⁴, «Великі Санкт-Галленські аннали»¹⁵. Вищенаведені джерела є анонімними й достовірно можна встановити лише місце їх написання.

Незважаючи на проблеми встановлення авторства і структури написання, аннали є досить детальними та цінними джерелами про Аварську кампанію Карла Великого. Використані нами аннали тематично описують: 1) підстави до початку війни, що полягали у діяльності герцога Баварії Тассілона III і його дружини Ліутберги; 2) приблизні кордони Держави франків та Аварського каганату перед війною; 3) перші напади кочовиків у 788 р. на Фріульську марку і Баварію; вказують дату початку походу франків на аварів – літо 791 р.; 4) приготування, перебіг та наслідки походів на Каганат 791 та 796 рр.; 5) спротив аварів асиміляційній політиці Карла у 797–804 рр.; 6) імена командирів франків вищої ланки, задіяні у ході війни (маркграф Фріуля Ерік, префект Баварії та Паннонії Герольд).

Дані повідомлення доповнює праця «Життєпис Карла Великого» – один з перших прикладів біографії європейських ко-

ролів та одне з основних джерел із часу правління імператора, написаний франкським істориком Ейнхардом¹⁶. Написаний «Життєпис...» у проміжку між 817–830 рр., а причиною, яка спонукала написати твір, Ейнхард називає особисту обізнаність у житті імператора й прагнення подяки Карлу, як своєму господарю. Композиційно «Життєпис...» поділяється на кілька частин: 1) вступу (розд. 1–3), де міститься опис історичної ситуації до приходу Карла; 2) перехідної частини (розд. 4), де автор висловлює намір описати політику і життя монарха; 3) основної частини (розділи 5–32), де описуються аквітанська, саксонська, баварська, аварська і слов'янська кампанії імператора (розд. 5–14), результати його зовнішньої політики (розд. 15–16), внутрішньополітична діяльність Карла (розд. 17); особисте життя, риси характеру, зовнішність і прийняття ним імператорського титулу (розд. 18–29); хвороби Карла, його смерть та явища, що передбачали останню (розд. 30–32); 4) закінчення, у якому наводиться заповіт імператора (розд. 33)¹⁷. Інтерес для нашої розвідки представляють розділи 11–13 основної частини «Життєпису...», присвячені Аварській кампанії та анексії герцогства Баварія.

Відомості про асиміляційну політику франків щодо переможених аварів надає один з листів діяча Каролінзького відродження – Алкуїна з Йорка¹⁸ – «*Ad domnum regem* [лат. «До короля-владителя»]¹⁹, датований 796 р., та звернений до Карла Великого.

Висвітлення аварів каролінзькою історіографією тематично завершує анонімний трактат «*Conversio Bagoariorum et Carantanorum* [лат. «Про навернення баварців та хорутан»]²⁰, укладений близько 870 р. у Східнофранкському королівстві, в місті Зальцбурзі. Основною темою даної праці є висвітлення процесу християнізації населення Герцогства Баварія та князівства Хорутанія. Приводом до написання «Про навернення...» було обґрунтування претензій архієпископа Зальцбурга Адальвіна над регіонами Каринтія та Нижня Паннонія у ході суперечки із ромейськими місіонерами Констянтином (Кирилом) та Мефодієм²¹.

Наростання суперечностей у боротьбі за розум й душі населення Панонії між Адальвіном з одного боку та Констянтином і Мефодієм з іншого, зумовили скликання церковного Синоду у 870 р. Трактат «Про навернення...», з огляду на це, міг укладатись як доказ виняткових прав зальцбурзьких архієпископів на місіонерську діяльність у Паннонії.

Маючи наявний корпус інформації, ми можемо стверджувати, що Каганат з домінуючої сили у регіоні Центрально-

Східної Європи перетворився станом на кінець VIII ст на регіональну державу.

Водночас, Королівство франків зазнало своєрідної політичної еволюції. Станом на 10-і роки VIII ст. у його середовищі розгортається міжусобиця за призначення майордомом у всіх «*tria regis*», переможцем з якої виходить Карл Мартелл²². Упродовж 30–50-х років VIII ст. його сини провадять кампанії супроти саксів, арабів та баварів²³.

Переходячи до розгляду аваро-франкських відносин кінця VIII – початку IX ст., слід зауважити, що джерела не надають інформації про контакти франків із кочовиками у минулі десятиліття. Повернення інтересу хроністів до номадів було продиктоване зовнішньополітичними обставинами.

У 771 р. між Королівством франків та Державою лангобардів істотно погіршуються відносини. Приводом до цього стало розлучення Карла із лангобардською принцесою Дезідератою. Батько останньої, король Дезидерій (756–774)²⁴, у відповідь став чинити дипломатичний тиск на союзника Карла в Італії, римського понтифіка Адріана I (772–795)²⁵. Метою володаря лангобардів було помазання на царство у Аахені племінника Карла Піпіна. Останній був сином співправителя Карла, його брата Карломана (768–771)²⁶. Мотивація Дезидерія пояснювалась симпатіями Карломана до лангобардів у питанні політики франків на Апеннінах. Схожих настроїв дотримувались і наближені Карломана. Так, зі смертю останнього у грудні 771 р., його вдова Герберга «...із синами та найпершими з числа знаті втекла до Італії... під покровительство короля лангобардів...»²⁷.

Причиною цього слугували, очевидно, натягнуті відносини між Карлом та Карломаном з часу їх спільного правління у 768 р. Про можливість війни поміж братами, різницю у поглядах щодо здійснення італійської політики повідомляють «Аннали Королівства франків»²⁸ та Ейнхард²⁹, що наводить на думку про очевидність даного факту серед сучасників.

Зрештою, у вересні 773 р. Карл Великий починає війну проти Дезидерія. За результатами протистояння, Карл коронувався як володар лангобардів у 774 р., а Дезидерія було заслано в монастир³⁰. У 781 р. королем Італії став син Карла, Піпін Горбань. Разом із тим, король франків у протиборстві з лангобардами припустився помилки – інша донька Дезидерія, Ліутперга, доводилася дружиною герцогу Баварії Тассілоу III (748–788)³¹. Останній, після поразки лангобардів, перебирає на себе ініціативу в протиборстві з франками у Центрально-Східній Європі.

До цього Тассілон неодноразово порушував васальну присягу, надану королям франків та їх спадкоємцям у 757 р.

Очевидно, його приваблювала перспектива позбавлення Баварії зверхності Каролінгів. Про плани Тасіллона, швидше за все, були інформовані франки. У 787 р. його було викликано у ставку Карла у Інгельгайм, де герцог підтвердив ленну присягу, а його старшого сина, Теодора, заслано в монастир як заручника³². У «Назаріанських анналах» за 788 р. міститься повідомлення про перемовини Карла й Тасіллона: «...король запитав його про підступи та... плани, які він уже давно намагався скласти супроти нього з багатьма племенами»³³.

Дипломатичне приниження вплинуло на різку активізацію Тасіллона, який уклав союз з аварами. Ейнхард датує його другою половиною 787 р. На цей час герцог, «...піддавшись вмовлянням дружини [Ліутберти], уклав союз із гунами, які були сусідами баварів зі сходу, і спробував не тільки не виконати накази короля, а й спровокувати Карла на війну»³⁴. Крім того, авари підходили до кордонів володінь Тасіллона ще у 783 р.³⁵.

Початок війни з Каганатом франкські хроністи датують 788 р.³⁶ Ініціатива у початку бойових дій належала кочовикам. Цілком можливо, що авари хотіли виконати союзницькі зобов'язання перед Тасіллоном. За повідомленням «Аналіс Королівства франків», каган спорядив дві орди до кордонів держави Карла – через Фріульську марку та Баварію³⁷. Набір кочовиків не був несподіваним й усі свідчення франкських істориків за цей рік сходяться на погромі франками аварів та панічному відступі останніх за Дунай. У результаті, як припускає Ф. Дайм, ареал збройного протистояння між франками та кочовиками простягався від Баварії до Віденського лісу³⁸.

З цього часу наступальний потенціал кочовиків сходить нанівець. Згідно «Давніх Лорських анналіс», у 790 р. до Вормсу прибуло посольство аварів з пропозицією миру, яка була відкинута³⁹. Влітку наступного року відбувається повномасштабне вторгнення франків на чолі з Карлом до Каганату, про яке інформують «Аннали Святого Емерама», «Лорські аннали» та «Аннали Королівства франків».

Затримка у два роки між початком бойових дій з аварами та наступом франків пояснюється свідченням Ейнхарда про «...найбільш довгі приготування» до аварської війни⁴⁰. Це співпадає з інформацією «Анналіс Королівства...» про обози, які супроводжували наступаючі корпуси⁴¹. Перед початком бойових дій франки спорудили «перші фортеці на Анезі», які, швидше за все, слугували їм логістичними базами. Припускаємо, що в процесі підготовки до наступу, не останню роль відіграв моральний фактор. Хроністи франків регулярно свідчать про «віроломство» аварів. Негативне висвітлення супротивни-

ка сприяло мотивації війська, до складу якого, окрім франків, входили баварці, тюринги, сакси та фризи.

У ході кампанії 791 р. франкське військо, попередньо розділене на дві частини під управлінням Карла та графа Отена Теодеріка⁴² (за іншими версіями, другим корпусом командував Піпін Горбань⁴³), здійснило вздовж річок Раба і Дунай похід, захопивши багаті трофеї у аварських поселеннях.

Зрештою, досягнувши річки Раба (північний захід сучасної Угорщини), франки рушили на південь через Сабарію (суч. Сомбатхей, Угорщина) та повернулись до Баварії⁴⁴. Загалом, похід франків землями Каганату тривав 52 дні⁴⁵. Кочовики на час цього походу не протидіяли атакуючим корпусам. Цілоком можливо, мілітарний потенціал аварів до цього часу зійшов нанівець. Причиною цьому слугували нещодавні поразки номадів на Дунаї та переважаюча чисельність франкського війська. Як наслідок, сили Карла та Теодеріка/Піпіна зазнали втрат винятково від моровиці, яка вразила коней⁴⁶.

Головним результатом кампанії 791 р. стала важка військова поразка Каганату та грабунок їх поселень франками. Про масштаби бойових дій з Каганатом вказує повідомлення «Анналів Королівства...» від 792 р., за яким «...[Карл] перебуваючи в Баварії через війну з гунами, спорудив корабельний міст, який використовувався на Дунаї в тій війні». Очевидно, хроніст під «корабельним мостом» мав на увазі плавучу збірну переправу.

Згідно «Анналів Королівства...» від 793 р., король франків планував вдруге рушити походом на кочовиків, проте цьому завадило винищення армії Теодеріка у ході повстання саксів. Їх придушення тривало аж до 795 р. Дана інформація суперечить «Петавіанським анналам», які під 793 р. згадують похід франків, «...які пройшли та спустошили Гуннію»⁴⁷.

У 795 р. до табору Карла на Ельбі прибуває посольська місія аварів, споряджена з ініціативи «...одного з перших [людей] гунів, який у своїх називається тудун»⁴⁸. Прикметно, що «Аннали Королівства...» не називають останнього «каган» або ж викривленими формами цього слова. Швидше за все, мова йшла про представника знаті, який діяв з волі або всупереч кагану⁴⁹. Підтверджує статус тудуна латиномовний текст «Анналів Королівства...», який надає римсько-варварський відповідник титулу кочовика – «...tudun secundum pollicitationem suam cum magna parte Avarorum...» (лат. «другий [після кагана] правитель над більшою частиною аварів»).

Дипломати повідомили Карлу про бажання правлячої верхівки Каганату перейти у християнство. «Лорські аннали»

інформують про ці ж події, говорячи про прихід вже до палацу Карла в Аахені «...деякого царька на ім'я Тудун...» (лат. «...regulus quidam nomine Todanus...») ⁵⁰. Франкські хроністи, применшено титулуючи представників аварської знаті, керувались метою зменшити їх політичну вагу у порівнянні з Карлом Великим.

Навернення частини аварської знаті у християнство не принесло франкам перемоги у війні. «Аннали Королівства...» за 796 р. вказують, що намісник невдовзі перейшов у язичництво ⁵¹. Цілком можливо, дипломати кочовиків мали на меті виграти час для відновлення мілітарної сили Каганату. З іншого боку, вказівка франкськими хроністами на спорядження дипломатів з волі саме намісника, а не кагана, наводить на думку про кризу інституту верховного правителя в аварів.

У 795/796 р. франки під командуванням Піпіна Горбаня та герцога Фріуля Еріка здійснюють другий масштабний похід на Каганат. Цього разу спротиву з боку номадів також не було. Атакуючі дістались до адміністративного центру аварів – «рінгу» між Тисою і Дунаєм – захопивши цінні трофеї ⁵². Останні поповнили казну франків. Наступ на «рінг» очолив передовий загін слов'янина Войномира ⁵³, майбутнього правителя Хорватської Паннонії (791–810).

Похід 795/796 р. на Каганат став останньою кампанією аваро-франкської війни. З цього часу відбувається процес вклюдження аварів до складу Королівства франків, який чергується із повстаннями кочовиків до 803 р. ⁵⁴. Типологічно, можемо розділити цей час на наступні етапи:

1. Існування Каганату, як самостійної політичної одиниці, що зазнає культурних впливів з боку франків упродовж 797–799 рр. Це проявляється у дипломатичній місії аварів 797 р., коли послы кочовиків надсилають дари Карлу Великому в Герштеллі. Роком раніше франкське духовенство розгортає місіонерську діяльність на територіях Каганату. Задля налагодження позитивних відносин між франками та аварами, Алкуїн (який виступив, очевидно, фундатором християнізації населення Паннонії) підняв питання доцільності накладення на аварів десятини ⁵⁵.

2. Відхід частини аварської знаті від курсу, спрямованого на підпорядкування Королівству франків, що проявилось у повстанні 799–803 рр., жертвами якого стали префект Баварії Герольд та уповноважені імператора Готерам та Кадалок ⁵⁶. Точно встановити хронологію повстання аварів не дозволяє брак джерельних свідчень, однак з певністю можемо говорити про похід франкських військ на аварів у 803 р. Трактат

«Про навернення баварців та хорутан» повідомляє про наслідки цього походу. Згідно джерела, «всі [аварські] князі (лат. «*principes*») повторно підкорились [франкам]». Після успішної виправи території, на яких повстали кочовики, були передані в підпорядкування єпископа Арно Зальцбурзького для продовження місіонерської діяльності. Приблизно на цей час зі сходу на аварів (очевидно, повсталіх) виступає болгарський хан Крум (803–814)⁵⁷.

3. Затвердження підлеглого статусу аварських володарів щодо Імперії після невдалого повстання 803 р. На цей висновок наводить вказівка у творі «Про навернення...» про аварських князів, які присягнули Карлу Великому. На цей же час місіонерська діяльність франкського духовенства дала конкретні плоди: у 805 р. до імператора в Аахен прибув охрещений «капхан», який після проведення таїнства отримав ім'я Феодор⁵⁸. Упродовж цього періоду відбувалося аваро-слов'янське протистояння, наслідком чого стало прохання Феодора імператору надати кочовикам землі між Сабарією (суч. Сомбатгей, Угорщина) та колишнім римським адміністративним центром Паннонії Карнунтом.

У подальшому, сутички поміж аварами та слов'янами (джерела не локалізують останніх) повторились у 811 р. Умиротворення сторін входило в юрисдикцію Карла Великого, наслідком чого став похід франкського війська в той же рік. У цей час до Аахену було викликано кагана та слов'янських князів⁵⁹.

Очевидно, до цього часу можна говорити про остаточне розпорошення колишнього аварського кочового ядра в середовищі слов'янського етнічного субстрату. Останнє повідомлення про безпосередню участь аварів у політичному житті Імперії Карла Великого стосується 822 р., коли послі кочовиків брали участь у тогорічних зборах франкської знаті⁶⁰. З цього часу можна говорити про зникнення аварів із тодішньої політичної арени. Свідчення нарративних джерел про кочовиків, які зустрічаються побіжно до XIII ст., не мають чіткого фактологічного значення. Причиною цього є їх міфологічна складова та проблеми датування⁶¹.

У результаті, на основі розгляду франкських джерел VIII–XIII ст. можна сформулювати висновок щодо поетапного розвитку аваро-франкських військово-політичних відносин на період кінця VIII – початку IX ст. Серед них, можемо виділити періоди:

- мирне співіснування аварів та франків у 60-х роках VII – 70-х роках VIII ст. У цей період франкські хроністи виявляють зацікавлення до подій на Дунайському кордо-

ні Каганату. Причиною цього була активна зовнішня політика каганів та боротьба аварів з болгарами;

- зіткнення між аварами та франками у 787/788–796 рр. На цей час військова потуга кочовиків зійшла нанівець, що спричинило поразку Каганату в бойових діях;

- інкорпорація Каганату до Держави франків упродовж 797–40-х років IX ст. Даний процес супроводжувався християнізацією аварів з ініціативи франкського духовенства, а пізніше – переселенням аварів на кордон сучасних Австрії та Угорщини. На цих територіях номади остаточно асимілювалися з слов'янським населенням регіону.

Примітки:

1. Pohl W. *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe. 567–822.* Ithaca and London: Cornell University Press, 2018. P.47-50, 58-60.
2. Доказом сповідування такого курсу аварськими дипломатами у ході протистояння з ромеями у вказаний період є повідомлення візантійського хроніста Менаандра Протектора у творі «Історія» від 558 та 568 рр. Див.: Дестунис С. Менаандр Візантієц. *Византийские историки Дексипп, Эвнаний, Олимпиодор, Малх, Пётр Патриций, Менаандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец* / пер. с греч. Дестуниса С.; прим. Дестуниса Г. Санкт-Петербург: Типография Леонида Демиса, 1860. С.96; 113; 115-116.
3. Лагодич В. Зовнішньополітичні відносини Аварського каганату та Королівства франків у VI–VII століттях. *LAUREA III. Античний світ і Середні віки: Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеева.* 2021. С.117-121.
4. Назви візантійських провінцій подані нами згідно адміністративної реформи, проведеної у Римській імперії Констянтином I Великим (306–337). Остаточно від такого поділу відмовилися лише у середині VII–X ст., коли основною адміністративною одиницею у Візантійській імперії стала фема. Щодо володінь ромеїв на Балканах поділ на діоцези існував принаймні упродовж VII ст.
5. Авенариус А. Авары и славяне. «Держава Само». *Раннефеодальныя государства и народности (южныя и западныя народности VI–XII вв.)*. 1991. С.33-34.
6. Sigeberti Gemblacensis chronica cum continuatinobius /ed. D.L.C. Bethmann Ph. D. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum.* T. VI / ed. G.Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1844. S.268-474.
7. Ibidem. S.335-337.
8. Беркут Л. Возникновение и характер средневековой анналистики. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1910. С.4-8.

9. Вайнштейн О. Западноевропейская средневековая историография. Москва: Наука, 1964. С.129-132.
10. Annales Nazariani (Tab. II.). Pars altera a. 769–791. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum.* T. I / ed. G. Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1826. S.40-44.
11. Ibidem. S.343-361.
12. Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissens es maiores et Einhardi / ed. Georg Pertz. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi.* Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1895. S.1-178.
13. Annales Laureshamenses (Tab. I. 1. 2). Pars altera a. 768–803. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum.* T. I / ed. G. Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1826. S.30-39.
14. Ibidem. S.67-68.
15. Ibidem. S.72-85.
16. Сидоров А. Отзвук настоящего. Историческая мысль в эпоху каролингского возрождения. Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2006. С.60-65.
17. Эйнхард. Жизнь Карла Великого / пер. с лат. Майи Петровой. *Историки эпохи Каролигов.* Москва: РОССПЭН, 1999. С.214-215.
18. Allot S. Alcuin of York, c. A.D. 732 to 804: His life and letters. York: William Sessions Limited, 1974. P.83-108.
19. Алкуин. Письмо к Карлу Великому (Add omnium regem) (796 г.). *История Средних веков. От Карла Великого до Крестовых походов, 768–1096* / ред. Михаил Стасюлевич. Москва: Полигон, 2001. С.53-55.
20. De conversione Bogariorum et Carantano rumlibellus (Tab. I). *Monumenta Germaniae Historia. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum.* T. XI / ed. G. Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1854. S.1-15.
21. Бернштейн С. Константин-Философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности. Москва: Издательство Московского университета, 1984. С.87-102.
22. Лебек С. История Франции. Том I. Происхождение франков VI–IX вв. Москва: Скарабей, 1993. С.429–469.
23. Ibidem. S.469-514.
24. Christie N. The Lombards: The Ancient Longobards. Oxford: Blackwell Publishers Inc., 1998. P.102-109.
25. Norwich J. Absolute Monarchs. A History of the Papacy. New York: Random House, 2011. P.57-58.
26. Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV. cum Continuationibus. *Monumenta Germaniae Historia. Inde ab anno*

- Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum Regum Merovingicarum.* T.II. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1888. S.168-193.
27. Эйнхард. Жизнь Карла Великого... С.12.
28. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / ed. G. Pertz. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi.* S.28-36.
29. Эйнхард. Жизнь Карла Великого... С.11-14.
30. Christie N. *The Lombards: The Ancient Longobards.* S.107-108.
31. Левандовский А. Франкская империя Карла Великого. «Евро-союз» Средневековья. Москва: АЛГОРИТМ, 2013. С.72-74.
32. Becher M. *Karl der Grosse.* München: Verlag C.H. Beck, 1999. S.67-68.
33. *Annales Nazariani (Tab. II). Pars altera a. 769-791. Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum.* T.I. S.43-44.
34. Эйнхард. Жизнь Карла Великого... С.17.
35. *Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores a. 748-823. Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum.* T. I / ed. G. Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1826. S.92.
36. Факт початку аварської кампанії Карла Великого з точністю до року дозволяють встановити повідомлення у переважній більшості задіяних нами джерел. Див. наприклад: *Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores a. 748-823. Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum.* T. I. S.92; *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / ed. G. Pertz. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi.* S.80.
37. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi.* S.83.
38. Дайм Ф. История и археология авар. *Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии.* Вып.9. 2009. С.280.
39. *Annales Laureshamenses (Tab. I. 1. 2). Pars altera a. 768-803. Fragmentum Annalium Chesnii. Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum.* T. I / ed. G. Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1826. S.34.
40. Эйнхард. Жизнь Карла... С.18.
41. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / ed. G. Pertz. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi.* S.87-88.

42. Граф Теодерік серед командирів походу франків 791 р. згадується суто в «Анналах Королівства франків». Див.: *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / ed. G. Pertz. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*. S.89.
43. Зокрема, «Лорські аннали» серед командирів походу 791 р. наводять суто Карла та Піпіна. Див.: *Annales Laureshamenses* (Tab. I. 1. 2). Pars altera a. 768–803. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum*. *Scriptorum*. T.I. S.34–35.
44. Дайм Ф. История и археология авар... С.281.
45. *Annales Laureshamenses* (Tab. I. 1. 2). Pars altera a. 768–803. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum*. *Scriptorum*. T.I. S.34.
46. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / ed. G. Pertz. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*. S.89.
47. *Ibidem*. S.18.
48. *Ibidem* S.97-98.
49. Примітними у цьому контексті є припущення В. Поля щодо можливого двовладдя у Каганаті наприкінці існування. Див.: Pohl W. *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Itacha and London: Cornell University Press, 2018. P.353-364.
50. *Annales Laureshamenses* (Tab. I. 1. 2). Pars altera a. 768–803. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum*. *Scriptorum*. T.I. S.36.
51. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / ed. G. Pertz. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*. S.99-100.
52. *Annales Laureshamenses* (Tab. I. 1. 2). Pars altera a. 768–803. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum*. *Scriptorum*. T.I. S.37.
53. Эйнхард. Жизнь Карла Великого... С.232.
54. *Ibidem*. S.19-20.
55. Алкуин. Письмо к Карлу Великому (Add omnium regem) (796 г.)... С.53-55.
56. Дайм Ф. История и археология авар... С.282.
57. Пилипчук Я. Рах Avarica vs. Рах Bulgarica (к вопросу о границах фвар и болгар в Европе в VI–IX вв.). *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Сборник в чест на 60-годишнината на проф.д-р Пламен Павлов*. 2018. С.405.
58. Дайм Ф. История и археология авар... С.280.
59. *Ibidem*. S.279-281.

60. Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi / ed. Georg Pertz. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*. S.159.
61. Кибинь А. Дулебы и обры (авары) в Повести временных лет. *Петербургский исторический журнал: Исследования по российской и всеобщей истории*. Вып.3 (15). 2017. С.141-161.

References:

1. Alkuin. Pis'mo k Karlu Velikomu (Addomnumregem) (796). *Istoriya Srednih vekov. Ot Karla Velikogo do Krestovyyh pohodov, 768–1096* / red. Stasyulevich M. (2001). Moskva: Poligon, 2001. 53-55 [in Russian].
2. Allot, S. (1974). Alcuin of York, c. A.D. 732 to 804: His life and letters. York: William Sessions Limited, 190 [in English].
3. Annales Laureshamenses (Tab. I. 1. 2.). Pars altera a. 768–803. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum*. T. I / ed. Pertz G. (1826). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 30-39 [in Latin].
4. Annales Nazariani (Tab. II). Pars altera a. 769–791. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum*. T. I / ed. Pertz G. (1826). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 40-44 [in Latin].
5. Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi / ed. Pertz G. (1895). *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1-178 [in Latin].
6. Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores a. 748–823. *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Scriptorum*. T. I / ed. Pertz G. (1826). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 92-93 [in Latin].
7. Avenarius, A. (1991). Avary i slavyane. «Derzhava Samo». *Ranefeodal'nye gosudarstva i narodnosti (yuzhnye i zapadnye narodnosti VI–XII vv.)*, 26-36 [in Russian].
8. Becher, M. (1999). Karl der Grosse. München: Verlag C.H. Beck, 128 [in German].
9. Berkut, L. (1910). Vozniknovenie i harakter srednevekovoj annalistiki. Warschava: Tipografiya Varshavskogo uchebnogo okruga, 35 [in Russian].
10. Bernshtejn, S. (1984) Konstantin-Filosof i Mefodij. Nachal'nye glavy iz istorii slavyanskoj pis'mennosti. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 167 [in Russian].
11. Christie, N. (1998). The Lombards: The Ancient Longobards. Oxford: Blackwell Publishers Inc., 258 [in English].
12. Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastic ilibri IV. Cum Continuationibus. *Monumenta Germaniae Historia. Inde ab anno*

- Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum Regum Merovingicarum. T. II. (1888). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1-193 [in Latin].*
13. De conversion Bogariorum et Carantanorum libellus (Tab. I). *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum. T. XI / ed. Pertz G. (1854). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 1-15 [in Latin].*
 14. Destunis, S. (1860). Vizantijskie istoriki Deksiip, Evnapij, Olimpiodor, Malh, Pyotr Patricij, Menandr, Kandid, Nonnosi Feofan Vizantiec. Sankt-Peterburg: Tipografiya Leonida Demisa, 1860, 496 [in Russian].
 15. Ejnhard, Zhizn' Karla Velikogo. tr. from latin. Petrovoj M. (1999). *Istoriki epohi Karoligov. Moskva: ROSSPEN, 7-36; 223-237 [in Russian].*
 16. Fal'ko, D. (2009). Istoriya i arheologiya avar. *Materialy po istorii, arheologii i etnografii Tavrii. Vol.9, 273-384 [in Russian].*
 17. Kibin', A. (2017). Dulebyobry (avary) Povesti vremennyh let. *Peterburgskij istoricheskij zhurnal: Issledovaniya po rossijskoj i vseobshchej istorii. Vol.3 (15), 141-161 [in Russian].*
 18. Lagodych, V. (2021). Zovnishnopolitychni vidnosyny Avarskoho kaganatu ta Korolivstva frankiv u V-IVII stolittiakh. *LAUREA III. Antychnyi svit i Seredni viky: Chytannia pamiati profesora Volodymyra Ivanovycha Kadieieva, 117-122 [in Ukrainian].*
 19. Lebek, S. (1993). Istoriya Francii. Tom I. Proiskhozhdenie frankov. Moskva: Skarabej, 348 [in Russian].
 20. Levandovskij, A. (2013). Franskaya imperiya Karla Velikogo. «Evrosoyuz» Srednevekov'ya. Moskva: Algoritm, 288 [in Russian].
 21. Norwich, J. (2011). Absolute Monarchs. A History of the Papacy. New York: Random House, 544 [in English].
 22. Pilipchuk, Y. (2018). Pax Avarica vs. Pax Bulgarica. K voprosu o granicah. Avar i bolgar v Evrope v VI-IX vv. *Vladetel, d'rzhava i c'rkva na Balkanite prez Srednovekovieto. Sbornik v chestna 60-godishnina na prof. d-r Plamen Pavlov, 389-418 [in Russian].*
 23. Pohl, W. (2018). The Avars. A Steppe Empire in Central Europe. 562–822. Ithaca and London: Cornell University Press, 636 [in English].
 24. Sidorov, A. (2006). Otvuk nastoyashchego. Istoricheskaya mysl' v epohu karolingskogo vozrozhdeniya. Sankt-Peterburg: Gumanitarnaya Akademiya, 352 [in Russian].
 25. Sigeberti Gemblacensis chronica cum continuatinobius / ed. D.L. Bethmann C. Ph. D. (1844). *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentisimum. Scriptorum. T. VI / ed. G. Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 268–474 [in Latin].*
 26. Vajnschtejn, O. (1964). Zapadnoevropejskaya srednevekovaya istoriografiya. Moskva-Leningrad: Nauka, 481 [in Russian].

Отримано: 15.07.2022

Олег Луговий

канд. іст. наук, доц.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

65002, Одеса, вул. Дворянська, 2

e-mail: lugowy@ukr.net; lugovyi@onu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-3007-1454

БОЛГАРИЯ ТА РУСЬ У ТЕНЕТАХ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ. БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ 967-971 рр.

Події 967-971 рр., в яких найбільш активну роль зіграв князь Святослав, розвивалися в сфері впливу Візантійської Імперії, були в більший чи менший мірі нею спровоковані та успішно використані на свою користь. Василевси у цьому випадку діяли у повній відповідності до доктрини зовнішньої політики, представленої в низці трактатів середини X століття. В рамках цієї політики Никифор Фока зберігав образ покровителя Болгарії, захищаючи її від зовнішніх ворогів дипломатичними методами, але не допускаючи її виходу зі сфери візантійського впливу, навіть якщо для цього доводилося залучити зовнішню загрозу. Перший похід Святослава мав своїм наслідком для цієї політики іще більше прилучення Болгарії до союзних відносин із Константинополем. Іоанн Цимісхий, хоча і відмовився від цього союзу, однак обставив свій похід проти Святослава як заступництво за болгарського царя. Втім за результатами війни зі Святославом саме Візантія стала головним бенефіціаром події, включивши послаблену війною болгарську землю до складу Імперії. У статті проаналізовано конкретні прийоми та етапи здійснення цієї політики.

Ключові слова: Візантія, Київська держава, Болгарія, печеніги, імперська політика, дипломатія.

Oleh Lugovyi

PhD in History, Associate Professor

Odesa I. Mechnikov National University

2, Dvorianska str., Odesa, 65002, Ukraine

e-mail: lugowy@ukr.net; lugovyi@onu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-3007-1454

BULGARIA AND RUSSIA IN THE TRAPS OF BYZANTINE POLICY. BALKAN WARS 967-971

Historical events in 967-971, in which prince Sviatoslav played the most active role, developed in the Byzantine sphere of influence and were more or less inspired and were used by Byzantium in its favour. Basileuses acted in strict accordance to Byzantine doctrine of foreign policy, represented in the series of treaties of the middle 10th century. According to that policy Nikephoros II Phokas preserved an image of protector of Bulgaria by defending it from external enemies with the means of diplomacy but prohibiting it from withdrawal from its commonwealth, even if this implies involving an outer menace. The first campaign of

Sviatoslav resulted in even stronger incorporation of Bulgaria into the alliance with Constantinople. John Tzimiskes, though he renounced this alliance, but arranged his own campaign against Sviatoslav as intercession with Bulgarian basileus. Different sources define Bulgaria's role as an ally or an enemy of both warring parties. The question of the direct guilt of Byzantium as the provocateur of the Patzinaks' attack against the Rus army and the murder of Sviatoslav remains debatable. Nevertheless it was Byzantine that benefited most from the war with Sviatoslav by embodying the Bulgarian terrain into the Empire. The article analyses specific methods and periods of the implementation of this policy.

Key words: *Byzantium, Kyivan state, Bulgaria, Pecheneges, empire policy, diplomacy.*

Два Дунайські походи Святослава чудово укладаються в образ князя-воїна, що віддавна існує в нашій історіографії. Дослідники радянського часу, наприклад відомий одеський візантиніст П. Каришковський, а також болгарські автори приділяли велику увагу міркуванням щодо тодішніх взаємин Русі та Болгарії. А роль Візантії уявляли як виключно зовнішню і часто віктимну, але підступну. Західна традиція приділяє більше уваги особливостям та прийомам імперської політики Константинополя, однак головний акцент завжди залишається на воєнних діях. Хоч наскільки яскраво ці дії змальовані в джерелах, але все ж таки найбільш актуально, а особливо з оглядом на тяглість імперської політики сьогодні, розглянути, як імперія створює навколо себе вогнища війни та виправдовує свої здобутки.

Причини конфлікту Візантії з Болгарією

Вважається, що вся серія конфліктів 967-971 рр. почалася із загострення відносин Візантії та Болгарії, яке було ініційоване візантійським імператором Никифором Фокою. Враховуючи важливу роль, яку грала Болгарія у зовнішній політиці Візантії, довгий період мирного співіснування, включення болгарського царя до «сім'ї василевса»¹, такі дії імператора вимагають пояснення.

Найчастіше події реконструюють з опорою на повідомлення Леонта Диякона про посольство від болгарського царя Петра (ἄγγελοι τῶν Μισσῶν), яке прибуло до Никифора Фоки з вимогою «звичайної данини» (τοὺς εἰθιόμενους φόρους) (IV, 5). Леонт Диякон змальовує ці події у властивій йому белетристичній манері. Посольство, мовляв, викликало буремну реакцію Никифора і у відповідь той розпочав воєнну експедицію проти Болгарії, взяв деякі прикордонні фортеці, але не став розгортати ризиковану кампанію в гористій місцині вглибині Болгарії. Безумовно, рішення Никифора Фоки розірвати мир-

ні відносини з багаторічним союзником мусило б мати набагато більш серйозні обґрунтування, ніж просто небажання платити давню данину «духовному синові» василевса.

Прибуття посольства Леонт датує часом, коли Никифор повернувся до Константинополя після взяття Тарса, що відбулося за повідомленням Ях'ї Антіохійського 16 серпня 965 р., але в історіографії зустрічаємо широкий спектр можливого датування з огляду на постійну присутність василевса на східному кордоні імперії в той час та наступні роки².

Повідомлення Леонта про данину, котру платив Константинопольський уряд за попередніх імператорів, хоча і є унікальним, однак доволі реалістичним. Данина могла розглядатися з точки зору імперських відомств як гроші, що виділяються на утримання цариці Марії-Ірини³. Близько 963 р. цариця померла. Петро поновив тоді умови миру та відрядив двох своїх синів до Константинополя в якості заручників. Про це пише Іоанн Скілиця. Заручниками вони залишалися аж до смерті батька (30 січня 969 р.) і тільки пізніше були звільнені. Заручництво синів Петра не варто вважати чимось принизливим. Це була доволі стандартна практика, сам Петро був колись таким самим заручником. Але пізніше Скілиця (328) повідомляє, що при цьому один із братів, Роман, був кастрований за наказом паракимомена Йосифа. Про те, що Роман був ввнухом, говорить навіть Асохік (185-186). Не варто забувати, що царевич був правнуком Романа Лакапіна та міг претендувати на престол василевса⁴.

В будь-якому разі щорічні виплати не могли стати самі по собі причиною для конфлікту. Петро не виставляв нових та незвичайних вимог і не робив нічого такого, що можна було б розглядати як порушення миру. Однак, його вимоги могли бути використані як привід для порушення миру з боку Константинополя, за умов наявності більш серйозних підстав для василевса змінити лінію поведінки стосовно Болгарії.

П. Стефенсон обумовлює цю ситуацію тим, що візантійський уряд на той час налагодив стосунки з декотрими мадярськими князями, сприяв торгівлі на Дунаї, отримуючи звідти трансильванську сіль. Аналогічно налагоджені були стосунки з печенігами в районі Херсону. Нарешті договори з Руссю давали доступ до її товарів, рабів та військових найманців. Ситуація в Сербії та Хорватії також була доволі стабільною. Все це сприяло тому, що Никифор Фока міг почувати себе в силі скасувати не вигідні домовленості з царем Петром. Болгарія більше не грала роль форпосту Візантії на Дунайському кордоні⁵.

На важливу обставину звернув увагу В. Гюзелев. В творі аль-Бекрі вміщено розповідь єврейського купця Ібрагіма ібн Якуба, котрий розповідає про те, як 965 року в Магдебурзі при дворі царя Хуто (тобто німецького короля Оттона I) він зустрівчав послів маліка аль-Булкарін. Вони намагалися схилити короля до союзу проти угрів, але не досягли успіху. На думку В. Гюзелева, після цього вони могли укласти союз навпаки – з самими уграми, наслідком чого став вільний доступ для тих до кордонів Візантії. І саме цей союз, як і занадто самостійна політика щодо Оттона I, мали для Болгарії прикрі наслідки⁶.

Ліутпранд Кремонський повідомляє про декілька нападів угрів на Фессалоніку та на Македонію влітку 968 р. (*Relatio de legatione*, 45). Але візантійські джерела не говорять нічого суттєвого про такі дрібні атаки і ми знаємо про них випадково, зі слів іноземного споглядача, котрий до того ж мав усі підстави сумніватися в правдивості інформації, яку йому повідомляв візантійський ескорт. Ліутпранд був впевнений, що його бажать затримати хитрістю і тому розповідають про повний контроль угрів над суходільними шляхами через Македонію.

В. Гюзелев, М. Лешка та К. Маринов звертають увагу на повідомлення Життя св. Фантина Молодшого, опублікованого у 1993 р. Е. Фольєрі⁷. Але, якщо навіть інформація Життя є достовірною, то йдеться про чутки, що ширилися у Фессалоніці, про потенційну можливість нападу болгар. Старше покоління ще пам'ятало війни з Симеоном. І якщо до того ж зі столиці доходили відомості про конфлікт із болгарськими послами, то можна собі уявити, яку напружену атмосферу вони створювали в набагато менш захищених містах провінції.

Таким чином, джерела дають зрозуміти, що цар Петро прагнув проводити самостійну політику, намагаючи можливість дипломатичних зв'язків зі Східно-Франкським королівством, що було потенційно небажаним для зовнішньої політики Константинополя. Крім того, Никифор мав деякі підстави висувати Болгарії претензії щодо недостатньо активного спротиву угорцям.

За словами Леонта Диякона, випровадивши болгарських послів, Никифор спрямував військову експедицію до Болгарського кордону і з першого ж приступу оволодів усіма прикордонними з ромеями укріпленнями. За умови відсутності реальних ворожих дій з боку Болгарії, така експедиція була б одностороннім розв'язуванням війни Візантією проти доволі потужного союзника.

Однак, є підстави сумніваються в тому, що цей напад мав місце⁸. Менш белетризована оповідь Іоанна Скілиці гово-

рить про інспекційну поїздку в червні 967 р. (червень четвертого року правління, індікціон Х⁹) василевса на болгарський кордон, в ході якої Никифор власне і написав Петру листа із вимогами посилити оборону від «турок», тобто угрів (276-277). Зонара зберіг відповідь Петра, котрий звинуватив імперію у відсутності дієвої допомоги та прямо повідомив про укладення миру з мадярами¹⁰.

Поїздка Никифора Фоки на кордон змальована в ще одному джерелі, більше того, зі слів самого Никифора. Ліутпранд Кременський передає оповідь імператора про те, що коли той збирався був минулого року вирушити на схід, то отримав свідчення про дії Оттона, був обурений і з усім своїм військом вийшов на війну проти Німеччини. В Македонії він зустрів посольство Оттона на чолі з венеційцем Домініком і той, вийшовши далеко за межі своїх повноважень, умовив Никифора зупинитися. С. Іванов довів, що це не могло відбутися раніше за кінець травня 967 р. А відповідно «похід на Німеччину» збігається у часі з поїздкою на болгарський кордон¹¹. Відомо також, що приблизно в цей час Никифор зміцнив деякі прикордонні фортеці, наприклад Філіппи¹².

Італійська політика Оттона I, свідчення про вірогідні болгарські контакти із ним та з мадярами вимагали продемонструвати готовність застосувати силу в будь-який момент. Кордон був всього лише за декілька днів ходу від столиці і похід у столичних колах міг бути сприйнятий як цілком воєнний. Врятувати столицю від уявної небезпеки було дуже корисним для підняття занепаłego іміджу василевса, який витрачав величезні гроші на східні кампанії, але при цьому втрачав Італію¹³. Поїздка на кордон мала виглядати як маленька переможна війна. Саме сліди цієї пропаганди і знайшли своє відображення в повідомленні Леонта Диякона і одночасно стривожили мешканців Фессалоніки. При цьому одразу після поїздки Никифор знову відбув на східний кордон – дія, цілком логічна, якщо вторгнення на болгарську територію як такого не було і болгари залишилися союзниками.

Звернення до Святослава

Слідом за поїздкою на болгарський кордон Никифор організував посольство патрикія Калокіра до князя Русі Святослава. Про це посольство повідомляють два візантійських джерела – Леонт Диякон (IV, 6 та V, 1) та Іоанн Скілиця (277). Руська літописна традиція про домовленість з Візантією перед походом на Болгарію нічого не повідомляє. Іоанн Скілиця уточнює, що Калокір був сином херсонського протевона та привіз на Русь

пропозицію «виступити в похід проти болгар» (ἐκστρατεύσαι κατὰ Βουλγάρων). Святославу за це було обіцяно дарунки та пошесті. Пізніше той же самий Іоанн Скілиця характеризує домовленість Святослава з Никифором як «договір», «контракт» (συνθήκαι), коли говорить про те, що вражені багатством захоплених болгарських земель руси «побажали довгого здоров'я договорам, укладеним з царем Никифором» (288).

Леонт Диякон зазначає грошову суму, виділену Калокірові, бл. 15 кентинаріїв, які той мав би розподілити поміж росамитавроскіфами «та привести їх до Місії для того, щоби вони захопили цю країну» (ἐς τὴν χώραν καταγαγεῖν τῶν Μουσῶν, ταύτην αἰρήσομεν; IV, 6). Згідно з повідомленнями Леонта, посольство було відряджене напередодні давки на Іподромі, що відбулася за Скілицею після Великодня, який в 967 р. припав на 31 березня. За Скілицею ж Никифор спорядив Калокіра, отримавши відповідь Петра на послання про угорську загрозу, відправлене з болгарського кордону в червні 967 р., відповідно через декілька місяців після інциденту на Іподромі. Ф. Дьольгер датує посольство Калокіра червнем-серпнем 967 р.¹⁴, і це корелює з хронологією подій, відновленою П. Каришковським.

Найчастіше дії Никифора інтерпретують, дослівно дотримуючись тексту джерел. Замість того, щоби самостійно розгорнути вторгнення на терени Болгарії, Никифор звернувся до Святослава з пропозицією провчити болгар. Святославу ж ця пропозиція прийшла до смаку, оскільки він керувався не стільки бажанням зробити послугу Візантії, скільки прагненням укріпити свої позиції на Дунаї¹⁵. Як видно, така інтерпретація походить з того, що між Болгарією та Візантією вже був або назрівав реальний конфлікт, який Никифор хотів перекласти на чужі плечі.

П. Стефенсон окремо підкреслює, що Калокір, офіційно будучи представником ромейського уряду, ще й відображав позицію місцевої херсонської знаті. Його подальша зрада ставила під питання лояльність самого Херсону – північного форпосту візантійської політики. Можливо також, що саме Калокір пізніше допоміг Святославу укласти альянс з іншими північними народами – печенігами та мадярами – разом з якими Святослав повернувся на Дунай восени 969 р. Іоанн Скілиця називає їх «союзниками», сіммахами, Святослава (288).

Раціонально аналізує дії Никифора А. Д. Стоукс¹⁶. Занадто слабка для стримування мадяр Болгарія також була занадто слабкою для нападу на Візантію. Не було жодної потреби робити її ще слабкішою руками Святослава. А якщо й була така необхідність, тоді чому ж зряддям боротьби з Болгарією був обра-

ний Святослав, а не печеніги, котрі і за трактатом «Про управління імперією» мусили бути головним партнером Константинополя в цьому регіоні. Таке маневрування Никифора відносно заявленої теорії мусить мати пояснення, і таким поясненням А.Д. Стоукс вбачає необхідність відволікти на нового супротивника Святослава, котрий посилювався своїми попередніми перемогами. Калокір не випадково опинився в Константинополі – він прибув туди із донесеннями про загрозливу ситуацію в районі Херсона. Як'я Антіохійський прямо говорить про те, що Візантія була в стані війни з Руссю напередодні угоди, укладеної Никифором та Святославом проти Болгарії.

А. Сахаров¹⁷ також впевнений у кримських амбіціях Святослава. Він відтворює гаданий договір Калокіра та Святослава¹⁸, який полягав в підтвердженні умов договору 944 року, а також в тому, що Святослав не претендує на візантійські володіння в Криму, а Візантія зберігає нейтралітет при його нападі на Дунай. Таким чином Константинопольський уряд виступає не як ініціатор походу Святослава, а як вимушений споглядач за подіями, котрі і так розгорталися своїм порядком, цілком в дусі політики Святослава. Парадоксально, але А. Сахаров впевнений, що договір Калокіра та Святослава, за всієї його важливості, мав винятково усний характер і саме тому не зберігся і не став надбанням текстів Леонта та Скілиці.

Важливо, що Никифор в жодному разі не став би пропонувати завоювання Болгарії Святославу або на це розраховувати. Болгарія та Русь мали розглядатися в Константинополі як порівняно рівні супротивники, які взаємно один одного послаблять, але не знищать. Там знали, що між Руссю та Болгарією пролягли печенізькі степи, отже Русь навряд чи могла закріпитися в Болгарії. Можна було хіба очікувати звичного морського набігу на болгарські узбережжя, аналогічного походу на Константинополь, здійсненому святославовим батьком у 941 р. С. Іванов¹⁹ та Я. Бонарек²⁰ сумніваються в тому, що сам Никифор мав намір завоювати Болгарію. В протилежному випадку його черговий від'їзд на Схід позбавлений сенсу. І все ж 22 липня 968 р. Никифор відбув з Константинополя та здійснив новий напад на Мартирополь та Антіохію, зайняв Хаму і Хомс²¹. Тим більш нелогічним було сподіватися на завоювання Болгарії руками Святослава.

Та всі ці міркування мають сенс лише тоді, коли ми довіряємо деталям повідомлення Леонта Диякона про посольство Калокіра. Однак, Леонт Диякон не знав тексту послання, відвезеного послом до Святослава, не міг знати змісту усних доручень василевса. Так само не міг їх знати і Іоанн Скілиця, не

знало їх і їхнє джерело. Найвірогідніше про дії Калокіра автори цих наративів знали з офіційної версії подій (інформація про зраду Калокіра явно сходить до офіційної пропаганди), все інше є їхньою власною реконструкцією, проведеною виходячи з наслідків поїздки Калокіра. Тому до фактичного матеріалу можна віднести лише сам факт від'їзду на північ Калокіра і, можливо, отриману ним суму грошей.

І от саме цей набір фактів примушує задатися питанням, чи не був Калокір всього лише вербувальником найманців для візантійської армії. На відміну від підкупу самостійного правителя для воєнних дій проти сусідньої країни, місія про набір приблизно десятитисячного контингенту (вираховуючи з отриманої Калокіром суми) для візантійської армії набагато краще вкладається в уже складену систему військового співробітництва Києва та Константинополя та перегукується з тим, як ця система успішно працювала раніше та пізніше²². Як мінімум ця гіпотеза є не більш і не менш вірогідною, ніж традиційна провокація Святослава до нападу на Болгарію.

Якщо ж Калокір і справді мав завданням спрямувати інтереси Святослава на Дунай, тоді метою Никифора було не підкорення Болгарії, а примушення її до ще більш тісного союзу з Константинополем. Поява нової загрози для її північних кордонів та чорноморського узбережжя неминуче мала зобов'язати болгарського царя більш поступливим в питаннях перемовин із василевсом. Зовсім беззмістовними тепер ставали контакти із Німеччиною. Русь же була використана саме тому, що, як навчав Константин Порфірогенет, на неї можна було діяти за допомогою печенігів, управи же на самих печенігів Константин не передбачав. Тобто напад на Болгарію печенігів видавався більш небезпечною авантюрою.

Свідчення Ліутпранда Кремонського

Про початок війни Повість врем'яних літ за Іпатіївським літописом розповідає під 6475 р. від сотворіння світу, тобто приблизно у 967 р.: «Иде Сѣславъ на Дунай . на Болгары . и бившимъса шдолѣ Сѣславъ Болгаромъ . и вза городовъ . ѿ . по Дунаю . и сѣде княжа ту въ Переяславци . емла дань на Грѣцѣхъ». Очевидно, що ані дата не є коректною, ані, як побачимо далі, поки не йдеться про жодну данину з греків, крім грошей, привезених Калокіром. Але решта інформації тут правдоподібна. Святослав висадив свої сили з кораблів в гирлі Дунаю і завдав суттєвої поразки болгарському війську. Цар Петро відступив до Доростола та замкнувся там. Скілиця пише, що руси розорили численні міста та взяли велику здо-

бич. Святослав зайняв Переяславець (Малий Преслав) та оселився там на зимівлю.

Іоанн Скілиця впевнено говорить про висадку росів в Болгарії в серпні XI індікта п'ятого року Никифора Фоки, що відповідає серпню 968 р. (277). І саме цю дату обирають П.О. Каришковський²³, С. Іванов²⁴, М. Лешка, К. Маринов²⁵.

Для аналізу контексту першого Дунайського походу унікальну цінність має детальне свідчення посла Оттона I Ліутпранда Кремонського, котрий влітку 968 р. перебував в Константинополі. Ліутпранд стверджує, що 28 червня (за день до Святих Апостолів) до василевса Никифора прибули послы з Болгарії і 29 червня за святковим столом вони займали почесне місце, а відбули впродовж наступних восьми днів (Relatio de legatione, 19–21). Навіщо приїздили болгарські послы – невідомо.

Але факт цього візиту розуміється дослідниками зазвичай як такий, що підтверджує, що вже до червня 968 р. відносини між Болгарією та Візантією докорінно змінилися та покращилися порівняно зі змальованими Леонтом.

Втім, розміщення послів за столом пояснювалося давньою системою зовнішньополітичних орієнтирів візантійської зовнішньої політики. Ліутпранд отримав з цього приводу вичерпне пояснення від константинопольських вельмож із посиленням на все ще актуальний договір 927 р. Ступінь наближеності болгарського посла до василевса була в першу чергу стабільною величиною, а не ситуативною. Ситуативно ж вона могла й справді бути демонстрацією спеціально для Ліутпранда, посланця східнофранкського короля, щоби поставити його на місце. Таким чином, ситуація, змальована Ліутпрандом, не має прямого стосунку до флуктуацій візантійської політики відносно Болгарії.

Той же Ліутпранд бачив 18-19 липня 968 р. в порту Константинополя два руських кораблі, готові вирушити до Південної Італії. Руські найманці займають вже звичну нішу у складі імперського флоту, а Святослав все ще у добросусідських відносинах із Візантією.

Напад печенігів на Київ

Про печенізьку атаку на столицю Русі розповідає літопис під 6476 р. від сотворіння світу: «В лѣто. № ѣ . ѡ . ѡс Придоша Печенизи пѣрвоє на Рускую землю» і далі. Візантійські джерела про облогу Києва навіть не знають.

Спонтанний напад кочовиків на центральний та найкраще укріплений град Русі є загалом подією екстраординарною та такою, що суперечить логіці економіки номадів. Це не є

звичайний грабіжницький набіг, але акція політична. В той же час дивно очікувати, що печеніги серйозно намагалися завоювати Русь. Але додавши в цю задачу ще одну складову – політику Візантії, ми можемо зробити її більш зрозумілою.

В цей час Болгарія та Константинополь ведуть перемовини і до печенігів могли звертатися обидві сторони. Напад печенігів принаймні міг бути узгоджений з Петром, враховуючи попередні спільні дії часів царя Симеона²⁶. Одночасно, цей напад занадто добре узгоджується з доктриною Константина Порфірогенета, щоби ігнорувати цей факт. Тож загалом в історіографії приймається гіпотеза, що печеніги виступили тоді союзниками Константинополя²⁷.

Навіщо Візантія потребувала такого маневру? Виходячи з попередніх міркувань, для константинопольського уряду було зовсім не вигідним знищення Болгарії руками Русі. Болгарія як і раніше залишалася візантійським союзником і руська загроза вже очевидно зміцнила ці союзницькі зв'язки. І василевс закономірно втрутився, врятував Болгарію в найбільш ефективний, дешевий та безпечний для імперії спосіб. Святослав був повернений на Русь. Болгарські війська змогли повернути собі Переяславець. Так василевс виконав свої функції «духовного батька», а Візантія – свою роль патрона в тій міждержавній системі, яку вона очолювала.

Посольство Еротика і Феофіла до Болгарії

Другий похід Святослава за Дунай за спільною думкою П. Каришковського і А.Д. Стоукса²⁸, розпочався в липні або серпні 969 р., після смерті 11 липня княгині Ольги. Певно, що до цього часу можна віднести перераховані Леонтом Дияконом військові приготування Никифора II, спрямовані саме проти тавроскіфів (V, 3). Тут же Леонт зокрема веде мову і про те, що Никифор був достатньо мудрим, щоби не воювати з двома ворогами одночасно і, не сподіваючись досягнути угоди з таврами, намагався примиритися з болгарами як з одновірцями. Він відрядив до них послами патрикія Никифора на прізвисько Еротик та евхайтського проедра Філофея.

М. Раєв детально дослідив усі згадки про дипломатичні акції Никифора та довів, що Філофей Евхайтський є ідентичним до Філофея, котрого Никифор Фока, як тільки сам став василевсом, відрядив до патріарха Поліевкта для перемовин з паракимоменом Йосифом Врінгою (963 р.). Він же – синкел Фефел з «Повісті врем'яних літ», котрий підписав договір 971 р. з боку Візантії, і він же – евхайтський архієрей Феофіл, який згідно з Іоанном Скілицею їздив до печенігів домовлятися про пропуск руського війська назад на Русь²⁹.

В. Тредголд датує союз з болгарами весною 968 року і мотивом посольства Філофея та Еротика бачить переляк Никифора у зв'язку з першою появою Святослава³⁰. Обережний Ф. Дьольгер дає максимально широке датування – 968/969 рр. В. Сюзюмов та С. Іванов вважають, що перемовини відбулися вже за Бориса II у 969 р. П. Каришковський датував їх осінню 969 р. Напевно посольство вирушило перед жовтнем 969 року, коли впала Антіохія.

Леонт Диякон не уточнив імені царя, котрий приймав посольство. Він говорить просто про «місійців». Це міг бути як Петро, який помер 30 січня 969 р. в монастирі, або це могли бути співправителі Борис і Роман. Або йдеться про певну регентську раду, що правила у міжцарів'я. В усякому разі А.Д. Стоукс правий в тому, що міжцарів'я в Болгарії для Константинополя було не вигідним, бо був необхідний партнер для термінових перемовин³¹.

Посланці Никифора запропонували ще один, другий в історії візантійсько-болгарських стосунків, династичний шлюб, при цьому одразу подвійний. Дві болгарських царівни мали вийти за двох ромейських царевичів, синів Романа II – за Василя та Константина. Невідомо, ким були ці болгарські царівни, чи то доньками Петра, чи ж його брата Михайла, чи ще більш віддаленими родичками. Чи не були дві царівни заміною царевичам Борису та Роману в якості заручниць?

В будь-якому разі метою такої акції мало б бути ще більш тісне зближення правлячого болгарського дому із Константинополем. Царівни прибули до Константинополя безпосередньо перед убивством Фоки, а саме 10 грудня 969 р. Коли б не відбулася місія Еротика та Філофея до «місійців», приїзд царівен у Константинополь мав місце вже після повернення Святослава на Дунай і вже за правління Бориса II та був обумовлений новою війною зі Святославом.

Але 11 грудня 969 року відбувся переворот і Никифора Фоку змінив при владі Іоанн Цимісхій.

Друга кампанія Святослава і відповідь нового василевса

Новий василевс одразу відкинув проект династичного союзу з болгарським царським домом. Це рішення було прийнято в перші ж дні після перевороту і його можна вважати імпульсивним, обумовленим небажанням реалізації проекту попередника, тим більше в такій делікатній сфері. Никифор II поєднав себе з Македонською династією через шлюб із матір'ю молодих співправителів, василісою Феофано, але Іоанн Цимісхій від цього кроку відмовився. Прийти до влади йому

допоміг паракимомен Василій, син Романа Лакапіна, бастард. Згідно із Леонтом Дияконом саме Василій порадив Іоанну одружитися не на Феофано, а на тітці Василя та Константина Феодорі, сестрі покійного імператора Романа II. Таким чином, Іоанн Цимісхій також приєднався до династії і прагнув впливати на сімейну політику. У будь-якому випадку, він не збирався зміцнювати династичні зв'язки з Преславом³².

І от саме це його рішення, цілком вірогідно, стало першим прорахунком візантійського уряду, починаючи з 967 року. В результаті цар Борис II був вимушений підкоритися Святославу, а Святослав своєю чергою серйозно зміцнив свої позиції в Болгарії і зайняв Преслав. Поставлений в залежне положення Борис II тим не менш зберіг свій царський статус і регалії в країні, що контролювалася військами Святослава, який тепер рвався до кордонів Імперії Ромеїв. Тут Святослав взяв Філіппополь та зчинив розправу над місцевими мешканцями, яку підтверджують як руські літописні джерела («Повість врем'яних літ» під 6479 роком говорить про зруйновані міста, які стоять порожніми і по сей день), так і візантійські (Леонт Диякон, VI, 10). Щоправда «ПВЛ» веде мову про руїнацію вже грецьких міст, в той час як Леонт Диякон вказує Філіппополь в статусі болгарського міста.

В. Тредголд вважає, що саме захопивши Преслав та Філіппополь, але ще не напавши на Візантію, Святослав вже лякав Константинополь більше, ніж раніше його лякала Болгарія. І тільки тоді відбувся переворот і Никифор Фока був вбитий Іоанном Цимісхієм³³. Зазвичай дослідники за умовчанням дотримуються саме такої послідовності. Святослав в перший же місяць повністю знищує супротив Болгарії і лише потім Цимісхій влаштовує переворот.

Свідчення же Леонта Диякона швидше говорять про те, що до моменту вбивства Никифора II все ще було сподівання на союз з Болгарією і Борис II ще не потрапив до рук Святослава. Давши бій військам Святослава під Переяславцем влітку 969 р. болгарський цар одночасно захищав своє царство та чесно слідував домовленостям з Імперією. Тобто боротьба Бориса II зі Святославом та підготовка болгарських наречених до вінчання мали корелювати в часі.

Далі відбуваються нові перемовини між Святославом і Цимісхієм. Повість Врем'яних літ: «и посл^a къ Грѣко^m глѧ . хощю на вы ити . и взати городъ вашъ ѡко и сии . и ркоша Грѣци . мы не дужи противу вамъ стати . но возми на на^e дань . и на дружину свою . и повѣжьте ны колько васъ . да вдамы по числу на головы . се же ркоша Грѣци . лѣстаче подь Русью . суть бо

Грѣци мудри и до сего дни . и ре^ч имъ Сѣославъ . есть на^с . к^с . тысящъ . и прире^ч . і . тысящъ . бѣ бо Руси . і . тысящъ толко . и пристроиша Грѣци . р . тысящъ на Сѣослава . и не даша дани».

Багато уваги цим перемовинам приділяє і Леонт Диякон (VI, 8, 10). Він говорить про два посольства до Святослава і про два посольства у відповідь до Константинополя з боку князя Русі. З цього дипломатичного діалогу видно вимогу Святославом грошової данини та викупу фактично захоплених земель Болгарії, в іншому випадку Святослав погрожував війною самому Константинополю. Цимісхій апелював до вже існуючого миру між правителями Русі та Візантії і нагадував про міць імперської армії. Святославу запропоновано залишити Місію Ромейському царству як традиційно йому належну. В цілому відповідь Цимісхія відображає загальну доктрину зовнішньої політики Імперії.

Дуже коротко про перемовини згадує Скїлиця. Ромейські послани обіцяли заплатити Святославу все, що було обіцяне Никифором (288). Фактично вимоги Святослава зводилися до того, що він не збирався віддавати імперії Болгарію просто так. Повністю контролюючи цю країну і утримуючи в своїх руках царя і його двір, і таким чином заручившись підтримкою принаймні лояльної царю частини населення Болгарії, Святослав почував себе в силі вимагати компенсації за ратні труди, набагато більшої, ніж 15 кентинаріїв золота. При цьому формально Болгарія залишалася царством під управлінням царя Бориса II, а болгарські війська тепер воювали поряд з руськими дружинами проти Візантії³⁴.

Ромейські автори непослідовні в описі відносин правителів Русі та Болгарії. В одному місці Леонт Диякон говорить про те, що Святослав «міцно заволодів» Болгарією (τὴν χώραν βεβαίως ἐκέκτητο; VI, 10), але в іншому характеризує відносини болгар і Святослава як «союз» (ἡ εἰσαρεία) (VIII, 9), який болгари полишили при звістці про успіхи Іоанна Цимісхія. Іоанн Скїлиця, окрім згадок про володарювання русі в Болгарії, одного разу ще вказує на те, що роси «почали діяти спільно з поневоленими вже болгарами» (κοινοπραγῆσαντες δεδουλωμένοις ἤδη τοῖς Βουλγάροις, 288). Ситуація в порівнянні з першою кампанією Святослава змінилося настільки радикально, що віддалений споглядач, вірменський автор Асохїк, прямо називав цю війну війною між Болгарією та Візантією: болгарі «за допомогою рузів вийшли проти кір-Жана» (VIII³⁵).

М. Лешка та К. Маринов вважають, що Святослав залишив частку свободи Борисові, розуміючи небезпеку з боку болгарського населення. Не зрозумілим є, наскільки Борис був

царем за межами земель, підконтрольних Святославу, тобто Добруджи, Доростола та Преслава. В той час як Святослав міг розглядати Болгарію як підкорену країну, як військовий трофей, Борис в силу офіційно імперського статусу своєї влади, міг розглядати Святослава як сильного та небезпечного, але все ж союзника у протистоянні з Константинополем.

Борис II провів достатньо часу в Константинополі, щоби знати істинне ставлення візантійців до незалежної Болгарії, і бачив силу військ Русі. Безумовно, константинопольський доповідь Бориса в цих міркуваннях мусить бути врахований. Чи знав Борис про первісне союзництво Святослава і Никифора II? І Чи мало це досі якийсь сенс два роки по тому? Нарешті розрив нового василевса з Болгарією не залишав Борисові іншого вибору, крім як прийняти Святослава.

Іоанн тепер мав готуватися до повноцінного протистояння з новим супротивником. Він набрав нову тагму чисельністю 4 тис. «безсмертних» і закликав інші війська³⁶. З усіх подій наступного 970 р. Леонт Диякон детально оповідає про битву під Аркадіополем, в якій війська анатолійської феми під командуванням магістра Варди Скліра, брата першої дружини імператора, завдали поразки руському війську, яке вторглося вже явно в межі Візантії (Леонт Диякон, VI, 11-13). В цей час Варда Фока, дука Халдії, племінник Никифора II, підняв повстання в Анатолії і Іоанн відрядив Скліра його придушувати. У Фракії кордон тим часом охороняв Іоанн Куркуас. Після придушення Склір знову був відряджений до Фракії для охорони її від поновлених рейдів русі упродовж зими 970-971 рр.³⁷

А.Д. Стоукс ставить цілком логічні питання, чому Святослав особисто не очолював війська, які вторглися до Візантії, чому гірські шляхи, що неодноразово рятували Болгарію від нападів ромеїв, цього разу не були перекриті. А.Д. Стоукс приймає пояснення Черткова, що Цимісхій дарунками прислав пильність Святослава в умовах ще й повстання Варди Фоки. Із посиланням на все ж таки белетризовані промови Цимісхія, він вважає, що Святослав не розглядав станом на 971 рік Цимісхія як противника. Тож похід Цимісхія мав ефект несподіванки³⁸.

Іншим поясненням може бути й те, що Святослав не стільки виступив проти Візантії, скільки був зайнятий утриманням під контролем Болгарії. Залишати царя Бориса без опіки було небезпечно. Але в умовах загострених перемовин з Константинополем, темою яких були поки що лише грошові виплати, Святослав не стримував дружини, які тримали під контролем південні межі Болгарії, від рейдів на володіння ромеїв. Тим більш складно було втримати союзних кочови-

ків. Деякі з цих рейдів і потрапили на сторінки візантійських джерел. Разом з фактичною окупацією Болгарії, країни, що входила до сфери впливу Візантії, ці рейди, по суті просто прикордонні сутички, вже створювали враження відкритої війни і запускали ланцюгову реакцію, що робила війну з імперією неминучою.

У квітні 971 р. Іоанн Цимісхій розпочав широкомасштабний похід до Болгарії. Він збирає суттєву військову силу, цифри якої можуть бути досить детально оцінені. Леонт Диякон вказує на флот у 300 кораблів і говорить про «безсмертних», надає загальну кількість піхоти (15 тис.) та кінноти (13 тис.) (VIII, 4). Скілиця зазначає, що тільки авангард нараховував 5 тис. піхоти і 4 тис. кавалерії («безсмертні»?); Загалом сили сухохідної візантійської армії складали не менш 28 тис., можливо 32 тис. Крім того за армією йшов ар'єргард і обоз, доручені Іоанном Цимісхієм паракимоменові Василю³⁹. Джерела вказують низку імен полководців, що супроводжували Іоанна. Серед них найбільш заслуженим був Варда Склір, переможець в двох битвах поспіль за минулий рік.

Першою ціллю Іоанна став Преслав. Нижнє місто було взяте приступом, але цитадель з царським двором довелося штурмувати за допомогою облогової техніки і фактично спалити, щоби вибити звідти руських та болгарських воїнів, які оборонялися. В нижньому ж місті відбулася славнозвісна зустріч Іоанна і Бориса II⁴⁰. Преслав впав у Велику П'ятницю 14 квітня 971 р.⁴¹.

В Преславі василевс відсвяткував Великдень, який припадав у 971 році на 16 квітня, і продовжив похід. Іоанн, як перед тим і Святослав, розпорядився відпустити полонених болгар і зберіг інсигнії влади Бориса II, взявши його із собою. Дослівно, Іоанн Цимісхій «називав його царем болгар» (αὐτόν τε βασιλεῖα βουλγάρων ἀποκαλῶν, 297). Тобто, якщо вірити Скілиці, Цимісхій поки що офіційно визнавав за болгарським правителем той самий імператорський титул, який був раніше умовно визнаний за Симеоном у 913 р., і цілком офіційно за його сином Петром у 927 р. Втім, Леонт Диякон говорить про те, що імператор пошанував Бориса і назвав його κοίρανον Βουλγάρων (VIII, 6), епічним титулом, котрий ні до чого не зобов'язував і котрий можна перекласти не лише як «цар», але і як «вождь», «пан», «володар». В будь-якому разі, це не «василевс болгар», титул, котрий за правом належав батькові Бориса і був визнаний за ним правителями Візантії.

Цей епізод став хрестоматійним як для доведення доброзичливого ставлення Святослава до Бориса II, так і підступнос-

ті Іоанна, котрий немов би обдурих таким чином болгарські еліти, дав їм ілюзію того, що він прагнув лише допомогти Болгарії, а не підкорити її. Однак, ані Святослав, ані Іоанн і не мали б діяти інакше. Що б не відбувалося на полях бою та у взятих містах, монарх, який в законний спосіб успадкував владу, був фігурою недоторканою. Ані в одного, ані в іншого не було прав і підстав позбавляти Бориса II корони просто так. Для обох це означало миттєве повстання болгар проти влади поневолювачів, придушення якого потребувало б набагато більших засобів, ніж ті, що залишилися в наявності. Для Імперії це означало удар по власній системі дружніх та «духовно споріднених» володарів, для яких імператор мав би залишатися покровителем і захисником, «духовним батьком» і «деспотом», а не підлим сусідом, готовим у будь-який момент завдати удару в спину.

Леонт Диякон говорить про подальше заняття Іоанном (εἶλεν ὁ βασιλεὺς) Пліски та Дінії (VIII, 8). Скілиця згадує про пограбування фортець і селищ і про призначення стратигів у кожний центр (298). Вже на час боїв за Доростол до Іоанна прибули представники низки населених пунктів «за Істром», в тому числі Констанци і василевс взяв їх під свій контроль. Спокусливо бачити в цьому повідомленні згадку про античні Томи. Фортеці за Дунаєм вірогідно захищали межі Болгарії від печенізьких набігів, однак їх ідентифікувати не вдається. Підкорення зазначених пунктів Візантії мало важливе стратегічне значення. Воно відрізало армії Святослава шляхи відступу сухоходом як на північ, так і на південь від Дунаю – до важливого порту на Чорному морі⁴².

Святослав, втративши контроль над царем Борисом II, відійшов від миролюбної політики щодо болгарського населення і стратив у Доростолі 300 знатних болгар. Найвірогідніше це були заручники, котрі мали б гарантувати лояльність мешканців Доростола і заручники від боярських сімей з Преслава. До речі, примітно, що джерела далі не згадують про дії болгар не лише на боці Святослава, але і на боці Іоанна. Тобто політика Іоанна призвела принаймні до нейтралітету болгар, але навряд чи до активної підтримки василевса⁴³.

Останнім актом воєнних дій стала облога Доростола. Перше зіткнення тут відбулося на день св. Георгія, 23 квітня. Після цього розпочалася облога, яка тривала понад два місяці і завершилася після боїв 20-21 липня (Скілиця). До цих останніх бойовищ Скілиця відносить появу в битві святого покровителя ромейського війська – св. Феодора. Це є популярним топосом історичних оповідей, особливо візантійських. Але цілком вірогідно, що він не лише літературний. Явлення Феодора

Стратилата на полі брані на день його шанування могло і мало бути проголошеним як доказ на користь божественної санкції дій василевса⁴⁴. Особливо в очах християн-болгар, а також тієї частини ромеїв, які звинувачували Іоанна в убивстві Никифора Фоки.

Мир 971 року

Нарешті Святослав запросив миру. Текст договору в «Повісті Врем'яних літ» датовано липнем 14 індікту 6479 р., тобто липнем 971 р. Джерелознавчому аналізу тексту договору П. Каришковський присвятив окремих розділ дисертації (§111-117). А. Сахаров детально реконструював перебіг перемовин перед укладенням мирного договору в липні 971 року⁴⁵.

Підрахунок виділеного для відступаючої армії Святослава зерна показав, що в руського князя залишалося 22 тисячі воїнів. Таким чином, Леонт Диякон тут суперечить сам собі, говорячи, що військо Святослава загинуло. 22 тисячі є все ще могутньою силою, цілком домірною до тієї армії, котру очолював Цимісхій. У цьому зв'язку необхідно врахувати важливий підрахунок, зроблений Г. Атанасовим, щодо кількості військ, котра фізично могла розміститися у фортеці Доростола. Болгарський вчений доходить висновку, що кількість захисників фортеці навряд чи могла перевищувати 7-8 тисяч бійців⁴⁶. Задовільно вирішити проблему зіставлення цих двох цифр можна лише припустивши, що Святослав контролював не тільки Доростол, але були і інші загоны, які загалом нараховували 22 тисячі.

Обидва базових ромейських тексти, що змальовують війну між Святославом та Іоанном Цимісхієм, хоча й приписують Цимісхію неодноразові перемоги у польових битвах під Доростолом, однак жодного разу не визначають дії Святослава як капітуляцію чи поразку. Ромейські автори визначають підписаний документ як «договір та угоду» (τάς τε συνθήκας ἐτέλει καί τας ὁπονδίας, Леонт Диякон. IX, 11) та «договір» (συνθήκη або трохи далі ὁπονδαί) про «внесення в число союзників і друзів ромеїв» (ἐφ' ᾧ συμμαχοίς καί φίλοις Ῥωμαίων καταλεγεῖς, Скілиця, 309).

Святослав, прагнучи зберегти дружину, як бачимо, все ще численну та боездатну, укладає договір з василевсом. Мир підтверджував домовленості, що існували між двома країнами раніше. Вони залишалися торговими партнерами. Святослав обіцяв не посягати на ромейські володіння в Болгарії та Криму і не збирати проти Візантії армії іноземних найманців або ж союзників («ни язика иного приведу на страну вашу»). Більше того, Святослав зобов'язувався діяти в подальших конфліктах

як союзник Візантії («аще инъ кто пом^{си}сли^т. на страну вашу. да азъ буду противенъ ему. и бьюса с ни^м»). Здається, зникла регламентація щодо Білобережжя, принаймні Святослав здійснив спробу там зазимувати на зворотному шляху⁴⁷. Юридично руський князь не втратив нічого, порівняно зі своїми позиціями у 968 р., на початку конфлікту. Візантія ж здобула землі Болгарії та очевидно ліквідувала загрозу кримським володінням, що відчувалася з боку Києва. Єдиною стороною, що прогнала, була Болгарія.

А. Сахаров розділяє умови договору 971 року, передані в тексті «Повісті врем'яних літ», та повідомлені візантійськими авторами умови, на основі яких його укладення було можливим. До останніх відноситься безперешкодний вихід військ Святослава, звільнення полонених, видача хліба та гарантія василевсом, як найвищим володарем у всьому регіоні, що перехід русів через землі печенігів теж буде безпечним. Ці ультимативні умови аж ніяк не схожі на вимоги переможеної сторони.

Загибель Святослава

Святослав загинув на зворотному шляху з Дунаю під час зимівлі на Нижньому Дніпрі. «Повість врем'яних літ» прямо закидає болгарській стороні те, що підступи преславців привели до загибелі князя.

Іоанн Скілиця (310) стверджує, що Цимісхій відправив до печенігів посольство, яке пропонувало їм стати друзями та союзниками імператора (такий же статус, який за договором 971 р. отримала Русь) і не перетинати Дунай, не чинити нападів на Болгарію. Договір з печенігами було успішно укладено. На прохання Святослава Філофей/Феофіл також просив печенігів безперешкодно пропустити русів через свою територію. Але печеніги напали на Святослава, озлоблені тим, що він уклав договір з Візантією.

Жодне джерело не звинувачує уряд Візантії в замаху печенігів на руського князя. Тим не менш, загальною тенденцією в історіографії, починаючи ще з Карамзіна, стало покладання відповідальності за смерть Святослава на заміри візантійської політики. На перший погляд така підозра є закономірною. Святослав вже двічі розпочинав похід на Балкани, міг організувати його і втретє. Але тепер Болгарія не відділяла його від Візантії, він став більш небезпечним сусідом. Згаданий настановчий трактат Константина Порфірогенета «Про управління імперією» тільки додає аргументів цій гіпотезі.

А. Паронь⁴⁸ вносить частку сумнівів в цю традицію. Він нагадує, що печеніги раніше були союзниками Святослава.

Їх загін брав участь в бою під Аркадіополем і зазнав серйозних втрат. В подальшому печеніги в літописі прямо названі ворогами Русі («а Печенѣзи с нами ратни») і Святослав уклав мир з Візантією без їхньої участі. Печеніги могли мати власні мотиви мститися Святославові за загибель товаришів та за затягування їх в непотрібний для самих печенігів конфлікт. Важливим аргументом також є те, що Візантія не могла наказувати печенігам. Таким чином, якщо інтереси Імперії і печенігів збіглися, то роль Філофея/Феофіла зводиться до того, щоб підтримати ініціативу самих же печенігів. З іншого боку смерть князя, з котрим щойно було укладено мирний договір, який в головних статтях підтверджував позиції попередніх договорів, не була вигідною для імперії. Руський князь, схоже, вперше був включений до кола «друзів і союзників» василевса – цим статусом він ще не володів в трактаті про «Церемонії Двору»⁴⁹, не дивлячись на давню традицію договірних стосунків. Договір 971 р. дорого коштував Візантії і його можна вважати черговим успіхом візантійської дипломатії, здобутим за підтримки військової машини – то чи варто було ризикувати цим успіхом тільки заради того, щоби ліквідувати примарну загрозу?

В цілому сумніви, висловлені польським дослідником справедливі. Але вони потребують ще декількох корекцій. Печеніги не були об'єднані під єдиною державною владою. Нападати на Київ та вбивати Святослава могли одні клани, а брати участь в його походах – інші. Для будь-якого ромейського автора же всі печеніги – однакові. Тому спроба аналізу мотивації печенізького хана, котрий вбив Святослава, є набагато більш проблематичною, ніж здається.

Зовсім безпідставним здається висновок про те, що після вбивства Святослава відносини Візантії з печенігами одразу розладналися і тому вони не згадуються у візантійських джерелах аж до 1017 р., коли в Константинополі очікували їхнього нападу на Дунай. Умовчання джерел про печенігів протягом наступних 45 років є саме ознакою добросусідських стосунків, адже це може бути доказом відсутності в першу чергу конфліктів з печенігами.

Нарешті в Константинополі просто не могли передбачити, що Святослав удасться до авантюриної зимівлі на Нижньому Дніпрі та відпустить велику рать до Києва. Тож прямі підстави для звинувачення «таємної дипломатії» Візантії відсутні, а максимум чого вона могла ставити собі за мету досягти – то це конфлікт між Русю та печенігами, у якому Імперія би залишалася арбітром.

Заходи по перетворенню Болгарії на імперську провінцію

Якщо в перспективі історії Русі балканські війни завершуються загибеллю Святослава, то в перспективі історії Візантії та Болгарії ці події мали продовження. Кампанія Іоанна Цимісхія проти Святослава одночасно була завойовницьким походом, в результаті якого до Імперії було приєднано (а в межах імперської історичної ідеології «повернуто до складу») розлогі терени, які вже майже три століття являли собою окрему державу – Болгарію. За рік війни Іоанн додав до імперії розлогі плодючі землі, довів кордони до Дунаю вперше з VII ст. і перетворив прикордонну Фракію на внутрішню область держави. Може й мимоволі, але Святослав значно полегшив імператору подальше підкорення цієї країни⁵⁰. Уряду Імперії тепер вкрай необхідно було звжити низку заходів, які б дозволили не тільки взяти нові провінції під фактичний силовий контроль, але й зробити їх частиною Візантії на ідейному рівні.

Символічним апофеозом приєднання Болгарії став тріумф в Константинополі. Можливо, що цей тріумф Леонт Диякон бачив власними очима. Але й тут більшість фактів перегукуються з описом Скілиці. Василевс проїхав містом слідом за тріумфальною колісницею, котра везла не імператора, а образ Богородиці. Імператор тримав в руках захоплені корони та діадеми. Вступивши до палацу, він наказав привести Бориса, котрий лише тепер офіційно склав з себе знаки царської гідності (*τὰ τῆς βασιλείας παράσημα*) і отримав від імператора ранг магістра (IX, 12). Скілиця уточнює, що церемонія відбулася на Форумі Константина (310). В Святій Софії корони було посвячено Богові. Цей офіційний тріумф поклав край існуванню Болгарського царства⁵¹.

Тріумф був розрахований в першу чергу на мешканців Константинополя. Він мав продемонструвати велич Імперії, обґрунтувати та увінчати складну воєнну кампанію, що проходила порівняно недалеко від столиці. Паралельно формувалися офіційна версія кампанії і стандартні пояснення того, яким чином військо Святослава, союзника Візантії, опинилося в числі небезпечних супротивників. Головна провина була покладена на підступ Каокира, підкреслено героїчну смерть Анеми, сина останнього критського еміра, та дії самого імператора. Виключно важливими були духовні санкції перемоги – вирішальні битви, штучно приурочені до днів св. Георгія та Феодора Стратилата, безпосереднє втручання мученика в перебіг битви тощо.

Леонт Диякон та Скілиця пізніше відтворили усі ці елементи в своїх творах. Звісно їх повідомлення піддано аналізу

ві з метою відділити в них історіографічні моделі від історичних фактів та показати, як ромейські автори трансформували з риторичною метою реальні події⁵², але важливо також врахувати і те, що ця трансформація не могла бути винятково їхнім індивідуальним уявленням. Вона мала підґрунтя в офіційних повідомленнях, з яких далі за посередництва свого спільного джерела черпали відомості наші автори.

Розгром Святослава і підкорення Болгарії стали центральними подіями легітимізації самого правління царя Іоанна. Незабаром після повернення з-під Доростола Іоанн видав першу серію своїх анонімних фолісів із зображенням Ісуса та написом «Ісус Христос, цар царів». Іоанн таким чином виступав лише агентом небесного господаря і його обов'язком було розширення земного царства Христа⁵³.

Тим часом в самій Болгарії проходили як адміністративні, так і суто символічні акції. Ще під час воєнних дій, одразу після взяття, Преслав було перейменовано в Іоаннополь. Вже після договору зі Святославом Іоанн Цимісхій перейменував Доростол на Феодорополь – на честь Феодора Стратилата, який мовляв особисто явився на допомогу імперським військам.

У Східній Болгарії Іоанн створив шість нових фем, а шість старих балканських фем поділив кожну на дві. Їхній перелік міститься в Ескоріальському Тактиконі 975 року. Владу над новими фемами було надано дукам Адріанополя і Фессалоніки. Захід та Схід Балкан мали тепер по дуді з широкими повноваженнями.

Доростол став центром феми Дрістра. Назва Феодорополь, зазначена для цього міста Леонтом Дияконом, не прижилася. Втім, у Преславі було таки знайдено чотири печатки протоспафарія і катепана Феодорополя на ім'я Сізіній⁵⁴. Тактикон Ескоріала демонструє нову структуру – фему Фракії та Іоаннополя⁵⁵. В подальшому в обох нових фемах помітну роль відігравав Леонт Саракенопул, колишній доместик іканатів⁵⁶.

В Дельті Дунаю з'явилася західна Месопотамія на чолі з катепаном. Центром цієї Месопотамії був, мабуть, Новіодунум-Ісакча, значними центрами також – Констанца та Преславиця, а південний кордон на думку А. Маджеару проходив по Кам'яному Рову, що тягнеться 59 км від Дунаю до передмість Констанци⁵⁷.

Болгарський патріархат було зведено Іоанном до архієпископства та підкорено Константинополю⁵⁸. Але в Західній Болгарії чотири сини коміта Ніколи утримали владу в регіоні від Охріда до Сердики і надали притулок позбавленому влади патріарху. Комітопули втім є окремою темою.

Примітно, що в березні 973 р. в Кведлінбурзі Оттон I мав зустріч з послами Візантії, Болгарії, Мешка, Болеслава II, руськими, датськими та угорськими посланцями⁵⁹. Кого там представляли болгарські послы – Комітопулів, підданців Візантії чи яких-небудь болгар з-за Дунаю? В цей час Оттон вже був налаштований дружньо щодо Візантії. 14 квітня 972 р. укладений шлюб Оттона II з Феофано, племінницею Іоанна Цимісхія. Гобелен з Візантії, що зберігається в Бамберзі («Гобелен Гюнтера»), зображує Цимісхія в його тріумфі після підкорення Болгарії. Цей витвір візантійського шовкоткацтва, як вважає В. Гюзелев, вже тоді потрапив до Німеччини разом з посагом Феофано⁶⁰.

Бачимо, що під час подій 967-972 рр. Візантійська імперія в цілому трималася своєї традиційної політики, в межах якої василевси ставили своїм завданням збереження навколо імперії зони дружніх та маніпульованих держав і державних утворень. За неможливості їх збереження, такі держави вливалися до складу Імперії. Константинопольський уряд до останнього моменту намагався не брати безпосередньої участі у воєнних діях, залишаючи цю функцію своїм союзникам, нацьковуючи їх один на одного і виступаючи арбітром та покровителем.

В цьому зв'язку уявляється сумнівним, що Никифор Фока ініціював прямий воєнний конфлікт з Болгарією. Звісно і для царя Петра в конфлікті з Константинополем не було жодного сенсу. Свідчення джерел різного роду говорять швидше про демонстрацію сили василевсом на кордонах Болгарії, що вірогідно було представлено з пропагандистською метою в свідомості мешканців столиці та сусідніх міст як військова перемога.

Напад на союзу Візантії Болгарію союзного Візантії київського князя Святослава був об'єктом пильної уваги та маніпуляцій Константинополя. Посольство Калокіра однозначно пов'язане із цим нападом, але ми не можемо бути впевнені в тому, що джерела адекватно відобразили сутність перемовин. Никифор Фока використовував похід Святослава у своїх інтересах – він швидко понизив градус напруженості у відносинах з Болгарією та спланував ще більш тісний династичний союз між двома царствами, ніж той, що вже існував. В потрібний і точно розрахований момент Константинополь, у цілковитій відповідності зі своєю зовнішньополітичною доктриною, використав печенізьку протиагу Русі та врятував Болгарію від повної поразки.

Лише повернення Святослава на Дунай та прихід до влади в Константинополі Іоанна Цимісхія змінили закономірний розвиток подій. Тепер конфлікт почав загрожувати безпосередньо самій Імперії і лише тоді візантійська армія була

залучена до дій, спочатку для захисту кордонів, а потім і для прямого вторгнення на терени Болгарії, немовби для захисту союзної та духовно спорідненої держави. Війна тепер обіцяла збільшення території. Саме по собі це збільшення не мало бути метою, оскільки оголяло частину візантійського кордону для прямого зіткнення з печенігами або мадярами, поглинало чималі ресурси, потребувало різноманітних заходів по військовій окупації міст, взяттю під контроль болгарських еліт тощо. Але в умовах другого дунайського походу Святослава це все стало вже неминучим. Іоанн Цимісхій видобув максимальну ідеологічну користь зі свого походу 971 р. Він був обставлений не просто як завоювання Болгарії, але спочатку як допомога синівському Болгарському царству і перемога християнського Бога та святих над язичниками, а потім – як повернення під владу імперії Місії, давньої ромейської провінції. Разом із серією перемог на східному кордоні, приєднання Болгарії максимально сприяло зміцненню влади самого Іоанна Цимісхія, котрий, нагадаємо, був узурпатором і правив лише як співправитель легітимних василевсів, молодих Василя та Константина, синів Романа II.

Одночасно Іоанн зміг вирішити ще декілька зовнішньополітичних завдань. Він розбив короткий і непотрібний для імперії союз Русі та печенігів, уклав новий договір з київським князем, який одночасно підтверджував умови попередніх договорів, але крім того підіймав руського князя на нову планку у відносинах з василевсом. Якщо ромейські автори праві, то князь тепер був «другом і союзником». Загибель Святослава, що відбулася одразу після укладення договору, вже не завдавала шкоди цьому новому союзу. А максимальну вигоду з нього отримав деякий час потому Василь II. Нарешті, аналогічний договір, здається теж вперше, був укладений з печенігами.

Таким чином, Дунайські походи князя Святослава дають можливість побачити як політична теорія Візантії, сформульована у трактатах середини X століття, здійснювалася на практиці.

Примітки:

1. Луговий О.М. Межі «духової сім'ї» та «деспотії» василевса ромейв за матеріалами трактату «Про церемонії Двору». *Libra*. 4. Одеса, 2017. С.50-51.
2. Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения в 966-969 гг., *Византийский временник*, том 42, 1981. С.90; Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society. Stanford: Stanford University Press, 1997. P.501-502.
3. Stokes A.D. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *The Slavonic and East European Review*, vol. 40. № 95. 1962. P.466.

4. Leszka M.J., Marinow K. Last Years of Peter's Reign (963-969). *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I* / ed. by M. Leszka, K. Marinow. Łódź, 2018. P.137-139.
5. Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P.47.
6. Гюзелев В. Българските пратеничества при германския император Отон I в Магдебург (965 г.) и в Кведлинбург (973 г.). *Civitas divino-humana в чест на професор Георги Бакалов*. Център за изследвания на Българите Тангра ТанНакПа ИК, 2004. С.386-387; Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения... С. 96.
7. Гюзелев В. Сведения за българите в Житието на свети Фантино Млади от X в. *Палеоболгарика* 36.2, 2012. С.31; Leszka M.J., Marinow K. Last Years of Peter's Reign... P.149-151.
8. Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения, и его же комментарий к публикации Льва Диакона... С.182; Leszka M.J., Marinow K. Last Years of Peter's Reign... P.142-146.
9. Карышковский П.О. О хронологии русско-византийской войны при Святославе *Византийский временник*. Том V, 1952. С.137.
10. Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения... С.88.
11. Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения... С.94.
12. Lemerle P. Philippe et la Macedonie orientale a l'epoque chretienne et byzantine. *Recherches d'histoire. et d'archeologie*. Paris, 1945. P.141-144.
13. Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения... С.91-92, 98.
14. Dölger F. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. 1 Teil, 2 Halbband. 2 Auf., München, 2003, S.130, № 711.
15. Острогорський І. Історія Візантії / пер. з нім. А. Онишка. Львів, 2002. С.258; Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier... P.48.
16. Stokes A. D. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich... P.468.
17. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. М., 1982. С.112-126.
18. Ibidem. С.129-131.
19. Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения... С.96.
20. Bonarek J. Przyczyny i cele Bułgarskich wypraw Świętosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku. *Studia historyczne* 39, 1996. Z.3 (154). S.287-302.
21. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society... P.504.
22. Луговой О.М. Посольство Калокира и практика формирования византийской армии в X в. *Древнее Причерноморье*. Одесса, 2006. С.129-134.
23. Карышковский П.О. О хронологии русско-византийской войны... С.130.
24. Иванов С.А. Византийско-болгарские отношения... С.89.
25. Leszka M.J., Marinow K. Last Years of Peter's Reign... P.153.

26. Ibidem. P.156.
27. Паронь А. Участие византийской дипломатии в убийстве князя Святослава Игоревича. Дополнительные сведения к русско-византийским отношениям во второй половине X века. *Stratum plus* 5, 2005-2009. С. 494-499; Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society... P.503; Stokes A.D. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich... P.480.
28. Stokes A.D. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich... P.482.
29. Raev M. The Russian-Byzantine Treaty of 971. Theophilos and Sveneld. *Revue des Études Byzantines*, 64-65, 2006-2007. P.329-340.
30. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society... P.503.
31. Stokes A.D. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich... P.478.
32. Leszka M.J., Marinow K. The Year 971. *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I* / ed. by M. Leszka, K. Marinow. Łódz, 2018. P.160.
33. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society... P.504.
34. С часів робіт П. Каришковського з цим згодні всі дослідники: Stokes A.D. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich... P.486; Leszka M.J., Marinow K. The Year 971... P.159-170.
35. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асох'ика по прозванию, писателя XI столетия / пер. Н.О. Эмина, Москва, 1864. С.127-128.
36. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society... P.508.
37. Ibidem.
38. Stokes A. D. The Balkan Campaigns.... P.491-494.
39. Ibidem. P.509, 949, n.18.
40. Leszka M.J., Marinow K. The Year 971... P.164-165
41. Карышковский П. О. О хронологии русско-византийской войны... С.135.
42. Madgearu A. Byzantine Military Organization on the Danube, 10th – 12th Century. Leiden-Boston, 2013. P.31-35.
43. Leszka M.J., Marinow K. The Year 971... P.167-16.
44. Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier... P.52; Kaldellis A. The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda. *Byzantine and Modern Greek Studies*. Vol.37. № 1 (2013). P.35-52.
45. Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава... С.191-192. Див. також Бибииков М.В. Русь в византийской дипломатии: Договоры Руси с греками X в. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 19. 2005. С.5-15; Малингуди Я. Русско-византийские договоры X в. в свете дипломатики. *Византийский временник*. 57. 1997. С.58-61.
46. Атанасов Г.Г. О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г. *Византийский временник*. Т.72 (97), 2013. С.86-102.
47. Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава... С.199-20.
48. Паронь А. Участие византийской дипломатии... С.494-499.

49. Луговий О.М. Межі «духовної сім'ї»... С.84-85.
50. Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier... P.5.
51. Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier... P.54; Leszka M.J., Marinow K. Last Years of Peter's Reign... P.170; McCormick M. Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P.171-174; Kaldellis A. The original source...
52. Див.: McGrath St. The Battles of Dorostolon (971). Rhetoric and Reality. *Peace and War in Byzantium*. Wash., 1995. P.152-16.
53. Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier... P.54-55; McCormick M. Eternal Victory... P.170-171.
54. Madgearu A. Byzantine Military Organization... P.37-39.
55. Oikonomides N. Les listes de préséance Byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972. P.264-265; Йотов В. Византийската тема Тракия и Йоанопол и въпросът за Северозточните Български земи в края на X – първите години на XI в. *Тракия и Хемимонт IV-XIV век*. Варна, 2007, Т.1. С.18.
56. Ibidem. С.185; Див. також: Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier. P.54-56; Madgearu A. Byzantine Military Organization... P.59-61.
57. Ibidem. P.40-43.
58. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society... P.509-51.
59. Напр.: Кардаш О. Хто відправив «legatos Ruscorum» на Кведлінбурзький з'їзд 973 року? *Colloquia Russica. Series I*. Vol.10. Krakow, 2021. С.79-80.
60. Гюзелев В. Българските пратеничества... С.385-396.

References:

1. Atanasov, G.G. (2013). O chislennosti russkoj armii knyazya Svyatoslava vo vremya ego pohodov v Bolgariyu i o bitve pod Dristroj (Dorostolom) v 971 g. *Vizantijskij vremennik*, 72 (97), 86-102 [in Russian].
2. Bibikov, M.V. (2005). Rus' v vizantijskoj diplomatii: Dogovory Rusi s grekami X v. Drevnyaya Rus'. *Voprosy medievistiki*, 19, 5-15 [in Russian].
3. Bonarek, J. (1996). Przyczyny i cele Bułgarckich wypraw Świętosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku. *Studia historyczne*, 39, 3 (154), 287-302 [in Polish].
4. Dölger, F. (2003). Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453. 1 Teil, 2 Halbband. 2 Auf., München: Verlag C.H. Beck. [in German].
5. Gyuzelev, V. (2004). Balgarskite pratenichestva pri germanskiya imperator Oton I v Magdeburg (965 g.) i v Kvedlinburg (973 g.). *Civitas divino-humana v chest na profesor Georgi Bakalov*. Tsentar za izsledvaniya na Balgarite Tangra TanNakRa IK, 385-396 [in Bulgarian].
6. Gyuzelev, V. (2012). Svedeniya za balgarite v Zhitieto na sveti Fantino Mladi ot X v., *Paleobolgarika* 36.2, 31-38 [in Bulgarian].

7. Ivanov, S.A. (1981). Vizantijsko-bolgarskie otnosheniya v 966-969 gg. *Vizantijskij vremennik*, 42, 88-100 [in Russian].
8. Kaldellis, A. (2013). The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda. *Byzantine and Modern Greek Studies*. 37/1, 35-52 [in English].
9. Kardash, O. (2021). Khto vidpravyy «legatos Ruscorum» na Kvedlinburz'kyj z'ezd 973 roku? *Colloquia Russica. Series I*, 10. Krakow, 79-89 [in Ukrainian].
10. Karyshkovskij, P.O. (1952). O hronologii russko-vizantijskoj vojny pri Svyatoslave, *Vizantijskij vremennik*, 5, 127-138 [in Russian].
11. Karyshkovskij, P.O. (1953). K istorii Balkanskih vojn Svyatoslava, *Vizantijskij vremennik*, 7, 224-243 [in Russian].
12. Lemerle, P. (1945) *Philippe et la Macedonie orientale a l'epoque chretienne et byzantine. Recherches d'histoire. et d'archeologie*, Paris, E. de Boccard [in French].
13. Leszka, M.J., Marinow, K. (2018). The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I. Lodz: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego [in English].
14. Lugovoj, O.M. (2006). Posol'stvo Kalokira i praktika formirovaniya vizantijskoj armii v X v. *Drevnee Prichernomor'e*. Odesa, 129-134 [in Russian].
15. Lugovyi, O.M. (2017). Mezhi «Dukhovnoi sim'i» ta «despotii» vasylevsa romeiv za materialamy traktatu «Pro tseremonii Dvoru». *Libra 4*. Odesa: ONU, 2017, 42-93 [in Ukrainian].
16. Madgearu, A. (2013). *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Century*. Leiden-Boston: Brill, 2013 [in English].
17. Malingudi, Ya. (1997). Russko-vizantijskie dogovory X v. v svete diplomatiki. *Vizantijskij vremennik*, 57, 58-87 [in Russian].
18. McCormick, M. (1990). *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*. Cambridge University Press, 1990 [in English].
19. McGrath, St. (1995). The Battles of Dorostolon (971). Rhetoric and Reality. *Peace and War in Byzantium. Essays in honor of George T. Dennis*. Washington: The Catholic University of America Press, 152-164 [in English].
20. Oikonomides, N. (1972). Les listes de préséance Byzantines des IXe et Xe siècles. Paris: Édition du Centre National de la Recherche Scientifique [in French].
21. Ostrohors'kyj, G. (2002). Istoriia Vizantii, L'viv [in Ukrainian].
22. Paron', A. (2005-2009). Uchastie vizantijskoj diplomatii v ubijstve knyazya Svyatoslava Igorevicha. Dopolnitel'nye svedeniya k russko-vizantijskim otnosheniyam vo vtoroj polovine X veka, *Stratum plus*, 5, 494-499 [in Russian].
23. Raev, M. (2007). The Russian-Byzantine Treaty of 971: Theophilos and Sveneld. *Revue des Études Byzantines*, 64-65, 329-340 [in English].
24. Saharov, A.N. (1982). *Diplomatiya Svyatoslava*, Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya [in Russian].
25. Stephenson, P. (2004). *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge University Press [in English].

26. Stokes, A.D. (1961). The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *The Slavonic and East European Review*. 40 / 94, 44-57 [in English].
27. Stokes, A. D. (1962). The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *The Slavonic and East European Review*. 40/95, [in English].
28. Treadgold, W. (1995). *Byzantium and its Army, 284-1081*, Stanford University Press [in English].
29. Treadgold, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford University Press [in English].
30. Yotov, V. (2007). Vizantiyskata tema Trakiya i Yoanopol i vaprosat za Severoiztochnite Balgarski zemi v kraya na X – parvite godini na XI v. *Trakiya i Hemimont IV-XIV vek*. T.1, Varna, 183-189 [in Bulgarian].

Отримано: 23.07.2022

УДК 94(4):94(5)

DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.112-125

Олег Бубенок

док. іст. наук, проф.,
головний науковий співробітник
відділу Євразійського степу
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна;
e-mail: helgebub@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1343-5460

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ПРИДОНЕЦЬКИХ ЯСІВ

Етнічна група «яси» відіграла досить помітну роль в історії Південної та Північно-Східної Русі в XII ст. Існує кілька підходів щодо пояснення їхнього походження. Найбільш ймовірно уявляється спроба пов'язати їхню появу на Русі з походом переяславського князя Ярополка, сина Володимира Мономаха, на Сіверський Донець проти половців в 1116 р. Унаслідок цього походу половецькі центри Чешуєв, Сугров та Балин, основу населення яких склали яси та інші етнічні групи, були захоплені. Ясів Ярополк переселив до своїх володінь на Переяславську землю, а згодом і до Києва. Нащадок Володимира Мономаха Юрій Довгорукий був одночасно Володимиро-Суздальським і Київським князем двічі: у 1149–1151 та 1155–1157 рр. Можливо, тоді Юрій і міг переселити ясів із Києва на землі Суздальського князівства. На сьогодні багато дослідників бачать в цих ясах нащадків аланів – носіїв салтівської археологічної культури. Але автор статті пропонує нове альтернативне пояснення – придонецькі яси могли являти собою тих аланських купців, які переселилися на береги Сіверського Дінця з Північного Кавказу в X–XII ст. Дані письмових джерел та археологічних розкопок свід-

чать про масштабну торговельну активність аланських купців північнокавказького походження на теренах Східної Європи та Хорезму в X – на початку XIII ст.

Ключові слова: яси, Ярополк, Сіверський Донець, Переяславське князівство, Юрій Довгорукий, алани, салтівська культура, купці, Північний Кавказ, міграції.

Oleh Bubenok

Doctor of Sciences (History), Professor,
Chief Researcher of

Department of the Eurasian Steppe;
A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine;
4, Hrushevsky street, Kyiv, 01001, Ukraine;
e-mail: helgebub@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1343-5460

THE PROBLEM OF THE ORIGIN OF THE SIVERSKYI DONETS' JASES

The ethnic group «Jases» played a rather prominent role in the history of South and North-Eastern Rus' in the 12th century AD. There are several approaches to explaining their origin. The most probable is their appearance in Rus', which connected with the military campaign of Prince Yaropolk of Pereyaslav, son of Volodymyr Monomakh, to Siverskyi Donets river against the Polovcians in 1116. As a result, the Polovcian fortresses – Cheshuev, Suhrov and Balyn, whose population consisted of the Jases and other ethnic groups, were captured. Yaropolk moved the Jases to his possessions on the Pereyaslav land, and later to Kyiv city. Yuri Dovgoruky, a descendant of Volodymyr Monomakh, was simultaneously the Prince of Volodymyr-Suzdal principality and Kyiv one for two times: in 1149–1151 and 1155–1157. It is possible that at this time Yuri could resettle the Jases from Kyiv city to the lands of the Suzdal principality. Today, many researchers see in these Jases the descendants of the Alans, the bearers of the Saltiv archaeological culture. However the author of this article proposes a new alternative explanation – the Siverskyi Donets' Jases could be Alanian merchants who moved to the banks of the Siverskyi Donets river from the Northern Caucasus in the 10th – 12th centuries AD. Data of written sources and archaeological excavations testify the large-scale trade activity of Alan merchants of North Caucasian origin in the territories of Eastern Europe and Khorezm in the 10th – the beginning of the 13th centuries AD.

Key words: Jases, Yaropolk, Siverskyi Donets river, Pereyaslav principality, Yuri Dovgoruky, Alans, Saltiv culture, merchants, Northern Caucasus, migrations.

Серед етнічних меншин, які відіграли помітну роль в історії Південної та Північно-Східної Русі, слід зазначити ясів, у яких дослідники традиційно бачать нащадків аланів Східної Європи та Північного Кавказу. Яси, як сусідній з Руссю народ, згадуються в тих розділах літописів, де йдеться про похід Ярополка, сина Володимира Мономаха, в 1116 р. проти половців «на Дон».

Літописець повідомляє: «... Ярополк ходи на половецкую землю, к реке Дону, и ту взя полон мног и города пойма Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров; и Ясы поймав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню». У літописах також сказано, що полонянка Ярополка була «красна вельми» та являла собою «яського князя дщерь»¹. В Іпатіївському літописі уточнюється, що Ярополк взяв не тільки три «града», а й «сел много»².

З цим повідомленням перегукується інше, де розповідається про похід 1111 р. проти половців «на Дон» Володимира Мономаха. Внаслідок цієї блискуче здійсненої військової операції половецька фортеця Шарукань була захоплена без бою, а інше місто Сугров було спалено. У результаті половці зазнали остаточної поразки на р. Сальниці. Найбільш докладні відомості про цей похід містяться в Іпатіївському та Воскресенському літописах. Проте між ними є відмінності. В Іпатіївському літописі сказано, що військо Володимира Мономаха досягло Дону «в шестую неделю поста»³. У той же час Воскресенський літопис повідомляє, що ця подія сталася на тиждень раніше – «в пятую же неделю поста»⁴. Даний факт змусив багатьох дослідників думати, що тут йдеться не про сучасний Дон, а про Сіверський Дінець, бо добре відомо, що р. Дон у давньоруських літописах вказана як «Дон Великий». Вперше цього висновку дійшов ще XVIII ст. В.М. Татіщев⁵. У XIX ст. такої ж думки дотримувалися М.П. Барсов, В.Г. Ляскоронський, О.О. Шахматов та М.О. Арістов. Всі вони вважали, що Шарукань і Сугров слід шукати не на Дону, а на Сіверському Дінці⁶. При цьому пропонувалася різноманітна локалізація цих центрів з яським населенням: на Нижньому Дону⁷, на місці сучасного Харкова⁸, в районі Змієва на Дінці⁹, а також у середній течії Сіверського Дінця¹⁰.

Як уже зазначалося, в 1116 р. Ярополк після походу в Половецький степ привів із собою на Русь ясів¹¹. Ярополк тоді був князем Переяславської землі, володіння якої розташовувалися на південних рубежах Русі. Вільні землі князівства заселялися прийшлим населенням з метою захистити кордон Русі зі степом від набігів половців, що почастишали. Можна цілком погодитися з думкою М. Костомарова та В. Ляскоронського, що взяті з яською княжною бранці були поселені Ярополком у його володіннях, на землях Переяславського князівства¹². Про це може свідчити «яська» топонімія на території Полтавської губернії у XIX ст. Так, у Гадяцькому повіті, на шляху між Гадячем та Зіньковим, у середині XIX ст. існував хутір *Ясиновий* (*Ясинівщина*), який налічував 5 дворів та 54 мешканця¹³. Крім того, у Полтавському повіті, на шля-

ху від Полтави до Зінькова, існував хутір *Ясинове*, що налічував 5 дворів та 43 мешканці. У цьому ж повіті, на північ від Полтави біля течії річки Голтва, існував хутір *Ясинівщина*, що налічував 5 дворів та 32 мешканці¹⁴. У Роменському повіті, на захід від Ромен, був хутір *Ясинівка*, де було 5 дворів та 51 мешканець¹⁵.

У 1132 р. помер Мстислав I та київським князем став Ярополк Володимирович. Проте князував він недовго. Ярополк помер у 1139 р. Як уже зазначалося, у 1116 р. Ярополк привів із собою полонянку, дочку яського князя, яка згодом стала його дружиною¹⁶. Саме ця жінка згадується у Києві під 1145 р. Вона відома нам як Олена Яска. Літопис про неї повідомляє наступне: «В то же лето перенесе благоверная княгиня Олена Яска князя своего Ярополка на гробнице в церковь святого Андрея, и положи его у Янки»¹⁷.

Проте вона була не єдиною представницею ясів, які посідали на Русі високе соціальне становище. Яси довгий час перебували і при володимиро-суздальському дворі наступників Мономаха. У 1175 р. було вбито Андрія Боголюбського. Серед убивць був і Анбал (Амбал) Ясин. Він розбагатів на службі в Андрія Боголюбського, бо «ключ держашеть у всего дому княжа, и надо всеми волю ему дал бьшать». Однак це не завадило Анбалу взяти участь у змові бояр, внаслідок якої було вбито Андрія Боголюбського. В помсту за це Анбал був повішений князем Всеволодом¹⁸.

Суздальський князь Всеволод Юрійович був одружений на ясці, про що свідчить літописне повідомлення про події 1182 р.: «Князь Киевский Святослав Всеволодович ожени 2 сына, за Глеба поя Рюриковну, а за Мстислава Ясыню из Володимира Суждальского, Всеволожно свесть; бысть же брак велик»¹⁹. Звідси випливає, що син київського князя Святослава Всеволодовича Мстислав та суздальський князь Всеволод Юрійович були одружені на двох сестрах, ясках за походженням. Як звали дружину Мстислава, невідомо, а ось ім'я дружини Всеволода неважко встановити. Літопис повідомляє, що у 1205 р. «в 19 марта представеса великая княгиня Мария Всеволожная». У зв'язку з цим «смоленский епископ и игумен Михаил Отрочиего монастыря, пришли бо бяху ко Всеволоду от свата его Мстислава о миру»²⁰.

Наведені факти дозволяють припустити, що після того, як Ярополк у 1132 р. став київським князем, він переселив із Переяслава до Києва свою дружину та її родичів. Дружина князя Ярополка була «яського князя дщерь». Тому немає нічого дивного в тому, що вона та її родичі займали почесне станови-

ще на Русі. Суздальські князі були наступниками Мономаха, а це дозволяє говорити про розселення ясів не лише у Києві, а й у Володимиро-Суздальській землі. Після смерті Володимира Мономаха у 1125 р. землі Суздальського князівства перейшли до його сина Юрія Долгорукого, який правив також у Києві двічі: у 1149–1151 та 1155–1157 рр. Можливо тоді Юрій і міг переселити ясів із Києва на землі Суздальського князівства, яке залишалося його вотчиною. Тому є підстави бачити в ясах, згадуваних літописами у 1174 та 1182 рр. нащадків тих аланів, яких Ярополк 1116 р. переселив «з Дону».

У ясах давньоруських літописів дослідники ХХ ст. традиційно бачили аланів, походження яких пов'язували із населенням салтівської культури²¹. Свого часу автор цих рядків перебував під враженням ідей про автохтонне походження придонецьких ясів і тому, як і багато сучасних дослідників, пов'язував їхній етногенез із населенням салтівської культури. Однак у цьому виникали парадокси, які вимагали пояснення. По-перше, у хозарський час алани північнокавказького походження проживали у верхів'ях Сіверського Дінця, а не південніше м. Харкова, тобто не в середній течії. По-друге, тут у хозарські часи проживали носії не лісостепоного варіанта салтівської культури, а степового (злівкінського), що традиційно пов'язується з болгарами. Було запропоновано пояснити це тим, що в середовищі злівкінського населення продовжували зберігатися родові групи сарматського походження, які не пішли з субрегіону після падіння Хозарського каганату. І тому в їхніх нащадках і можна бачити тих ясів, про яких згадують літописи під 1111 та 1116 рр.²². Але є й інше альтернативне пояснення їхнього походження.

Так, ще П. Бутков на початку ХІХ ст. висловив припущення, що згадані яси могли бути пов'язані своїм походженням з Північним Кавказом²³. Такої думки дотримувався також А.П. Новосельцев²⁴. Археологічні дослідження, проведені на території Східної Європи у ХХ ст., зафіксували факт міграцій аланів з Північного Кавказу в передмонгольський період. У зв'язку з цим особливий інтерес викликають результати розкопок могильника «Бабин Бугор» у Болгарах на Середній Волзі. Як зазначила дослідниця пам'ятника Є.А. Халікова, некрополь виник у ХІІ ст., після запусгіння існуючого тут болгарського селища Х–ХІ ст. і продовжував існувати у ХІІІ–ХІV ст. Могильник був християнським цвинтарем, де померлих ховали у ґрунтових ямах. Найчастіше використовувалися труни, але без цвяхів. У семи могилах із 218 всередині могильної ями були зафіксовані кам'яні конструкції: вздовж стін та на дні. Іноді над

кістяками розташовувалися великі та малі плити з пісковика. У десяти випадках, у тому числі в могилах з кам'яними обкладками, було виявлено впускні різночасові поховання у загальну могильну яму²⁵.

За спостереженнями Т. А. Трофімової, краніологічні серії з Бабиного Бугра виявляють різочу подібність із серією з Верхнього Салтова, а також відому близькість з черепами понтійського типу з курганних могильників Північно-Західного Кавказу²⁶. До цього слід додати, що результати палеоантропологічних досліджень, проведених В.П. Алексєєвим на Північно-Західному Кавказі, свідчать на користь того, що там у передмонгольській період набули поширення доліхокранні серії, аналогічні верхньо-салтівським²⁷. На думку Є.А. Халикової, інвентар і сама конструкція поховальних споруд у вигляді кам'яних ящиків мають прямі аналоги на Північному Кавказі в Прикубанні²⁸. У зв'язку з цим доречно згадати інформацію В.О. Кузнєцова про те, що на заході та сході Кавказької Аланії в перші століття II тис. у поховальному обряді взяли гору місцеві традиції і на зміну похованням у скельних і земляних катакомбах прийшли поховання в кам'яних ящиках²⁹. Саме ці особливості дозволили Є.А. Халиковій вважати, що могильник «Бабин Бугор» був залишений аланами, які переселилися до Середньої Волги із Північного Кавказу в XII ст.³⁰.

Могильники передмонгольського часу, схожі на північно-кавказькі, було зафіксовано також у Нижній Наддніпрянщині: у Солонянському районі Дніпропетровської області на о. Кізлевому та у Вільнянському районі Запорізької області поблизу села Ясинувате. На о. Кізлевому було виявлено три поховання. Небіжчики там знаходились у вузьких прямокутних ямах, викладених на ребро гранітним камінням. Кістяки були орієнтовані головою на Захід. Біля одного з похованих знайдено зітлілу вузьку шаблю з перехрестям. Крім могильника, на острові був багатий підйомний матеріал. Навпроти, на правому березі, було поселення XII–XIII ст., що дозволило датувати могильник тим самим часом³¹.

На могильнику біля с. Ясинувате було виявлено 12 поховань, які знаходилися на схилі яру. Поховання там розташовувалися окремими групами. Вони були оточені обкладкою з каміння або перекриті суцільною кам'яною закладкою. У всіх похованнях простежувалися ями підовальної форми. Усі поховані лежали у витягнутому положенні на спині, головою на Захід, із сезонними відхиленнями. Руки у них були витягнуті вздовж тулуба, іноді злегка зігнуті в ліктях. Ноги витягнуті, крім одного поховання, у якому ноги дитини були підігнуті.

З 12 поховань лише 3 належали дорослим, решта – дітям від 6 місяців до 11–12 років. Інвентар був дуже рідкісний. Так, у двох дитячих похованнях виявлено намистинки, в одному зафіксовано три астрагали і в одному дитячому – ніж та астрагал. У всіх похованнях дорослих знайдено залізні черешкові ножі. У деяких похованнях простежувалися сліди зітлілого дерева, можливо, залишки трун. Дослідники датують пам'ятник IX–X ст.³². Хоча можливе і більш пізнє датування.

Там же, біля с. Лоц-Кам'янка, було виявлено могильник, одне з поховань якого розкопав О.В. Бодянський. Це було безінвентарне поховання, де небіжчик лежав витягнутим на спині головою на Захід. На решті (нерозкопаних) похованнях було зафіксовано присутність каменю³³. На жаль, не вдалося встановити час функціонування могильника та антропологічний тип похованого. Відсутність антропологічних даних дозволяє пов'язувати зазначені могильники не лише з Північним Кавказом, але й з Кримом, де при спорудженні могил також використовувалося каміння.

Щодо антропологічних даних, то особливий інтерес може становити могильник IX–XI ст., виявлений у Нижній Наддніпрянщині біля с. Перше Травня, де вдалося встановити антропологічний тип небіжчика із поховання № 1. За словами А.О. Козловського, «він відноситься до південного середземноморського типу, має аналогії і серед слов'янського населення Середнього Подніпров'я та аланського населення, яке залишило салтівський могильник»³⁴. У зв'язку з цим особливий інтерес можуть становити і три інші поховання могильника. Сам могильник знаходився за 300 м на схід від пов'язаного з ним поселення. Усі поховані знаходились у витягнутому положенні на спині, головою на Захід, із сезонними відхиленнями. Руки були зігнуті в ліктях, кисті були на тазі або в районі живота. У двох похованнях виявлено сліди дерева: можливо залишки труни. Одне з поховань було оточене кромлехом із гранітного каміння. Інвентар практично був відсутній³⁵.

Матеріали археологічного та антропологічного характеру дозволяють припускати, що після 965 р. до давньоруської фортеці Біла Вежа, колишнього Саркелу, переселялося також населення з території північнокавказької Аланії. На цю думку наводять результати досліджень християнських некрополів Білої Вежі давньоруського періоду. Там долихокранні черепи середземноморського типу були виявлені на християнських цвинтарях Білої Вежі біля оборонних стін у насипах 19/1, 24/6, 24/1, а також на могильнику біля південно-західної стіни фортеці. Носії долихо-мезокранного середземноморського

типу були представлені у цих насипах переважно чоловіками, хоча зустрічалося чимало і жіночих черепів цього типу. Що стосується могильника біля південно-західної стіни, то черепи середземноморського типу, які зустрічаються тут, належали переважно чоловічій частині населення³⁶. Дуже цікаво, що на могильнику біля південно-західної стіни Білої Вежі зафіксовано у восьми могилах цегляні обкладки. Деякі із них (пох. №№ 198, 113 і 111) збереглися цілком, інші – частково порушені пізнішими похованнями (пох. № 88). Зустрічалися могили (пох. №№ 5, 51, 64, 65), стінки яких укріплені цеглою частково або лише біля голови похованого, або біля голови та плечей³⁷. Використання цеглини замість каменю в Білій Вежі дозволяє пояснити це відсутністю каменю в околицях.

Як бачимо, дані археологічних розкопок можуть свідчити, що у XI – початку XIII ст. вихідці з північнокавказької Аланії розселилися у багатьох місцях Східної Європи. Це також знаходить підтвердження в деяких письмових джерелах. Так, єпископ Феодор, який відвідав після 1222 р. землі кримських та північнокавказьких аланів, залишив один цікавий пасаж про аланів у розділі 5 свого «Аланського послання»: «племя это рассеяно и простирается от Кавказских гор до Ивериян, древний предел их родины; они возлюбилы посылать некие многолюдные высылки, так что наполнили почти всю Скифию и Сарматию»³⁸.

Дослідник та перекладач джерела Ю. А. Кулаковський не зміг визначити, до якого часу належить ця подія. Зрозуміло лише, що йдеться про цілеспрямовані міграції аланів із Північного Кавказу. Тому важливо зрозуміти, що мали на увазі візантійські автори XI–XIII ст. під назвами «Скіфія та Сарматія». Не можна покладатися на модель Птолемея, за якою існували Європейська і Азійська Сарматія, і навіть Скіфія. Виходило, що кордон між Європейською та Азіатською Сарматіями був на р. Дон, тобто Азійська Сарматія перебувала між Доном і Волгою, але на схід від Волги – Скіфія. У середні віки така модель набула поширення лише серед західноєвропейських істориків та картографів. Що ж до Візантії та близьких до неї за культурою країн, то там «Скіфією» називали землі Північного Причорномор'я від Дунаю до Дону (Танаїса), що відповідало уявленням Геродота. Відповідно, «скіфами» візантійці називали кочівників причорноморських степів. Уявлення єпископа Феодора про «Скіфію» та «землі скіфів» вирізнялися невизначеністю: у поняття «Скіфія» він вкладав не лише степові простори Північного Причорномор'я, включаючи степи Криму, а й степи Північного Кавказу. Якщо слідувати логіці Феодора, то

виходить, що «Сарматія» – це простір, розташований на схід від «Скіфії», тобто від Північного Кавказу. Відомості Феодора дають підстави вважати, що до нього північнокавказькі алани розселилися не лише у степах Північного Причорномор'я, а й далі на Схід. Характерно, що це припущення узгоджується з відомостями деяких письмових джерел. Так, про аланське населення напередодні приходу монголів як у містах степової частини Східної Європи, так і в Хорезмі повідомляли Г. Рубрук (м. Суммеркент на Нижній Волзі), Й. Барбаро (м. Тана на Нижньому Дону) та П. Карпіні (м. Орнас-Ургенч у Хорезмі)³⁹.

В результаті виникає питання: з чим була пов'язана поява переселенців із північнокавказької Аланії у містах степової частини Східної Європи та в Хорезмі? Здається, відповідь на це запитання може дати повідомлення П. Карпіні про місто Орнас (Ургенч), де мешкали алани-християни: «А этот город был полон многими богатствами, ибо был расположен на некоей реке, которая течет через Ианкинт и страну Бисерминов и которая впадает в море, отсюда этот город служит как бы гаванью, и другие Саррацины имели в нем огромный рынок»⁴⁰. Виходить, що ми маємо справу з міграціями населення Аланії, пов'язаними з торговельною діяльністю.

Таким чином, придонецькі яси також можуть бути купцями із північнокавказької Аланії. Невизначеність їхньої локалізації вздовж верхньої та середньої течії Сіверського Дінця ускладнює їхню культурну атрибуцію. До того ж, дуже важко встановити відмінності православних християн-аланів та близьких до них за культурою слов'ян. Антропологічна характеристика цих доліхокранів також може бути ледве вловимою. Тому не виключено, що поселення та могильники північнокавказьких аланів передмонгольського періоду вздовж течії Сіверського Дінця часто могли сприйматися археологами як давньоруські. Не виключено, що в одному з таких стаціонарних поселень, підпорядкованих половцям, на початку XII ст. могла існувати торговельна колонія північнокавказьких аланів зі своїм лідером («князем»). Вони і були переселені Ярополком в 1116 р. на землі Русі.

Примітки:

1. Полное собрание русских летописей (ПСРА). Т.7. Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург, 1856. С.24; ПСРА. Т.2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843. С.7, 8, 291; ПСРА. Т.9. Патриаршая или Никонова летопись. Санкт-Петербург, 1862. С.150.
2. ПСРА. Т.2. ... С.7, 8, 291.
3. ПСРА. Т.2. ... С.2.

4. ПСРА. Т.7. ... С.22.
5. Татищев В.Н. История Российская. Т.II. Москва–Ленинград: АН СССР, 1963. С.259.
6. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885. С.303; Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время. Санкт-Петербург, 1907. С.24; Шахматов А.А. Повесть временных лет. Т.1. Москва, 1916. С.112; Аристов Н. О земле половецкой. Киев, 1877. С.9.
7. Миллер В.Ф. Осетинские этюды. Т.III. Москва: Имп. Моск. ун-т, 1887. С.68.
8. Городцов В.А. Донецкое городище. *Труды XII АС в Харькове 1902 г.* Т.1. Москва, 1905. С.109–112; Мавродин В.В. *Очерки истории Левобережной Украины.* Ленинград: АГУ, 1940. С.214.
9. Плетнева С.А. Половцы. Москва: Наука, 1990. С.60–62; Pritsak O. The Polovcians and Rus'. *Archivum Eurasiae Medii Aevi.* Vol.II. Wiesbaden, 1982. P.335.
10. Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського. *Археологія.* Т.IV. Киев, 1950. С.99–114; Кудряшов К.В. Половецкая степь. Москва, 1948. С.112–121.
11. ПСРА. Т.7. ...С.24; ПСРА. Т.1. Лаврентьевская летопись. Санкт-Петербург, 1846. С.299.
12. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т.1. Санкт-Петербург, 1872. С.186; Ляскоронский В. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. Киев, 1897. С.322.
13. Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Санкт-Петербург: ЦСКМВД, 1862. С.31.
14. Там само. С.19.
15. Там само. С.197.
16. ПСРА. Т.2. ... С.8.
17. Там само. С.21.
18. Там само. С.114.
19. Там само. С.125.
20. Там само. С.112.
21. Спицын А.А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца. *Журнал министерства народного просвещения.* Новая серия. 1909. Ч.XIX. С.60–80.
22. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев: Логос, 1997. С.16–54.
23. Бутков П. О браках князей Русских с Грузинками и Ясынями в XII веке. *Северный архив.* 1825. № 4. С.317–329.
24. Новосельцев А.П. Русь и государства Кавказа. В кн: *Папуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси.* Москва: Наука, 1968. С.216–217.
25. Халикова Е.А. О могильнике «Бабий Бугор» в Болгарах. *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.* Москва, 1978. С.205–207.

26. Трофимова Т.А. Антропологический состав населения г. Болгара в X–XV вв. *Антропологический сборник*. (ТИЭ. Новая серия. Т. XXXIII). Вып. 1. Москва, 1956. С. 97–98.
27. Алексеев В.П. Результаты исследований палеоантропологического материала из могильника у северного Зеленчукского храма. В кн: *Кузнецов В.А. Нижний Архыз в X–XIII веках*. Ставрополь, 1993. С. 279–284.
28. Халикова Е.А. О могильнике «Бабий Бугор» в Болгарах ... С. 209.
29. Кузнецов В.А. Аланская культура Центрального Кавказа и ее локальные варианты в V–XIII вв. *Советская археология*. 1973. № 2. С. 69–70.
30. Халикова Е.А. О могильнике «Бабий Бугор» в Болгарах ... С. 210.
31. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. Київ: Наукова думка, 1992. С. 29.
32. Там само. С. 27.
33. Там само. С. 27.
34. Там само. С. 154.
35. Там само. С. 22.
36. Вуич Л.Г., Гинзбург В.В., Фирштейн Б.В. Черепа из погребений у оборонительных стен Саркела–Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР* (Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. III). № 109. Москва: АН СССР, 1963. С. 354–410; Гинзбург В.В. Антропологический состав населения Саркела–Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР* (Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. III). № 109. Москва: АН СССР, 1963. С. 260–281.
37. Артамонова О.П. Могильник Саркела–Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР* (Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. III). № 109. Москва: АН СССР, 1963. С. 37.
38. Кулаковский Ю.А. Епископа Феодора «Аланское послание». *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XXI. Одесса, 1898. С. 17, 26.
39. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. В кн: *Карпини П. История монгалов*. Рубрук Г. *Путешествие в восточные страны*. Москва–Ленинград: Географиз, 1957. С. 185; Барбаро И. Путешествие в Тану. *Барбаро и Контарини о России*. Ленинград: Наука, 1971. С. 139–140; Карпини П. История монгалов. В кн: *Карпини П. История монгалов*. Рубрук Г. *Путешествие в восточные страны*. Москва–Ленинград: Географиз, 1957. С. 46.
40. Карпини П. История монгалов ... С. 46.

References:

1. Alekseyev V.P. (1993) Rezul'taty issledovaniy paleoantropologicheskogo materiala iz mogil'nika u severnogo Zelenchuksskogo khrama [The results of the study of paleoanthropological mate-

- rial from the burial ground near the northern Zelenchuk temple]. In Kuznetsov V.A. *Nizhniy Arkhyz v X–XIII vekakh [Lower Arkhyz in the 10–131 centuries AD]*. (s.279–284). Stavropol' [in Russian].
2. Aristov N. (1877). *O zemle polovetskoy [About the Polovtsian land]*. Kiyev [in Russian].
 3. Artamonova O.P. (1963). Mogil'nik Sarkela – Beloy Vezhi [Burial ground of Sarkel – Belaya Vezha]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR [Materials and research on the archeology of the USSR]* (Trudy Volgo-Donskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. T.III), 109, 9–123. Moskva, AN SSSR [in Russian].
 4. Barbaro I. (1971). Puteshestviye v Tanu [Journey to Tana]. *Barbaro i Kontarini o Rossii [Barbaro and Contarini about Russia]*. Leningrad, Nauka [in Russian].
 5. Barsov N.P. (1885). *Ocherki russkoy istoricheskoy geografii [Essays on Russian historical geography]*. Warshava [in Russian].
 6. Bubenok O.B. (1997). *Yasy i brodniki v stepyakh Vostochnoy Evropy (VI – nachalo XIII vv.) [The Jascas and Brodniks in the Steppes of Eastern Europe (6th – beginning of 13th centuries)]*. Kiyev, Logos [in Russian].
 7. Butkov P. (1825). O brakakh knyazey Russkikh s Gruzinkami i Yasynyami v XII veke [On the marriages of Russian princes with Georgian and Jasian women in the 12th century]. *Severnyy arkhiv [Northern Archive]*, 4, 317–329 [in Russian].
 8. Ginzburg V.V. (1963). Antropologicheskii sostav naseleniya Sarkela – Beloy Vezhi [Anthropological composition of the population of Sarkel – Belaya Vezha.]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR [Materials and research on the archeology of the USSR]* (Trudy Volgo-Donskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. T.III), 109, 260–281. Moskva, AN SSSR [in Russian].
 9. Gorodtsov V.A. (1905). Donetskoye gorodishche [Donetsk fortress]. *Trudy XII AS v Khar'kove 1902 g. [Proceedings of the XII Archaeological Congress in Kharkov 1902]*. Tom I. S.109–112. Moskva [in Russian].
 10. Karpini P. (1957). Istoriya mongalov [History of the Mongals]. In *Karpini P. Istoriya mongalov [History of the Mongals]*. Rubruk G. *Puteshestviye v vostochnyye strany [Journey to Eastern Countries]* (s.1–65). Moskva, Leningrad, Geografiz [in Russian].
 11. Khalikova E.A. (1978). O mogil'nike «Babiy Bugor» v Bolgarakh [About the burial ground «Babiy Bugor» in Bolgars]. *Voprosy drevney i srednevekovoy arkheologii Vostochnoy Evropy [Questions of ancient and medieval archeology of Eastern Europe]* (s.111–155). Moskva, Nauka [in Russian].
 12. Kostomarov N. (1872). *Istoricheskiye monografii i issledovaniya [Historical monographs and studies]*. T.I. Sankt-Peterburg [in Russian].
 13. Kozlovskyy A.O. (1992). *Istoryko-kul'turnyy rozvytok Pivdennoho Podnipro'ya v IX–XIV st. [Historical and cultural development of the South Dnieper region in the 9th –14th centuries]*. Kyiv, Naukova dumka [in Ukrainian].

14. Kudryashov K.V. (1948). *Polovetskaya step' [Polovcian Steppe]*. Moskva, OGIZ [in Russian].
15. Kuznetsov V.A. (1973). *Alanskaya kul'tura Tsentral'nogo Kavkaza i eye lokal'nyye varianty v V–XIII vv.* [Alanian culture of the Central Caucasus and its local variants in the 5th – 13th centuries]. *Sovetskaya arkheologiya [Soviet archeology]*, 2, 60–74 [in Russian].
16. Kulakovskiy Yu.A. (1898). *Episkopa Feodora «Alanskoye poslanie»* [«Alanian Epistle» by Feodor Bishop]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey [Notes of the Odessa Society of History and Antiquities]*. T.XXI (s.11–27). Odessa [in Russian].
17. Lyaskoronskiy V. (1897). *Istoriya Pereyaslavskoy zemli s drevnyshikh vremen do poloviny XIII stoletiya [The history of the Pereyaslav land from ancient times to the middle of the 13th century]*. Kiyev [in Russian].
18. Lyaskoronskiy V.G. (1907). *Rus'skiye pokhody v stepi v udel'no-vechevoye vremya [Rus'ian campaigns in the steppe in unit-veche time]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
19. Mavrodin V.V. (1940). *Ocherki istorii Levoberezhnoy Ukrainy [Essays on the history of Left-Bank Ukraine]*. Leningrad, LGU [in Russian].
20. Miller V.F. (1887). *Osetinskiye etyudy [Ossetian etudes]*. T.III. Moskva, Ipmersatorskiy Moskovskiy universitet [in Russian].
21. Novosel'tsev A.P. (1898). *Rus' i gosudarstva Kavkaza [Rus' and the states of the Caucasus]*. In Pashuto V.T. *Vneshnyaya politika Drevney Rusi [Foreign policy of Ancient Rus']* (s.216–217). Moskva, Nauka [in Russian].
22. Pletneva S.A. (1990). *Polovtsy [The Polovcians]*. Moskva, Nauka [in Russian].
23. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete collection of Rus'ian chronicles]* (1846). T.1. *Lavrent'yevskaya letopis' [Laurerian Chronicle]*. Sankt-Peterburg, Tipografiya Eduarda Pratsa [in Old Rus'ian].
24. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete collection of Rus'ian chronicles]* (1843). T.2. *Ipat'yevskaya letopis' [Ipatiev Chronicle]*. Sankt-Peterburg, Tipografiya Eduarda Pratsa [in Old Rus'ian].
25. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete collection of Rus'ian chronicles]* (1856). T.7. *Letopis' po Voskresenskomu spisku [Voskresensk chronicle]*. Sankt-Peterburg, Tipografiya Eduarda Pratsa [in Old Rus'ian].
26. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete collection of Rus'ian chronicles]* (1862). T.9. *Patriarshaya ili Nikonova letopis' [Patriarchal or Nikon Chronicle]*. Sankt-Peterburg, Tipografiya Eduarda Pratsa [in Old Rus'ian].
27. *Poltavskaya guberniya. Spisok naselennykh mest po svedeniyam 1859 goda [Poltava province. List of inhabited places according to data of 1859]* (1862). Sankt-Peterburg, TsSKMVD [in Russian].

28. Pritsak O. (1982). The Polovcians and Rus'. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, vol. II (pp.321–380). Wiesbaden [in English].
29. Rubruk G. (1957). Puteshestviye v vostochnnyye strany [Journey to Eastern Countries]. In *Karpini P. Istoriya mongalov [History of the Mongals]*. Rubruk G. *Puteshestviye v vostochnnyye strany [Journey to Eastern Countries]* (s.80–160). Moskva, Leningrad, Geografiz [in Russian].
30. Sibil'ov M.V. (1950). Arkheolohichni pamyatky na Dintsi v zvyazku z pokhodamy Volodymyra Monomakha ta Ihorya Sivers'koho [Archaeological sights on Donets river in connection with the campaigns of Volodymyr Monomakh and Igor Siverskyi]. *Arkheolohiya [Archeology]*, t.IV (s.99–114). Kyiv [in Ukrainian].
31. Shakhmatov A.A. (1916). *Povest' vremennykh let [A Tale of Temporary Years]*. T.I. Moskva [in Russian].
32. Spitsyn A.A. (1909). Istoriko-arkheologicheskiye razyskaniya. Iskonnyye obitateli Dona i Dontsa [Historical and archaeological research. Native inhabitants of Don and Donets basin]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya [Journal of the Ministry of Public Education]*, Novaya seriya, XIX, 60–80 [in Russian].
33. Tatishchev V.N. (1963). *Istoriya Rossiyskaya [Russian History]*. T.II. Moskva, Leningrad, AN SSSR. [in Russian].
34. Trofimova T.A. (1956). Antropologicheskiy sostav naseleniya g. Bolgara v X–XV vv. [Anthropological composition of the population of Bulgar city in the 10th – 15th centuries]. *Antropologicheskiy sbornik [Anthropological collection]*. (T.IE. Novaya seriya. T.XXXIII). Vyp.1 (s.43–54). Moskva, AN SSSR [in Russian].
35. Vuich L.G., Ginzburg V.V., Firshteyn B.V. (1963). Cherepa iz pogrebeniy u oboronitel'nykh sten Sarkela – Belay Vezhi [Skulls from burials near the defensive walls of Sarkel – Belaya Vezha]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR [Materials and research on the archeology of the USSR]* (Trudy Volgo-Donskoy arkheologicheskoy ekspeditsii. T.III), 109, 354–410. Moskva, AN SSSR [in Russian].

Отримано: 21.07.2022

Krzysztof Benyskiewicz

dr hab., prof. UZ
Uniwersytet Zielonogórski
ul. Licealna 9, 65-417 Zielona Góra,
e-mail: k.benyskiewicz@bu.uz.zgora.pl
k.benyskiewicz@ih.uz.zgora.pl
ORCID: 0000-0001-7026-6187

**«ДЪЯВОЛЬСКАЯ СОБЛАЗНА» RURYKOWCÓW.
ROZWIĄZYWANIE KONFLIKTÓW
WEWNĄTRZDYNASTYCZNYCH NA RUSI KIJOWSKIEJ W IX –
POCZ. XII WIEKU W ŚWIETLE POWIEŚCI MINIONYCH LAT**

**«ДЪЯВОЛЬСКАЯ СОБЛАЗНА» РЮРИКОВИЧІВ.
ВИРІШЕННЯ ВНУТРІШНЬОДИНАСТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ
В КИЇВСЬКІЙ РУСІ НАПРИКІНЦІ IX – НА ПОЧАТКУ XII ст.
У ВИСВІТЛЕННІ «ПОВІСТІ МИНУЛИХ ЛІТ»**

Стаття присвячена питанню вирішення внутрішньодинастичних конфліктів в Київській Русі в період з кінця IX ст. до початку XII ст. Дослідницькою основою розробки є перший давньоруський літопис «Повість минулих літ». Рюриковичі, як і члени більшості династій, що правили в тодішній Європі, вирішували розбрат насильством. Головною причиною розбіжностей між руськими князями були питання, пов'язані з володінням власною територією і здійсненням верховної влади в країні. Суперечки вирішувалися, перш за все, на полі бою. Особливістю конфліктів на Русі була висока смертність представників династій. Рюриковичі гинули найчастіше в результаті злочинних замахів і в боях. Однак русичам не чужий був і компроміс, до якого доходили в процесі суперечок за владу в Києві, крайнього загострення розбрату або зовнішньої загрози.

Ключові слова: Київська Русь, Рюриковичі, внутрішньодинастичний конфлікт, компроміс, Повість минулих літ.

**THE RURIKIDS' «ДЪЯВОЛЬСКАЯ СОБЛАЗНА» SOLUTION
OF DYNASTIC CONFLICTS IN KIEVAN RUS' FROM 9TH
TO THE BEGINNING OF THE 12TH CENTURY IN THE LIGHT
OF THE TALE OF BYGONE YEARS**

The article addresses the issue of the solution of dynastic conflicts in Kievan Rus' from the end of the 4th century to the beginning of the 12th century. The research basis of the study is the first Rus' chronicle Tale of Bygone Years. The Rurikids', just like the members of the majority of dynasties that ruled in Europe at that time, solved conflicts with the use of violence. The main reason of disputes between the Rus' princes were the issues of ownership of land and superior authority in the country. The conflicts were resolved mostly on a battlefield. The specific characteristic

of Rus' conflicts was high mortality of the representatives of the dynasties. Most often, the Rurikids died as a result of deadly attempts and battles. The Rurikids were no strangers to a compromise. It was reached in the case of disputes over the Kiev rule, extreme escalation of conflict or external threat. The author traced in detail the course of conflicts between the sons of Svyatoslav the Brave, Volodymyr the Great, Yaroslav the Wise. The participation of the Varangians and Poles played a significant role in the events of that time. Later, the Rurikids often involved the Cumans in a struggle for power with their rival relatives. This led to the split of the unified state and the military weakening of Rus.

Key words: Kievan Rus', The Rurikids', dynastic conflicts, compromise, Tale of Bygone Years.

Podstawowym źródłem do rekonstrukcji dziejów Rusi Kijowskiej w pierwszych wiekach jej istnienia pozostaje niezmiennie *Powieść minionych lat*. To barwne i wielowątkowe dzieło w swej historycznej treści relacjonuje wydarzenia zaistniałe między schyłkiem IX a początkiem XII wieku. Jednym z wiodących wątków kroniki są zmagania członków dynastii panującej o władzę. Autorzy sukcesywnie powstających i uzupełnianych zwodów opisywali walki Rurykowiczów o tron, ziemię i bogactwa. Członkowie rodu spiskowali, zdradzali, zabijali, więzili i okaleczali się wzajemnie. Na tle tych porachunków stopniowo rodziła się refleksja nad losem i przyszłością dynastii. Spostrzegawczy latopisarze dokumentowali i „pielęgnowali” piórem wszelkie przejawy zmian, zachodzących w umysłach rządzących. Na kartach *Powieści*, w gronie rywalizujących książąt, poczęli zatem pojawiać się przedstawiciele dynastii, którzy pojmowali, że rywal nie musi być wrogiem, którego należy pozbawić mienia i życia, lecz przeciwnikiem, z którym można rozmawiać, negocjować, a nawet zawierać porozumienia. Ojców, braci, synów, stryjów czy wnuków zaczęli postrzegać jako partnerów mających prawo do życia, wolności i dziedzictwa przodków. Książąt myślących niekonwencjonalnie kreowano na bohaterów. W gronie Rurykowiczów znajdziemy niewielu takich, którzy przyczynili się do łągodzenia obyczajów politycznych na Rusi. I nie byli oni wcale władcami idealnymi. To osobowości kontrowersyjne, których godne podziwu wyczyny przeplatały akty bezprawia i samowoli.

Artykuł stanowi próbę opisu przyczyn powstawania i sposobów rozstrzygania konfliktów wewnątrzdynastycznych na Rusi Kijowskiej. Podstawą badawczą opracowania jest *Powieść minionych lat* w wersji latopisu ławrentiewskiego, z dopełnieniem latopisu hipackiego, opracowana przez D. S. Lihačeva, wydana pod redakcją V. P. Andrianovej-Peretc¹.

Historię dynastii Rurykowiczów latopisarz rozpoczął legendarną opowieścią o wezwaniu skandynawskich Waregów przez plemiona zamieszkujące ziemie położone między Zatoką Fińską a Morzem Białym. Żyjący w niezgodzie Czudowie, Słowienie, Krywicze

i Wesowie poprosili Waregów-Rusów: «Земля наша велика и обильна, а порядка в ней нет. Приходите княжить и владеть нами»². Na wezwanie przybyli Ruryk, Truwor i Sienus, zajmując Nowogród, Izborsk i Białe Jezioro. Po śmierci Truwora i Sineusa, Ruryk został jedynowładcą i zarządzał ziemiami obejmującym terytoria Słowien, Krywiczów, Mery, Wesów i Muromy. Zasięg wpływów wareskich powiększył się za sprawą Askolda i Dira, którzy podporządkowali sobie Polan i osiedli w Kijowie³. Po śmierci Ruryka ekspansję kontynuował Oleg, krewny zmarłego księcia. Waregowie podjęli działania skierowane na południe, zajmując Smoleńsk i Lubez. Wówczas weszli w kontakt z posiadłościami Polan. Z przekazu *Powieści minionych lat* można wywnioskować, że warescy przybysze uzurpowali sobie prawa do podbitych terytoriów, uznając je za własność dynastii. Oleg, opiekun Igora syna Ruryka, nie akceptował rządów Askolda i Dira w Kijowie. Jego zdaniem, jako ludzie spoza książęcego rodu, winni posłuszeństwo władcy. Traktował obu jako tymczasowych plenipotentów książęcego rodu na ziemi Polan. Spodziewając się oporu pobratymców postanowił ich zgładzić. Zwabił Askolda i Dira w pułapkę i rozkazał zamordować⁴. Akt ten jest pierwszym, źródłowo udokumentowanym, świadectwem stosowania przez Rurykowiców fizycznej eliminacji adwersarzy w walce politycznej. Dotąd z *Powieści* nie wynikało, w jaki sposób zmuszano sąsiadów do uległości. Mogliśmy przypuszczać, że zależność podbitych plemion uzyskiwano przemocą lub jej groźbą. Przywódców plemiennych albo akceptowano, albo zastępowano posadnikiem. Askold i Dir nie wzbudzili zaufania Olega i musieli umrzeć. Czy wodzów innych plemion potraktowano podobnie, możemy się tylko domyślać.

Po zabójstwie Askolda i Dira, Oleg został władcą Rusi od Nowogrodu po Kijów. Postanowił uczynić z Kijowa swą nową siedzibę, oświadczając poddanym: «Да будет это мать городам русским»⁵. Wprowadził w kraju system danin, obejmujących podległe plemiona. Zadbał o satysfakcję dla Waregów stacjonujących w Nowogrodzie, ustanawiając dla nich doroczną opłatę 300 grzywien «ради сохранения мира»⁶. Kontynuował też ekspansję przeciw plemionom słowiańskim. Podporządkował sobie Drewlan, Siewierzan i Radymiczów. Wkrótce skierował się ku Morzu Czarnemu, czyli posiadłościom Uliczów i Tywerców. Ugruntowawszy swe panowanie na Rusi poszedł na wojnę z Grekami. W wielkiej wyprawie za morze wzięli udział przedstawiciele niemal wszystkich podbitych plemion. Autor *Powieści minionych lat* wymienił obok Waregów, Krywiczów, Słowien, Merę, Drewlan, Radymiczów, Polan, Siewierzan, Wiatyczów, Chorwatów, Dulebów i Tywerców⁷. Gremialny udział poddanych ludów w tej

niezwykłej eskapadzie stanowi świadectwo prestiżu Olega i akceptacji władzy Rurykowiców na Rusi. Wydaje się, że stary książę do kresu swych dni nie napotkał na poważny opór w kraju. Nie borykał się z buntami krewnych, książąt słowiańskich i swych wareskich podkomendnych.

Następcą Olega został Igor syn Ruryka. Książę musiał stawić czoła kilku wyzwaniom. Ambicja, pragnienie sławy wojennej i bogactw, pchała go ku «Carogrodowi»⁸. Pojawiło się jednak nowe zagrożenie w postaci Pieczyngów. W polityce wewnętrznej Oleg zetknął się, po raz pierwszy z objawami buntu podległych plemion. Wykorzystując zmianę władcy, Drewlanie podjęli próbę zrzucenia jarzma podległości⁹. Ich wystąpienie stało się impulsem do krwawej zemsty i porachunków. Początkowo nic nie zapowiadało tragedii. Igor zareagował spokojnie, lecz stanowczo. Zorganizował wyprawę wojenną przeciw Drewlanom, która zakończyła się zwycięstwem. Drewlański książę Mał zmuszony został do płacenia większej daniny. Buntownicy zaakceptowali swój los, ale wzbudzili zachłanność Igora. Książę uległ namowom swej drużyny i ponownie zaatakował Drewlan. Czyniąc gwałty i okrucieństwa, narzucił Małowi kolejną daninę. Kiedy i ta nie zaspokoila chciwości Igora, książę doczekał się wreszcie oporu. Trzecia wyprawa na Drewlan zakończyła się śmiercią Rurykowica¹⁰. Księżna Olga, żona zabitego, poprzysięgła Drewlanom zemstę. Kryzys polityczny postanowiła rozwiązać drogą represji. Legendarną zemstę Olgi wypełniły podstęp, zabójstwa i rzezie¹¹. Szczytowym akcentem zmagania było obłężenie drewlańskiego grodu Iskorostenia, zakończone zwycięstwem Olgi: «А как взяла город и сожгла его, городских же старейшин забрала в плен, а прочих людей убила, а иных отдала в рабство мужам своим, а остальных оставила платить дань»¹². Jaki był los księcia Mała? Najprawdopodobniej stracił władzę i życie. Był on ostatnim słowiańskim księciem Drewlan. Historia tego konfliktu stanowi zwiastun przyszłych problemów dynastii, związanych z próbami emancypacji książąt «dzielnicowych».

Los Drewlan okazał się skuteczną przestrogą dla kolejnych buntowników. Jeśli wierzyć przekazom *Powieści*, rządy Olgi i jej syna Światosława cechował pokój wewnętrzny. Wyłomem mogły być chwilowe kłopoty z Wiatyczami. Rozwiązano je szybko przy okazji walk z Chazarami¹³. Władców absorbowwała, przede wszystkim, ekspansja bałkańska, czarnomorska i zmagania z Pieczyngami. Wojowniczy Światosław, ze zmiennym szczęściem, walczył z cesarzem bizantyjskim, a stracił życie z rąk Pieczyngów¹⁴. Przed śmiercią podzielił Ruś między synów: Jaropełk otrzymał Kijów, Oleg ziemię Drewlan, a Włodzimierz Nowogród¹⁵. Nie wiem, czy dziełem przypadku był fakt, iż pierwszy konflikt dynastyczny

w gronie Rurykowiców rozegrał się w związku z władcą Drewlan. Oleg Światosławic padł ofiarą brata, Jaropelka. Według opowiadania latopisarza, zatarg rozpoczął się od tragicznego incydentu, a zakończył wojną domową. Oleg zabił Luta, syna Swenelda za to, że ten wkroczył na jego tereny łowieckie¹⁶. Sweneld okazał się wpływowym urzędnikiem na dworze Jaropelka i pałał żądzą zemsty na porywczym księciu. Pod jego wpływem Jaropelk zapragnął przejąć ziemie brata. Najechał na Drewlan i pokonał Olega w bitwie. Uciekający książę zginął pod Owruczem, stratowany przez własnych poddanych¹⁷. Refleksja w umyśle Jaropelka pojawiła się po niewczasie. Gdy odnaleziono ciało brata «... пришел Ярополк, плакал над ним и сказал Свенельду: «Смотри этого ты хотел!»¹⁸. Książę szybko pozbył się wyrzutów sumienia, a rozpacze nie przeszkodziła mu zająć Olegowego księstwa. Zatarg braterski zaniepokoił trzeciego przedstawiciela dynastii, Włodzimierza, księcia nowogrodzkiego. Nie mając złudzeń co do intencji Jaropelka, Włodzimierz zbiegł «za morze». W tych okolicznościach Jaropelk wkroczył do Nowogrodu, umieszczając w nim swoich posadników. Po dwóch latach Włodzimierz wrócił na Ruś z armią Waregów i przekazał bratu lakoniczną lecz złowróżbną wieść: «Владимир идет на тебя, готовься с ним биться»¹⁹. Świadom bezwzględności starszego brata, książę postanowił działać bez skrupułów, zgodnie z zasadą «cel uświęca środki». Pierwszą ofiarą Włodzimierza stał się książę połocki Rogwołod z rodziny Rurykowic, jak się zdaje, poszukiwał sprzymierzeńców do walki z bratem. Sojusz z Rogwołodem chciał wzmocnić małżeństwem z jego córką Rognedą. Wzgarda okazana Włodzimierzowi przez księżniczkę okazała się pretekstem do krwawych porachunków, które kosztowały życie Rogwołoda i jego synów²⁰. Rogneda, wbrew woli, stała się żoną zabójcy swej rodziny, a połocczanie poddany mi księcia nowogrodzkiego. Planując rozprawę z Jaropelkiem, Włodzimierz brał pod uwagę różne scenariusze pozbycia się adwersarza. Jednym z nich była zdrada. Wspólnie z Błudem, wojewodą starszego brata, uknuł spisek na jego życie. Jaropelk, po niewczasie, wykazywał skłonność do kompromisu i mimo rad otoczenia nie dążył do eskalacji konfliktu, przez zaangażowanie Połowców²¹. Brak zdecydowania przypłacił życiem. Zwabiony w pułapkę, zginął zamordowany z rozkazu Włodzimierza. Warto zwrócić uwagę, że książę nowogrodzki początkowo unikał konfrontacji z Jaropelkiem, decydując się nawet na rezygnację z praw dynastycznych. Najprawdopodobniej powodem takiego postępowania była niewiara we własne siły i brak możliwości kompromisu. Jaropelk doprowadził do konfliktu interesów, w którym niemożliwe było pogodzenie dążeń obu władców. Starszy z braci nie akceptował rządów młodszego w Nowogrodzie.

By zachować swe prawa Włodzimierz musiał usunąć przeszkodę w osobie Jaropełka. Uzyskawszy wsparcie militarne, przystąpił do działania. Książę wykazał dużą determinację w walce z bratem i nie zawahał się przed jego zgładzeniem. Powodem wyboru drastycznych środków był brak zaufania do przeciwnika i dążenie do redukcji poczucia poznawczej niepewności: w jego rozumieniu tylko śmierć brata likwidowała źródło problemu. Konflikt wzniecony przez księcia kijowskiego Jaropełka doprowadził do śmierci dwóch z trzech przedstawicieli dynastii. Z braterskiej konfrontacji żywy wyszedł tylko Włodzimierz. Nieoczekiwanie najmłodszy przedstawiciel dynastii został samodzielnym władcą Rusi.

Po wojnie Włodzimierz szybko uporządkował sprawy wewnętrzne. Funkcję posadnika w Nowogrodzie przekazał swemu wujowi, Dobryni. W rok po zwycięstwie nad Jaropełkiem gotów był do działań zaczepnych wobec sąsiadów. Atakował z sukcesami pogranicze rusko-polskie i rusko-jaćwieskie. Zmusił do uległości Chorwatów. Na wschodzie walczył z Bułgarami, Bizantyjczykami i Pieczyngami²². Zmagał się również z nieposłuszeństwem plemion uzależnionych przez przodków. Buntowali się Wiatycze i Radymicze. W obu wypadkach skuteczne okazały się interwencje zbrojne, dzięki którym ponownie przymuszono ich do płacenia trybutu. Spektakularnym wydarzeniem rządów Włodzimierza był chrzest księcia i części jego poddanych. Chrystianizacja, jeśli wierzyć *Powieści*, nie spowodowała perturbacji w funkcjonowaniu władzy. Problemy pojawiły się wraz z dorastaniem nowego pokolenia Rurykowiców – synów Włodzimierza. Książę kijowski wprowadzał potomków na arenę polityczną, powierzając im władzę w księstwach terytorialnych. Desygnatów była pokaźna gromadka, jako że Włodzimierz doczekał się 12 męskich potomków. W tym gronie znajdowały się trzy indywidualności: Jarosław, Mścisław i Światopełk. Jarosław i Mścisław byli synami Rognedy, Światopełk Greczynki²³. Jarosław najpierw otrzymał od ojca Rostów, a następnie, po śmierci najstarszego brata Wyszesaława, Nowogród. Światopełk zasiadał w Turowie, a Mścisław w Tmutorokaniu. Światopełk i Jarosław popadli w konflikt z Włodzimierzem. Latopisarz nie poświęcił tym epizodom zbyt wiele uwagi. O zatargu między seniorem rodu i Światopełkiem w ogóle nie wspominał, o nieporozumieniu z Jarosławem tylko napomknął²⁴. Przyczyną waśni były próby emancypacji juniorów spod władzy Włodzimierza. Jarosław postanowił sprzeciwić się ojcu i odmówił płacenia dorocznej daniny Kijowowi. Stary książę nie akceptował najmniejszych przejawów sprzeciwu i postanowił zbrojnie przywołać syna do posłuszeństwa. Jarosław, spodziewając się starcia, sprowadził do Nowogrodu Waregów. Do wojny nie doszło, jako że Włodzimierz zaniemógł i wkrótce zmarł²⁵. Władzę w Kijowie

przejął Światopełk. Latopisarz wskazywał, że elity władzy związane ze zmarłym nie sprzyjały nowemu władcy. Nie udało się im jednak zapobiec wyniesieniu Światopełka²⁶. Kulis ówczesnych wydarzeń w Kijowie nie znamy. Panowanie Światopełka okazało się pasmem okrucieństw i nieprawości²⁷. Nowy władca Rusi postanowił pójść drogą stryja Jaropełka i wystąpił przeciw braciom. Sytuacja było o tyle interesująca, że w chwili przejęcia władzy nie dysponował siłą zbrojną ojca. Włodzimierz wysłał bowiem swą drużynę, pod wodzą syna Borysa, przeciw Pieczyngom. Gdy do Borysa dotarły wieści o zgonie ojca, nieświadom intencji Światopełka, przyjął postawę przystosowania. Nie skorzystał z przewagi zbrojnej i zrezygnował z walki o tron Rurykowiców: «Не подниму руки на брата своего старшего: если и отец у меня умер, то пусть этот будет мне вместо отца»²⁸. Widząc słabość księcia, wojowie Włodzimierza opuścili Borysa. Energiczny Światopełk przejął inicjatywę, w efekcie czego życie stracili kolejno Borys, Gleb i Światosław²⁹. Światopełk świadomie wygenerował konflikt, w którym przeciwnicy nie mieli większych szans jego diagnozy. Brak diagnozy skutkował brakiem odpowiedniej reakcji. Dlatego zginęli Borys i Gleb. Reakcja Światosława była spóźniona, książę nie zdążył zbiec przed gniewem starszego brata. W znacznie lepszej sytuacji znalazł się nowogrodzki książę Jarosław. Nieświadomego dynastycznych rozgrywek ostrzegła siostra Predsława: «Отец твой умер, а Святополк сидит в Киеве, убил Бориса, а на Глеба послал, берегись его очень»³⁰. Kłopot Jarosława polegał na tym, że właśnie opranował bunt nowogrodzian przeciw Waregom. Zginęli jedni i drudzy, a bezsilny książę rozpaczał: «О милая моя дружина, которую я вчера перебил, а сегодня она оказалась нужна»³¹. Determinacja nowogrodzian i pomoc Waregów, jak twierdzi autor *Powieści*, pozwoliła Włodzimierzowi zebrać siły przeciw księciu kijowskiemu³². Na Rusi wybuchła wojna domowa. Jarosław pokonał Światopełka, a ten nie zawahał się, dla odzyskania władzy, sprowadzić na kraj obcych wojsk. Interwencja Bolesława Chrobrego przywróciła tron Światopełkowi, ale bitwa nad Altą położyła kres rządowi okrutnego władcy³³. Jarosław, jako władca Rusi, w polityce wewnętrznej kontynuował działania ojca przyjmując rolę arbitra i strażnika obowiązującego porządku. Wobec naruszających ustalone zasady stosował tradycyjne metody. Kiedy książę połocki Briačysław zaatakował Nowogród, Jarosław zorganizował wyprawę zbrojną i zmusił bratanka do powrotu do Połocka. Wówczas sytuację wykorzystał Mścisław, brat Jarosława, podejmując próbę zajęcia Kijowa³⁴. Mścisław, książę tmutorokański, to jedna z bardziej enigmatycznych i intrygujących postaci wśród Rurykowiców. Jego relacje z Jarosławem, jak sądzę, stały się asumptem do wypracowania no-

wych obyczajów w rozwiązywaniu konfliktów politycznych na Rusi Kijowskiej. Konfrontacja między Mścisławem i Jarosławem początkowo przebiegała tradycyjnie. Przeciwnicy, zebrawszy wielkie armie, postanowili spór rozstrzygnąć na polu bitwy. Starcie zakończyło się zwycięstwem Mścisława. I wtedy zdarzyła się rzecz na Rusi dotąd niespotykana – zwycięzca, miast dokończyć dzieła i pozbawić władzy brata, zaproponował Jarosławowi: «Садись в своем Кіеве: ты старший брат, а мне пусть будет эта сторона Днепра»³⁵. Zaskoczony i skonfundowany Jarosław, nie ufając Mścisławowi, zbierał nową armię. Szczęśliwie był on politykiem o niskiej potrzebie domknięcia, dobrze znoszącym sytuację niepewności. Rozważył ofertę brata, a konflikt rozwiązano bezkrwawo na drodze kompromisu. Na zjeździe w Gorodcu Jarosław i Mścisław zawarli pokój, dzieląc Ruś zgodnie z propozycją księcia tmutorokańskiego³⁶. Obie strony respektowały zasady umowy do śmierci Mścisława. Gdy ten zmarł dziesięć lat później nie pozostawiwszy męskiego potomka, jego ziemie przejął Jarosław³⁷. W kraju, pomimo przyjaznej atmosfery wywołanej nietypową propozycją Mścisława, nie brakowało nieporozumień. W nieznanych okolicznościach wybuchł zatarg między Jarosławem i jego bratem Sudzisławem. Księcia oskarżono o bliżej niesprecyzowane działania na szkodę Jarosława³⁸. Władca Kijowa pozostawił krewniaka przy życiu, ale skazał go na długoletnie więzienie³⁹.

W 1044 roku doszło na Rusi do niezwykłego wydarzenia: ekshumowano i ochrzczono doczesne szczątki Jaropełka i Olega Światosławiców. Kości zmarłych pochowano w cerkwi Świętej Bogarodzicy⁴⁰. Dla przedstawicieli dynastii akt ten mógł mieć symboliczne znaczenie, bowiem uhonorowano ofiary bratobójczych walk, w których istotną rolę odegrał ojciec aktualnie panującego księcia. Kwestie relacji wewnątrzdynastycznych stanowiły istotny czynnik kształtowania polityki wewnętrznej przez Jarosława. Jeśli wierzyć autorowi *Powieści*, świadomość tragicznych doświadczeń Rurykowiców w walce o władzę oraz багаż doznań osobistych związanych z rywalizacją z braćmi, oddziaływały na jego wyobraźnię. Niezwykle w tym względzie brzmiało ostatnie posłanie księcia wobec synów: «Вот я покидаю мир этот, сыновья мои; имейте любовь между собой, потому что все вы братья, от одного отца и от одной матери. И если будете жить в любви между собой, Бог будет в вас и покорит вам врагов. И будете мирно жить. Если же будете в ненависти жить, в распрях и ссорях, то погибнете сами и погубите землю отцов своих и дедов своих, которые добыли ее трудом своим великим; но живите мирно, слушаясь брат брата»⁴¹. Izjasławowi, swemu sukcesorowi w Kijowie, nakazał: «Если кто захочет обидеть брата своего, ты

помагай тому, хто обижають»⁴². Po śmierci Jarosława Światosław zasiadł w Czernihowie, Wsiewołod w Perejasławiu, Igor we Włodzimierzu, Wiaczesław w Smoleńsku. W Połocku rządził Wsiesław, syn Briaczysława Izjasławica⁴³. Testament polityczny Jarosława został potraktowany poważnie przez synów. Warunki funkcjonowania kraju dyktował «triumwirat» Izjasław, Światosław i Wsiewołod. W atmosferze przyjaznej współpracy uwolniono z więzienia stryja Sudzisława. Stary książę został zakonnikiem⁴⁴. Problemem rządów następców Jarosława okazały się spory związane z obsadą księstw terytorialnych. Nie zapobiegły im zmiany wprowadzone przez Jarosława Mądrego⁴⁵. Ich efektem była za to rosnąca liczba izgojów, książąt pozbawionych własnej siedziby. W ciągu kilku lat po zmianie władzy zmarło dwóch przedstawicieli dynastii – Wiaczesław i Igor. Wiaczesława w Smoleńsku zastąpił Igor, który wkrótce także zszedł z tego świata⁴⁶. Obaj pozostawili synów: Borysa, Igora i Wsiewołoda. Potomkowie denatów nie mieli praw dziedzicznych. Dołączyli do «bezdomnego» Rościsława syna Włodzimierza Jarosławica, niegdysiejszego księcia nowogrodzkiego. Młodzi izgoje żyli w poczuciu krzywdy, potęgowanej kontrowersyjną i krótkowzroczną polityką Izjasława i jego braci. Książę kijowski zatrzymał bowiem dla siebie Nowogród, drugie pod względem prestiżu księstwo Rusi, a potomkowie Izjasława, Światosława i Wsiewołoda korzystali z praw niedostępnych osieroconym krewniakom. Dominujący władcy wydzielali swym synom grody w swoich księstwach. Nie dziwi zatem, że wkrótce na Rusi wybuchły konflikty. Pozbawiony perspektyw Rościsław zbiegł z Nowogrodu i zaatakował siedzącego w Tmutorokaniu Gleba, syna Światosława. W obronie wygnańca stanął ojciec. Rościsław wycofał się, ale wrócił i ponownie usunął Światosławica. Ostatecznie, dzięki odwadze i uporowi, syn Włodzimierza znalazł swoje miejsce na ruskiej ziemi⁴⁷. Przeciw Jarosławicom wystąpił także Wsiesław Briaczysławic. Książę połocki zajął Nowogród. Reakcja Izjasława i jego braci była szybka i krwawa⁴⁸. W tym wypadku książęta realizowali ojcowski nakaz obrony skrzywdzonych. Za ich sprawą wróciły jednak na Ruś «demony» wojny domowej ze wszystkimi najgorszymi jej atrybutami. Nie wiedzieć czemu, koalicjanci za agresję Wsiesława ukarali mieszkańców Mińska: «Братья взяли Минск и перебили всех мужей, а жен и детей захватили в плен...»⁴⁹. Konflikt rozstrzygnęła bitwa nad rzeką Nemiga. Pokonany Wsiesław uciekł. Wydawało się, że Izjasław i bracia uświadomili sobie wówczas manowce obranej drogi. Zaproponowali władcy Połocka negocjacje, mające przewrócić pokój. Plan, jak się okazało, był inny. Zwabiwszy Wsiesława pod Smoleńsk, uwięzili go razem z synami. Krzywoprzysięstwo braci zainspirowało autora *Powieści minionych lat* do

obszernego wywodu o karze za bratnią nienawiść. W jego mniemaniu grzech książąt sprowadził boski gniew na Rurykowiców: «Доколе не насытитесь злобами вашими? Вы ведь уклонились от пути моего (...), и соблазнили многих; поэтому: буду свидетелем скорым против врагов, и прелюбодеев, и клянущихся именем моим ложно, и лишающих меды наемника, чинящих насилие над сиротами и вдовами и уклоняющих суд от правды...»⁵⁰. Skutkiem gniewu bożego była klęska Izjasława, Światosława i Wsiewołoda w starciu z Połowcami⁵¹. Porażka i bezczynności Izjasława wobec pustoszących kraj koczowników wywołała w Kijowie niezadowolone buntem poddanych. O ironio, bojarzy uwolnili z porubia Wsiesława, wynosząc więźnia na tron kijowski. Jako książę połocki Briaczysławic mógł tylko marzyć o takim sukcesie. Zdeponowany Izjasław zbiegł do Polski. Do walki z Połowcami stanął Światosław⁵². Połowcy opuścili Ruś, a Wsiesław przez siedem miesięcy władał Kijowem. Izjasław wrócił dzięki własnej determinacji i pomocy Bolesława Szczodrego. Po raz kolejny, dla odzyskania władzy, przedstawiciel dynastii sprowadził obcą armię do kraju. Wyprawa przeciwko Wsiesławowi przybrała interesujący obrót, gdy przypadkowy książę kijowski wycofał się do Połocka, a skruszeni kijowianie poprosili o opiekę Światosława i Wsiewołoda. Bracia postawili Izjasławowi ultimatum, które musiał przyjąć: «...не веди поляков на Киев, здесь ведь врагов у тебя нет; если хочешь дать волю гневу и погубить город, то знай, что нам жаль отцовского стола»⁵³. Sytuację udało się opanować, lecz Izjasław nie potrafił powściągnąć gniewu. Zemstę na kijowianach, w jego imieniu, wywarł syn Mścisław: «И придя в Киев, Мстислав перебил киевлян, освободивших Всеслава, числом 70 человек, а других ослепил, а иных без вины умертвил, без следствия»⁵⁴. Ocaleni mieszkańcy ukorzyli się przez Izjasławem, przyjmując go ponownie jako swego pana. Nie był to koniec porachunków wewnętrznych. Jarosławic uderzył na Wsiesława i pozbawił go dziedzictwa przodków. W Połocku umieścił najpierw Mścisława, a po jego śmierci drugiego syna Światopełka⁵⁵. Ta niepotrzebna eskalacja konfliktu wprowadziła krótkotrwałe zmiany. Wygnany Wsiesław wrócił do Połocka i usunął żonę Światopełka⁵⁶. Wydawało się wówczas, że życie dynastii powoli wraca na dawne tory. Izjasław, Światosław i Wsiewołod, w towarzystwie hierarchów kościelnych, świętowali przeniesienie relikwii Borysa i Gleba do nowo wybudowanej cerkwi. Kult dla ofiar bratobójczych walk, jak się wkrótce okazało, nie oznaczał zrozumienia lekcji historii. Podczas kijowskich uroczystości nic nie zwiastowało przewrotu, który miał zburzyć wieloletnią współpracę synów Jarosława. Otoczony nimbem pogromcy Połowców Świa-

tosław, «преступив завещание отцовское», zawiązał spisek przeciw Izjasławowi. Do współpracy namówił Wsiewołoda, informując go o podstępnych poczynaniach brata: «Изяслав стоваривается с Всеславом против нас, и если его не упредим, он нас выгонит»⁵⁷. Światosław i Wsiewołod uprzedzili plany Izjasława tak skutecznie, że ten po raz drugi musiał uciekać do Polski. Władzę w Kijowie przejął Światosław. O jego poczynaniach na niwie krajowej wiemy niewiele, jako że latopisarz, oburzony postępowaniem Światosława, sprawy te zupełnie przemilczał. Co nieco dowiadujemy się pośrednio, wnioskując na podstawie wydarzeń rozgrywających się na Rusi po śmierci Światosława. O dziwo, rzekomy współpracownik Izjasława, książę połocki Wsiesław, cieszył się całkowitym spokojem. Zmiany nastąpiły w obsadzie księstw terytorialnych. Istotnym posunięciem nowego władcy Kijowa było desygnowanie do Nowogrodu syna Gleba. Pojawiła się też konieczność wyznaczenia nowego władcy we Włodzimierzu, opuszczonym przez Jaropełka Izjasławicza. Książę ten zbiegł z kraju wraz ojcem. Księciem włodzimierskim został Oleg Światosławic⁵⁸. Jakieś perturbacje wybuchły także wokół Turowa, gdzie władzę sprawował niedawno drugi syn Izjasława, Światopełk. Wspominał na ten temat Włodzimierz Monomach w swym *Pouczeniu*, gdy po powrocie wyprawy do Polski « (...) ходил я в Туров, а на весну в Переяславль и опять в Туров»⁵⁹. Współdziałanie Monomacha z księciem kijowskim świadczy o dobrych relacjach Światosława z Wsiewołodem. Nie zostały rozwiązane za to sprawy dotyczące izgojów. Ten problem oraz lawina innych kłopotów spadły na Wsiewołoda po niespodziewanej śmierci Światosława. Zgon księcia kijowskiego postawił na nowo kwestię władzy centralnej na Rusi. W nowych okolicznościach, Bolesław Szczodry zdecydował się wreszcie wesprzeć Izjasława. Oddziały polskie wkroczyły na Wołyń. Przeciw Bolesławowi i Izjasławowi zmierzały wojska Wsiewołoda. Do wybuchu kolejnej wojny domowej nie doszło. Po raz drugi w historii Rusi władcy wykazali skłonność do kompromisu⁶⁰. Przymuszalnie zadecydowało o tym ugodowe stanowisko młodszego z braci. Wsiewołod wyraził gotowość ustąpienia z Kijowa, w zamian oczekując akceptacji swej dominacji na wschodzie kraju. Takie też, najprawdopodobniej, były ogólne ustalenia pokoju Jarosławiców z 1077 roku. Na przeszkodzie do urzeczywistnienia planu nowej organizacji Rusi stanęli synowie Światosława, książę połocki i izgoje. W ogólnym zamieszaniu swoje miejsce na Rusi próbował znaleźć Borys, syn Wiaczesława Jarosławicza, niegdysiejszego księcia smoleńskiego. 4 maja 1077 roku podjął on nieudaną próbę przejęcia Czerernihowa⁶¹. Do opozycji zmuszeni zostali synowie Światosława. Oleg stracił władzę we Włodzimierzu. W niejasnych okolicznościach

zginął jego brat Gleb, ksiązę nowogrodzki⁶². Wkrótce Borys i Oleg spotkali się u Romana Światosławica w Tmutorokaniu⁶³.

Izjasław i Wsiewołod, wprowadzając nowe porządki na Rusi, generowali kolejne konflikty. Po chwilowym spacyfikowaniu Światosławiców postanowili odnowić spór z Wsiesławem połockim. Włodzimierz Monomach ze Światopełkiem Izjasławicem wyprawili się na Połock, spalili gród i wygnali zeń Wsiesława⁶⁴. Wówczas powrócił problem książąt pozbawionych ojcowizny. Borys i Oleg Światosławic, przy wsparciu Połowców, zaatakowali stryjów. Jako pierwszy próbował stawić im czoła Wsiewołod. Pokonany nad Sożyca, musiał szukać pomocy Izjasława. Armia pod wodzą Izjasława, Wsiewołoda, Włodzimierza i Jaropełka zwyciężyła buntowników. Skutki dla dynastii były fatalne – zginęli Izjasław Jarosławic i Borys Wiaczesławic⁶⁵. Książę włodzimierski Jaropełk rozpaczał po śmierci ojca: «Отче, отче мой! Сколько пожил ты без печали на свете этом, много напастей приняв от людей и братьи своеий. И вот погиб не от брата, но за брата своего положил главу свою»⁶⁶. Izjasław oddał życie wspierając wiarołomnego brata, ale też zwalczał innych, skrzywdzonych przez siebie członków dynastii. W bitwie na Niwie Nieżatynnej nie było sprawiedliwych. Izjasław i Wsiewołod bronili swych partykularnych interesów. Młodzi, bezsilni w konfrontacji z bezwzględnością stryjów, sprowadzali na kraj obce wojska. Śmierć kolejnych członków dynastii nie stała się źródłem refleksji. Wojnę kontynuował Wsiewołod, wspomagany sprawnym ramieniem syna Włodzimierza. Wtedy zginął następny Światosławic. Roman, książę tmutorokański, został zamordowany przez Połowców. Przestał być zagrożeniem również jego brat Oleg, którego schwytali Chazarzy i wyekspediowali do Bizancjum. Dziwnym zbiegiem okoliczności Roman i Oleg należeli do adwersarzy księcia kijowskiego Wsiewołoda. Teraz mógł on wysłać do Tmutorokaniu swego posadnika⁶⁷.

Sukcesy Wsiewołoda na wschodnich rubieżach kraju miały nietrwały charakter. W niedługim czasie o swe prawa upomnieli się kolejni izgoje. Książęta pozbawieni praw do dziedzictwa ojców, przebywali najczęściej pod opieką innych przedstawicieli dynastii. Kuratela ta miała na celu zapewnienie kontroli nad ich poczynaniami. W praktyce rozwiązanie to się nie sprawdziło. W 1081 roku Dawid Igorowic i Wołodar Rościsławic wymknęli się spod nadzoru i przejęli władzę nad Tmutorokaniem⁶⁸. Trzy lata później bracia Wołodara, Ruryk i Wasylko usunęli z tronu włodzimierskiego Jaropełka Izjasławica⁶⁹. Sprawę tmutorokańską rozwiązał Oleg Światosławic, wracając z bizantyjskiej niewoli⁷⁰. Znacznie większym problemem okazali się potomkowie Rościsława Włodzimierzowica. Izgoje, mimo interwen-

cji Wsiewołoda, spowodowali ogromne zamieszanie na zachodnich rubieżach Rusi. Na tle wystąpień «bezdomych» kniaziów komplikacji uległy relacje księcia kijowskiego z synami Izjasława. Doszło do poważnego starcia między Wsiewołodem i Jaropelkiem Izjasławicem. Książę włodzimierski zbiegł nawet, wzorem ojca, do Polski. Nieporozumienia kijowsko-włodzimierskie udało się rozwiązać kompromisowo. Negocjacje z Jaropelkiem prowadził Włodzimierz Monomach⁷¹. Znacznie trudniej było usunąć z Podniestrza Rościsławiców. Nie udało się to ani Włodzimierzowi, ani Jaropelkowi. Syn Izjasława próbę samodzielnego rozprawienia się z nieprosionymi gośćmi przyplacił życiem. W atmosferze wzajemnych nieporozumień i waśni pojawiła się wreszcie myśl rozwiązania problemu kniaziów «bez ziemi». Nieokielznany Dawid Igorowic otrzymał najpierw od Wsiewołoda Drohobuż, a później zasiadł we Włodzimierzu⁷². Zaakceptowano także zdobycze Rościsławiców, każdy z nich cieszył się władzą we własnym grodzie: Ruryk w Przemyślu, Wołodar w Dźwinogrodzie, Wasylko w Trembowli. Decyzja Wsiewołoda o zaniechaniu zwalczania izgojów okazała się trafnym posunięciem. Dawid i Rościsławice na dekadę stali się pokojowo egzystującymi, niemal przykładowymi członkami dynastii⁷³. Przez kilka lat książę kijowski mógł obserwować efekty swej dalekowzroczności. Zmarł w 1093 roku.

Refleksję nad panowaniem Wsiewołoda Jarosławica, autor *Powieści minionych lat* zakończył interesującą, w kontekście relacji wewnątrzdynastycznych, anegdotą o rozterkach syna zmarłego, Włodzimierza Monomacha: «Владимир же стал размышлять, говоря: «Если сяду на столе отца своего, то буду воевать со Святополком, так как стол этот был его отца». И, размыслив, послал по Святополком в Туров, а сам пошел в Чернигов, а Ростислав – в Переяславль»⁷⁴. Monomach nie zdecydował się na otwarcie nowego konfliktu na Rusi. W Kijowie zasiadł Światopelk Izjasławic. Panowanie tego władcy zdominowały spory wewnętrzne i walki z Połowcami. Światopelk Izjasławic miał inklinację do wszczynania waśni nieprzemyślanymi decyzjami. Skłonność ta dała o sobie znać już u zarania jego panowania. Nieprzygotowany wszczął wojnę z pokojowo nastawionymi Połowcami. W efekcie, po dwóch klęskach, Rusini musieli zabiegać o zawieszenie broni. Walki kosztowały życie Rościsława syna Wsiewołoda. Osłabienie księcia kijowskiego i jego sojuszników postanowił wykorzystać Oleg Światosławic. Książę siedział w Tmutorokaniu i oczekiwał dogodnego momentu do odzyskania ojcowizny. W Czernihowie władał wówczas Włodzimierz Monomach, niedawny niefortunny uczestnik walk z koczownikami. Przy pomocy Połowców Oleg zaatakował kuzyna i ... znalazł u niego zro-

zumienie. Do ustępstw skłoniły Włodzimierza, po trosze, спустoszenia dokonane wokół Czernihowa. Po raz kolejny udało się Rurykowicom znaleźć platformę do kompromisu: «Владимир же сотворил мир с Олегом и пошел из города на стол отцовский в Переяславль, а Олег вошел в город отца своего»⁷⁵. Wówczas mieliśmy do czynienia z sytuacją dawno nie widzianą na Rusi: wnuki Jarosława, synowie niegdysiejszych członków «triumwiratu», zasiadali na tronach ojców: Światopełk w Kijowie, Oleg w Czernihowie, Włodzimierz w Perejasławiu. Kruchy pokój nie trwał na wschodzie długo. Między Światopełkiem i Włodzimierzem a Olegiem istniała różnica poglądów w kwestii relacji z Połowcami. Światopełk parł do starcia, Włodzimierz ulegał jego naciskom, a Oleg, pomny ich skutecznej pomocy, pozostawał sceptyczny. W tle tych rozbieżności dokonywały się roszady w księstwach terytorialnych na północnym-wschodzie. Dawid Światosławic musiał ustąpić miejsca Mścisławowi Włodzimierzowicowi w Nowogrodzie, przenosząc się do Smoleńska, a jego brat Izjasław usunął z Muromu posadnika Olega. W tych okolicznościach próby zjednania Światosławica przez Światopełka i Włodzimierza miały niewielkie szanse powodzenia. Oleg nie skorzystał z ich propozycji: «Приди в Киев, да заключим договор о Русской земле перед епископами, и перед игуменами, и перед мужами отцов наших, и перед людьми городскими, чтобы оборонили Русскую землю от поганых»⁷⁶. Odmowa kosztowała Olega kolejną konfrontację zbrojną z krewniakami i utratę Czernihowa. Pokonany, prosił o pokój i obiecywał stawić się wraz z bratem Dawidem na zjazd w Kijowie⁷⁷. I tej obietnicy nie spełnił. Na przeszkodzie porozumieniu stały niedawne wydarzenia na wschodzie kraju. Oleg miast do Kijowa, udał się z armią ku Muromie. Tam walczył o odzyskanie części ojcowizny. W bitwie pod Muromiem zginął Izjasław, syn Włodzimierza. Światosławic, mimo początkowych sukcesów, poniósł porażkę z rąk Mścisława, brata Izjasława. Zwycięski książę skierował wówczas posłanie do stryja, przypominające gest jego imiennika, księcia tmutorokańskiego, wobec Jarosława Mądrego: «Не уберай никуда, но пошли к братии своей с мольбою не лишать тебя Русской земли. И я пошлю к отцу просить за тебя»⁷⁸. Pod wpływem Mścisława list do Olega napisał Włodzimierz Monomach⁷⁹. Jest to niezwykły i przejmujący «manifest» pokoju i pojednania Rurykowiców, napisany przez człowieka świadomego swoich grzechów i wyrządzonych krzywd. Włodzimierz prosił Olega: «И если начнешь каяться Богу и ко мне будешь добр сердцем, послав посла своего или епископа, то напиши грамоту с правдою, тогда и власть получишь добром, и наше сердце обратишь к себе, и лучше будем, чем прежде: ни враг я тебе, ни мститель»⁸⁰. W

obliczu inicjatywy Mścislawa i Włodzimierza, Oleg zrezygnował z walki. Zabiegi księcia kijowskiego i perejasławskiego, zmierzające do uśmierzenia sporów na Rusi, znalazły pozytywny finał na zjeździe w Lubeczu. Spotkali się tu Światopełk Izjasławic, Włodzimierz Wsiewołodowic, Dawid i Oleg Światosławice, Dawid Igorowic oraz Wasylko Rościsławic. Do Czernihowa wrócili synowie Światosława, a książęta uradzili, że każdy z nich dzierży swe księstwo zgodnie z prawem, postanawiając optymistycznie: «Да ныне соединимся в единое сердце и будем соблюдать Русскую землю»⁸¹.

«Zespolenie w jednym sercu» okazało się krótkotrwałe za sprawą dwóch uczestników lubeckiego zjazdu: Światopełka Izjasławica i Dawida Igorowica. Książęta zburzyli z trudem uzyskany pokój. Posłużyli się metodą zastosowaną przed laty przez Światosława do obalenia Izjasława. Oskarżyli Wasylka Rościsławica i Włodzimierza Monomacha o spisek, zmierzający do pozbawienia ich władzy. Oślepiли księcia trembowelskiego i wywołali wojnę na Podniestrzu⁸². Zaskakująca okazała się reakcja pozostałych Rurykowiców. Włodzimierz Monomach rozpaczał: «Не было еще в Русской земле ни при дедах наших, ни при отцах наших такого зла»⁸³. Wtórowali mu Dawid i Oleg: «Зачем ты зло это учинил в Русской земле и сверг нож в нас? Зачем ослепил брата своего? Если бы было у тебя какие-то обвинения против него, то обличил бы его перед нами, а, доказав его вину, тогда и поступил быс ним так. А теперь объяви вину его, за которую ты сотворил с ним такое»⁸⁴. W wystąpieniach kniaziów nie brakowało hipokryzji, ale budująca była ich solidarność w obliczu krzywdy Wasylka. Włodzimierz, w porozumieniu z Olegiem i resztą kniaziów, postanowił interweniować. Zjednoczone siły perejasławsko-czernihowskie gotowały się do wojny. I tu, po raz drugi, na kartach *Powieści*, pojawili się negocjatorzy. W tej roli wystąpili wdowa po Wsiewołodzie Jarosławicu i metropolita Mikołaj. Warto zwrócić uwagę, że ponownie inicjatorami powołania rozjemców byli kijowianie. Mediacja ostudziła wojownicze nastroje i wypracowano sposób rozwiązania kryzysu politycznego. Uzgodniono, że Światopełk pozostanie na tronie, ale odsunie od władzy niedawnego sprzymierzeńca, Dawida Igorowica. Kompromis polegał na ograniczeniu zasięgu konfliktu do księstwa włodzimierskiego. Światopełk przystąpił do wykonania zadania z energią i zaangażowaniem. Po pierwszych sukcesach, przyszły porażki. Koszty wojny ponieśli mieszkańcy południowo-zachodnich rubieży Rusi, jako że kniaź kijowski postanowił rozprawić się również z Rościsławicami. Nierozważny Światopełk dokonał rzeczy wydawałoby się niemożliwej, doprowadził do sojuszu Wasylka, Wołodara i Dawida. Oślepiiony książę współdziałał ze swym oprawcą przeciwko drugiemu prześladowcy. Wojna nie przy-

sporzyła Izjasławicowi ani prestiżu, ani sławy. Książę poniósł klęskę w bitwie pod Przemyślem, a Dawid powrócił do Włodzimierza. Zginął syn Światopełka Mścisław, a drugi, Jarosław, ratował życie, uciekając do Polski. Widząc nieskuteczność działań księcia kijowskiego, Monomach, Oleg i Dawid Światosławice postanowili rozwiązać problem pokojowo. W 1100 roku zorganizowano kolejny zjazd książąt. Światopełk, Włodzimierz i dwaj Światosławice zaprosili do Uwietycz Dawida Igorowica i zakomunikowali mu, że nie będzie mógł zasiadać we Włodzimierzu. Książę przyjął werdykt i dobrowolnie opuścił swe włości, osiadając z woli książąt w Busku, a później Drohobużu. Do Włodzimierza desygnowano Jarosława, syna Światopełka. Na zjazd w Uwietyczach nie przybyli Rościsławice. Zapewne w ten sposób wyrażali dezaprobatę dla poczynań księcia kijowskiego i nieufność wobec pozostałych członków rodu. Mimo nieobecności Wasylka i Wolodara, spotkanie uwietyckie należy uznać za sukces. Było ono kolejnym symptomem łagodzenia obyczajów. Udało się utrzymać zwyczaj konsultacji politycznych w ważnych sprawach dynastycznych oraz rozwiązano pokojowo konflikt wokół osoby Dawida Igorowica. Trudno oczywiście mówić o sprawiedliwych rozstrzygnięciach. Współwinni rozpętania waśni rodowych, Światopełk nie poniósł kary, a z Dawida uczyniono «kzła ofiarnego», złożonego na ołtarzu porozumienia Rurykowiców.

Plonem nowych trendów w rozwiązywaniu konfliktów dynastycznych przez Rurykowiców były wydarzenia następujących kilku lat. Wspólnotę rodową cementowała polityka wobec Połowców. Na wyprawy przeciw nim stawali liczni przedstawiciele rodziny. W 1103 roku na Ostrów Chortycki przybyli: Włodzimierz, Światopełk, Dawid Światosławic, Dawid Wsiesławic, Mścisław Wsiewołodowic, Wiaczesław Jaropełkowic i Jaropełk Włodzimierzowic. Cztery lata później koło Łubna, z Boniakiem i Szarukanem, walczyli: Światopełk, Włodzimierz, Oleg, Światosław, Mścisław, Wiaczesław i Jaropełk. Unikanie lub pokojowe rozwiązywanie sporów «domowych» pozwalało skoncentrować siły przeciw największemu zagrożeniu, za jakie uchodzili koczownicy. Książę kijowski i perejasławski stanowili ówczesnie wzór kształtowania wzajemnych relacji. Stosunki «braterskie» przywodzą na myśl najlepsze czasy «triumwiratu». Autor *Powieści* przytacza niezwykle historię związaną z obsadą księstwa nowogrodzkiego. Układ między Światopełkiem i Monomachem przewidywał przejęcie północnej metropolii przez Izjasławiców, a Włodzimierza przez potomków księcia perejasławskiego. W tej sprawie doszło do spotkania w Kijowie, na które przybył Mścisław, syn Włodzimierza i nowogrodzianin. Debata nie rozwinęła się po myśli księcia kijowskiego, lecz nie spowodowała zagnienia relacji między kniaziami. Światopełk uczył się cierpliwo-

ści i musiał ulec: «И Святополк много спорил с ними, но они не захотели и, взяв Мстислава, пришли в Новгород»⁸⁵. Zasady układu trzeba było zweryfikować: Jarosław pozostał we Włodzimierzu, a Mścisław w Nowogrodzie. Bez zbędnej brutalności uśmiercono także buntownicze zapędy Jarosława Jaropełkowica w Brześciu. Światopełk pojmał krewniaka i osadził w kijowskim więzieniu. Dzięki wstawiennictwu duchowieństwa, niefortunnego rebelianta uwolniono⁸⁶. Nieco inaczej potraktowano księcia mińskiego, Gleba Wsiesławica, przeciw któremu przygotowano wyprawę zbrojną. Swe wojska solidarnie wysłali: Światopełk, Włodzimierz i Oleg. Po stronie koalicjantów wystąpił także brat Gleba, Dawid Wsiesławic. Mimo przewagi najeźdźców, Glebowi udało się utrzymać w Mińsku.

Wyprawa przeciw Glebowi była ostatnią wspólną akcją polityczną księcia kijowskiego i jego sojuszników z Perejasławia i Czernihowa. W 1113 roku Światopełk zmarł, a jego miejsce w Kijowie zajął Włodzimierz Monomach. Jeśli przyjąć za obowiązujące ustalenia z Lubecza, Kijów należał do domeny Izjasławiców⁸⁷. Oznaczało to, że miejsce ojca w grodzie nad Dnieprem powinien zająć książę włodzimierski Jarosław. Latopisarz, można rzec, zamarkował tylko rozterki Włodzimierza w obliczu trudnej decyzji. Gdy kijowianie prosili go o przybycie: «Владимир много плакал и не пошел (в Киев), горуя по брате»⁸⁸. Ostatecznie jednak zdecydował się i «Сел он на столе отца своего и дедов своих, и все люди были рады, и мятеж утих»⁸⁹. Nie wszyscy na Rusi radowali się z wyboru Włodzimierza. Zawiedziony był chyba Jarosław Światopełkowic. Książę, jeszcze za życia ojca, ożenił się z córką Mścisława księcia nowogrodzkiego. Mariaż ten, zapewne, miał na celu wzmocnienie związków między dwoma dominującymi w kraju liniami Rurykowiców. Nadzieje okazały się złudne. Włodzimierz, jako książę kijowski, nie miał zamiaru tolerować fanaberii politycznych władców księstw terytorialnych. Gdzieś, jakby zniknął wrażliwy autor *Pouczenia* i listu do Olega, świadomy krzywd pozbawianych ojcowizny członków dynastii. Surowy książę świadomie łamał zasady wypracowane w czasach poprzednika. Wykazywał przy tym cierpliwość i wyrafinowanie. Monomach to jeden z niewielu książąt znakomicie znoszących sytuację niepewności. Rozwiał mrzonki Jarosławowa Światopełkowica o panowaniu w Kijowie, przenosząc syna Mścisława z Nowogrodu do Białogrodu⁹⁰. W tej sytuacji książę włodzimierski zachowywał się nieroztropnie i prowokował starcie z doświadczonym przeciwnikiem. Czarne chmury zbierały się także nad drugim księciem niechętnym do podporządkowania się władzy centralnej. Gleb Wsiesławic zakłócał pokój na Rusi i książę kijowski postanowił ukrócić jego zapędy⁹¹. Przy pomocy Światosławiców najpierw zbrojnie pokonał księcia mińskiego, a później wyzuł go z

ojcowizny⁹². Podobny los czekał Jarosława. Koalicja kijowsko-czer-niowska, wsparta Rościslawicami, zmusiła Światopełkowego syna do uległości. Pokojowe deklaracje już Monomachowi nie wystarczyły i wkrótce jego syn Roman wygnał Jarosława z Włodzimierza⁹³. Monomach, w imię silnej władzy centralnej, odchodził od wzorców wypracowanych w Lubeczu i Uwietyczach. Rozwiązywał konflikty na drodze zbrojnych interwencji i naruszał prawa dynastyczne swych adwersarzy. Na drodze tej nie napotkał przeszkód. Wykorzystał budowany przez lata autorytet do doraźnych rozgrywek. Nie wróżyło to optymistycznie przyszłości dynastii. Wiadomości o upadku Gleba i Jarosława to ostatnie informacje *Powieści minionych lat*, dotyczące waśni rodowych na Rusi. Niestety, nie wynikało to z faktu ich zaprzestania, lecz zakończenia trzeciej, ostatniej redakcji kroniki. O dalszych losach Rurykowiców dowiadujemy się dzięki twórczości kontynuatorów tego niezwykłego dzieła. Nie rysują one budującego obrazu rzeczywistości. Na Rusi kontynuowano braterskie waśnie domowe wszczynane nie «от дьявольского соблазна», lecz prowokowane ambicją i zachłannością przedstawicieli dynastii. Skutkiem był upadek władzy centralnej, rozbitcie dzielnicowe, a później utrata suwerenności. Konflikty wewnątrzdynastyczne na Rusi między schyłkiem IX a początkiem XII wieku rozgrywały się na kilku płaszczyznach, a determinowały je obowiązujący system sprawowania władzy oraz działania członków dynastii. Z przekazu *Powieści minionych lat* wynika, że Rurykowice uważali się za wyłącznych właścicieli ziemi, znajdującej się pod ich panowaniem. Pierwszoplanową rolę w rodzinie odgrywał najstarszy jej przedstawiciel. Od czasów Olega siedzibą dynastii był Kijów. Panowanie w tym grodzie stało się symbolem zwierzchnictwa nad współrodowcami. Książę kijowski zarządzał państwem, w księstwach terytorialnych zasiadali jego nominaci, zobowiązani do płacenia dorocznego trybutu. Zmiany ustrojowe dokonane przez Jarosława i za czasów Światopełka nie rozwiązywały problemów. Rurykowice rywalizowali o tron w Kijowie, książę kijowski walczył ze krewniakami, próbującymi zrzucić jego zwierzchność, a ci z kolei próbowali poszerzyć swe włości kosztem sąsiadów. Dominującą metodą rozstrzygania sporów politycznych był najazd zbrojny na przeciwnika. Zmierzano do rozegrania generalnej bitwy, zdobycia (zniszczenia) grodów lub spustoszenia terytorium adwersarza. W bratobójczych starciach śmierć znaleźli: Oleg Światosławic, Borys Wiaczesławic, Izjasław Jarosławic, Izjasław Włodzimierzowic i Mścisław Światopełkowic, Pokonany książę, jeśli przeżył, uciekał, szukając sprzymierzeńców lub przyjmował warunki zwycięzcy. Za łagodniejszą formę represji wobec pokonanego wroga uznawano więzienie. Do porubia książęta trafiali nieczęsto. Spotkało to Sudzisława Włodzimierzowica,

Wsiesława Briaczysławica, Jarosława Jaropełkowica, Wasylka Rościsławica i, jak się zdaje, Gleba Wsiesławica. Niewola nie zawsze kończyła się tragicznie. Wsiesław, co prawda nieco przypadkowo, z miejsca odosobnienia trafił wprost na tron kijowski. Mniej szczęścia mieli Jarosław Jaropełkowic, który zmarł w porubiu i Wasylko, którego porywacze oślepiłi. Stary Sudzisław, z łaski bratanków, opuścił po 24 latach ciemnicę, ale profilaktycznie, udał się wprost do klasztoru.

Rurykowice stosowali przeciw sobie zakulisowe działania. Zamachy na życie współrodowców organizowali książęta zdecydowani na fizyczną eliminację wroga. Uczynili tak: Włodzimierz, zabijając Jaropełka Światosławica, Światopełk mordując trzech braci, a także Rościsławice, wysyłający Nieradca przeciw Jaropełkowi Izjasławicowi. Niekiedy, sprawcy działali w sposób na tyle wyrafinowany, że źródła nie odnotowały inspiratorów zbrodni. Zagadkę stanowi głębia zaangażowania braci Światosława w zamachy na życie bratanków Gleba i Romana.

Największe nasilenie konfliktów odnotowujemy za czasów trzech władców: Izjasława Jarosławica, Wsiewołoda Jarosławica i Światopełka Izjasławica. Co ciekawe dwóch z nich to synowie Jarosława Mądrego, księcia wyraźnie wskazującego synom drogę sprawiedliwego postępowania. Niestety, «ряд» Jarosława niereformowany przez synów nie zdał egzaminu⁹⁴. Nie dziwi zatem, że Światopełk, sukcesor Wsiewołoda w Kijowie, odziedziczył skomplikowaną sytuację na Rusi. Rządy tego księcia obfitowały w konflikty wewnętrzne. Doświadczenia bratobójczych walk miały pozytywny skutek w próbach pokojowego uregulowania relacji między książętami. Chodzi o ogólnoruskie zjazdy książąt w Lubeczu i Uwietyczach. Stworzyły one forum do kolegialnego korygowania systemu politycznego, normowania praw członków dynastii oraz decyzji w kwestiach spornych. W Lubeczu książęta zobowiązali się do solidarnych wystąpień przeciwko każdemu, kto naruży porządek polityczny na Rusi. O jedności Rurykowiców w obliczu zła przekonał się osobiście Światopełk. Uratowała go wówczas skłonność współrodowców do kompromisu. W Uwietyczach udało się pokojowo odsunąć od władzy we Włodzimierzu Dawida Igorowica. I na tym, niestety, skończyły się sukcesy Rurykowiców w sprawach pokojowego rozwiązywania konfliktów wewnętrznych. Po śmierci Światosława Izjasławica, nowy książę kijowski Włodzimierz Monomach porzucił lubeckie idee.

W okresie opisywanym przez *Powieść minionych lat*, według moich wyliczeń, doszło na Rusi do ok. 50 konfliktów wewnątrzdynastycznych. W przeważającej mierze, dotyczyły one zmagania o terytorium. Chodziło o poszerzenie stanu posiadania, odzyskanie za-

garniętych przez przeciwnika terenów (np. ojcowizny), lub zdobycie dla siebie skrawka ruskiej ziemi (izgoje). Bój o ziemię to ok. 60 % wszystkich sporów. 16 % wojen toczyło się o władzę zwierzchnią na Rusi, czyli panowanie w Kijowie. Pozostałe właśnie były podyktowane pragnieniem zemsty, ukarania, nakłonienia do określonego zachowania lub podporządkowania politycznego adwersarza. W kilku wypadkach przyczyn nieporozumień możemy się tylko domyślać. Większość konfliktów miała charakter racjonalny. Wątpliwości w tej kwestii możemy zgłosić tylko wobec poczynań Światopełka Włodzimierzowica. Książę zgładził trzech braci bez uzasadnionego powodu. W krótkim czasie zabił tyłu krewnych, ilu Piastowie i Przemysłidzi razem wzięci w kilku pokoleniach. Ten ruski Chlodwig, jak głosi tradycja zachowana w *Powieści*, planował kolejne zabójstwa⁹⁵. Król Franków wygubił wszystkich Merowingów. Światopełk, szczęśliwie dla dynastii, znalazł pogromcę w osobie Jarosława.

Jak przedstawiają się Rurykowice w kwestii rozwiązywania konfliktów wewnątrzdynastycznych na tle pobliskich dynastii, w Polsce i Czechach? Zestawienie porównawcze proponuję przedstawić w odniesieniu do 6 pokoleń, począwszy od pierwszego historycznego przodka. Na Rusi będzie to Ruryk, w Polsce Mieszko, a w Czechach Borzywoj. W sześciu pokoleniach Rurykowiców, od wstąpienia na tron Ruryka do czasów synów Jarosława, przyszło na świat 44 mężczyzn. W konfliktach wewnątrzdynastycznych lub w wydarzeniach pozostających w związku z nimi zginęło w tym czasie 11 członków rodu⁹⁶. Wynika z tego, że 25 % populacji książąt zeszło z tego świata gwałtowną śmiercią. Tylko trzech z nich poległo na polu bitwy (daje to blisko 7% męskiej populacji)⁹⁷. W następnym, siódmym pokoleniu, w walkach «domowych» zginęło jeszcze dwóch Rurykowiców. Analiza danych wskazuje, że wraz upływem czasu liczba konfliktów wzrastała, rosła też, w związku z tym, ilość ginących książąt. Malala za to liczba zabójstw politycznych. Czy statystyka prawidłowo odzwierciedla tendencje w tej ostatniej kwestii, możemy mieć wątpliwości. Liczbę zabójstw dynastycznych na Rusi w IX-pocz. XII w. determinują krótkie rządy Światopełka Włodzimierzowica. Zbrodnie tego księcia stanowią 37,5-43% popełnionych przez Rurykowiców do pocz. XII w⁹⁸.

W wojnach domowych Rurykowice korzystali z pomocy obcych armii. Do pewnego momentu tradycją był udział w walkach wewnątrzdynastycznych wareskich rodaków ze Skandynawii. Jako sojusznicy zwaśnionych książąt pojawiali się na Rusi także Pieczyngowie, Torkowie, Chazarowie, Połowcy, Polacy i Węgrzy. Niektórzy kniazio wie szukali wsparcia Cesarstwa i Stolicy Apostolskiej. Średniowiecznym obyczajem sojusze wzmacniano małżeństwami dynastycznymi.

Jeśli chodzi o Piastów, to poznanie przebiegu ich konfliktów wewnątrzdynastycznych w IX-pocz. XII w. napotyka na trudności. Kłopot polega na tym, że polski odpowiednik *Powieści minionych lat*, czyli kronika Anonima tzw. Galla, jest powściągliwa w relacjonowaniu sporów między Piastami do czasów Władysława Hermana i jego sukcesorów, czyli do ostatniej dekady XI stulecia. Rodzima tradycja dynastyczna starała się «zapomnieć» o waśniach za czasów Bolesława Chrobrego i Mieszka II. Na podstawie źródeł obcych dowiadujemy się o usuwaniu z kraju poszczególnych członków dynastii. W patrymonialnym systemie Polski wczesnośredniowiecznej rywalizowały dwie koncepcje sprawowania władzy: jedynowładcza i wielowładcza. Regulowanie kwestii sukcesji pozostawało w gestii panującego. W interesującym nas okresie realizowano ją różnorodnie. I, jak się okazuje, następstwo tronu było główną przyczyną konfliktów wewnątrzdynastycznych. Mieszko I, który sprawował rządy samodzielnie, desygnował jako sukcesorów potomków z ostatniego małżeństwa. Pierworodny syn, Bolesław Chrobry, decyzję tę zakwestionował i wygnął przyrodnych braci⁹⁹. Bolesław, jako jedynego dziedzica królestwa wskazał syna Mieszka, przez lata przygotowywanego do tej roli. Podważył tym samym prawa najstarszego syna Bezpryma. Historia Piastów w pokoleniu następców Chrobrego przypomina nieco dzieje potomków Światosława Igorowica. Bezprym po tym jak został wyeksperymentowany za granicę i osadzony w klasztorze, wrócił po śmierci ojca do kraju. Wspólnie z bratem Ottonem upomnieli się u Mieszka o swe prawa. Gra prowadzona według obowiązujących zasad przerodziła się wkrótce w konflikt. Książęta, nie uzyskawszy satysfakcji od króla, wywołali wojnę i sprowadzili obce wojska do kraju. Mieszko poniósł porażkę i stracił władzę na rzecz starszego brata¹⁰⁰. Nowy władca został wkrótce zamordowany¹⁰¹. Było to pierwsze, znane źródłom, polityczne zabójstwo przedstawiciela dynastii Piastów. Po śmierci brata do kraju wrócił Mieszko. Z woli cesarza Konrada, Polska stała się tetrarchią. Rządy sprawowali Mieszko, Otton i Dytryk¹⁰². Wkrótce, w nieznanych okolicznościach, zszedł z tego świata Otton¹⁰³. Zniknął też Dytryk. Mieszko zmarł niebawem jako jedynowładca¹⁰⁴. Dziedzictwo Piastów objął Kazimierz, a po nim nastąpił Bolesław Szczodry. Piastowie mieli kłopoty z ugruntowaniem swej władzy w kraju. Z różnych względów Mieszko II, Kazimierz Odnowiciel i Bolesław Szczodry musieli uciekać z kraju. Kolejny władca Polski, Władysław Herman, borykał się z roszczeniami bratanka i synów. Mieszka, syna Szczodrego, przebywającego na węgierskim wygnaniu, sprowadził do kraju. Wkrótce, w niejasnych okolicznościach, młody książę został zamordowany¹⁰⁵. Jak się wydaje nie był to efekt waśni dynastycznych. Przeciw

Władysławowi zbuntował się pierworodny syn Zbigniew. Senior rodu próbował spacyfikować wystąpienie przy pomocy sił zbrojnych. Spotkała go wówczas niespodzianka, jako że wojsko odmówiło walki. Chcąc, nie chcąc, książę musiał zaakceptować zaistniałe warunki. Przyjął taktykę przystosowania, chwilowo godząc się na samodzielne rządy syna na Śląsku. Oczekiwał na okazję, pozyskując dotychczasowych sojuszników Zbigniewa. W odpowiedniej chwili zaatakował i odsunął syna od władzy. Wtedy, po raz pierwszy, w kraju Piastów spotkaliśmy się z represją polegającą na więzieniu przeciwnika politycznego. Zbigniew odzyskał wolność po roku. Wkrótce porozumiał się z bratem i wspólnie wystąpili przeciw ojcu. Pokonany przez nich i zdetronizowany, ostał się jednak na tronie. Nie widząc perspektyw pokojowego współdziałania synów, Władysław przed śmiercią podzielił kraj na dzielnice. Było to rozwiązanie krótkotrwałe, jako że Zbigniew i Bolesław Krzywousty zwrócili się przeciw sobie. Zwyciężył Bolesław, który najpierw wygnał brata, a później go oślepił¹⁰⁶. Okaleczenie Zbigniewa to ostatni znany fakt dotyczący jego egzystencji. Książę najprawdopodobniej wkrótce zmarł.

Konflikty w Polsce rozstrzygano identycznie jak na Rusi. Toczyły się wojny domowe, a przewagę zdobywano na polu bitwy. W miarę potrzeb korzystano ze wsparcia zagranicznego. Jako sojusznicy zwaśnionych Piastów występowali sąsiedzi: Rusini, Czesi, Niemcy, Pomorzanie i Węgrzy. W interesującym nas okresie w bitwie nie zginął żaden przedstawiciel rodu panującego. Zabójstwo członka dynastii w polskiej rzeczywistości w X – pocz. XII w. miało charakter incydentalny. W ten sposób zgładzono trzech książąt. Bezprym i Otton, synowie Chrobrego, byli najprawdopodobniej ofiarami walk bratobójczych. Mieszko Bolesławowic został otruty przez dawnych wrogów ojca. Możliwe, że w związku z konfliktem dynastycznym zmarł Zbigniew. Jeśli tak, to powinniśmy mówić nie o zabójstwie, lecz o nieumyślnym spowodowaniu śmierci. Kulis nielicznych «polskich» zabójstw, z racji enigmatyczności źródeł, nie znamy. W Polsce, w szranki polityczne stawało znacznie mniej kandydatów niż na Rusi. Wynikało to z niższego przyrostu naturalnego Piastów. Od czasów Mieszka I do schyłku rządów Bolesława Krzywoustego, na 19 męskich przedstawicieli dynastii, życie w związku z konfliktami wewnątrzdynastycznymi, straciło dwóch lub trzech, co stanowi 10,5-16 % populacji książąt.

Dzieje dynastii Przemyślidów we wczesnym średniowieczu przedstawia kronika Kosmasa. W zakresie treści historycznych, podobnie jak dzieło Anonima tzw. Galla, wymaga ona korekty i uzupełnienia, przede wszystkim, przy pomocy źródeł niemieckich¹⁰⁷. W tym wypadku nie chodzi jednak o rejestrację konfliktów wewnątrz-

dynastycznych. Te zagadnienia zostały opisane przez czeskiego kronikarza z dużą skrupulatnością. Ważnie między członkami czeskiego rodu panującego przybrały bolesny dla dynastii efekt, polegający na czasowej utracie panowania. Przemyślidzi, tak jak sąsiedni monarchowie, poszukiwali sposobu uregulowania kwestii następstwa tronu. Po doświadczeniach krwawych porachunków między ojcem i stryjami, książę Brzetysław w 1055 r. wprowadził w Czechach system senioralny. Jako jedyny syn Ołdrzycha nie miał politycznych konkurentów. Spłodził za to kilku potomków i znając temperament przodków, obawiał się o przyszłość kraju i dynastii. Przed śmiercią przestrzegł poddanych: «Credite mihi, nisi monarchos, hunc regat ducatum, vobis pricipibus ad iugulum, populo ad magnum deveniet damnum»¹⁰⁸.

Za pierwszego historycznego władcę Czech uchodzi Borzywoj¹⁰⁹. Książę zmarł około 888-889 r., pozostawiając Czechy dwóm synom Spitygniewowi i Wratysławowi. Z przekazu Kosmasa wynika, że sukcesorem Borzywoja został starszy z braci. Po śmierci Spitygniewa władzę przejął Wratysław. Synowie tego księcia zapoczątkowali historię konfliktów wewnątrzdynastycznych Przemyślidów. Bolesław, młodszy z braci, zaprosił Waclawa na ucztę i rozkazał zgładzić. Nieszczęsny książę «intrat parpetuam celi feliciter aulam»¹¹⁰. Waclaw został kanonizowany i uznany za patrona Czech. Motywem działania jego zabójcy była chęć przejęcia władzy w kraju. Bolesław cel osiągnął i przez kilkadziesiąt lat sprawował niepodzielne rządy w Czechach. W 972 r. sukcesorem księcia został Bolesław II, który podobnie jak ojciec władał nad Wełtawą samodzielnie. Jego brat Strachwas przeznaczony został do stanu duchownego. Nie mając konkurentów wśród krewniaków, Bolesław wykazał się okrucieństwem wobec uznających jego zwierzchność Sławnikowiców, książąt na Libicach. Wymordowano wówczas wszystkich członów rodziny przebywających w Czechach¹¹¹. Skłonność do przemocy odziedziczyli po ojcu dwaj synowie: Bolesław III i Ołdrzych. Ofiarą ich agresji stał się brat Jaromir. Najstarszy Bolesław, po przejęciu władzy, przystąpił do rozprawy z braćmi. Jaromira wykastrował, a Ołdrzycha próbował udusić w łaźni. Ostatecznie obu wraz z matką wygnał z kraju¹¹². Bolesława czekał podobny los. Stracił władzę usunięty przez poddanych i po krótkich perturbacjach wylądował oślepiony w więzieniu w Krakowie. Wolności i wzroku pozbawił go niedawny sojusznik, polski władca, Bolesław Chrobry¹¹³. Gdy pozostali Przemyślidzi wrócili do kraju rozpoczęli rywalizację między sobą. Ołdrzych odsunął Jaromira od władzy i oślepił¹¹⁴. Pozbawiony władzy i męskości, niewidomy Jaromił zginął później zamordowany przez Wrszowców¹¹⁵. Następcą Ołdrzycha na tronie

praskim został, wspomniany wyżej, Brzetysław I. Przedstawiciel szóstego pokolenia Przemyślidów umarł w 1055 r. Książę ten był dwunastym męskim przedstawicielem dynastii¹¹⁶.

Ze źródeł wynika, że między schyłkiem IX a połową XI wieku zginęło dwóch Przemyślidów. Żaden nie poległ na polu bitwy, Trudno jednak postawić hipotezę, że czescy monarchowie preferowali skrytobójstwo. Tylko Wacława zabito z woli brata. Oldrzych przeżył zamach, a Jaromira zgładzili Wrszowcy. W konfliktach wewnątrzdynastycznych oddał zatem życie jeden Przemyślida. Stanowi to 8% populacji. Celem organizatorów zamachów na krewnych było przejęcie władzy lub pozbycie się rywali do tronu.

Specyfiką czeskich konfliktów wewnątrzdynastycznych w tym okresie był brak starć zbrojnych w polu¹¹⁷. Próżno tu szukać wielkich kampanii, krwawych strac i potyczek z udziałem zagranicznych armii. Nie oznacza to, że w spory wewnętrzne nie angażowali się sąsiedzi. Z racji daleko posuniętej zależności księżęta czescy poszukiwali pomocy i akceptacji w Niemczech. Jako sojusznicy zantagonizowanych stron pojawiali się także Polacy i Węgrzy. Innym, charakterystycznym elementem czeskiej sceny politycznej byli Wrszowcy, niezwykle wpływowy ród rycerski. Wrszowcy tworzyli elitę i zaplecze polityczne Przemyślidów, aktywnie angażując się w rywalizację między członkami rodu. Z ich rąk miał zginąć nie tylko Jaromir, ale późniejsi władcy, Brzetysław II i Świętopełk. Bliskość władzy była dla możnych kosztowna. Bolesław III, Oldrzych i Świętopełk organizowali rzezie Wrszowców, niedawnych doradców i sprzymierzeńców, w których zabijano mężczyzn, kobiety i dzieci¹¹⁸.

Pragnienie posiadania władzy lub uczestnictwa w jej sprawowaniu wywoływało we wszystkich krajach sporo emocji. Były one przyczyną konfliktów wewnątrzdynastycznych. W Polsce, w Czechach i na Rusi rozstrzygano je tradycyjnie, przy użyciu przemocy. W trzech omawianych krajach przybierała ona różne formy i natężenie. Członkowie dynastii panujących atakowali się wzajemnie, stacjali bitwy, oblegali grody lub spiskowali. Przemoc przejawiała się w zabijaniu, okaleczaniu lub więzieniu przeciwników. Rurykowice zdecydowanie dominowali niemal we wszystkich kategoriach związanych z rywalizacją o władzę. Na Rusi było najwięcej konfliktów i ofiar. Generalnie rzecz ujmując, Rurykowice godzili się na fizyczne unicestwienie adwersarza. Z przekazu *Powieści minionych lat* wynika, że 26% waśni dynastycznych kończyło się śmiercią jednego z uczestników zmagania. Więcej przedstawicieli dynastii zginęło zamordowanych, niż legło na polu bitwy.

Kompromis pozostawał rzadkością w obyczajach Rurykowiców. Pojawiał się jednak w istotnych momentach. Refleksja nad przeszłością i przyszłością kraju czy dynastii ujawniała się na poziomie spo-

rów o władzę w Kijowie, ekstremalnego nasilenia waśni czy zagrożenia zewnętrznego. Spektakularnym skutkiem dążeń pacyfikacyjnych były zjazdy w Lubeczu i Uwietyczach. Niestety, duch porozumienia szybko minął. Bohaterowie działań łagodzących obyczaje polityczne to te same osoby, które miały na sumieniu wszczynanie wojen, spiski i prześladowanie krewnych. Na tej liście znajdziemy m.in. Jarosława i Mścisława Włodzimierzowiców, Izjasława, Światosława, Wsiewołoda Jarosławiców, Światopełka Izjasławica, Włodzimierza Monomacha i Olega Światosławica. Latopisarze, rejestrujący krwawe zmagania Rurykowiców, z nadzieją opiewali momenty pokoju niezakłócone zwyciężeniem oręża. Chwilę taką uwiecznił autor *Powieści minionych lat*: «И начали жить мирно и в братолюбии, и затихли уособица и мятеж, и была тишина великая в стране»¹¹⁹.

Примітки:

1. Повесть временных лет / подготовка текста, перевод Д.С. Лихачева, под ред. В.П. Андриановой-Перетц. Санкт-Петербург, 1996.
2. Там же. С.149.
3. Там же.
4. Там же. С.150.
5. Там же. С.150.
6. Там же. С.150.
7. Там же. С.152.
8. Там же. С.158-159.
9. Там же. С.158.
10. Там же. С.163.
11. Там же. С.163-164.
12. Там же. С.165.
13. Trudno przesądzić jak długo trwała zależność Wiatyczów od Rusi po wprawie Olega na Greków w 907 r., Повесть... С.152.
14. Там же. С.167-172.
15. Там же. С.169-170.
16. Там же. С.172. Kwestia przyczyn ówczesnej wojny domowej znajduje się poza zainteresowaniem niniejszego artykułu. Warto jednak wspomnieć, że wraz ze śmiercią Światosława pojawiła się kwestia wzajemnych relacji między synami. Możliwe, że doszło do rozluźnienia zależności księstw terytorialnych od Kijowa i Jaropełk dążył do podporządkowania niepokornych braci.
17. Там же. С.172.
18. Там же. С.172.
19. Там же. С.172.
20. Там же. С.172.
21. Там же. С.173.
22. Там же. С.175-176.
23. Там же. С.174. Войтович Л. Княжа доба на Русі. Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С.274 jako Святополк Володимирович;

- Котляр Н.Ф. Святополк – «окаянный»? Котляр Н.Ф., Смолий В.А. *История в жизнеописаниях*. Киев, 1990. С.85; Белецкий С.В. К вопросу о правовом статусе Святополка Ярополчича в годы великого княжения Владимира Святого. *Восточная Европа в древности и средневековье*. Москва, 1998. С.7–10. Донской Д.В. Рюриковичи. *Исторический словарь*. Москва, 2008, С.566, występuje jako «Святополк Ярополкович».
24. Повесть... С.172. О уwięzieniu Światopełka: Kronika Thietmara / Przekł. i oprac. M.Z. Jedlicki. Poznań, 1953. S.570; Annalista Saxo. Ed. K. Nass. *MGH SS*. Bd.37. Hannoverae, 2006. P.329.
25. Повесть... С.195.
26. Там же. С.195.
27. Koncepcje historiograficzne wskazujące na Jarosława jako zbójce braci uważam za niedostatecznie udokumentowane źródłowo, zob. m.in.: Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. Москва, 1957; Котляр М.Ф. Духовний світ літописання. Київ, 2011, С.303-319.
28. Повесть... С.196.
29. Там же. С.196-199.
30. Там же. С.199.
31. Там же. С.199.
32. Там же. С.200.
33. Там же. С.200-201.
34. Там же. С.202.
35. Там же. С.203.
36. Там же. С.203.
37. Там же. С.203.
38. Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. *ПСРА*. Т.9. Москва, 2000. С.57, wymienia go jako księcia pskowskiego. Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Lib.1-2. Varsaviae, 1964, S.250 wraz z braćmi Stanisławem i Pozwizdem jako książąt kijowskich i berestowskich; Na temat konfliktu Jarosława z Sudzisławem zob. m.in. Татищев В.Н. История Российская. Ч.2. *Собрание сочинений*. Т 2 и 3. Москва, 1995. С.78; Белецкий С.В. Начало Пскова. Санкт-Петербург, 1996. С.84-85; Войтович Л. Княжа доба... С.274; Донской Д.В. Рюриковичи... С.610.
39. Повесть... С.204.
40. Там же. С.205.
41. Там же. С.207-208.
42. Там же. С.208.
43. Там же. С.208.
44. Там же. С.208.
45. О następstwie tronu za Jarosława zob. Пчелов Е. Рюриковичи. История династии. Москва, 2001. С.67.
46. Повесть... С.208.
47. Там же. С.210. Rościsław został otruty przez kotopana Korsunia z rozkazu cesarza bizantyjskiego.
48. Повесть... С.210.

49. Там же. С.210.
50. Там же. С.211.
51. Там же. С.210-211.
52. Там же. С.212.
53. Там же. С.213.
54. Там же. С.213.
55. Там же. С.213.
56. Wsiesława pokonał co prawda pod Gołotyczeskim Jaropełk Izjasławic, lecz Briaczysławic pozostał na swoim miejscu w Połocku, *Повесть...* С.213.
57. Там же. С.240.
58. Там же. С. 240.
59. Там же. С. 240. Po wygnaniu Izjasława Światosław miał przejąć księstwo turowskie Wsiewołodowi. Zob. Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля. *Киев и западные земли Руси в XI-XIII вв.*: сб. статей / ред. кол.: Л.Д. Поболь и др. Минск, 1982. С.91.
60. *Повесть...* С.223.
61. Там же. С.223.
62. Przyczyny zamachu na Gleba pozostają niejasne. Książę najpierw stracił władzę w Nowogrodzie, a później zginął. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / с предисловием и под ред. А.Н. Насонова. Москва-Ленинград, 1950. С.18. Informacja o zabiciu księcia przez Чюдь, pojawia się w streszczeniu w wersji młodszej: Новгородская первая летопись. С.161. Zob. Соловьев С.М. Об отношениях Новгорода к великим князьям. *Чтения в О-ве истории и древностей российских*. Москва, 1846. № 1. С.108. Куза А.В. Новгородская земля. *Древнерусские княжества X-XIII вв.* Москва, 1975. С.192; Войтович Л., Княжа доба... С.371; Донской Д.В. Рюриковичи... С.232-233; Димник М. Новгородские князья (970 – 1136 гг.). *Rossica Antiqua*. № 1. 2011. С.25-32.
63. *Повесть...* С.223.
64. Там же. С.240.
65. Там же. С.224.
66. Там же. С.224.
67. Там же. С.225.
68. Там же. С.225.
69. Там же. С.225.
70. Там же. С.225.
71. Там же. С.225.
72. Jaropełk buntował się przeciw nadaniom dla Dawida Igorowica na jego terytorium. Dawid zasiadał we Włodzimierzu po ucieczce Jaropełka do Polski, a następnie po jego śmierci.
73. Uwaga ta dotyczy respektowania pokoju wewnętrznego na Rusi. Rościsławice wykazywali aktywność atakując pogranicze ruskopolskie.
74. *Повесть...* С.230.
75. Там же. С.233.
76. Там же. С.234.

77. Там же. С.234-235.
78. Там же. С.247.
79. Там же. С.243.
80. Там же. С.244.
81. Там же. С.248.
82. Там же. С.243-25.
83. Там же. С.250.
84. Там же. С.250.
85. Там же. С.255.
86. Książę, mimo złożonej przysięgi, zbiegł z Kijowa i został ponownie uwięziony.
87. О зьеждзіє m.in.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси... С.37-39. Толочко П.П. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. *Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі* / [ред. кол. П.П. Толочко (відп. ред.), В.П. Коваленко, О.Б. Коваленко... [et al.] Чернігів, 1997. С.9-13. Фалалеева И.Н. Политико-правовая система Древней Руси IX–XI вв. Волгоград, 2003. С.46-47; Постов Н.В., Гайденко П.И. События 1096 г.: незамеченные страницы церковно-княжеских отношений. *Известия Алтайского государственного университета*. 2007. № 4/2. С.28-33; Назаренко А.В. Древняя Русь и Славяне (историко-филологические исследования). Москва 2009. С.92-97.
88. Повесть... С.264.
89. Там же. С.264-265.
90. Там же. С.267.
91. Алексеев Л.В. Полоцкая Земля (Очерки истории северной Белоруссии). Москва, 1966. С.253-256.
92. Повесть... С.267-268.
93. Там же. С.268.
94. О decyzjach Jarosława zob. m.in.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси... С.28-35; Карпов А.Ю. Ярослав Мудрый. Москва, 2001. С.447-451; Толочко П. Ярослав Мудрый. Київ, 2002. С.226-230. Назаренко А.В. Древнерусское династическое старейшинство по «ряду» Ярослава Мудрого и его типологические параллели – реальные и мнимые. *Ярослав Мудрый и его эпоха* / под ред. И.И. Данилевского и Е.А. Мельниковой. Москва 2008. С.30-54.
95. Повесть... С.199.
96. Do tego grona zaliczyłem Światopełka, choć nie ma pewności co do okoliczności jego śmierci. Książę był nie tylko sprawca, ale i ofiarą konfliktów wewnątrzdynastycznych. *Powieść minionych lat* przedstawia okoliczności jego śmierci w sposób metaforyczny. Możliwe, że bliższa prawdy w tej sprawie jest saga o Eymundzie. Zob. Джаксон Т.Н. Прядь об Эймунде Хрингссоне. Исландские королевские саги о Восточной Европе: середина XI – середина XIII в.: Тексты, перевод, комментарий. *Древнейшие источники по истории Восточной Европы*. Москва, 2012. С.308-319; Мельникова Е.А. Сага о Эймунде о службе скандинавов

- в дружині Ярослава Мудрого. *Восточная Европа в древности и средневековье*: сборник статей. Москва 1978. С.289-285; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков. Москва, 2001. С.453-454; Головки О. З історії міжкнязівської війни 1015-19 рр. на Русі. *Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть*. Київ, 2000. С.42-44.
97. Nie uwzględniam książąt, którzy zginęli w walkach z Polowcami.
 98. Różnica wynika z zaliczenia lub nie zaliczenia Światopełka Włodzimierzowica do książąt zamordowanych.
 99. Kürbis B. *Dagome Iudex – studium krytyczne. Kürbis B. Na progu historii. T.2: O świadectwach do dziejów kultury Polski średniowiecznej* Poznań, 2001. S.9-87; *Kronika Thietmara...* S.224.
 100. *Annales Hildesheimenses*, ed. G. Waitz. *MGH. SS. Bd.8. Hannoverae*, 1878. P.36-37; Wipon. Chwalebne czyny cesarza Konrada II / wstęp. J. Sochacki, tłum. E. Milkamowicz. Kraków, 2005. S.110.
 101. *Annales Hildesheimenses...* P.37.
 102. *Annales Hildesheimenses...* P.37. Wipon. Chwalebne czyny cesarza Konrada II... S.110.
 103. Rocznik kapituły krakowskiej. Najdawniejsze Roczniki krakowskie i kalendarz *MPH. Series II. T.5 / wyd. Z. Kozłowska-Budkowa*. Warszawa, 1978. S.47: «MXXXIII Otto dux obiit». Polskie źródła nie znają postaci Bezpryma. Stąd brak w nich wzmianki o jego śmierci.
 104. *Gotifredi Viterbensis Pantheon*. Ed. G. Waitz. *MGH. SS. Bd.22. Hannoverae*, 1872. P. 242: «Ipse vero Misico post hec a suo armigero occius est». Na ten temat zob. Kętrzyński S. *Polska X-XI wieku*. Warszawa, 1961. 369-370; Jasiński K. *Sprawa śmierci Mieszka II. Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. T.17 1951. S.87-91. Zdaniem G. Waitza i K. Jasińskiego chodziło o Ottona Bolesławowica. Informacje Gotfryda miały pochodzić z dzieła Ottona z Freisingen, który czerpał z kolei informacje od Wipona.
 105. Anonima tzw. Galla kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich. *MPH. Nova Series. T.2 / ed. K. Maleczyński*, Kraków, 1952. P.59-60.
 106. O konfliktach w czasach Władysława Hermana i później: zob. Anonima tzw. Galla kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich... S.68-160; Informacja o oślepieniu Zbigniewa pochodzi z *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Hrsg. B. Bretholz. *MGH. Nova Series. T.2. Berolini*, 1923. P.205.
 107. Chodzi o roczniki niemieckie i kronikę Thietmara. Uzupełnienia wymagają min. kwestie potomstwa Bolesława II.
 108. *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum...* P.102.
 109. Bláhová M., Frolík J., Profantová N. *Velké dějiny zemi Koruny České. Sv.1. Praha–Litomyšl*, 1999. S.183.
 110. *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum...* P.36.
 111. *Ibidem*. P.52-53.

112. Kronika Thietmara... S.282.
113. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum... P.61. W tekście Kosmasa jako oprawca Bolesława występuje Mieszko, ale chodzi o Bolesława Chrobrego. Kronikarz czeski tak nazywał polskiego króla.
114. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum... P.65.
115. Ibidem. C.79.
116. W historiografii czeskiej spotykamy różne zestawienia. Bláhová M., Frolík J., Profantová N. Velké dějiny zemi Koruny České... S.749; (12 męskich przedstawicieli dynastii); Žemlička J., Přemyslovci. Jak žili, vládali a umírali. Praha, 2005. S.39-39 (11); Přemyslovci. Budování českého státu / red. P. Sommer, D. Třeštík, J. Žemlička. Praha, 2009, załącznik: Rodokmen Přemyslovců (19, w tym uwzględniono m.in. Strojmira konkurenta Borzywoja I, Zbrasława syna Waclawa, Voka syna Bolesława I, Waclawa syna Bolesława II, Władyoja i kilkoro nn synów).
117. Przemysłidzi, rzecz jasna, walczyli w bitwach i organizowali wyprawy zbrojne. Dotyczyło to jednak wypraw zagranicznych i obrony przed najazdami.
118. Kronika Thietmara... S.290, Cosmae Pragensis Chronica Boemorum... P.173-176, 190-193, 195-196. Zob. Kopal P. Kosmovi ďablově. Vršovsko-přemyslovský antagonismus ve světle biblických a legendárních citátů, motivů a symbolů. *Mediaevalia Historica Bohemica*. T.8. 2001. S.7-40.
119. Повесть... C.203.

References:

1. Alekseev L.V. (1966). Polotskaia Zemlia: Ocherki istorii severnoj Belorussii. Moskva: Nauka [in Russian].
2. Annales Hildesheimenses. (1878). Ed. G. Waitz. *MGH. SS. Bd. 8, Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani* [in Latin].
3. Annalista Saxo. (2006) / Ed. K. Nass. *MGHSS. Bd.37. Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung* [in Latin].
4. Anonima tzw. Galla kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich. (1952). *MPH. Nova Series. T.2* / ed. K. Maleczyński, Kraków: Nakładem Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego [in Polish].
5. Beletskij S.V. (1998). K voprosu o pravomom statute Sviatopolka Yaropolchycha v hody velikoho kniazheniya Vladimira Sviatoho. *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekov'e*. Moskva: Rossyjskaia Akademyia Nauk, 7–10 [in Russian].
6. Beletskij S.V. (1996). Nachalo Pskova. Sankt-Peterburh: Ros-syjskaia Akademyia Nauk [in Russian].
7. Bláhová M., Frolík J., Profantová N. (1999). Velké dějiny zemi Koruny České. Sv. 1. Praha–Litomyšl: Paseka [in Czech] .
8. Vojtovych L. (2006). Kniazha doba na Rusi. Portrety elity. Bila Tserkva: Vydavets' Oleksandr Pshonkiv'skyj [in Ukrainian].
9. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. (1923). Hrsg. B. Bretholz. *MGH. Nova Series. T.2*. Berolini: Impensis Bibliopoli Hahniani [in Latin].

10. Dzhakson T.N. Priad' ob Eymunde Khrynhssone. (2012). Islandskie korolevskie sahy o Vostochnoj Evrope: seredina XI – seredina XIII v.: Teksty, perevod, kommentaryj. *Drevnejshye istochniki po istorii Vostochnoj Evropy*, Moskva: Ladomir, 308-319 [in Russian].
11. Dymnyk M. (2011). Novhorodskie kniaz'ia (970 – 1136 hh.). *Rossica Antiqua*. № 1, 4-41 ISSN 2222-9027 (Print); ISSN 2226-0986 (Online) [in Russian].
12. Donskoj D.V. (2008). Riurykovichi. Istoricheskij slovar'. Moskva: Russkaya Panorama [in Russian].
13. Falaleeva Y.N. (2003). Politiko-pravovaia sistema Drevnej Rusi IX-XI vv. Volhograd: Izdatel'stvo Volhogradskoho gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
14. Gotifredi Viterbensis Pantheon. (1872) / ed. G. Waitz. *MGH. SS. Bd.22, Hannoverae: Impensis Bibliopoli Hahniani* [in Latin].
15. Holovko O. (2000) Z istorii mizhkniaziv'skoi vijny 1015-19 rr. na Rusi. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi. Studii z istorii XI-XVIII stolit'*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 38-49 [in Ukrainian].
16. Il'yn N.N. (1957). Letopisnaia stat'ia 6523 hoda i ee istochnik. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 36-37 [in Russian].
17. Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. (1964). Lib.1-2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
18. Jasiński K. (1951). Sprawa śmierci Mieszka II. *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*. 17. 87-91. ISSN 0209-2158 [in Polish].
19. Karpov A.Yu. (2001). Yaroslav Mudryj. Moskva: Molodaia Hvardia [in Russian].
20. Kętrzyński S. (1961). Polska X-XI wieku. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
21. Kopal P. (2001). Kosmovi ďablové. Vršovsko-přemyslovský antagonismus ve světle biblických a legendárních citátů, motivů a symbolu. *Mediaevalia Historica Bohemica*. 8. 7-40. ISSN 0862-979X (Print) [in Czech].
22. Kotliar N.F. (1990). Sviatopolk – «okaiannyj»? *Kotliar N.F., Smolij V.A. Ystoria v zhyzneopysaniakh*. Kyev: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
23. Kotliar M.F. (2011). Dukhovnyj svit litopysannia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. 303-319 [in Ukrainian].
24. Kronika Thietmara. (1953) / przekł. i oprac. M.Z. Jedlicki, Poznań: Instytut Zachodni [in Polish].
25. Kuza A.V. (1975). Novhorodskaia zemlia. Drevnerusskie kniazhestva X-XIII vv. Moskva: Nauka [in Russian].
26. Kürbis B. (2001). Dagome Iudex – studium krytyczne. *Kürbis B. Na progach historii*. T.2: O świadectwach do dziejów kultury Polski średniowiecznej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 9-87 [in Polish].
27. Letopysnyj sbornik imenuemyj Patriarshej ili Nikonovskoj letopys'iu. (2000). *PSRL*. 9, Moskva: Yazyki Russkoj Kul'tury [in Russian].

28. Lysenko P.F. (1982). Kiev i Turovskaia zemlia. *Kiev i zapadnye zemli Rusi v XI-XIII vv.* Sb. statej. Red. kol.: L.D. Pobel' i dr. Minsk: Nauka y tekhnika, 81-109 [in Russian].
29. Mel'nikova E.A. (1978). Saha o Ejmunde o sluzhbe skandinavov v družhne Yaroslava Mudroho. *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekov'e: sbornik statej / Cherepnin L.V.* Moskva: Nauka, 289-295 [in Russian].
30. Nazarenko A.V. (2008). Drevnerusskoe dinasticheskoe starejshynstvo po «riadu» Yaroslava Mudroho i ieho tipolohicheskie paralleli – real'nye i mnimye. *Yaroslav Mudryj i ieho epokha / pod redaktsyey Y.Y. Danilevskoho i E.A. Mel'nikovoj*, Moskva: Indrik, 30-54 [in Russian].
31. Nazarenko A.V. (2009). Drevniaia Rus' i Slaviane (istoriko-filologicheskie issledovannia). Moskva: Unyversytet Dmytryia Pozharskoho [in Russian].
32. Nazarenko A.V. (2001). Drevniaia Rus' na mezhdunarodnykh putiakh: Mezhdydistsyplinarnye ocherki kul'turnykh, torgovykh, politicheskikh otnoshenij IX–XII vekov. Moskva: Yazyky Russkoj Kul'tury [in Russian].
33. Novhorodskaia perviaia letopis' starsheho i mladsheho izvoda (1950) / s predyslovyem i pod red. A.N. Nasonova. Moskva-Lenynhrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR [in Russian].
34. Pchelov E. (2001). Riurikovichi. Istoriia dinastii. Moskva: Olma-Press [in Russian].
35. Postov N.V. Hajdenko P.Y (2007). Sobytyia 1096 h.: nezamechenye stranitsy tserkovno-kniazheskikh otnoshenij. *Izvestiia Altajskoho gosudarstvennogo universiteta. № 4/2.* 28-33. ISSN 1561-9443 (Print); ISSN 1561-9451 (Online) [in Russian].
36. Povest' vremennykh let. (1996) / podhtovka teksta, perevod D.S. Lykhacheva, pod red. V.P. Andyanovoj-Peretts. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
37. Solov'ev S.M. (1846). Ob otnosheniakh Novhoroda k velikim kniaz'iam. Chteniia v O-ve istorii i drevnostej rossiiskikh. Moskva: O-vo istorii i drevnostej rossiiskikh. Kn.1. 1-162 [in Russian].
38. Přemyslovci. Budování českého státu. (2009) / red. P. Sommer, D. Třeštík, J. Žemlička, Praha: Lidové noviny [in Czech].
39. Rocznik kapituły krakowskiej. (1978). Najdawniejsze Roczniki krakowskie i kalendarz. *MPH. Series II. T.5 / wyd. Z. Kozłowska-Budkowa*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
40. Tatyshchev V.N. (1995). Istoriia Rossyjskaia. Ch.2. Sobranie sochinienij. T 2 y 3, Moskva: Ladomyr [in Russian].
41. Tolochko P.P. Liubets'kyj z'ezd kniaziv 1097 roku v istorychnij doli Kyivskoi Rusi (1997). *Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 900-littiu z'izdu kniaziv Kyivs'koi Rusi u Liubechi*. [redaktsijna kolehiia P.P. Tolochko (vidpovidal'nyj redaktor), V.P. Kovalenko, O.B. Kovalenko [et al.], Chernihiv, 9-17 [in Ukrainian].

42. Tolochko P. (2002). Yaroslav Mudryj, Kyiv: Al'ternatyvy [in Ukrainian].
43. Wipon (2005). Chwalebne czyny cesarza Konrada II / wstęp. J. Sochacki, tłum. E. Milkamowicz, Kraków: Universitas [in Polish].
44. Žemlička J. (2005). Přemyslovci. Jak žili, vládali a umírali, Praha: Lidové noviny [in Czech].

Отримано: 18.08.2022

УДК 929:94(477)“11”

DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.158-170

Віталій Нагірний

канд. іст. наук, доцент
Instytut Historii, Wydział Historyczny,
Uniwersytet Jagielloński
30-007, Kraków, ul. Gołębia 13
e-mail: vitaliy.nagirnyy@uj.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4360-7729

СТАНІСЛАВ ДОБРИЙ ТУДКОВИЧ: ШТРИХИ ДО БІОГРАМИ

На основі співставлення літописної інформації і даних «Статуту» Володимира Мономаха у статті зроблено спробу відтворити життєвий шлях одного з представників руських еліт XII століття – Станіслава Доброго Тудковича. Не викликає сумніве, що він походив із боярського середовища, однак немає поважних підстав говорити про його можливі родинні зв'язки із Туки, урядником київського князя Ізяслава Ярославовича. Автор припускає, що на початковому етапі своєї кар'єри Станіслав був пов'язаний із двором переяславського князя Володимира Всеволодовича Мономаха, а на рубежі квітня і травня 1113 року був призначений переяславським тисяцьким. Це становище боярин міг займати до 1132 року, служачи по чергове переяславським князям Святославу Володимировичу і Ярополку Володимировичу. Після 1132 року, швидше за все, опинився в Києві, де став один із очільників дружини Ярополка Володимировича. Брав участь у битві на річці Суні в серпні 1135 року, в результаті якої потрапив в полон до чернігівського князя Всеволода Ольговича. Помер після 8 серпня 1135 року. Ймовірними нащадками Тудковича могли бути два «Станиславича», страчені переяславським князем Мстиславом Ізяславовичем в 1148 році. Про земельні володіння боярина нічого не відомо.

Ключові слова: Станіслав Добрий Тудкович, Володимир Мономах, Ярополк Володимирович, Переяслав, Київ, боярин.

Vitaliy Nagirnyy

PhD in History
Institute of History,
Jagiellonian University
30-007, Kraków, ul. Gołębia 13
e-mail: vitaliy.nagirnyy@uj.edu.pl
ORCID: 0000-0003-4360-7729

STANISLAV DOBRYI TUDKOVYCH: TOUCHES TO THE BIOGRAM

Based on the comparison of historical information and the data from Volodymyr Monomakh's Statute, the article attempts to reconstruct the life path of a representative of Ruthenian elites of the 12th century – Stanislav Dobryi Tudkovych. There is no doubt that he came from a boyar family, however, there were insufficient grounds to suppose that he had family ties with Tuky, the official of Prince of Kyiv, Izyaslav Yaroslavovich. The author assumes that at the initial stage of his career Stanislav was connected with the court of Prince of Pereyaslav, Volodymyr Monomakh, and at the turn of April and May, 1113 he was appointed to the position of Pereyaslav tysyatsky. The boyar could occupy this position until 1132, alternately serving the princes of Pereyaslav Svyatoslav Volodymyrovych and Yaropolk Volodymyrovych. After 1132 he most likely moved to Kyiv, where he became one of the principal officers of Yaropolk Volodymyrovych. He took part in the battle on the Supii River in August 1135, as a result of which he was captured by prince of Chernihiv, Vsevolod Olgovich. Stanislav died after August 8, 1135. Probable descendants of Tudkovych could be two «Stanislavychs» executed by Prince of Pereyaslav, Mstyslav Izyaslavovich, in 1148. There are no data concerning his land holdings.

Key words: Stanislav Dobryi Tudkovych, Volodymyr Monomakh, Yaropolk Volodymyrovych, Pereyaslav, Kyiv, boyar.

Серед нечисленних представників руської еліти першої половини XII століття, котрі з'являються на сторінках письмових джерел, можна зустріти Станіслава Доброго Тудковича. Незважаючи на те, що відомості про нього дуже скупи і фрагментарні, їх аналіз дозволяє прояснити окремі фрагменти із діяльності цієї особи та спробувати частково відтворити її життєвий шлях.

Збережені джерела зафіксували не тільки ім'я та патронім досліджуваної особи, але також її прізвисько¹. Перше із них – Станіслав – у всіх літописних творах подане без розбіжностей². Це чоловіче двочленне особове ім'я слов'янського походження, яке належить до великої групи особових назв, в основі котрих покладено корінь «слава». Воно виникло внаслідок поєднання згаданого вище іменника із наказовою формою дієслова «стати» і означало побажання, щоб поійменована людина встановила славу або стала славною³. Найбільшого розповсюдження дане ім'я отримало в середовищі польських середньовічних еліт⁴, на Русі натомість зустрічалося нечасто – серед носіїв

цього антропоніму руського походження відомий тільки один Рюрикович⁵ і кілька представників боярського середовища⁶.

Патронім Станіслава, на відміну від його імені, джерела передають у кількох версіях. «Лаврентіївський літопис» і «Патіївський список Київського літопису» називають його «Тудьковича»⁷, «Радзівілівський літопис» – «Тютьковича»⁸, «Хлебніковський список Київського літопису» – «Туковича»⁹, а пізніші літописи – «Дутковича»¹⁰ і «Тугковича»¹¹. Незважаючи на таку розбіжність у передачі цієї частини особової назви боярина, варто підкреслити, що більшість раних літописних редакцій називають Станіслава «Тудьковича» або похідною від нього версією патроніму «Тютьковича» (із заміною літери «д» на близьку по звучанню літеру «т»). Це схиляє до думки, що саме вона була найближчою до історичної реальності.

Крім імені та патроніму руський літописець вказав ще одну частину особової назви Станіслава, котра, без сумніву, була його прізвиськом¹². У всіх джерелах воно передане без значних розбіжностей – «Доброго»¹³, «Добраго»¹⁴, «добраго»¹⁵. Обгрунтованим буде вважати, що воно характеризувало важливу рису характеру його носія. Варто також підкреслити, що Станіслав був єдиним відомим нам представником боярських еліт XI – XIII століть, котрий удостоївся такого прізвиська¹⁶.

Розбіжності в передачі руськими літописами патроніму Станіслава значно ускладнюють реконструкцію його родоводу. Свого часу Міхаїл Погодін висловив думку, що батьком Станіслава міг бути Туки, урядник київського князя Ізяслава Ярославовича¹⁷. Такий підхід М. Погодіна опирався на дані «Хлебніковського списку Київського літопису», котрий приписує боярину патронім «Туковича»¹⁸. Теза російського історика була неоднозначно сприйнята дослідниками¹⁹, а переважання в джерелах іншої форми патроніму Станіслава – «Тудьковича», «Тютьковича» змушує із обережністю підходити до можливого споріднення Станіслава із Туки²⁰.

Набільш логічним було б припустити, що батьком Станіслава була особа, znana сучасникам як Тудко. На думку Тадеуша Скуліни, антропонім Тудко був зменшувальною формою імені Тудор²¹, що видається слушним. В такому разі батька Станіслава можна було б шукати серед Тудорів, котрі жили в другій половині XI – на початку XII століття. Із графіто № 25 у південній галереї Софійського собору в Києві відомо принаймі про двох таких осіб – Тудора Тубинова («Тудоръ Тоубыновъ») і Тудора Борзятича («Тудоръ Бързатичъ»). Вони обидва належали до найближчого оточення княгині «Всеволожаа», під котрою, найбільш ймовірно, необхідно розуміти невідому

на ім'я вдову київського князя Всеволода Ярославовича (1078–1093). І Тудор Тубинов, і Тудор Борзятич згадані серед свідків, котрі були присутні при купівлі княгинею «землю [...] Божаню»²². На думку більшості дослідників, дана подія мала місце на межі XI – XII століть (після 1093 р., але перед 1108 або 1111 р.)²³. Гіпотетично, кожен із цих Тудорів міг бути предком Станіслава, на користь чого міг би свідчити факт, що всі три згадані особи – Тудор Тубинов, Тудор Борзятич і Станіслав – були пов'язані із домом Всеволода Ярославовича та його спадкоємців. Дане припущення однак залишається винятково гіпотезою, оскільки підтвердити його не дозволяє стан джерельної бази. Цілком ймовірно, що батьком Станіслава була інша особа, не віднотована на сторінках джерел.

Той факт, що руські літописці вказали не тільки ім'я Станіслава, але також його патронім, а також високе становище останнього при князівському дворі дозволяють впевнено говорити про його приналежність до боярського середовища.

Єдиною достовірною згадкою про Станіслава Тудковича, котра не викликає сумнівів, є інформація літописців про участь боярина в битві на р. Супій 8 серпня 1135 року²⁴. Варто однак звернути увагу на те, що в «Статуті» Володимира Мономаха серед учасників з'їзду в Берестові в 1113 році згадано «Станіслава Переяславського тисяцького»²⁵. Ще М. Погодін пропонував ототожнити його із Станісловом Тудковичем²⁶, що знайшло підтримку дослідників²⁷ і видається правдоподібним. Таким чином, можна було б говорити про те, що Станіслав Тудкович розпочав свою кар'єру ще за часів Володимира Мономаха і в другому десятилітті XII століття був тисяцьким у Переяславі. Відкритим натомість залишається питання про те, коли і за яких обставин він обійняв це становище. Одне міркування дозволяє мені припустити, що призначення Станіслава тисяцьким могло статися одразу після зайняття Мономахом київського трону, тобто на межі квітня і травня 1113 року. Відомо, що під час правління найстаршого Всеволодовича у Переяславі основну роль у його оточенні відігравав Ратибор і цілком очевидно, що саме він був тисяцьким у місті над Трубіжем²⁸. Після змін на князівських престолах, котрі відбулися в другій половині квітня – на початку травня 1113 року Ратибор разом із своїм князем опинився в Києві, де обійняв посаду тисяцького²⁹. В той же час Переяслав перейшов під владу Святослава Володимировича, що дозволило Мономахові зберегти контроль над цим стратегічним центром на русько-половецькому прикордонні³⁰. Логічним буде вважати, що то власне Володимир приймав рішення про те, хто має стати новим тисяцьким у

Переяславі і призначив на це становище Станіслава. Певним доказом на користь такого припущення є факт, що «Статут» Мономаха відносить тисяцького Станіслава до старшої дружини Володимира. Це свідчить також про те, що боярин вже тривалий час був пов'язаний із Володимиром Мономахом, і саме при дворі цього князя розвивав свою кар'єру.

Важко сказати, яке становище Станіслав Тудкович займав в період між 1113 і 1135 роками. Можна тільки припускати, що після смерті Святослава Володимировича (сталася 16 березня 1114 р.³¹) він залишився в місті над Трубіжем, перейшов на службу до нового переяславського князя Ярополка Володимировича і продовжував обіймати посаду тисяцького.

Найбільш достовірна згадка про Станіслава Доброго Тудковича вміщена в літописах під 6644 (1136/1137) роком³² при описі подій, що насправді мали місце в 6643 (1135/1136) році³³. Мова йде про боротьбу між київським князем Ярополком Володимировичем і чернігівськими Ольговичами. Конфлікт між ними спалахнув ще в 1132 році, фактично одразу після переходу Києва під владу Ярополка, і тривав аж до початку 1136 року. Одним із його епізодів став похід Всеволода Ольговича і союзних йому половців на Переяслав, який в той час знаходився під владою брата Ярополка, Андрія Володимировича. На допомогу Андрієві рушили інші Мономаховичі – сам Ярополк, туровський князь Вячеслав і суздальський князь Юрій. Вирішальна битва між ворожими військами відбулася 8 серпня 1135 року над річкою Супій на пограниччі Переяславської і Чернігівської земель. В розпал цієї битви «дружина лютшала» Мономаховичів атакувала, змусила до втечі і розпочала переслідування союзників чернігівського князя – половців. Однак Всеволод Ольгович досить швидко перехопив ініціативу. Під натиском чернігівців «Ярополкъ Вячеславъ . Гюрди и Андрѣи [...] ѿѣхаша въ . своаси»³⁴ а їх воїни, котрі повернулися з погоні за половцями, потрапили в полон до Всеволода: «тысачкыи же съ боары ихъ переже гнаша . по Половчихъ . избиша ѣ . и воротишаса шпаты на полчище . и не обрѣтоша княжьи . своа . и оупадоша Улговичемъ в ручѣ и тако изымаша ѣ . держаше стагъ Ярополчь»³⁵. Серед воєначальників Мономаховичів і їх «боаръ много», котрі потрапили в полон, літописець назвав «Дѣда Яроуновича тысачьскаго Кыевскаго . и Станислава Добраго Тудковича . и прочиѣ много»³⁶.

Незважаючи на скупість літописних даних, цей фрагмент привертає увагу тим, що Станіслав Тудкович був одним із двох «боаръ много», поряд з київським тисяцьким Давидом Яроуновичем, котрі названі на ім'я. Відомо, що люди

з князівського оточення не часто потрапляли на сторінки ранніх руських літописів, що дозволяє вважати, що Станіслав був не пересічним членом князівської дружини, а займав одне із ключових становищ при князівському дворі. Важливе значення мають також слова літописця про те, що чернігівці «многы бо баше бояре Киевський . изоимали»³⁷, котрі можуть вказувати на приналежність Станіслава до оточення київського князя Ярополка Володимировича. Видається очевидним, що після 1132 року боярин разом зі своїм князем перебрався з Переяслава до Києва і став одним із очільників князівської дружини. Заледво чи він був тисяцьким, оскільки під час битви над річкою Супій цю функцію виконував вже згаданий Давид Ярунович³⁸. Оскільки в розпорядженні дослідників відсутні свідчення про одночасне функціонування двох тисяцьких при дворі одного і того ж князя, логічним буде припустити, що Станіслав був одним із воевод, який очолював дружину київського князя. З іншого боку, не можна також остаточно відкидати можливість того, що боярин і далі був пов'язаний із Переяславською землею і належав до оточення переяславського князя Андрія Володимировича.

На жаль, стан джерельної бази не дозволяє простежити долю Станіслава Тудковича після серпня 1135 року. Якщо боярин пережив полон, то міг бути звільненим із нього чернігівським князем після укладення мирного договору між Всеволодом Ольговичем та Ярополком Володимировичем у січні 1136 року. Невідомо також, чи повернувся до свого попереднього статусу і коли закінчився його життєвий шлях. Пізніший «Никонівський літопис» відзначає, що бояри, котрі потрапили в полон після битви на річці Супій, були «безь числа убиша»³⁹. Це дало підстави Сергію Соловійову вважати, що Станіслав пішов із життя 8 серпня 1135 року⁴⁰. Таке твердження, однак, цілком суперечить інформації більш ранніх джерел, котрі підкреслюють, що Тудкович не загинув, але потрапив у полон до чернігівського князя. Виходячи з цього, смерть Станіслава необхідно датувати періодом після 8 серпня 1135 року.

В історичній літературі висловлювалася думка, що одним із синів Станіслава міг бути невідомий на ім'я «Станиславич», заний із розповіді «Київського літопису», у котрій описуються події 6656 (1148/1149) року. Із неї випливає, що даний «Станиславич» був впливовою особою серед боярства Переяславської землі. В 1148 році він став на бік князя Гліба Юрійовича і підтримав його претензії на переяславський престол. Після поразки Гліба боярин потрапив у полон до переяславського князя Мстислава Ізяславовича і був

страчений: «Станиславичѣ тоу ѡша . и казниша казнью злою»⁴¹. Варто однак звернути увагу на те, що «Хлебніковський» і «Погодінський» списки «Київського літопису» подають форму «Станиславича»⁴², тобто мова в даному випадку йде про двох братів. Відповідно, можна було б говорити про існування в Станіслава не менш як двох синів. Однак, скупість і фрагментарність літописних даних не дозволяють впевнено говорити про кровну спорідненість між Станіславом Тудковичем і згаданими «Станиславича», тому питання родинних зв'язків між ними мусить залишитись відкритим.

Викладений вище матеріал дозволяє спробувати частково реконструювати життєвий шлях Станіслава Доброго Тудковича. Не викликає сумнівів, що він походив із боярсько-середовища. Є правдоподібним, що на початковому етапі своєї кар'єри був пов'язаний із двором князя Володимиріа Всеволодовича Мономаха в Переяславі, де дослужився до переяславського тисяцького, котрим став на рубежі квітня і травня 1113 року. Це становище боярин міг займати принаймі до 1132 року, служачи по чергово переяславським князям Святославові Володимировичу і Ярополку Володимировичу. Після 1132 року, швидше за все, опинився в Києві, де став один із очільників дружини Ярополка Володимировича. Брав участь у битві на річці Супій в серпні 1135 року, в результаті якої потрапив в полон до чернігівського князя Всеволода Ольговича. Помер після 8 серпня 1135 року.

Примітки:

1. Лаврентьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т.1. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1926–1928. С.304 («Станіслава добраго Тудьковича»); Ипатьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т.2. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1908. Стб.298 («Станіслава. Добраго Тудьковича»); Радзивилловская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т.38. Ленинград: Наука, 1989. С.108. Див. також пізніші літописи: Новгородская IV и V летописи. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т.4. Вып.1. Петроград: Типография Я. Башмакова, 1915. С.147 («Станіслава Добраго Тудковича»); Летопись по Воскресенскому списку. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т.7. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1856. С.30 («Станіслава Дутковича»); Московский летописный свод конца XV в. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т.25. Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949. С.33 («Станіслава Дутковича»); Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т.9. Санкт-Петербург: Типография Эдуар-

- да Праца, 1882. С.160 (як дві окремі особи: «Станислава благородного, и Данила Тугковича»).
2. Лаврентьевская летопись... С.304; Ипатьевская летопись... Стб.298; Радзивилловская летопись... С.108.
 3. Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. С.328.
 4. Taszycki W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1925. S.97 (перша згадка під 1072 р.).
 5. Це ім'я мав Станіслав Володимирович, відомий із статті 6496 (988/989) р. «Повісті минулих літ». Ипатьевская летопись... Стб.105; Лаврентьевская летопись... С.121; Див. також: Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С.274.
 6. Див. напр.: Ипатьевская летопись... Стб.364, 728, 756; Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / [wyd.] D. Dąbrowski i in., Kraków; Warszawa: Polska Akademia Umiejętności; Instytut Historii PAN, 2017. S.135.
 7. Лаврентьевская летопись... С.304; Ипатьевская летопись... Стб.298; Так само: Новгородская IV и V летописи... С.147.
 8. Радзивилловская летопись... С.108.
 9. Ипатьевская летопись... Стб.298, прим. 88.
 10. Летопись по Воскресенскому списку... С.30; Московский летописный свод конца XV в.... С.33.
 11. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... С.160.
 12. Тут ідеться саме про прізвисько, а не прізвище. Дефініції цих термінів, див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / [уклад. та голов. ред.] В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. С.1141.
 13. Ипатьевская летопись... Стб.298.
 14. Там же. Стб.298, прим. 87; Радзивилловская летопись... С.108.
 15. Лаврентьевская летопись... С.304.
 16. В науковій літературі поширена думка, що це прізвисько мав також волинський і переяславський князь Андрій Володимирович. Див. напр.: Ермолаев И.П. Рюриковичи. Прошлое в лицах (IX–XVI вв.). Биографический словарь / [науч. ред.] И.Н. Данилевский. Москва: ОЛМА-пресс, 2002. С.14; Котляр М.Ф. Андрій Володимирович Добрий. *Енциклопедія історії України*. Т.1: А–В / [редкол.] В.А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2003. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Andrij_V (дата звернення: 11.10.2022); Войтович Л. Княжа доба... С.460. Необхідно однак пам'ятати, що сучасні Андріїві джерела не називають його таким прізвиськом, див.: Ипатьевская летопись... Стб.252, 285–287, 289, 292, 295, 297–299, 304–306, 308–309; Лаврентьевская летопись... С.292, 297, 298, 303–309, 330. Дана традиція має пізніше походження і, як видається, опирається на характеристику Андрія, вміщену в «Лаврентіївському літописі»: «Тоє же зимы престависа блго-

- вѣрнѣи и хѣолоубивѣи князь добръи . Андрѣи . Володимеричъ». Лаврентьевская летопись... С.309. Хочу підкреслити, що слово «добръи» в даному випадку є прикметником, який описує характер князя, а не іменником і прізвиськом.
17. Погодин М. О наследственности древнихъ сановъ. *Архив историческо-юридическихъ сведений, относящихся до России* / [ред.] Н.В. Кааачов. Кн.1. Отд.1. Москва, 1850. С.78; Біограм Туки див.: Nagirny V. *Urzednicy ziemi kijowskiej od drugiej polowy XI do pierwszej polowy XIII wieku. Studium prozopograficzne*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2021. S.241–246.
 18. Ипатьевская летопись... Стб.298, прим. 88.
 19. Думку М. Погодіна поділяли: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн.1. Т.1–2. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959. С.497; Стефанович П.С. Князь и бояре: клятва верности и право отъезда. *Древняя Русь: очерки политического и социального строя* / [авт. кол.] А.А. Горский, В.А. Кучкин, П.Ф. Лукин, П.С. Стефанович. Москва: Индрик, 2008. С.239; Толочко П.П. Власть в Древней Руси. X–XIII вв. Санкт-Петербург: Алетей, 2011. С.128. Інші дослідники поставилися до неї з обережністю або із застереженнями, див. наприклад: Свердлов М.Б. Генеалогія в изучении класса феодалов на Руси XI–XIII веков. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Т.11. Ленинград: Наука, 1979. С.227–228; Лукин П.В. «...Нам неволя: зажегше град свои, ступ гречьску землю»: К интерпретации статьи Повести временных лет под 6577 г. *Rossica antiqua. 2006. Исследования и материалы* / [ред.] А.Ю. Дворниченко, А.В. Майоров. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. С.242–243.
 20. Див. також застереження М. Свердлова проти такої ідентифікації: Свердлов М.Б. Генеалогія в изучении класса феодалов... С. 227–228.
 21. Skulina T. *Staroruskie imiennictwo osobowe*. Cz.2. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Polska Akademia Nauk, 1974. S.73.
 22. Высоцкий С.А. Надпис о Бояновой земле в Софии Киевской. *История СССР*. 1964. № 3. С.112–117; Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Киев: Наукова думка, 1966. С.61; Висоцький С.О. Деякі питання історичної інтерпретації софійських граффіті. *Археологія*, 1974. Вип.14. С.12.
 23. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». Москва: Наука, 1972. С.415–417; Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси), Москва: Прометей, 1989. С.110, прим. 25; Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси. X–XIII вв. Москва: Наука, 1989. С.130; Никитин А.Л. О купчей на «землю Бояню». *Герменевтика древнерусской литературы XI–XIV вв*. 1992. Вып.5. С.350–351; Хамайко Н.В. Печати княгини Марии. *Stratum plus. Археология и культурная антропология*. 2015.

- № 6: *Артефакты власти*. С.237–238; Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч.8: Південні внутрішня та зовнішня галереї. Київ: Національний заповідник Софія Київська, 2018. С.414–416; Дробышева М.М. Граффито № 25 из Софии Киевской: что мы знаем о покупке «Бояновой земли»? *Вестник Пермского университета. История*. 2020. Вып.1 (48). С.133. Див. також інше датування (друга половина XII ст.): Высоцкий С.А. Надпись о Бояновой земле... С.112–117; Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской... С.61; Котышев Д.М. О поземельных сделках в Древней Руси (к изучению надписи № 25 из Киевской Софии). *Из истории русской культуры. Сборник статей, посвященный 70-летию проф. И.Я. Фроянова* / [отв. ред.] Ю.Г. Алексеев. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. С.164–172; Гайденко П.И. Еще раз о 25 граффити Софии Киевской. Было ли это граффити древнейшим русским актом? И зачем его оставили на стене храма? *Церковь домонгольской Руси: иерархия, служение, нравы* / [авт. кол.] П.И. Гайденко, Л.А. Москалева, Т.Б. Фомина. Москва: Университетская книга, 2013. С.104.
24. Лаврентьевская летопись... С.304; Ипатьевская летопись... Стб.298; Радзивилловская летопись... С.108. Див. також пізніші літописи: Новгородская IV и V летописи... С.147; Летопись по Воскресенскому списку... С.30; Московский летописный свод конца XV в... С.33; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... С.160.
25. Памятники русского права. Вып.1: Памятники права Киевского государства X–XIII вв. / [сост.] А.А. Зимин. Москва: Госюриздат, 1952. С.113.
26. Погодин М. О наследственности древнихъ сановъ... С.78.
27. Соловьев С.М. История России с древнейших времен... Кн.1. Т.1–2. С.497; Стефанович П.С. Князь и бояре... С.239; Толочко П.П. Власть в Древней Руси. С.197.
28. Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S.102–103.
29. Ibidem. S.103–104.
97. Див.: Коринный Н.Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. Киев: Наукова думка, 1992. С.64.
98. Войтович Л. Княжа доба... С.458.
30. Лаврентьевская летопись... С.304; Ипатьевская летопись... Стб.298; Радзивилловская летопись... С.108; Новгородская IV и V летописи... С.147; Летопись по Воскресенскому списку... С.30; Московский летописный свод конца XV в... С.33; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... С.160.
31. Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. Москва: Академия Наук СССР, 1963. С.51, 136.
32. Ипатьевская летопись... Стб.298.
33. Там же.
34. Лаврентьевская летопись... С.304; Ипатьевская летопись. Стб.298.

35. Ипатьевская летопись... Стб.298.
36. Детальніше про Давида Яруновича див.: Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi kijowskiej... S.107–110.
37. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... С.160.
38. Соловьев С.М. История России с древнейших времен... Кн.1. Т.1–2. С.497.
39. Ипатьевская летопись... Стб.364.
40. Там же. Стб.364, прим. 44.

References:

1. Berezhkov, N. (1963). Chronologiya russkogo letopisaniya [Chronology of Russian chronicles]. Moskva: Izdatelstvo Akademiia Nauk SSSR [in Russian].
2. Chuchka, P.P. (2011). Slovyanski osobovi imena ukraïinciv: istoriko-etimologiczniy slownik [Slavic personal names of Ukrainians: historical and etymological dictionary]. Uzhhorod: Lira [in Ukrainian].
3. Drobysheva, M.M. (2020). Graffiti no 25 iz Sofii Kievskoi; chto my znaem o pokupke «Boyanovoy zemli»? [Graffiti no 25 from Sofia of Kyiv: what do we know about the purchase of «the land of Boyanov»?] *Vestnik Permskogo universiteta. Istoriya*. Vyp.1 (48). P.130–145 [in Russian].
4. Gaydenko, P.I. (2013). Yeshe raz o 25 graffiti Sofii Kievskoi. Bylo li eto graffiti drevneyshym ruskim aktom? I zachem ego ostavili na stene chrama? [Once again on the issue of the graffiti no 25 from Sofia of Kyiv. Was this graffiti the oldest Russian act? And why it was left on the wall of the cathedral?] *Cerkov domongolskoi Rusi: ierarchiya, sluzhenie, nruvy* / [avt. kol.] P.I. Gaydenko, L.A. Moskaleva, T.B. Fomina. Moskva: Universitetskaya kniga, P.104–110 [in Russian].
5. Gorskii, A.A. (1989) Drevnerusskaya družhyna (K istorii genezisa klassovogo obshchestva i gosudarstva na Rusi) [Medieval Russian armed force (To the history of the genesis of class society and the state of Rus)], Moskva: Prometei [in Russian].
6. Ipateevskaya letopis [The Hypatian Codex]. (1908). *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*. T.2. Sankt-Peterburg: Tipografia M.A. Aleksandrova [in Old Russian].
7. Korinnyy, N.N. (1992), Pereyaslavskaya zemlya. X – pervaya polovina XIII veka [The land of Pereyaslav. The 10th – first half of the 13th c.], Kiev: Naukova dumka [in Russian].
8. Khamaiko, N.V. (2015), Pechati knyagini Marii [Seals of the Princess Maria]. *Stratum plus. Archeologiya i kulturnaya antropologiya*. No 6: *Artefakty vlasti*. P.231–244 [in Russian].
9. Korniyenko, V.V. (2018), Korpus graffiti Sofii Kyivskoi (XI – pochatok XVIII st.) [Corps of Graffiti of St. Sophia in Kyiv (11th – beginning of the 18th c.). T.8: Pivdenni vnutrishnya ta zovnishnya halerei [Southern inner and outer galleries]. Kyiv: Nacionalnyi zapovidnyk Sofiya Kyivska [in Ukrainian].

10. Kotlyar, M.F., (2003). Andriy Volodymyrovych Dobryy [Andriy Volodymyrovych «Dobryy»]. *Encyklopediia istorii Ukrainy*. T.1: A–V / [red kol.] V.A. Smoliiy ta in. Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Andrij_V [11.10.2022] [in Ukrainian].
11. Kotyshev, D.M. (2006). O pozemelnykh sdelkach v Drevnei Rusi (k izucheniyu nadpisi no 25 iz Kievskoi Sofii) [About land transactions in Rus` (to the study on the inscription no 25 from Sofia of Kyiv)]. *Iz istorii russkoi kultury. Sbornik stattei, posvyaschennyi 70-letiyu I.Ya. Froyanova* / [otv. red.] Yu.G. Alekseev. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, P.164–172 [in Russian].
12. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) (2017) / [wyd.] D. Dąbrowski i in., Kraków; Warszawa: Polska Akademia Umiejętności; Instytut Historii PAN [in Polish].
13. Lavrentevskaya letopis [The Lavrentian Codex]. (1926–1928). *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*. T.1. Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR [in Old Russian].
14. Letopis po Voskresenskomu spisku [The Chronicle on Voskresensky list] (1856). *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*. T.7. Sankt-Peterburg: Tipografiya Eduarda Praca [in Old Russian].
15. Letopisnyi sbornik, imenuyemyi Pastroarsheyu ili Nikonovskoyu letopisyu [The Nikon or Patriarch’s Chronicle] (1882). *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*. T.9. Sankt-Peterburg: Tipografiya Eduarda Praca [in Old Russian].
16. Lukin, P.V. (2006). «...Nam nevolya: zazhegsche grad svoi, stup grechsku zemlyu»: k interpretacii statii Povesti vramennykh let pod 6577 g. [«Nam nevolya: zazhegsche grad svoi, stup grechsku zemlyu»: To the interpretation of the article of the Primary Chronicle from 6577]. *Rossica antiqua. 2006. Issledovaniya i materialy* / [red.] A.Yu. Dvornichenko, A.V. Mayorov. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. P. 229–259 [in Russian].
17. Moskovskiy letopisnyi svod konca XV v. [Muscovite Codex of the late 15th c.]. (1949). *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*. T.25. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR [in Old Russian].
18. Nagirnyy, V. (2021). Urzędnicy ziemi kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica» [in Polish].
19. Nikitin, A.L. (1992). O kupchey na «zemlyu Boyanyu» [About the Bill of Sale for “the land of Boyan”]. *Germenevtika drevnerusskoi literatury XI–XIV vv.* T.5. P.350–369 [in Russian].
20. Novgorodskaya IV i V letopisi [The Novgorod Fourth and Fifth Chronicles] (1915). *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*. T.4. Vyp.1. Petrograd: Tipografiya Ya. Bashmakova [in Old Russian].
21. Pamiatniki russkogo prava [Monuments of Russian law]. (1952). T.1: Pamiatniki prava Kievskogo gosudarstva X–XIII vv. [Monuments of Law of Kyivan state of the 10th – 13th cc.] / [ed.] A.A. Zimin. Moskva: Gosyurizdat [in Russian].
22. Pogodin, M. (1850). O nasledstvennosti drevnich sanov [On the heredity of ancient ranks]. *Archiv istoricheskoyuridicheskikh sve-*

- denii, otnosyaschichsya do Rossii* / [ed.] N.V. Kachaliv. Kn.1. Otd.1. Moskva [in Russian].
23. Radzivilovskaya latopis [The Radzivil Codex]. (1989). *Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey*. T.38. Leningrad: Nauka [in Old Russian].
 24. Rybakov, B.A. (1972). Russkie letopisci i avtor «Slova o polku Igoreve» [Russian annals and the author of The Tale of Igor's Campaign]. Moskva: Nauka [in Russian].
 25. Shchapov Ya. N. (1989). Gosudarstvo i cerkov Drevney Rusi. X–XIII vv. [State and church in Rus'. 10th – 13th cc.]. Moskva: Nauka [in Russian].
 26. Skulina, T. Staroruskie imiennictwo osobowe. Cz.2. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Polska Akademia Nauk, 1974 [in Polish].
 27. Soloviov, S.M. (1959). Istoriya Rossii s drevneyschych vremen [History of Russia since ancient times]. Kn.1. T.1–2. Moskva: Izdatelstvo socjalno-ekonomicheskoi literatury [in Russian].
 28. Stefanovich, P. S. (2008). Kniaz i boyare: klatva vernosti i pravo otezda [Prince and boyars: the oath of loyalty and the right of departure]. *Drevnyaya Rus: ocherki politicheskogo i socialnogo stroya* / [avt. kol.] A.A. Gorskii, V.A. Kuchkin, P.F. Lukin, P.S. Stefanovich. Moskva: Indrik. P. 148–269 [in Russian].
 29. Sverdlov, M.B. (1979). Genealogiya v izuchenii klasa feodalov na Rusi XI–XIII vv. [Genealogy in the study of the class of feudal lords in Rus' in the 11th – 13th centuries]. *Vspomagatelnye istoricheskie discipliny*. T.11. Leningrad: Nauka. P. 222–237 [in Russian].
 30. Taszycki, W. (1925). Najdawniejsze polskie imiona osobowe. Kraków: Polska Akademia Umiejętności [in Polish].
 31. Tolochko, P.P. (2011). Vlast v Drevney Rusi XI–XIII vv. [Power in Ancient Rus'. X–XIII centurie]. Sankt-Peterburg: Aleteya [in Russian].
 32. Velykyy tumachnyy slovnyk suchasnoii ukrainskoi movy: 250000 [The Great Tumach Dictionary of Modern Ukrainian Movies] (2005) / [uklad. i red.] V.T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].
 33. Voytovych, L. (2006). Kniazha doba na Rusi: portrety elity [Princeli era in Rus': the portraits of ruling elites]. Bila Cerkva: Vydavec Oleksandr Pschonkivskyy [in Ukrainian].
 34. Vysockyi, S.A. Drevnerusskie nadpisi Sofii Kievskoi XI–XIV vv. [Ancient Russian inscriptions of Sofia of Kyiv from the 11th – 14th cc.]. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
 35. Vysockyi, S.A. (1964). Nadpis o Boyanovoi zemle v Sofii Kievskoi [The inscription about the land of Boyan in Sofia of Kyiv]. *Istoriya SSSR*. No 3. P.112–117 [in Russian].
 36. Vysockyy, S.O. (1974). Deyaki pytannya istorychnoi interpretatsii sofijskikh graffiti [Selected issues on the interpretation of the Sofiyian graffiti]. *Archeolohiya*, Vyp.14. P.3–14 [in Ukrainian].
 37. Yermolaev, I.P. (2002). Rurikovichi. Proschloe v licach (IX–XVI vv.). Biograficheskii slovar [The Rurikids. The past in the faces (The 9th – 16th cc.). Bibliographical dictionary] / [nauch. red.] I.N. Danilevskii. Moskva: Olma-pres [in Russian].

Отримано: 01.11.2022

Ігор Ліхтей

канд. іст. наук, доц.,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
завідувач кафедри античності, середньовіччя
та історії України домодерної доби,
88000, Ужгород, пл. Народна, 3
e-mail: ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5458-7252

ДИНАСТИЧНИЙ КОНФЛІКТ ЧЕСЬКОГО КОРОЛЯ ПРШЕМИСЛА ОТАКАРА І З АВСТРІЙСЬКИМ ГЕРЦОГОМ ЛЕОПОЛЬДОМ VI БАБЕНБЕРГОМ У 20-их РОКАХ XIII ст.

У статті висвітлено перебіг протистояння між чеським королем Пршемислом Отакаром I та австрійським герцогом Леопольдом VI Бабенбергом, яке тривало упродовж 20-х років XIII ст. Для Пршемисла Отакара I ця боротьба мала передусім династичне значення, адже йшлося про захист честі його молодшої доньки Анежки, яку готували до шлюбу з сином імператора Фрідріха II Штауфена – Генріхом (VII). Однак через інтриги Леопольда VI Бабенберга шлюб так і не було укладено. В результаті, Генріх (VII) одружився з Леопольдовою донькою Маргаретою Бабенберг. Тоді Пршемисл Отакар I вторгся у володіння Леопольда VI Бабенберга і спустошив його маєтки. Після смерті Пршемисла Отакара I та Леопольда VI Бабенберга війну продовжили їхні сини і спадкоємці – чеський король Вацлав I та австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг.

Ключові слова: Чеське королівство, Австрійське герцогство, Фрідріх II Штауфен, Генріх (VII), Пршемисл Отакар I, принцеса Анежка, Леопольд VI Бабенберг.

Ihor Likhtei

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Antiquity, Middle Ages and
History of Ukraine before the modern age,
Uzhhorod National University,
88000, Uzhhorod, Narodna Square, 3
e-mail: ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5458-7252

DYNASTIC CONFLICT BETWEEN THE CZECH KING PRZEMYSŁ OTAKAR I AND THE DUKE OF AUSTRIA LEOPOLD VI BABENBERG IN THE 20s OF THE XIII CENTURY

The article highlights the course of the confrontation between the Czech King Przemysl Otakar I and Austrian Duke Leopold VI Babenberg, which lasted throughout the 20s of the XIII century. For Przemysl Otakar I this struggle had primarily dynastic significance, because it was about pro-

tecting the honor of his youngest daughter Anezka, who was being prepared for her marriage with the son of the Emperor Friedrich II Shtaufen – Henry (VII). However, because of intrigues of Leopold VI Babenberg, the marriage was never concluded. As a result, Henry (VII) married Leopold's daughter Margareta Babenberg. Then Przemysl Otakar I invaded the possessions of Leopold VI Babenberg and devastated his estates. After the death of Przemysl Otakar I and Leopold VI Babenberg, the war was continued by their sons and heirs – the Czech king Vaclav I and Austrian Duke Friedrich II Babenberg.

Key words: *Czech Kingdom, Duchy of Austria, Frederick II Staufen, Henry (VII), Przemysl Otakar I, Princess Agneska, Leopold VI Babenberg.*

У перші десятиліття XIII ст. Чеська держава, яка на той час остаточно набула статусу королівства, стала активно утверджувати своє реноме на політичній шахівниці Центральної Європи. Велика заслуга в цьому поступі належить Пршемислові Отакарові I (1197–1230), який зумів скористатися міжнародною розстановкою сил, зумовленою боротьбою за трон, що розгорілася в Священній Римській імперії між Штауфенами (Гогенштауфенами) і Вельфами після смерті імператора Генріха VI. У цьому протистоянні Пршемисл Отакар I вмів маневрував між Філіппом Швабським (1198–1208), ставлеником Штауфенів, та Оттоном IV Брауншвейзьким (1198–1218), репрезентантом Вельфів. Урешті-решт Пршемисл Отакар I отримав королівський титул й у вересні 1198 р. був коронований Філіппом Швабським. У 1203 р. королівські привілеї Пршемисла Отакара підтвердив Оттон IV Брауншвейзький. А 1204 р. королівське звання Пршемисла Отакара I визнав римський папа Іннокентій III (1198–1216).

Рішення Римського Понтифіка можна трактувати таким чином, що Чеська держава звільнялася від традиційного союзу з імператором і ставала політично незалежною. Однак становище Чеського королівства виглядало досить парадоксальним. У ситуації, коли імператор мав поважати волю князів, Чехія відтепер могла відокремитися від імперії, як раніше вчинили Угорщина й Польща. Утім цього не сталося, позаяк геополітичні інтереси Пршемисловичів полягали в іншому: чеські землі були тісніше переплетені із сусідніми німецькими територіями. Це стосувалося як переміщення людей, невпинного товарообігу, так і інтенсивних релігійних контактів та правових зв'язків (монастирі, міста). До того ж, приналежність чеських правителів до князів Священної Римської імперії підсилювала їхній високий престиж. Остаточне врегулювання відносин між Чеським королівством та Священною Римською імперією було закріплено в «Золотій сицилійській буллі», яку 1212 р. надав Пршемислові Отакарові I новий німецький володар Фрідріх II

Штауфен (1212–1250). Цей документ підтверджував привілеї чеських королів та формальний характер їхніх ленних відносин зі Священною Римською імперією¹.

Щоправда, міжнародні успіхи Пршемисла Отакара I були ускладнені його розлученням з Адлетою Мейсенською та новим шлюбом з угорською принцесою Констанцією, укладеним 1198 року. Ображена Адлета відразу ж звернулася по допомогу до папи, намагаючись відстояти права дітей, народжених у шлюбі з Пршемислом Отакаром I, серед яких був і первісток Вратислав. Утім, Іннокентій III не поспішав виносити рішення у цій справі, тож шлюб було анульовано лише після смерті Адлети.

З початком 20-х років XIII ст. спостерігається поступове послаблення політичної ролі Пршемисла Отакара I в силовому полі німецької політики. Чеський володар не ставив перед собою якусь велику мету і не мав стосунку до дипломатичних зусиль Фрідріха II Штауфена, що були спрямовані на утвердження його панування в Італії. Тож друга половина правління Пршемисла для Чехії й Моравії виявилися доволі спокійним періодом. Війни та набіги оминали їх².

Мирні стосунки панували у відносинах Чеської держави з Угорським королівством. Адже його правитель Андраш II (1205–1235), брат Констанції, був змушений воювати з угрупованням опозиційно налаштованих вельмож. У 1222 р., а відтак і в 1231 р. феодалі змусили Андраша II видати «Золоті булли»: у грамотах, скріплених королівською золотою печаткою, король підтвердив привілеї аристократії та вищою духовництва. Вихід із важкого становища, зумовленого втратою земельних володінь та інших джерел прибутків, Андраш II шукав у можливості зовнішньополітичної експансії, зокрема і в Галичину³.

Після тимчасового погіршення в спокійному руслі розвивалися відносини Праги з вроцлавськими Пястовичами. Через успіхи Фрідріха II приборкати непомірні амбіції був змушений і Дітрих Мейсенський, активний оборонець прав своєї сестри Адлети та племінника Вратислава, вигнаного Пршемислом Отакаром I з Чеського королівства. У 1221 р. Дітрих помер, і позаяк його син Генріх на той час був неповнолітнім, то владу в Мейсені перебрав тюринзький ландграф Людвиг IV (1217–1227).

Досить хороші стосунки склалися у Пршемисла Отакара I з баварськими Вітельсбахами. Особливо цінував союз із Чеським королівством герцог Людвиг I Баварський, другий чоловік племінниці Пршемисла Людмили, доньки його старшого брата Бедржиха. Союз із Пршемислом Отакаром I допомагав Людвигу I приборкувати австрійських герцогів Бабенбергів⁴.

Вагомою складовою центральноєвропейської політики стало Австрійське герцогство, засноване 17 вересня 1156 р. німецьким імператором Фрідріхом I Барбаросою. З цього приводу імператорська дарча грамота, так званий «Малий привілей» (*Privilegium Fridericianum «minus»*), закріплювала спадковий титул австрійських герцогів як по чоловічій, так і по жіночій лінії за династією Бабенбергів і надавала останнім чималі права. Вони отримали навіть дозвіл самостійно призначати свого наступника на випадок згасання їх династії внаслідок відсутності прямих нащадків (*ius affectandi*). Без згоди герцога у його володіннях не могло здійснюватися судочинство. Крім того, австрійські герцоги мали відвідувати імперські з'їзди лише тоді, коли ті відбуватимуться на території Баварії⁵.

Австрійське герцогство аж ніяк не вписувалося в державний устрій Німеччини. Завдяки своїм привілеям воно, по суті, перетворилося у спадкову монархію, дуже слабо пов'язану зі Священною Римською імперією⁶. Представники Бабенбергів стали ревними учасниками політичних акцій німецьких князів. Досить часто австрійські герцоги приєднувалися до тих чи інших угруповань знаті, посилюючи їх питому вагу в тогочасних постійних міжусобних війнах, втручалися в боротьбу між римськими папами й німецькими імператорами. При цьому Бабенберги не забували і про місію «збирання земель» та розширення своїх володінь. Так, у 1192 р. Леопольд V Бабенберг (1177–1194) внаслідок досить складного договору про успадкування, санкціонованого імператором Генріхом VI Штауфеном, придбав Штирійське герцогство. Німецький монарх виділив йому цю територію на правах лену. В результаті, до володінь Бабенбергів, які охоплювали тільки територію сучасної федеральної землі Нижня Австрія, увійшли Штирія і значна частина Верхньої Австрії⁷.

Того ж таки 1192 р. Леопольд V Бабенберг проголосив себе «правителем країни» і став називати Австрію «нашою землею», хоча формально ця територія все ще була імперським леном⁸. У 1194 р. Леопольд V помер і його сини поділили владу у землях Бабенбергів: старший син Фрідріх I отримав Австрію, а його брат Леопольд VI – Штирію. Після смерті в 1198 р. Фрідріха I до Леопольда VI відійшла і Австрія. Відтак 1203 р. Леопольд VI Бабенберг (1194/1198–1230) одружився з візантійською принцесою Теодорою, племінницею василевса Ісаака II Ангела (донькою його молодшого брата Іоана) і став відігравати дедалі активнішу роль у політичному житті Священної Римської імперії. Неповноліття Фрідріха II Штауфена герцог Леопольд VI використовував у власних ін-

тересах. Подібно до Пршемисла Отакара I він вміло лавірував між різними політичними угрупованнями. Так, поки фортуна була на боці Філіппа Швабського, австрійський герцог активно його підтримував. Однак після того, як Філіппа Швабського було вбито, Леопольд VI перейшов на бік Оттона IV Брауншвейзького. А щойно на політичному горизонті з'явився Фрідріх II Штауфен, Леопольд VI одразу ж поповнив ряди його прибічників і поспішив приєднатися до повстання проти Оттона IV⁹.

За правління Леопольда VI значного розквіту досягли австрійські міста, розвиток яких він усяляком заохочував. У цей час значно розростається Відень: ще в 1208 р. герцог надав йому міське право, яке підтвердив у 1221 р. Так само міське право від Леопольда VI отримав і Еннс. Низку привілеїв герцог подарував таким містам, як Тульн, Штаер, Ляй-над-Дісею. Постійно переймався австрійський володар і питанням розширення своїх територій, усуваючи при цьому численних вельмож. Він, зокрема, заволодів вотчиною Асперн-Фалькенберґів, захопив землі заможних графів фон Пойген, позбавив маєтків Пернггерів. Від Вюрцбурзького єпископа Леопольд VI Бабенберг викупив Лямбах і Вельз, від Гаунсберґерів – Лінц. У 1217 р. австрійський герцог придбав від Ульриха фон Клямма Фрайштадт, що відкривало йому важливий шлях до омріяних чеських земель¹⁰. На думку дослідника Еріха Цольнера, правління Леопольда VI Бабенберга можна вважати «періодом найбільшого розквіту за всю епоху Бабенберґів»¹¹.

Така активність Леопольда VI неабияк насторожувала Пршемисла Отакара I. В результаті, між обома володарями розгорілося політичне суперництво, яке наприкінці останньої фази правління Пршемисла Отакара I переросло в серйозний конфлікт. За іронією долі, причиною протистояння стала молодша донька чеського короля Анежка (Agnes), народжена у шлюбі з Констанцією. Це була славетна Анежка Чеська (1211–1282), згодом проголошена блаженною, а 1989 р. піднесена до лику святих¹².

Важливим джерелом про чин цієї шляхетної представниці Пршемисловичів є «Житіє святої Анежки Чеської» (далі – «Житіє...»)¹³. Його латиномовний текст, очевидно, було підготовлено у першій третині XIV ст. за наказом чеської королеви Елішки Пршемисловни (1310 – 1330), яка дуже шанувала свою пратітку. Саме Елішка Пршемисловна у 1328 р. ініціювала процес канонізації св. Анежки. Однак тоді це зробити не вдалося, і власне «Житіє...» – чи не єдиний документ, що засвідчує намагання Елішки Пршемисловни піднести своячку до лику святих¹⁴.

Як інформує «Житіє...», св. Анежка «народилася власне від знатних предків з королівського роду, тому що її батько Пршемисл, званий Отакар, був славним чеським королем, а мати Констанція, сестра пана Андраша, угорського короля, батька святої Єлизавети, і вся рідня з боку обох батьків була королівською...»¹⁵. Щоправда, точну дату народження Анежки джерела не повідомляють, що спонукало істориків до різних припущень. Тривалий час вважалося, що вона народилася у 1205 р., чи навіть дещо пізніше¹⁶. Так, Ф. Палацький вважав, що Анежка з'явилася на світ у 1208 році¹⁷. Натомість В. Новотний схиляється до думки, що вона народилася 1211 року¹⁸. Цій даті віддають перевагу й сучасні дослідники, зокрема Йозеф Жемлічка¹⁹, Ярослав Полц²⁰, Гелена Соукупова²¹.

Про дитинство Анежки відомостей мало. Близько 1214 р. разом із сестрою Анною її ще дітям віддали на виховання до жіночого монастиря у Тржебниці, засновницею якого була св. Ядвига Силезька. В інтересах династичної політики для Анежки, як і для її сестри Анни, відразу ж вибрали нареченого з родини силезьких Пястовичів.

Думки вчених з приводу того, хто, власне, міг бути судженим Анежки (Болеслав чи Конрад), різняться. Щоправда, Болеслав помер у 1208 р. Тож найбільш імовірно, що Анежку було заручено з наймолодшим Конрадом. Про Конрада відомо, що він трагічно загинув під час падіння з коня, і 4 вересня 1214 р. його було поховано в крипті св. Варфоломія у Тржебниці²². На думку сучасної чеської дослідниці Гелени Соукупової, попри смерть нареченого, Анежка залишилася в Тржебниці до 1217 р., тобто до шлюбу своєї сестри Анни з Генриком II Побожним²³.

У 1217 р. рідні повернули Анежку до Чехії й віддали її до жіночої чернечої обителі у Доксани задля подальшого навчання та виховання в належному морально-етичному дусі. Там вона поводитися скромно, уникала забав із дівчатами і віддавала всю себе монастирському життю. У Доксанах Анежка перебувала кілька років, після чого повернулася до Праги. Вслід за своїм братом, майбутнім королем Вацлавом I (1230 – 1253), дружиною якого стала Кунігунда Штауфен, Анежка також мала дбати про престиж чеської династії Пршемисловичів²⁴.

Щодо подальшої долі Анежки, то тут думки істориків різняться. Так, В. Новотний відзначає, що з 1219 р. Анежка була заручена зі старшим сином Фрідріха і спадкоємцем Генріхом²⁵. Такої ж думки дотримується і вчений Ф. Дворнік, який, до того ж, навіть називає заручини Анежки з Генріхом першим великим успіхом Пршемисла Отакара I²⁶. Вторують йому і сучасні вчені В. Ванічек²⁷ та Г. Соукупова. Остання, до речі, звертає

увагу на те, що про заручини Анежки повідомляє ціла низка джерел, які засвідчують появу чеської принцеси на європейській політичній арені²⁸. Натомість Й. Жемлічка вважає, що під час перемовин із чеським королем Фрідріх II лише обнадійливо натякнув йому про можливість одруження Генріха з Анежкою. Тому близько 1219 р. принцеса опинилася при дворі австрійського герцога Леопольда VI Бабенберга, аби там опанувати шляхетні манери²⁹. Життя Анежки при дворі австрійського герцога досить докладно описують Я. Полц³⁰ та Г. Соукупова³¹.

У будь-якому разі перед Анежкою майоріли блискучі перспективи. Згідно з домовленістю з Інокентієм III, який прагнув не допустити зосередження влади у Священній Римській імперії та в Сицилійському королівстві в руках одного правителя, німецьким королем і майбутнім імператором мав стати Фрідріх II. Натомість його син Генріх мав правити в Сицилії. Однак Фрідріх II вчинив зовсім інакше. Звільнившись після смерті Інокентія III від колишніх зобов'язань перед папською курією, Фрідріх II став вести власну гру. Невдовзі після смерті папи він надав Генріхові титул герцога Швабського. У 1218 р. помер герцог Бертольд V Церингенський, якому на правах імперського лена належала ще й Бургундія (Арелат). Тож Фрідріх II передав Генріхові його титул і управління над Бургундією. Таким чином, коронований раніше сицилійською короною, Генріх став ще й імперським князем, «герцогом Швабським і правителем (ректором) Бургундії».

Урешті-решт Фрідріх II домігся того, що 23 квітня 1220 р. на придворній раді у Франкфурті імперські князі обрали Генріха (VII) німецьким королем. Це стало очевидним порушенням обіцянки Фрідріха II не сприяти підписанню династичної унії між Сицилійським королівством та імперією. Щоправда, Фрідріх II був змушений піти на поступки духовним князям, і через три дні після Генріхового обрання, тобто 26 квітня 1220 р., надав їм значні привілеї, оформлені як документ «Конфедерація на основі церковних законів» (*Confoederatio cum principibus ecclesiasticis*).

У серпні 1220 р. Фрідріх II вирушив до Риму. Там 22 листопада 1220 р. папа Гонорій III коронував його імператорською короною. При цьому Фрідріх II ще раз урочисто пообіцяв, що ніколи не порушуватиме папського сюзеренітету над Сицилійським королівством і передасть його іншому володареві. Він також поклявся, що не пізніше, ніж через рік, вирушить у новий хрестовий похід. Однак у середині грудня 1220 р., після восьмилітньої відсутності, Фрідріх II повернувся в Сицилійське королівство³². З цього часу він майже безперервно перебував

на півдні Апеннінського півострова, піклувався про розквіт своєї Сицилійської держави і докладав зусиль для відновлення імперських прав у центральній і північній Італії. У 1222 р. в Сицилії померла і Фрідріхова дружина Констанція.

Німеччину імператор віддав в управління своєму синові Генріхові (VII), якого було увінчано двома коронами (німецькою й сицилійською). Та позаяк Генріх (VII) був ще неповнолітнім, при ньому було створено регентську раду князів, очільником якої став Кельнський архієпископ Енгельберт (Engelbert, 1216–1225). Безпосереднім вихованням хлопця займалися Конрад фон Вінтерштеттен і Ебергард фон Вальдбург. До кола найближчих радників Енгельберта входили єпископ Метца і Шпеєра і водночас придворний канцлер Конрад, єпископ Оттон Вюрбурзький, граф Еберхард фон Діц та Генріх фон Нойффен. Це була спроба віддати країну в управління (поруч з міністеріалами) ще й духовним князям. Разом з тим, призначенням Енгельберта очільником регентської ради імператор сподівався перетягти на бік Штауфенів регіон нижнього Рейну³³.

Щоправда, архієпископ Енгельберт був активним прибічником англійської орієнтації. І хоча інтереси імператора потребували дружніх стосунків із Францією, Енгельберт прагнув відновити союзні відносини із суперницею останньої – Англією. Він схилив на свій бік Леопольда VI Бабенберга, запропонувавши владштувати шлюб англійського короля Генріха III Плантагенета (1216–1272) з донькою австрійського герцога – Маргаритою. Водночас Кельнський архієпископ сподівався одружити свого юного підопічного Генріха (VII) Штауфена із наймолодшою сестрою англійського правителя – Ізабеллою³⁴. Тому шлюбна угода між Пршемислом Отакаром I та Фрідріхом II суперечила намірам Енгельберта.

Кельнський архієпископ сподівався, що йому вдасться реалізувати свій план. Його задум підтримали навіть деякі імперські князі, позаяк піднесення Чеського королівства здавалося їм занадто стрімким. До таких, звісно, належали й Бабенберги. Адже завдяки вдалим шлюбом Пршемисловичі поширили свій вплив на сусідні з Бабенбергами регіони, зокрема на Баварію й Каринтію. До того ж, син чеського короля маркграфа Пршемисла одружився (коли – не відомо) із Маргаретою з впливового роду Андекс-Мерану з баварсько-альпійського регіону³⁵. Тож Леопольд VI Бабенберг не міг змиритися з тим, аби одна з доньок Пршемисла стала дружиною німецького короля й майбутнього імператора. І врешті-решт домігся свого.

Однак архієпископ Енгельберт прорахувався. Адже ще в 1212 р. Фрідріх II уклав із французьким королем Філіппом II

Августом договір, спрямований проти Англії. У листопаді 1224 р. цей договір було поновлено із сином і спадкоємцем Філіппа II Августа – королем Людовіком VIII (1223–1226). Тому Фрідріх II відразу ж відкинув план архієпископа Енгельберта, який мав на меті налагодження дружніх стосунків з Англією. Та й герцог Австрійський не був у великому захваті від ідеї Енгельберта, позаяк побоювався ускладнень у відносинах з імператором у разі союзу між Бабенбергами й Плантагенетами. Тому спритний Леопольд VI Бабенберг нав'язав Фрідріхові II новий проект. Ішлося про заручини сина Фрідріха Генріха з його донькою Маргаретою (замість обумовленого раніше шлюбу з Анежкою).

Звістка про це завдала неабиякої моральної травми Анежці, яка перебувала при дворі австрійського герцога й готувалася стати німецькою королевою. Водночас Леопольд VI Бабенберг залучив на свій бік тюринзького ландграфа Людвіга IV і заручив свого старшого сина Генріха з його сестрою, навіть не вимагаючи за наречену посагу³⁶. Багато хто сприйняв згадані події як великий переворот у тогочасному політичному житті імперії. У зв'язку з цим у 1225 р. при дворі ландграфа Людвіга і з'явився Адлетин син Вратислав, в жилах якого (через бабусю Юдіту, матір Пршемисла Отакара I) текла і «тюринзька» кров³⁷.

Однак амбіції австрійського герцога зачіпали інтереси Баварії, володар якої підтримував хороші родинні стосунки з Прагою. В середині січня 1225 р. на імперському з'їзді в Ульмі чеський король запропонував за своєю донькою посаг у розмірі 30 тис. марок сріблом. Його підтримав баварський герцог Людвіг, який до цієї суми додав ще 15 тис. марок сріблом. Проте юний німецький король Генріх (VII), нібито за порадою князів, заявив про розрив з Анежкою і став готуватися до шлюбу зі старшою за нього Маргаретою Бабенберг. Позаяк Генріх і Маргарета перебували в далеких родинних стосунках, то папа навіть був змушений надати їм диспенсацію. Відтак 29 листопада 1225 р. у Нюрнберзі пройшли урочистості з нагоди одруження короля Генріха (VII) з Маргаретою. Та обіцяного багатого посагу Штауфени від Бабенбергів так ніколи й не дочекалися. Одночасно відбулося весілля Леопольдового сина Генріха з донькою Людвіга Тюринзького³⁸. Знеславлена Анежка залишила Австрійське герцогство.

На таке приниження Пршемисл Отакар I відповів війною. Влітку 1226 р., скориставшись відсутністю Леопольда, чеський король здійснив збройний напад на австрійські землі. Але нашвидкуруч споряджений похід зазнав невдачі: добре підготовлена оборона відбила чеську агресію. У відповідь авст-

рійці під проводом ландмаршала Генріха Куенрінга перейшли моравський кордон, спустошуючи все на своєму шляху. Та на цьому ворожнеча не припинялася, а навпаки, – ще більше розпалювалася, і загалом могла призвести до непередбачуваних наслідків. Тому тюринзький ландграф Людвиг, близький родич Пршемисла Отакара I, а віднедавна ще й соратник Леопольда VI Бабенберга, ранньої осені 1226 р. поспішив до Праги. Звідти разом із Пршемислом Отакаром I він поїхав до Знойма, намагаючись стати посередником у примиренні ворогуючих сторін. Переговори в Зноймі тривали чотири тижні, але їх результат не був обнадійливим. Ландграф Людвиг Тюринзький зумів домовитися лише про перемир'я, та й то тільки до дня св. Мартина (11 листопада) 1226 р., тобто на дуже короткий термін³⁹.

На той час докорінно змінилася ситуація в Німеччині. Між Фрідріхом II та Енгельбертом виникли непорозуміння, й імператор вважав за доцільне позбавити того регентства. Однак Фрідріх II саме готувався до весілля з Ізабеллою (Іолантою), донькою Єрусалимського короля Іоанна де Брієнна, яке відбулося 9 листопада 1225 р. у Бриндізі, тож справа Енгельберта повисла в повітрі. А через два дні після одруження імператора, 11 листопада 1225 р., граф Фрідріх фон Альтена (Ізенберг) з особистих мотивів убив Енгельберта біля Швельма. До речі, вбивця був родичем архієпископа. Новим регентом Фрідріх II призначив спочатку Леопольда VI Бабенберга, а згодом – баварського герцога Людвіга I⁴⁰. На думку Ф. Дворніка, саме Пршемисл Отакар I своїми військовими діями в австрійських землях і перешкодив Леопольдові VI Бабенбергу нададі залишатися регентом та домогтися того, що ці функції став виконувати баварський герцог Людвиг I⁴¹. Останній, як відомо, був союзником і родичем чеського короля.

Відразу після весілля Фрідріх II прийняв титул короля Єрусалимського, що, нарешті, могло б викликати в нього інтерес до організації Хрестового походу. Адже тепер, воюючи з мусульманами, він захищав би від них і свої власні володіння. Як відомо, Фрідріх II пообіцяв папі спорядити хрестовий похід ще в 1215 р. під час коронації в Аахені, однак вселяюч залягував із цією справою. Щоправда, він відіслав невелику підмогу учасникам П'ятого хрестового походу (1217–1221) для оборони фортеці Дам'єтти, яку ті здобули ще на початку листопада 1219 р. Однак влітку 1221 р. єгипетський султан аль-Камілі відвоював Дам'єтту, тож Фрідріх II не вважав за доцільне організовувати новий хрестовий похід, хоча папа Гонорій III і погрожував відлучити його від церкви⁴².

Передусім Фрідріх II прагнув вирішити невідкладні справи в Сицилійському королівстві та в Італії. Аби відволікти імператора від італійської політики, яка стояла на заваді реалізації планів курії, Гонорій III постійно нагадував Фрідріхові II про хрестовий похід. Організація хрестового походу кілька разів переносилася на пізніший термін. Нарешті 1225 р. у Сан-Германо (нині Касино) імператор під тиском папи уклав договір, у якому обумовлювався останній термін відходу хрестоносців. Згідно з його положеннями, Фрідріх II зобов'язувався не пізніше серпня 1227 р. податися до Святої Землі з тисячею рицарів й упродовж двох років перейматися їх утриманням. Крім того, імператор мав спорядити флотилію у складі 100 транспортних суден і 50 галер для перевезення ще двох тисяч хрестоносців разом з їх зброєносцями і слугами. Імператор мав сплатити також сто тисяч золотих унцій, які належало конфіскувати на користь Святої Землі, якщо б він знову відмовився від походу. Крім фінансових втрат, Фрідріха II, у разі чого, мали ще й відлучити від церкви⁴³.

Нарешті влітку 1227 р. в Бриндізі зібралося кілька десятків тисяч вояків для походу на Єрусалим. Але в лавах хрестоносців, які відчували нестачу продовольства і потерпали від сильної спеки, спалахнула епідемія. Захворів і сам імператор. Його судно повернуло назад і похід знову було відкладено. Новий папа, 80-літній Григорій IX (1227–1241), якого було обрано після смерті Гонорія III, не став вислуховувати пояснення послів Фрідріха II і відлучив його від церкви. Між папою та імператором розпочалася відкрита боротьба, під час якої кожна сторона намагалася завдати одна одній найдошкульнішого удару. Становище Фрідріха II було непростим. Через шість днів після пологів у сімнадцятилітньому віці померла його дружина Ізабелла де Брієнн, і Фрідріх II став регентом новонародженого сина Конрада, який з'явився на світ 25 квітня 1228 року⁴⁴.

Згадані події могли вплинути і на зміну зовнішньополітичного курсу Священної Римської імперії. Адже Англія навіть після смерті Енгельберта не полишала надії на зближення з імперією. Такі ж позиції обстоював і Енгельбертів наступник на архієпископській кафедрі в Кельні – Генріх (фон Моленмарк). Всупереч сподіванням, за налагодження дружніх стосунків з Англією рагував і баварський герцог Людвиг I. Очевидно, в його оточенні і виникла ідея видати Анежку заміж за англійського короля Генріха III. До реалізації такого проекту активно долучився й Кельнський архієпископ Генріх. За задумом ініціаторів, цей шлюб мав символізувати дружбу Англії та імперії (не лише Чеського королівства), а також підсилити зв'язки Вітельсбахів із Вельфами⁴⁵.

Англійський король прихильно поставився до такої пропозиції. Зокрема 13 квітня 1227 р. Генріх III особисто написав листи герцогові Людвігові Баварському і юному німецькому королю, в яких дякував за нав'язані посередництвом Шпеєрського пробста Конрада контакти. Того ж таки дня Генріх III написав листа Кельнському архієпископові Генріхові, в якому висловлював подяку за пропозицію і наголошував, що за його порадою залюбки погоджується на заручини з донькою чеського короля (...*filia illustris regis Boemie...*) чи якоюсь іншою німецькою принцесою, яку б той йому порекомендував⁴⁶. Донькою чеського короля, мабуть, була багатостраждальна Анежка.

Відтак, 4 вересня 1227 р. Генріх III відрядив урочисте посольство в Німеччину, назустріч якому поспішали представники імперії. Вони зустріли послів англійського короля аж біля Антверпена. Згодом розпочалися перемовини безпосередньо з чеським королем. Дипломатичну місію між Прагою та Вестмінстером виконував граф Арнолд фон Гюцкесваген (*Arnoldo de Hückeswagen, Arnaldo de Hogensuag*), уповноважений Кельнського архієпископства. Англійська дипломатія намагалася скористатися відлученням Фрідріха II від церкви, аби знову підтримати близьких їй Вельфів. Опертям цієї інтриги стало Кельнське архієпископство. Як противагу Штауфенам, планувалося висунути на німецький трон Оттона Брауншвейзького, племінника колишнього імператора Оттона IV. Але Пршемисл Отакар I не забажав прилучатися до цього політичного маневрування. Шлюбний дипломат Арнолд фон Гюцкесваген осів у Празі, і весілля Анежки з Генріхом III так і не відбулося⁴⁷. На думку Ф. Дворніка, Пршемисл Отакар I «був надто занепокоєний можливим конфліктом з імператором, аби бути готовим довести справу з англійським королем до кінця»⁴⁸.

Невдовзі позиції баварського герцога Людвіга I в німецьких землях серйозно похитнулися. На Різдво 1228 р. король Генріх (VII) досяг повноліття і звинуватив свого опікуна в тому, що той шукає шляхи до порозуміння з папою, який тоді намагався знайти авторитетного лідера для організації виступу проти Штауфенів. Падіння баварського герцога Людвіга I позначилося і на становищі чеських Пршемисловичів. Адже той був у ворожих стосунках із Бабенбергами і активно боронив інтереси родичів своєї дружини Людмили, тобто Пршемисловичів⁴⁹.

Та попри підступні кроки з боку штауфенівського угруповання, Пршемисл Отакар I не приєднався до планів папської курії, хоча Григорій IX і надсилав йому, його дружині королеві Констанції і Празькому єпископові листи з цього приводу. Папа потребував союзників для боротьби з Фрідріхом II, який тоді

брав участь у хрестовому поході⁵⁰. Учений Ф. Дворнік вважає, що плани курії знову було зірвано завдяки відданості чехів імператорові та традиційній прихильності Пршемисловичів до Гогенштауфенів. При цьому вчений спирається на лист, що був написаний не раніше жовтня 1228 р. чи в 1229 р. герцогом Генріхом Лотаринзько-Брабантським і адресований англійському монархові Генріхові III. У ньому повідомляється про те, що чеський король поширював новини про героїчні вчинки Фрідріха II на Святій Землі та вдавав, що отримав від нього листа, де описувалися його подвиги. А це доводить, підсумовує Ф. Дворнік, що Пршемисл Отакар I не мав наміру змінити службу в імператора на якусь іншу⁵¹.

Подібні міркування дещо раніше висловив і В. Новотний. На думку вченого, Пршемисл Отакар I, за винятком нереалізованого шлюбу Анежки, не мав серйозних підстав для розриву стосунків з імператором. Крім того, В. Новотний також звернув увагу на лист Генріха Лотаринзько-Брабантського до англійського короля Генріха III, в якому згадано про позицію Пршемисла Отакара I щодо Штауфенів. При цьому вчений відзначає, що в листі, якого нібито отримав чеський король від Фрідріха II, останній повідомляв також про свої заручини з донькою єгипетського султана аль-Каміла, яку разом з 50 іншими представницями знаті було повернуто у християнство. Далі імператор інформував Пршемисла Отакара I про те, що султан повернув йому всі землі, заселені колись християнами⁵².

Успіхи Фрідріха II дійсно були вражаючими. Ще в червні 1228 р. імператор, на зло папі, з великим загоном відплив із Бриндізі в Сирію. Так розпочався Шостий хрестовий похід (1228–1229). Скориставшись війною Єгипту з Дамаском, у лютому 1229 р. Фрідріх II уклав у Яффі вигідний союзний договір із єгипетським султаном аль-Камілом і дамаським еміром. Відповідно до його умов, Єрусалим, Віфлеєм, Назарет і деякі інші палестинські міста на 10 років (з правом продовження терміну) переходили до імператора. За таку поступку Фрідріх II Штауфен зобов'язувався допомагати султанові аль-Камілу у боротьбі з його ворогами. Через місяць, 18 березня 1229 р., Фрідріх II увійшов у Єрусалим, і в храмі Гробу Господнього сам увінчав себе королівською короною (духівництво відмовилося коронувати правителя, відлученого від церкви). Однак уже 1 травня імператор залишив Святу Землю, позаяк папа та його прихильники організували наступ на Сицилійське королівство. Тож Фрідріх II поспішив боронити свої володіння. Військо Григорія IX було розбито, і 28 серпня 1230 р. при укладенні миру в Сан-Германо він зняв з Фрідріха II анафему⁵³.

Чеський король мав ще одну причину для того, аби не приєднуватися до папського угруповання: він не хотів ускладнювати початок самостійного правління свого сина Вацлава. Адже на той час Пршемислові Отакарові I було вже за шістьдесят і сили залишали його. У ці роки життя чеського короля було позначене двома терпкими втратами. Так, 18 лютого 1227 р. помер його другий син Владислав, який був моравським маркграфом. У червні 1228 р. відійшла за межу наймолодша зведена сестра короля Анежка, абатиса монастиря св. Їржі⁵⁴. Залишалось невлаштованим життя молодшої доньки Пршемисла Отакара I – Анежки.

Отже, Австрійський герцог Леопольд VI Бабенберг брав активну участь у перемовинах між імператором та папою, під час яких і помер 28 липня 1230 р. в Сан-Германо⁵⁵. Слід відзначити, що Леопольд VI Бабенберг був видатним державцем і вмів орієнтуватися у хитросплетіннях імперської політики. Під час конфліктів, що спалахували у Священній Римській імперії, він поводився досить розсудливо, прагнучи реалізувати передусім власні амбіції. Правління цього володаря можна назвати періодом розквіту Австрійського герцогства, що призвело до посилення його авторитету в Центральній Європі. Однак намагання Леопольда VI Бабенберга вплинути на династичну політику Штауфенів призвело до глибокої ворожнечі у відносинах із чеським королем Пршемислом Отакаром I. Конфлікт було зумовлено протидією Леопольда VI Бабенберга укладенню шлюбу між донькою чеського монарха Анежкою та сином німецького володаря Генріхом (VII). Того ж таки 1230 р., невдовзі після смерті Леопольда VI Бабенберга, помер і Пршемисл Отакар I. Після смерті Леопольда VI та Пршемисла Отакара I протистояння продовжилося за правління їхніх нащадків – чеського короля Вацлава I та австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга.

Примітки:

1. Ліхтей І. Визнання королівського статусу (звання і титулу) для чеського правителя (Грамоти 1158, 1204 і 1212 pp.). *Історичні студії: Проблеми давньої і середньовічної історії та етнології*. Випуск 1 / упорядкування І.М. Ліхтей. Ужгород, 2007. С.152–158; Vaníček V. *České království ve 13. Století. Dějiny země Koruny české. I. Od příchodu Slovanů do roku 1740* / napsal kolektiv autorů: Ivan Rada, Vratislav Vaníček, Petr Čornej, Ivana Čornejová. Čtvrté vydání. Praha, 1997. S.68–69.
2. Vaníček V. *Velké dějiny země Koruny České. Svazek II. 1197–1250*. Praha-Litomyšl, 2000. S. 123; Žemlička J. *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*. Praha, 2002. S.141–142.

3. Контлер А. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / пер. с англ. В.Т. Олейника. Москва, 2002. С.94–95; Шушарин В.П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.). *История Венгрии*. В трех томах. Т.1. Москва, 1971. С.127–129; Шушарин В.П. От полусоседлого союза мадярских племен к раннефеодальному королевству (с древнейших времен до середины XIII в.). *Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней*. Москва, 1991. С.28–29; Волощук М.М. Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 годах. *Вопросы истории*. 2005. № 12. С.97–106.
4. Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti. S.142; Žemlička J. Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali. Praha, 2005. S.113.
5. Митрофанов П.П. История Австрии с древнейших времен до 1792 г. Изд. 2-е. Москва, 2003. С.22; Пристер Е. Краткая история Австрии / сокращ. пер. с нем. Москва, 1952. С.18–19; Цюльнер Е. Історія Австрії / пер. з нім. Львів, 2001. С.71–72; Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика / пер. с нем. Москва, 2007. С.59–61; Кирилина Л.А., Пилько Н.С., Чуркина И.В. История Словении. Санкт-Петербург, 2011. С.35; Vaníček V. Babenberkové. *Kostlân A., Moravcová D., Vaníček V. Encyklopedie dějin Německa*. Praha, 2001. S.74; Wihoda M. Od pohraniční marky k říšskému vévodství (907–1278). *Dějiny Rakouska*. Praha, 2002. S.86–90.
6. Балакин В.Д. Фридрих Барбаросса. Москва, 2001. С.63.
7. Митрофанов П.П. История Австрии с древнейших времен до 1792 г.... С.22; Пристер Е. Краткая история Австрии... С.18–19; Цюльнер Е. Історія Австрії... С.71–72; Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика... С.59–61; Кирилина Л.А., Пилько Н.С., Чуркина И.В. История Словении... С.35; Vaníček V. Babenberkové... S.74; Wihoda M. Od pohraniční marky k říšskému vévodství (907–1278)... S.90–106.
8. Пристер Е. Краткая история Австрии... С.19.
9. Цюльнер Е. Історія Австрії... С.73; Воцелка К. История Австрии. Культура, общество, политика... С.61–62; Митрофанов П.П. История Австрии с древнейших времен до 1792 г.... С.22–23; Wihoda M. Od pohraniční marky k říšskému vévodství (907–1278)... S.108; Vaníček V. Babenberkové... С.74–75.
10. Цюльнер Е. Історія Австрії... С.73–74.
11. Там само. С.73.
12. Žemlička J. Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali... S.118.
13. Legenda svatě Anežky České. *Františkánské prameny II.* / zítal. aném. orig. přel. kol. překl. Bratislava, 1994. S.348–382.
14. Kalista Z. Blahoslavená Eliška Přemyslovna. *Královnny, kněžny a velké ženy české*. III. vydání. Praha, 1941. S.93; Kopiczková B. Eliška Přemyslovna: královna česká, 1292–1330. Vyd.2. Praha, 2008. S.100–103.
15. Legenda svatě Anežky České... S.352.

16. Dvoráčková-Malá D.Sv. Anežka Česká a její doba. *Posel z Budče*. 2011. Vol.28. P.1.
17. Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Praha, 1921. S.193.
18. Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253). Praha, 1928. S.551–552.
19. Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti... S.142; Žemlička J. Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali... S.208.
20. Polc J. Svěťice Anežka Přemyslovna. Vyd.2. Praha, 1989. S.14.
21. Soukupová H. Svatá Anežka Česká – Život a legenda. Praha, 2015. S.42.
22. Legenda svatě Anežky České... S.353; Soukupová H. Svatá Anežka Česká – Život a legenda... S.45–48; Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti... S.142.
23. Soukupová H. Svatá Anežka Česká – Život a legenda... S.48.
24. Legenda svatě Anežky České... S.353; Soukupová H. Svatá Anežka Česká – Život a legenda... S.48–51; Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti... S.142–143; Žemlička J. Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali... S.208.
25. Novotný V. České dějiny. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)... S.551.
26. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / пер. з англ. Київ, 2000. С.21.
27. Vaníček V. Velké dějiny zemí Koruny České. Svazek II. 1197–1250... S.111.
28. Soukupová H. Svatá Anežka Česká – Život a legenda... S.52. При цьому Гелена Соукупова покликається на дослідження: Votočková-Joachimová J. Anežka Přemyslovna. Praha: Českomoravský Kompas, 1940. 133 s.
29. Žemlička J. Přemysl Otakar I.: panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu. Praha: Svoboda, 1990. S.318; Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti... S.143; Žemlička J. Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali... S.118.
30. Polc J. Svěťice Anežka Přemyslovna... S.21–23.
31. Soukupová H. Svatá Anežka Česká – Život a legenda... S.52–57.
32. Вис Э.В. Фридрих II Гогенштауфен / пер. с нем. Москва, 2005. С.100–101, 110–113, 365; Глогер Б. Император, Бог и дьявол. Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде / пер. с нем. Санкт-Петербург, 2003. С.76–79; Лампрехт К. История германского народа. Томъ второй. Части III и IV. Москва, 1895. С.193–194; Колесницкий Н.Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. Москва, 1977. С.165; Грегорвиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия). Москва, 2008. С.818–819.
33. Вис Э.В. Фридрих II Гогенштауфен... С.113; Глогер Б. Император, Бог и дьявол. Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде... С.117–118; Лампрехт К. История германского народа. Томъ второй. Части III и IV... С.197.

34. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації... С.21; Novotný V. *České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*... S.559–560; Vaníček V. *Velké dějiny země Koruny České. Svazek II. 1197–1250*... S.124.
35. Žemlička J. *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*... S.143; Žemlička J. *Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali*... S.118.
36. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації... С.21–22; Лампрехт К. *История германского народа. Томъ второй. Части III и IV*... С.199; Novotný V. *České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*... S.563–566; Vaníček V. *Velké dějiny země Koruny České. Svazek II. 1197–1250*... S.124.
37. *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomus II. Inde Ab A. 1198. usque ad A. 1230. Pragae, MCMXII (1912). Num. 280. P.274*; Novotný V. *České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*... S.566; Vaníček V. *Velké dějiny země Koruny České. Svazek II. 1197–1250*... S.124.
38. *Continuatio Mellicensis a. 1124–1564. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus IX. Hannoverae, MDCCCLI [1851]. P.507*; Novotný V. *České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*... S.562–566; Vaníček V. *Velké dějiny země Koruny České. Svazek II. 1197–1250*... S.124; Antonín R. *České země za posledních Přemyslovců. I. díl (1192–1253). Cestou proměny společnosti k vrcholně středověké monarchii*... S.228–229.
39. Novotný V. *České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*... S.571–572.
40. *Chronica regia Coloniensis. Cont. IV. Hannoverae, 1880. P.255–256; Annales Marbacens es qui dicuntur. (Cronica Hohenburgensis cum continuatione et additamentis Nesburgensibus). Hannoverae et Lipsiae, 1907. P.90*; Лампрехт К. *История германского народа. Томъ второй. Части III и IV*... С.199.
41. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації... С.22.
42. Колесницкий Н.Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность... С. 166; Заборов М.А. *Крестоносцы на Востоке. Москва, 1980. С. 268–273*.
43. Вис Э.В. *Фридрих II Гогенштауфен*... С. 141–142; Колесницкий Н.Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность... С.166.
44. Вис Э.В. *Фридрих II Гогенштауфен*... С. 152–159, 367; Глоггер Б. *Император, Бог и дьявол. Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде*... С.89–90; Колесницкий Н.Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. С.166; Лампрехт К. *История германского народа. Томъ второй. Части III и IV*... С.194; Заборов М.А. *Крестоносцы на Востоке*... С.273–274.
45. Novotný V. *České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*... S.576–577; Vaníček V.

- Velké dějiny zemí Koruny České. Svazek II. 1197–1250... S.125; Antonín R. České země za posledních Přemyslovců. I. díl (1192–1253). Cestou proměny společnosti k vrcholně středověké monarchii. Praha, 2012. S.230.
46. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomus II. Inde Ab A. 1198. usque ad A. 1230. Pragaе, MCMXII (1912). Num. 296. P.295–296; Novotný V. České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)... S.577.
47. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomus II. Inde Ab A. 1198. usque ad A. 1230 / Edidit Gustavus Friedrich. Pragaе, MCMXII (1912). Num.318. P.313–314; Novotný V. České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)... S.577; Vaníček V. Velké dějiny zemí Koruny České. Svazek II. 1197–1250... S.125.
48. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації... С.22.
49. Глогер Б. Император, Бог и дьявол. Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде... С.129; Žemlička J. Přemysl Otakar I.: panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu... S.318.
50. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. Tomus II. Inde Ab A. 1198. usque ad A. 1230 / Edidit Gustavus Friedrich. Pragaе, MCMXII (1912). Num. 317, 328. P.313, 335; Novotný V. České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)... S.585–586; Žemlička J. Přemysl Otakar I.: panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu. S.320–321; Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti... S.144–145.
51. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації... С.22, 32.
52. Novotný V. České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)... S.587.
53. Вис Э.В. Фридрих II Гогенштауфен... С.162–186; Глогер Б. Император, Бог и дьявол. Фридрих II Гогенштауфен в истории и легенде... С.90–92; Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке... С.274–275; Колесницкий Н.Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность... С.167–168.
54. Novotný V. České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)... S.577–579; Žemlička J. Přemysl Otakar I.: panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu... S.323; Žemlička J. Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti... S.145.
55. Chronica regia Coloniensis. Cont. IV... P.262; Continuatio Mellicensis a. 1124–1564... P.507; Annales Marbacenses qui dicuntur. (Cronica Hohenburgensis cum continuation et additamentis Nesburgensibus)... P.94; Цюльнер Е. Історія Австрії... С.74; Novotný V. České dějiny. Dílu I. část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)... S.590; Wihoda M. Od pohraniční marky k říšskému vévodství (907–1278)... S.109.

References:

1. Annales Marbacens es qui dicuntur. (Cronica Hohenburgensis cum continuatione et additamentis Nesburgensibus) (1907). Hannoverae et Lipsiae. [in Latin].
2. Antonín R. (2012). České země za posledních Přemyslovců. I. díl (1192–1253). Cestou proměny společnosti k vrcholně středověké monarchii. Praha [in Czech].
3. Balakin V.D. (2001). Fridrih Barbarossa. Moskva [in Russian].
4. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae (1912). Tomus II. Inde Ab A. 1198. usque ad A. 1230. Pragae, 296 [in Latin].
5. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae (1912). Tomus II. Inde Ab A. 1198. usque ad A. 1230 / Edidit Gustavus Friedrich. Pragae, 318 [in Latin].
6. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae (1912). Tomus II. Inde Ab A. 1198. usque ad A. 1230 / Edidit Gustavus Friedrich. Pragae, 317, 328 [in Latin].
7. Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae. (1912) Tomus II. Inde Ab A. 1198. usque ad A. 1230. Pragae, MCMXII, 280 [in Latin].
8. Continuatio Mellicensis a.1124–1564. (1851) *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, IX, Hannoverae [in Latin].
9. Dvoráková-Malá D. (2011) Sv. Anežka Česká a její doba. *Posel z Budče*, 28, 1 [in Czech].
10. Dvorník F. (2000). Sloviany v yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii / per. z anhl. Kyiv [in Ukrainian].
11. Gloger B. (2003). Imperator, Bog i d'yavol. Fridrih II Gogenshtaufen v istorii i legende / per. s nem. Sankt-Peterburg [in Russian].
12. Gregorovius F. (2008) Istoriya goroda Rima v Srednie veka (ot V do XVI stoletiya). Moskva [in Russian].
13. Kalista Z. (1941). Blahoslovená Eliška Přemyslovna. *Královny, kněžny a velké ženy české*. III. vydání. Praha [in Czech].
14. Kirilina L.A., Pil'ko N.S., Churkina I.V. (2011) Istoriya Slovenii. Sankt-Peterburg [in Russian].
15. Kolesnickij N.F. (1977). «Svyashchennaya Rimskaya imperiya»: prityazaniya i dejstvitel'nost'. Moskva [in Russian].
16. Kontler L. (2002). Istoriya Vengrii. Tsyacheletie v centre Evropy / per. s angl. V.T. Olejnika. Moskva [in Russian].
17. Kopiczková B. (2008). Eliška Přemyslovna: královna česká, 1292–1330. Vyd. 2. Praha [in Czech].
18. Lampreht K. (1895). Istoriya germanskago naroda. Tom vtoroj. Chasti III i IV. Moskva [in Russian].
19. Legenda svatě Anežky České (1994). *Františkánské prameny II.* / zital. aněm. orig. přel. kol. překl. Bratislava [in Czech].
20. Likhtei I. (2007). Vyznannia korolivskoho statusu (zvan'nia i tytulu) dlia cheskoho pravytelia (Hramoty 1158, 1204 i 1212 rr.). Istorychni studii: Problemy davnoi i serednovichnoi istorii ta etnologii, 1, 152–158 [in Ukrainian].
21. Mitrofanov P.P. (2003). Istoriya Avstrii s drevnejshih vremen do 1792 g. Izd. 2-e. Moskva [in Russian].

22. Novotný V. (1928). *České dějiny*. Dílu I. Část III. Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253). Praha [in Czech].
23. Palacký F. (1921). *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Praha [in Czech].
24. Polc J. (1989). *Svěťice Anežka Přemyslovna*. Vyd.2. Praha [in Czech].
25. Prister E. (1952) *Kratkaya istoriya Avstrii / sokrashch. per. s nem.* Moskva [in Russian]
26. Shusharin V.P. (1971). Skladyvanie i oformlenie feodal'nyh ot-noshenij. Rannefeodal'naya monarhiya (XI – seredina XIII vv.). *Istoriya Vengrii*. V trekh tomah. T.I. Moskva [in Russian].
27. Shusharin V.P. (1991). Ot poluosedlogo soyuza mad'yarskih plemen k rannefeodal'nomu korolevstvu (s drevnejshih vremen do serediny VIII v.). *Kratkaya istoriya Vengrii. S drevnejshih vremen do nashih dnei*. Moskva [in Russian].
28. Soukupová H. (2015). *Svatá Anežka Česká – Život a legenda*. Praha [in Czech].
29. Tsolner E. (2001). *Istoriia Avstrii / per. z nim.* Lviv [in Ukrainian].
30. Vaníček V. (2000). *Velké dějiny zemí Koruny České*. Svazek II. 1197–1250. Praha-Litomyšl [in Czech].
31. Vaníček V. (2001). Babenberkové. *Kostlán A., Moravcová D., Vaníček V. Encyklopedie dějin Německa*. Praha [in Czech].
32. Vaníček V. (1997). *České království ve 13. Století. Dějiny zemí Koruny české. I. Od příchodu Slovanů do roku 1740 / napsal kolektiv autorů: Ivan Rada, Vratislav Vaníček, Petr Čornej, Ivana Čornejová*. Čtvrté vydání. Praha [in Czech].
33. Vis E.V. (2005). *Fridrih II Gogenshtaufen / per. s nem.* Moskva [in Russian].
34. Vocelka K. (2007). *Istoriya Avstrii. Kul'tura, obshchestvo, politika / per. s nem.* Moskva [in Russian].
35. Voloshchuk M.M. (2005). *Vengerskoe prisutstvie v Galicii v 1214–1219 godah. Voprosy istorii*, 12, 97–106 [in Russian].
36. Wihoda M. (2002). *Od pohraniční marky k říšskému vévodství (907–1278). Dějiny Rakouska*. Praha [in Czech].
37. Zaborov M.A. (1980) *Krestonoscy na Vostoke*. Moskva [in Russian].
38. Žemlička J. (1990). *Přemysl Otakar I.: panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu*. Praha: Svoboda [in Czech].
39. Žemlička J. (2002). *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*. Praha [in Czech].
40. Žemlička J. (2005). *Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali*. Praha [in Czech].
41. *Chronica regia Coloniensis*. (1880). Cont. IV. Hannoverae [in Latin].

Отримано: 12.08.2022

Леонтій Войтович

док. іст. наук, проф.
Львівський національний університет імені Івана Франка
завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики
79000, Львів, вул. Університетська, 1
e-mail: lev67420@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9191-6537

ВИРОБНИЦТВО І ОБРОБКА ЗАЛІЗА У ГАЛИЦЬКІЙ І ВОЛИНСЬКІЙ ЗЕМЛЯХ У ІХ—XIV СТОЛІТТЯХ

Проблема розвитку ремесла на Русі, зокрема його рівня і наявності власного виробництва в технологічно складних галузях, а також цехової організації, залишається дискусійною і недостатньо дослідженою. Зрозуміло, що для стабільного функціонування суспільства у ІХ—XIV ст. одним з найбільш важливих завдань було забезпечення його власними або імпортними залізними виробами. Тому більшість дослідників погоджуються, що однією з найважливіших професій були домники (майстри з плавлення сталі та виготовлення криці і штаб, з яких вироблялися мечі та інші вироби, перш за все знаряддя праці, інструменти, цвяхи, а також дріт, який йшов на виготовлення кольчуг). З технологічних причин виплавка сталі із залізної руди була недоступною, тому використовувалася болотна руда, покладами якої була особливо багата Галицька, а також Волинська землі, що зумовило потужний розвиток виплавки сталі та залізообробного виробництва саме на цих теренах. Археологічні матеріали дають підстави стверджувати про експорт болотної руди з верхньодністровських родовищ ще у докиївський період. Досліджені цілі металургійні комплекси X ст., зокрема в Рудниках, рівень технології виробництва яких випереджав київське майже на століття. Розробки родовищ і майстерні домників розташовувалися ближче до самих покладів, а також місця виробництва деревного вугілля та флюсу, і були вузько спеціалізованими впродовж століть. Їх чисельність підтверджують топонімічні матеріали, а також археологічні дослідження, які в цій царині, на жаль, залишаються вибірковими. Деякі з цих виробництв продовжували існувати до кінця першої чверті XIX ст. У статті розглядаються також проблеми виробництва мечів і загадки мечів харалужних.

Ключові слова: виробництво і обробка заліза, болотна руда, деревне вугілля, флюс, криця, штаба, мечі харалужні.

Leontiy Voitovych

dr. hab. of historical sciences, professor
leader of Department of history of Middle ages and Bizantine
Ivan Franko Lviv national university
79000, Lviv, Universytetska street, 1,
e-mail: lev67420@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9191-6537

**PRODUCTION AND PROCESSING OF IRON IN HALYCH
AND VOLYN' LANDS IN 9–14 CENTURIES**

Problem of development of handicraft onto Rus, in particular his level and presence of own production in technologically difficult industries, and also workshop organization, remains debatable and investigational not enough. The most essential tasks for stable functioning of society in IX–XIVth centuries was providing by its own or imported ironmongery. Therefore, most researchers consent that one of major professions there were domniks (masters for melting steel and making of krycs and staffs, which were used as material for production swords and other wares, foremost tools, instruments, nails, and also wire for making chain mails). Due to technological reasons, steel smelting from iron ore was not available, therefore bog ore was used. Its deposits were particularly rich in the Galician and Volhynian lands, which led to the powerful development of steel smelting and ironworking production in these areas. Archaeological materials ground to assert about the export of bog ore from overhead Dnister deposits in the pre-Kyiv period. The whole metallurgical complexes of Xth century have been studied, in particular in Rudniki. Their level of production technology passed ahead Kyiv almost on a century. Active mines and workshops of domniks were situated closer to the deposits and also places of production of charcoal and gumboil, and were narrowly specialized during centuries. Their quantity is confirmed by toponymy materials, and also archaeological researches, which unfortunately remain selective in this area. Some of these productions continued to exist until the end of the first quarter of the XIXth century. The problems of production of swords and riddle of swords of haralug are examined also in the article.

Key words: production and treatment of iron, bog ore, charcoal, gumboil, krycs, staffs, swords of haralug.

Для стабільного функціонування суспільства у IX–XIV ст. одним з найбільш важливих завдань було забезпечення його власними або імпортними залізними виробами. Тому більшість дослідників погоджуються, що одними з найважливіших професій були професії, пов'язані з виробництвом і обробкою заліза, зокрема домників (майстрів з плавлення сталі та виготовлення криці і штаб, з яких вироблялися інші вироби).

Однак проблема виробництва на Русі товарів різного призначення досі залишається маргінальною і малодослідженою. Іван Забелін (1820–1908)¹, Михайло Михайлов (1827–1891)², Людвіг Плошинський³, Василь Лешков (1810–1881)⁴, Микола Ричков⁵, Микола Степанов⁶ та Микола Арістов (1834–1882)⁷ ді-

йшли висновку щодо низького рівня ремесла на Русі, відсутність власного виробництва у технологічно складних галузях і цехової організації. Цей висновок ще більш підкріпили своїми працями Іван Дитятін (1847–1892)⁸, Володимир Завітневич (1853–1927)⁹, Олександр Спіцин (1858–1931)¹⁰ (вважаючи всі викопні вироби із заліза переважно візантійським імпортом), Володимир Лабунський¹¹, Митрофан Довнар-Запольський (1867–1934)¹² та Петро Лященко (1876–1955)¹³.

Одиноко пролунала гіпотеза Михайла Кулішера (1847–1919) на користь існування цехів на Русі¹⁴, а також слабкі спроби Володимира Гессена (1868–1920)¹⁵, молодого Артемія Арциховського (1902–1978)¹⁶ та Олександра Гущина (1902–1950)¹⁷ спростувати загальноприйняті висновки. Цікаво, що найбільший з тогочасних славістів Любор Нідерле (1865–1944) не погоджувався з подібними думками, а на підставі наявних матеріалів переконливо відстоював європейський рівень східнослов'янського ремесла¹⁸.

Знакова монографія Бориса Рибакова (1908–2001)¹⁹, чи не найкраща праця з усього доробку відомого російського дослідника, дещо спростувала ці погляди. Разом з наступними дослідженнями Михайла Тіхомирова (1893–1965)²⁰ та Бориса Колчина (1914–1984)²¹, а з новіших праць – Світлани Чистової²² та Олексія Трачука²³, дещо змінилися погляди на ремесло часів Русі, зокрема, пов'язане з обробкою заліза, але дискусія ще далека від завершення.

При цьому розвиток цих досліджень певною мірою оминув терени Галицької і Волинської земель, для яких ці проблеми надалі залишаються маргінальними, накопичуючись переважно у археологічних звітах, які зрідка потрапляють до рук істориків.

Сьогодні можна стверджувати, що уже з X ст. містичі займалися переважно ремеслом і торгівлею, а обробка землі, садівництво, огородництво та рибальство слугувало додатковим засобом забезпечення життєдіяльності. Ремесло відділилося від сільського господарства і міські ремісники стали професіоналами, поступово цілком витісняючи сільське ремесло. Сільські ремісники, працюючи в невеликому діапазоні замовників, мушили поєднувати ремесло з обробкою землі, поступаючись при цьому в рівні кваліфікації. Тому за виключенням ковалів, чия кваліфікація підтримувалася постійним попитом на відповідні замовлення, сільські ремісники поступово звільняли ринок для більш кваліфікованих виробів міського ремесла.

Б. Рибаків виділяв ще одну групу ремісників – вотчинних ремісників. Останні, виконуючи гарантовані замовлення кня-

жих і боярських дворів, забезпечували потреби останніх, а також працювали для експорту (купецьких операцій своїх панів). Дослідник вважав цих ремісників залежними від власників вотчин (рабами або кріпаками, що було даниною канонізованих тоді поглядів Бориса Грекова щодо існування кріпацтва на Русі). Разом з тим висока віра у 12 гривень за життя княжого ремісника, рівна вірі за туна, швидше свідчить про рядовичів, тобто ремісників, які уклали спеціальну угоду-ряд з князем чи боярським двором. Велика кількість ремісничих виробів з княжими тамгами свідчить про вигоду існування таких майстерень і для княжої скарбниці. Схоже, що це була спроба організації ремесла на зразок константинопольського. Відповідно потребує корекції і теза того ж Б. Рибаківа щодо становища власне міських ремісників, які, на його думку, перебували випадковими заробітками, не маючи постійної клієнтури і, будучи сильно залежними від ринку та перекупників, що змушувало їх поєднувати 2-3 суміжні ремесла, підтримували своє становище рільництвом та іншими підсобними промыслами²⁴. З цим висновком не можна погодитися. Вже з середини XII ст. головним виробником був міський ремісник. В окремих містах, подібно до міст Західної Європи, міські ремісники окремих професій вийшли на вищий рівень, забезпечуючи своїми виробами не тільки найближчу округу, а й цілі регіони та землі: «Не торгівля і навіть не сільське господарство, а розвиток ремесла, частково зв'язаний з обробкою місцевого шиферу, зробив Овруч (Вручій) відносно великою міською точкою вже наприкінці X ст.»²⁵. Взагалі міста виникали там, де «виділяються ремісники і купці, створюється міська округа, яка тягнеться до свого центру»²⁶. Ринок існував в кожному місті²⁷ і навіть сільські ремісники везли свої вироби на міські ринки²⁸. Намагання за прикладом Константинополя монополізувати торговельний обмін між землями і взяти в свої руки найбільш вигідну міжнародну торгівлю призводило до того, що князі намагалися встановити контроль над міськими торгами, що закінчувалося міськими заворушеннями. На міських торгах княжі, боярські, а також бюргерські (купців-гуртовиків) представники скуповувати товари і вироби, на які був великий попит і потім вивозили їх в інші землі або краї. Пряслиця з червоного овруцького шиферу знаходять в Ростові, Рязані та околицях Перемишля.

За Б. Рибаківим в домонгольській Русі було 64 ремісничі спеціальності, які дослідник умовно об'єднав в 11 груп за основним матеріалом, з яким працювали відповідні ремісники²⁹. Крім цього, за межами кваліфікаційних груп залишилися ще

пекарі, кухарі, візники, плотогони, скоморохи, гусяри, гінці, зодчі та лікарі³⁰. М. Тихомиров звернув увагу ще на кілька професій, які існували на Русі і засвідчені археологічними матеріалами: ковалі-сковородники³¹, олов'яники (оловодмеці)³², відбілювачі тканин (найбільш чисельна група фарбувальників тканин)³³, майстри з виготовлення тонких тканин, майстри з виготовлення шапок-клобуків і гаманців (клобутчики), шапкарі і панчішники³⁴, майстри з облогової техніки і металевих машин (порочники)³⁵, а також ціла група майстрів з переробки харчових продуктів – різники, пирожники, квасники³⁶ і солеварі³⁷.

Деяких з пропозицій М.Тихомирова викликають заперечення. Навряд чи справедливо розділяти сріблярію та ковалів по сріблу, а лодейників з «корабельчии» та «судовик» (хоча можна припустити, що «корабельчии» – це кормильщики-стернові, професійні шкіпери). Окремо слід виділити ремесло рибалок, не раз згаданих в джерелах (у Володимирі на Клязьмі знайдено грузило з тамгою князя Юрія Володимировича Довгорукого³⁸). Була спеціальність майстрів із соління риби (рибосоли), професійних мисливців, які заготовляли м'ясо (м'ясники з в'ялення та копчення м'яса) і хутра, медовари і пивовари та, нарешті, знамениті бродники, які складали артілі з обслуговування бродів, волоків та переправ. Серед двірцевих ремісників були сольніки, псарі та конюхи.

У доповненому вигляді класифікація Б. Рибаківа виглядає наступним чином (103 професії, об'єднані умовно у 16 груп):

I група (майстри з обробки чорних металів): 1) домники (майстри з виплавлення сталі); 2) ковалі по залізу (майстри з виготовлення штаб); 3) ковалі по залізу широкого профілю; 4) цвяхарі (майстри з виробництва цвяхів); 5) замкарі (майстри з виробництва замків); 6) ковалі-сковородники.

II група (майстри з обробки кольорових металів): 7) ковалі-мідники; 8) ковалі-волючильники мідного, срібного та золотого дроту; 9) олов'яники (оловодмеці); 10) котлярі; 11) ливарники хрестів-складень; 12) ливарники імітаційних прикрас.

III група (зброярі): 13. кольчужники і волючильники сталеного дроту; 14) бронники; 15) шоломники; 16) ковалі-зброярі і майстри з виготовлення стрі; 17) лучники; 18) тутьники (майстри з виготовлення –сагайдаків); 19) щитники; 20) городники (майстри міських укріплень – городнів); 21) порочні майстри (майстри з виготовлення металевих артилерій); 22) мечники.

IV група (ювеліри): 23) срібляники (майстри по сріблу); 24) золотарі; 25) майстри тиснених колтів; 26) майстри по черні, філіграні і зерні; 27) майстри виємчатої емалі; 28) майстри перегородчатої емалі.

V група (будівельники): 29) зодчі; 30) огородники-палісадники; 31) каменярі; 32) покрівельники; 33) різьбярі по каменю; 34) мостники; 35) теслі-будівельники; 36) плінфотворці (цеглярі); 37) майстри фрескового розпису; 38) майстри поливних плиток і писанок; 39) майстри мозаїк; 40) майстри дрібної кам'яної різьби.

VI група (майстри з деревообробки): 41) теслі (древодели); 42) столяри (меблевики); 43) токарі; 44) бочкарі (бондарі); 45) різьбярі по дереву; 46) лодейники.

VII група (майстри з обробки каменю і твердих матеріалів): 47) жерносіки; 48) гранувальники; 49) майстри з виготовлення пряслиць.

VIII група (майстри з обробки шкіри): 50) кожемяки; 51) усмошевці; 52) пергаментники; 53) сап'янщики; 54) шевці; 55) ідлярі; 56) кушніри; 57) шорники.

IX група (майстри з виготовлення і обробки тканин): 58) ткачі; 59) опонники; 60) ручошники (майстри з виробництва тонких тканин); 61) набивники тканин; 62) відбілювачі полотна; 63) фарбувальники; 64) кравці; 65) клобутчики; 66) шапкарі; 67) панчішники.

X група (майстри з обробки керамічних матеріалів): 68) гончарі; 69) корчажники; 70) майстри з виготовлення іграшок.

XI група (майстри з виготовлення і обробки скла): 71) склодуви; 72) склобраслетники і майстри бус.

XII група (майстри з виготовлення книг та ікон): 73) писці (переписувачі книг); 74) золотописці; 75) мініатюристи; 76) переплітники і палітурники; 77) іконники.

XIII група (майстри з обробки кісті): 78) різьбярі по кісті; 79) гребінники.

XIV група (майстри з переробки харчових продуктів): 80) пекарі; 81) різники; 82) пирожники; 83) квасники; 84) солевари; 85) рибалки і рибосоли; 86) мисливці (стрільці); 87) медовари-бортники; 88) пивовари; 89) масленники.

XV група (двірцеві ремісники): 90) кухарі; 91) конюхи; 92) псарі; 93) сокільники; 94) качкарі («утятники»).

XVI група (різні інші професії): 95) візники; 96) плотогони; 97) скоморохи; 98) гусярі; 99) лікарі; 100) бродники; 101) гінці; 102) кормишки («корабельчии»); 103) толковини (товмачі, глувачі, перекладачі).

В цей перелік не включені представники двірцевих професій, пов'язаних з роботою прислуги, які не потребували спеціального навчання і підготовки (постельничі і т.д.), підручні професії в купецьких караванах, а також могильщики³⁹.

Кількість спеціальностей постійно зростала в міру ускладнення технології виробництва і технічного прогресу. Так, у найстарішій судовій книзі Львівського магістрату за 1382–1388 рр. згадуються ремісники таких професій як каретник, цирюльник, маляр, ливарник дзвонів, лабезник, поясник та аж 10 майстрів-слюсарів⁴⁰. До кінця XV ст. кількість спеціальностей зросло до 133⁴¹.

У післямонгольський період відбулися різкі зміни в розвитку ремесел, особливо в західних і південно-західних регіонах. Князі Галицько-Волинської держави, запрошуючи іноземців, головним чином німецьких, колоністів, разом з цим розпочали запровадження магдебурзького права у містах з формуванням цехової організації, початки якої, схоже, сягають ще попереднього періоду. Холмський єпископ Іоанн, описуючи наплив майстрів до Холму в середині XIII ст., безперечно, вже був обізнаний з цеховим устроєм («видивъ же кнѣзь Данило аґко Бѣу поспѣвающую мѣстоу томоу нача призывати . приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь . инозѣычники . и Лахы идахоу днѣ и оуноты . и мастерѣ всацїи бѣжахоу ис Татарь . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузницѣ . желѣзоу и моди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша дворы . шкрѣть краѣ поле села»⁴²). Ці «и оуноты . и мастерѣ всацїи» вже були організовані в цехи. У 1425 р. у Львові зафіксовано 10 ремісничих цехів⁴³. До кінця XV ст. в містах у нинішніх українських та білоруських землях цеховий устрій вже став панівним⁴⁴.

Свого часу М. Арістов та інші дослідники, вважаючи всіх майстрів зброярів іноземцями, а зброю – імпортною, виходили перш за все з відсутності свідчень про мечі власного виробництва. Температура плавлення заліза (1539°C) до XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотну або озерну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, дістаючи губчатий злиток – крицю, котра крім сталі містила спечені шлаки, яких позбувалися тривалим куванням. Виготовлені таким чином заготовки – штаби, йшли на мечі та іншу зброю. Але в Центрально-Східній Європі не було болотної руди, придатної для виробництва мечів (за винятком району с. Харалуг на Волині, нині у Корецькому р-ні Рівненської обл., де виготовлялися згадані у «Слові о полку Ігоревім» мечі харалужні⁴⁵). Була проблема з такою рудою і в Скандинавії та на Рейні, звідки походять мечі, знайдені в Центрально-Східній Європі. Однак тут навчилися, як показують сучасні експерименти, спеціальної технології, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мініміза-

ції недоліків першого. Ковальським способом готували штаби з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був виготовлений з кількох загартованих менших прутків чи шматків дроту, поміщених між прутками чи дротом з негартованої сталі. Гартування, внаслідок якого виходила основа клинка з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійна частина меча з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, здійснювалася багаторазовим нагріванням у вогні на деревному вугіллі. Один кінець прутків зварювався ковальським способом, а другий поміщався в лещата. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом всі компоненти. Прутки на кожному боці слугували для заповнення спіральних пустот, які утворювалися при скручуванні. Два такі скручені прутки могли бути приварені до сторін третього, щоби утворити центральну частину леза, в той же час як ще один пруток загартованої сталі приварювався вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожную сторону і закручувався навколо неї там, де мав бути ріжучий край. Після цього напильниками клинкові надавалася потрібна форма, а потім, у більшості випадків, здійснювалася гартування і відпуск. Гартування відбувалося шляхом швидкого охолодження в воді або маслі, що робило метал твердим і крихким (ламким). Відпуск здійснювався нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за кольором металу, після чого йому давали можливість поступово охолонути. Це зменшувало внутрішнє напруження і ламкість, зумовлену гартуванням, і робило клинок гнучким. Леза після цього звично точили на спеціальних точильних каменях і полірували⁴⁶.

Болотна руда з Центрально-Східної Європи в основному непридатна для виготовлення мечів, тому більшість знайдених екземплярів імпорتنі: рейнського чи скандинавського походження. Місцеві майстри, поодинокі свідчення про яких все-таки збереглися, використовували, напевно, імпорتنі штаби⁴⁷. Саме тому і автор «Слова о полку Ігоревім» звернув увагу на харалужні мечі, які мала волинська дружина Романа Мстиславича. В околицях с. Харалуг та сусідніх сіл Залізниця і Коловерть залягають значні поклади болотної руди з вмістом заліза 20–30 відсотків. Криця, знайдена в Харалугі, відрізняється від інших. Донецький металург В. Святящук, який тривалий час займається цими дослідженнями, впевнений, що у процесі термообробки харалужна сталь набувала ударної в'язкості з достатньою твердістю. Такі клинки не кришилися і мало тупилися. Сприяли цьому незначні домішки ванадію⁴⁸.

Напевно «харалужні мечі» волинян мали свою специфіку, зрозумілу професіоналам, що автор «Слова...» вважав за необхідне підкреслити. В цьому ж контексті «залізні папорзи під шеломи латинськими» – ще одна специфічна деталь (дослідники пропонують читати «папорзи» як «паворзи» – зав'язки з ремінців, укріплені залізними пластинами, які лежали поверх кольчуги на відміну від руських шоломів, у яких зав'язки були з шовкових шнурочків і знаходилися під кольчугою⁴⁹). «Шоломи латинські», як і «мечі харалужні» характерні переважно (якщо не виключно) для волинського війська. Перші потрапляли сюди як трофеї при зіткненнях з польськими чи німецькими дружинами, другі були продуктом місцевого виробництва з криці майстерень Харалуга під Корцем (яка чи не єдина на теренах Русі придатна для виготовлення мечів). Зрозуміло, що звернути на це увагу міг тільки сучасник-автор, добре знайомий з військовою справою. Жоден фальсифікатор з XVIII ст., тим більше чернець, ніде не міг про це довідатися.

Загадка «мечів харалужних» дискутується давно⁵⁰. Слово «харалуг» виводять від тюркського чи татарського «хара-лик», перекладаючи як «візерунчата сталь, булат»⁵¹. Якщо ця версія правильна, то харалужні мечі, як і інші булатні клинки, кувалися з штабу різносортової сталі зі спеціальною технологією гартування та відпуску. І, звичайно, в складі покладів болотної руди біля с. Харалуг були якісь незначні домішки ванадію, які робили заточені клинки більш стійкими до крихкості.

Противники автентичності «Слова...» вхопилися за версію тюркського чи татарського походження терміну «харалуг». Це дозволяло стверджувати, що подібні мечі могли потрапити на Русь лише у післямонгольський період. Олександр Зимін вважав, що «харалуг» – слово чагатайського походження, тобто відноситься до монгольського часу, а єдиний мусульманський меч, знайдений на території Русі, датується XIV ст.⁵². Спираючись на думку Бориса Колчина, він зазначав «...Чи відома східна зброя в домонгольській Русі? Такої зброї ми не знаємо... наприкінці XII століття поет навряд чи міг назвати мечі харалужними, так як все оточуюче його військо було озброєне мечами, виготовленими за іншою технологією – європейською»⁵³. Зі спогадів Володимира Короленка Зимін довідався про існування села Харалуг біля Рівного і відшукав першу згадку про нього в документі з 1574 р., що переконало його, що назва села – сліди перебування там татар, які в часи Вітовта в значній кількості приймалися ним на службу і надіялися невеликими земельними володіннями⁵⁴. Належність татарських родин до шляхти і доволі довге дотримання мусульманства (деякі зберегли його

досі) полегшує відповідні пошуки. Родини ординського походження розселялися переважно в районі Тракаю в Литві та в Білорусі, де досі простежуються сліди їх перебування. Нічого подібного в колишньому Корецькому князівстві не було. Серед місцевої шляхти не було жодної родини ординського походження. Лише князі Глинські, які були нащадками Мамає, та пов'язані з ними родини мали володіння в українських землях, але на Лівобережжі. Жодних підстав для твердження, що Харалуг був заснований ординцями, немає.

Ознайомившись зі статтею М. Савки та Я. Тимчишина про можливість виробництва харалужних мечів в с. Харалуг, Зимін назвав її фантастичною, зіславшись на виважені заперечення Миколи Котляра⁵⁵. І, справді, версія щодо походження назви «харалуг» від коренів «харь» – «рибак» та «луг» – сумнівна. Але сумнівними є й версії тюркського чи чагатайського походження цієї назви. Сергій Гедеонов, наприклад, виводив це слово від «корлязи» (як калька з carolingi), небезпідставно стверджуючи, що мечі у слов'ян були переважно франкського походження. Останнє підтверджено як каталогом Анатолія Кірпічнікова так і недавніми дослідженнями польських археологів, які проводили спектральний аналіз знайдених зразків. Гіпотезу С. Гедеонова підтримав Марк Шефтель, знайшовши лексичну аналогію з древньовірхньонімецьким car(a)l-ung/ing – каролінги. До цієї ж думки схилився і К.Г. Мендес⁵⁶. Здзіслав Штибер відніс термін «харалуг» до польського дієслова charleżec – «красти, брати здобич»⁵⁷. Не бракує і інших версій походження цього терміну: санскритський kharalanghvana – «разючий гостротою, виблискуючий гостротою» (Микита Мещерський, Олексій Бурикін); композит зі слов'янських коренів (В. Німчук); композит із тюркських («кара» – «чорний») та слов'янських («лужний, лутований, лужений») у значенні «покритий чорно, воронений, закалений, стальний» (Дмитро Дубенський, Дмитро Кулинич)⁵⁸. Всі етимології нетюркського походження назви «Харалуг» залишаються дискусійними, як і тюрко-чагатайські версії, які базуються на різних варіантах навколо «кара» – «чорний», але жоден з них не зафіксований в яких-небудь текстах⁵⁹. І всі ці версії ніяк не прив'язані до болотної руди і криці поблизу с. Харалуг, про які не міг знати ніхто наприкінці XVIII століття.

Думка щодо запозичення терміну «харалужний» із «Задонщини» виглядає наївною. Її автор зовсім не розумів значення цього терміну, що вже само по собі вказує на його запозичення. Що таке «берези харалужные» або «трещать копія харалужныя»? Само собою розуміється, що тріщати може тіль-

ки древко списа, а назва всього списа сталевим чи булатним неправомірна⁶⁰. Зброярський центр у Харалузї не був великим і немає підстав стверджувати, що його продукція потрапляла за межі Волині. Слава про «мечі харалужні» (а не списи, вістря якого кувалося із звичайної сталі) могла зберегтися до 1380 р., коли у Куликовській битві брала участь волинська дружина князя Дмитра Корятовича Боброк-Волинського. Якщо ж би термін «харалуг» чи «харалужний» означав взагалі зброю ординського походження, то він неминуче б зустрічався у інших пам'ятках. Автор «Задонщини» на відміну від автора «Слова...», не розуміючи до кінця значення терміну «харалужний», міг запозичити його тільки зі «Слова...», так як іншої подібної пам'ятки просто не існує⁶¹.

Не менш складним виробом зброярів була кольчуга, сплетена з 35–50 тис. кілець діаметром 6–12 мм, виготовлених з протягнутого сталюого дроту (одне кільце, зварене ковальським способом, з'єднувало чотири кільця на заклепках), як правило мала довжину 60–70 см, ширину в поясі близько 50 см, короткі рукави довжиною близько 25 см, і важила 5,5–6,5 кг⁶². Походження кольчуги – проблема складна і запутана. Версія стосовно асирійського чи іранського походження дискусійна⁶³. Так само дискусійною залишається, атрибутована як римська знахідка, кольчуга з розкопок Торсбергер-Мора, яка зберігається в музеї Кіля⁶⁴. Майже всі відомі західноєвропейські кольчуги, які виготовлені до середини XII ст., були зроблені з круглих або квадратних сталюих пластинок, які находили одна на одну, або ж з нашитих бляшок. У Швеції перша кольчуга з плетених кілець знайдена в могилі, яку датують V ст.⁶⁵. Їх рідкісні знахідки в могилах вікінгів⁶⁶ можна пояснити дороговизною цього обладунку і можливістю його використання впродовж довшого часу. Залишається дискусійною проблема появи кольчуги з плетених кілець у хозарів та інших народів Поволжя і Північного Кавказу у VIII–IX ст.: чи це був незалежний винахід або ж вдосконалення раніше знайденого в Азії обладунку чи запозичення від вікінгів, проникнення яких до цього регіону могло бути і більш раннім. На Русь цей обладунок, безперечно, принесли вікінги.

Меч і кольчуга були значним прогресом у розвитку військової справи на Русі, а разом з тим їх виробництво поряд з іншими факторами висувало на чільне місце у ремісничому середовищі чорну металургію. Галицька земля в цьому плані виділялася як багатою сировинною базою, так і давніми традиціями, які сягали докиївського періоду. Дослідники звернули увагу, що скарби арабських дірхемів кінця IX – початку X ст.,

які знаходять у Молдові (Редукемень у Румунській Молдові, Екімауци, Алчедар), схоже, мають верхньодністровське походження⁶⁷. І надходили вони в цей регіон, яким оволоділи прийшли тиверці⁶⁸, дністровським шляхом⁶⁹ не як платіжний засіб, а як сировина для виробництва срібних прикрас разом з болотною рудою з верхньодністровських покладів⁷⁰. Одне з найбільших родовищ болотної руди знаходиться у верхній течії р. Дністер. Воно тягнеться вздовж ріки, займаючи район в кілька десятків квадратних кілометрів. Там знаходиться гігантський металургійний комплекс першої половини Х ст., знищений під час походу князя Володимира Святославича у 992 р. Його залишки зруйновані озерами рибокомбінату біля с. Рудники поблизу м. Миколаєва (тепер Стрийського р-ну Львівської обл.). Поклади болотної руди тут розроблялися у VIII–Х ст., причому технологія виплавки заліза в цьому регіоні випереджала київську⁷¹. Поряд знаходиться Стольсько – городище Х ст. (площа в межах валів і ровів близько 200 га), теж зруйноване у 992 р. Археологічні дослідження, які охопили в різних місцях менше 0,5 % території городища, продемонстрували, що городищу передувало гніздо поселень VII–IX ст.⁷².

Саме с. Рудники вперше згадане під 1435 р.⁷³, але виплавка сталі тут, схоже, продовжувалася весь період існування Галицького та Галицько-Волинського князівств, хоча і в менших обсягах. В урочищі Чорна Гора на північно-західній околиці теперішнього села Рудників, на високому мисі, який подекуди піднімається до 30 м над навколишніми луками і болотами, виявлені сліди поселення Княжої доби⁷⁴. На північній околиці сусідніх Раделичів в урочищі Пастівники знайдено сліди плавлення заліза та залізообробної майстерні XI–XIII ст.⁷⁵. Недалеко, за 3 км на південний схід від Раделичів на південному березі оз. Жибасова поблизу Дністра виявлено іншу залізообробну майстерню цього ж періоду⁷⁶.

Далі вниз по течії Дністра від Рудників знаходяться Надітичі (перша згадка про село датована 1412 р.⁷⁷), де розробка родовища болотної руди тривала до середини XIX ст. Руда звідси перевозилася до «димарки» у с. Демні поблизу Миколаєва, яка продукувала залізо у штабах, обручі для бочок, лемеші для плугів, серпи та коси, цвяхи та чавунні пічки. Болотну руду копали також біля Верина. Так як болотні руди містять іноді до 80 % порожньої породи, то доводилося їх збагачувати, тобто промивати, сушити, а іноді випалювати. Заготівлю дров і виготовлення деревного вугілля провадили у столецьких лісах. Згідно інвентаря сіл Надітичі, Верин, Стільсько, Ілів і Воля Велика піддані мусили добувати руду,

заготовляти дрова та шляхом спалення без доступу повітря отримувати деревне вугілля (укладені дрова покривали шаром гілок, моху і соломи, а зверху засипали шаром землі, гази відводили через димові отвори)⁷⁸ і довозити все це до Демні. Кожен підданий з Надітич, Верина, Стільська, Ілова, Великої і Малої Волі та Демні мав відпрацювати в рахунок шарварків 10 днів на копанні руди та 2 дні на ремонті кузні⁷⁹. За роботу понад інвентар платили гроші. У 1738 р. власник М.Й. Жевуський звільнив підданих цих сіл від сплати мит за проїзд через мости та греблі при транспортуванні сировини та матеріалів до Демні⁸⁰. Для зниження температури плавлення сторонніх компонентів і їх видалення з розплавленого заліза при виготовленні криці застосовувалися флюси, яким був перш за все перепалений на вапно вапняк, поклади якого теж були в околицях Демні в достатній кількості.

На виробництві заліза працювали наймані майстри. У 1765 р. було всього 17 майстрів⁸¹. У 1809–1811 рр. у Демні працювало 36 майстрів, 7 челядники, 7 учнів та 4 помічники. Всього за рік «димарка» давала близько 2500 центнерів залізних виробів (польський центнер був рівним 64,8 кг)⁸². Платили за центнер заліза у штабах 18 золотих або 5 талерів (1769 р.). Вироби із заліза коштували дорожче. Періодично все залізне виробництво здавалося в оренду за досить значні суми: у 1740–1742 рр. – за 10 тис. золотих, 1745 р. – за 9 тис., 1763 р. – за 15 тис., 1778 р. – за 15124 золотих і т.д.⁸³. Судячи з кошторису затрат на ремонт, привід основних механізмів був водяним⁸⁴. Було заборонено продаж заліза чужим купцям у Роздолі, Ходорові, Дроздовичах та Княгиничах, а тільки – у Демні⁸⁵. Димарка у Демні припинила існування у 1830 р., коли вона вже належала Скарбкам. Ще якийсь час працювала кузня, куди завозили штаби із Сколе. Роздільські майстри до початку XIX ст. використовували дем'янські залізні штаби для виготовлення обручів для бочок під пиво та залізних скоб і цвяхів для кораблів.

Правобережжя Дністра аж до впадіння р. Стрий заповнене саїдами добування болотної руди та виплавляння заліза, зокрема, топонімами з назвами демня⁸⁶ (Дем'янка Лісна і Дем'янка Наддністрянська). В центрі цього масиву лежить давнє місто Руда, вперше згадане під 1394 р.⁸⁷ (тепер у Стрийському р-ні Львівської обл.).

Добування болотної руди і виплавка сталі та заготовка штаб охоплювали дністровський регіон аж до середньої течії і початку Пониззя. Сюди відносяться с. Рудники під Звенигородом, давнє містечко Руда на Гнилій Липі (тепер село біля Підгороддя Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.),

р. Руда під теперішнім Тернополем і Руда в Кам'янець-Подільському р-ні (як Нова Руда під 1422 р.).

Розробка болотної руди велася і в басейні Сяну, зокрема у Руді (тепер Немирівської селищної ради Яворівського р-ну) на р. Рибній, притоці Завадки, правої притоки Сяну. Поблизу знаходилося місто Вороблячин (про яке нагадує урочище Замчисько), згадане під 1409 р. На р. Блех, притоці Завадки знаходилася Руда Кохановська (під такою назвою згадана у 1644 р.), поруч – Руда Краковецька⁸⁸, ще одні Рудники – під Мостиськами. Місту Рудки, вперше згаданому під 1472 р. (у XIV ст. хутір Рудки біля с. Бенькова Вишня), можливо, теж передували розробки болотної руди. Весь заболочений південний край колишнього Рудківського повіту заповнений рудуватими глинами, а вода має підвищений вміст заліза⁸⁹. У костелі м. Рудки, який збудував у 1728–1741 рр. чашник Жидачівський Міхал Урбанський, був чудотворний візантійський образ Матері Божої, вивезений з с. Желізниця, знищеного у 1612 р. під час татарського нападу⁹⁰.

Десятки назв сіл, хуторів, річок і потоків такі як Руда⁹¹, Рудавка⁹², Рудка⁹³, Рудки⁹⁴, Рудниця⁹⁵, Рудники⁹⁶, Рудно⁹⁷, Рудня⁹⁸, а також Кузня чи Кузніца⁹⁹, Доменка чи Демня свідчать про наявність тут болотної руди, а у більшості випадків і виплавки сталі та її обробки, які тривали подекуди до початку XIX ст. і сліди яких частково збереглися (як у Демні Нижній і Демні Вишній над Опором поблизу Сколе)¹⁰⁰.

На Волині у басейні Західного Бугу: Руда Колтівська (тепер у складі Опакської сільради Золочівського р-ну Львівської обл.), розташована біля витоків Західного Бугу; Руда (тепер у складі Підлипської сільради Золочівського р-ну), розташована на р. Злочівка, притоці Західного Бугу; Руда (тепер у складі Туринської сільради Жовківського р-ну), розташована на р. Свиня, притоці р. Рати, ближче до витоків якої знаходиться с. Шабельня, вперше згадане під 1478 р., назва якого, схоже, вказує на наявність там зброярського виробництва; Руда Крехівська на р. Млинівці, притоці Рати; Руда Лісна (нині Лавриків) над р. Угриною, притоки Білої, притоки Рати з присілками Ковалі та Смолюхи, назви яких теж пов'язані з чорною металургією; р. Рудна (у місті Буську); Руда Сілецька біля Добротвора над Бугом; Руданці (тепер у складі Старого Яричева, вперше згаданого під 1370 р.) на р. Яричівці, лівій притоці р. Полтви; Рудка (тепер у складі Борятинської сільради) на р. Броді, лівій притоці Західного Бугу (вперше згадана у 1495 р.).

В басейні Стиру: Руда Брідська (тепер у складі с. Тур'я Бродівського р-ну Львівської обл.¹⁰¹) та ріки Руденка і Рудка (Радехівський р-н Львівської обл.) і т.д.

Отже, Галицька та Волинська землі мали значну сировинну базу для розвитку чорної металургії, експорт залізних штабів звідси почався ще в докиївський період. Саме ж виробництво та його центри досліджені лише фрагментарно і потребують значно глибших та систематичніших пошуків (десятки згаданих географічних назв ще чекають на просте обстеження). Схоже, що саме ця галузь, поряд з добуванням солі, і стала одним з головних факторів піднесення Галицької землі у XII–XIV століттях.

Примітки:

1. Забелин И.Е. О металлическом производстве в России до конца XVII в. *Записки Российского Археологического Об-ва*. Т.5. Санкт-Петербург, 1853. С.1–136.
2. Михайлов М.М. История состояния городских обывателей в России с самых древних времен до настоящего времени. Москва, 1849. С.23–121.
3. Плошинский Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. Санкт-Петербург: типография Э. Веймера, 1852. 286 с.
4. Лешков В.Н. Очерк древних русских законов о ремесленной и заводской промышленности. *Москвитянин*. 1852. Кн.12. С.1–44.
5. Рычков Н. О цехах в России и Западной Европе. *Русский вестник*. Т.47. Москва, 1863. С.789–822.
6. Степанов Н. Сравнительно-исторический очерк организации ремесленной промышленности в России и западноевропейских государствах. Киев: Университетская типография, 1864. 164 с.
7. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. Санкт-Петербург, 1866. 323 с. [Біла Церква, 2010].
8. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Т.1. Санкт-Петербург: Типография М.М. Меркульева, 1875. 508 с.
9. Завитневич В. К вопросу о культурном влиянии Византии на быт русских славян курганного периода. *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* Т.1. Москва, 1905. С.105–109.
10. Спицын А.А. Торговые пути Киевской Руси. *Сборник: Сергею Федоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели*. Санкт-Петербург, 1911. С.235–254.
11. Лабунский В. Промыслы и торговля в древней Руси: (Образование Русского государства). Москва: т-во И.Д. Сытина, 1911. 47 с.
12. Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства. Москва, 1911. 363 с.
13. Лященко П. История народного хозяйства СССР. Москва, 1939. С.98.
14. Кулишер М. Цехи у нас и в Европе. *Русская мысль*. 1887. № 11, 12; *Його ж.* История русской торговли и промышленности. Челябинск: Социум, 2003. 557+IX с.

15. Гессен В.А. К истории ремесленного труда в Древней Руси (X–XV вв.). *Архив истории труда в России*. Кн.4, 5, 8. Петроград, 1922–1923.
16. Арциховский А.В. Археологические данные о возникновении феодализма в Суздальской и Смоленской землях. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. 1934. № 11–12. С.35–60.
17. Гуцин А.С. Памятники художественного ремесла древней Руси X–XIII вв. Ленинград: Гос. соц. экон изд-во, 1936. 115 с.
18. Niderle L. *Slovanské starožitnosti. Život slovani*. Т.3. Oddíl zaměstnani remesla. Praha, 1923. S.204–342.
19. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. Москва: Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
20. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва: Госполитиздат, 1956. С.70–90.
21. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып.32. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 269 с.; Його ж. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (продукция, технология). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып.65. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С.7–117; Його ж. Хронология новгородских древностей. *Советская археология*. 1959. № 2. С.92–112; Його ж. Новгородские древности. Резное дерево. *Свод археологических источников*. Вып. E1–55. Москва: Изд-во АН СССР, 1971. 62 с.
22. Чистова С.М. Городское ремесленное производство в исторической концепции Древней Руси. *Омский научный вестник*. 2008. № 6 (74). С.35–38.
23. Трачук О.В. Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V–X ст.). Переяслав-Хмельницький, 2017. 308 с.
24. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси... С.505–506.
25. Тихомиров М.Н. Древнерусские города... С.63.
26. Там же. С.58.
27. Там же. С.96.
28. Там же. С.99.
29. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси... С.508–509.
30. Там же. С.509.
31. Тихомиров М.Н. Древнерусские города... С.72.
32. Там же. С.89.
33. Там же. С.88.
34. Там же. С.82–83.
35. Там же. С.89.
36. Там же. С.90.
37. Там же. С.91.
38. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси... С.495.
39. Войтович Л. Ремесло і торгівля на Русі. *Аристов Н. Промышленность Древней Руси*. Біла Церква, 2010. С.IX–XII.
40. Войтович Л. Цехове та позацехове ремесло. *Історія Львова*. Т.1. 1256–1772. Львів, 2006. С.160.

41. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1985. С.216–217.
42. Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т.2. Москва, 2001. Стб.843.
43. Капраль М. Заснування та організація цехів. *Історія Львова*. Т.1. 1256–1772. Львів, 2006. С.158.
44. Войтович Л. Міста та міська обрядовість. *Історія української культури*. Т.2. Київ, 2001. С.160–171.
45. Савка М.Т., Тимчишин Я.Д. До історії виробництва «мечів харалужних». *Український історичний журнал*. 1965. № 10. С.123–125; Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип.2. Львів, 2007. С.74–79.
46. Норманн А.В.Б. Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов. Москва: 2008. С.28–29.
47. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.1. Мечи и сабли. Москва–Ленинград: Наука, 1966. 159 с.; Його ж. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Ленинград: Наука, 1976. С.23–27.
48. Святяшук В. Где ковались мечи харалужные? *Вечерний Донецк*. 1992. № 130–134, 136–139, 146; Дмитриевский А. Вначале были мечи харалужные. *Донецкий кряж*. 2005. № 1777 (6 марта); Войтович Л. Знову про дискусію з приводу автентичності «Слова о полку Ігоревім» та стосовно його авторів. *Записки НТШ*. Т.256. Львів, 2008. С.32–49.
49. Лотман Ю.М. О слове «папорзи» в «Слове о полку Игореве». *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. Т.14. 1958. С.39–40.
50. Арендт В. В. К вопросу о «мечах харалужных» «Слова о полку Игореве». *Сборник статей к 40-летию ученой деятельности академика А.С. Орлова*. Ленинград, 1934. С.338–341; Архангельский Л. О мечях харалужных. *Калашиников*. 2003. № 1.
51. Корш Ф.Е. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» (Заметки к исследованиям П.М. Мелиоранского). *Известия Отделения Русского Языка и Словестности*. Т.7. Кн.4. 1903. С.47–54; Мелиоранский П.М. Вторая статья о турецких элементах в языке «Слова о полку Игореве» (Ответ Ф.Е. Коршу). *Там само*. Т.10. Кн.2. 1905. С.84–88; Ржига В.Ф. Восток в «Слове о полку Игореве». *Слово о полку Игореве*. Сборник статей под ред. И.Г. Клобуковского и В.Д. Кузьминой. Москва, 1947. С.182; Меңчєс К. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Ленинград, 1979. С.156–157; Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». Москва 1985. С.99–172; Його ж. «Слово о полку Игореве» и древние тюрки Восточной Европы (IX–XII вв.). *Rocznik Orientalistyczny*. Т.48. № 2. 1994. Р.51–75.
52. Зимин А.А. Слово о полку Игореве. Санкт-Петербург, 2006. С.258.
53. Там же. С.259.
54. Там же.
55. Котляр М.Ф. Сумнівна гіпотеза. *Український історичний журнал*. 1965. № 11. С.160.

56. Творогов О.В. Харалуг. *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*. В 5 т. Т.5. Санкт-Петербург, 1995. С.176–178.
57. Stiber Z. Vieux-russe харалужный, cachoube charleżny. *Lingua videt. Commentationes slavicae in honorem V.Kiparsky*. Helsinki, 1965. P.130–131.
58. Творогов О.В. Харалуг... С.178.
59. Там же. С.176–177.
60. Там же. С.176.
61. Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність «Слова о полку Ігоревім». *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип.6. Київ, 2006. С.595–605; Його ж. Знову про дискусію з приводу автентичності «Слова о полку Ігореве». «Слово о полку Ігореве» та його доба. Галич, 2007. С.17–33; Його ж. «Келійний літописець» Дмитра Туптала та «Слово о полку Ігоревім». *Львівська медієвістика*. Вип.1. Дмитро Туптало у світлі українського бароко. Львів, 2007. С.187–197; Його ж. Знову про дискусію з приводу автентичності «Слова о полку Ігоревім» та стосовно його авторів. *Записки НТШ*. Т.256. Львів, 2008. С.32–49; Його ж. Кілька зауваг до нової дискусії навколо «Слова о полку Ігоревім». *Фортеця. Збірник заповідника «Густань»*: на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С.40–56; Його ж. [Рец.] Чернов Андрей. *Хроніки изначного времени. «Слово о полку Ігореве» и его окрестности*. Санкт-Петербург, 2006. 480 с., 58 илл. *Записки НТШ*. Т.260. Кн.2. Львів, 2010. С.463–467; Його ж. Нова дискусія з приводу автентичності «Слова о полку Ігоревім». «Слово о полку Ігоревім» як пам'ятка української літератури (до 820-річчя написання твору). Львів–Дрогобич, 2011. С.52–71; Його ж. К дискусії о подлинности «Слова о полку Ігореве» и его авторах. *Rossica Antiqua*. № 1(3). Санкт-Петербург, 2011. С.43–59.
62. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Ленинград, 1971. С.13.
63. Post P. Orientalische Einflüsse auf die europäische Panzerung des Mittelalters. *Zeitschrift für historische und Kostümkunde*. N.F. Bd.2. H.9. Berlin, 1928. S.239.
64. Бехайм В. *Энциклопедия оружия*. Санкт-Петербург, 1995. С.104.
65. Mestorf J. Die vaterländischen Alterthümer Schleswig-Holsteins. Ansprache an unsere Landsleute. Hamburg, 1877. 32 s.
66. Thordeman B. *Armour from the battle of Wisby 1361*. Vol.1. Stockholm, 1939. S.284; Grieg S. *Gjermundbufunnet*. *Norske Oldfunn*. 8. Oslo, 1947. S.48–51; Arne T.J. Die Warägerfrage und die Sowjet-russische Forschung. AA. Vol.23. København, 1952. S.147.
67. Рабинович Р.А. Диржемы на территории Молдовы: культурно-исторический контекст. *Stratum plus*. № 6. *Время денег*. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 1999. С.262–274.
68. Там же. С.271–272.
69. Новикова Е.Ю. О серьгах «екимауцкого типа». *Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ)* [Труды Гос. ист. муз. зя. Вып.74]. Москва, 1990. С.107–117.

70. Рафалович И. А. Славяне VI–IX веков в Молдавии. Кишинев, 1972. С.178.
71. Цигилик В. Раскопки в с. Рудники. *Археологические открытия 1980 г.* Москва, 1981. С.318–319; Його ж. Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть нашої ери. *Миколаївщина*. Т.1. Львів, 1998. С.39–48; Войтович Л. Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс на території України. *Ковтало Б., Сколоздра Р., Яцишин С. Рудники. Історико-краєзнавчий нарис*. Львів, 2005. С.3–5.
72. Корчинский О.М. Городище-гигант в Предгорье Украинских Карпат. *Труды V Международного конгресса славянских археологов*. Т.3. Вып.1. Москва, 1987. С.111–116; Филипчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н.е. Стільсько та його округа. *Миколаївщина*. Т.1. Львів, 1998. С.80–104; Його ж. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. С.182–184, 220–254, 274–277.
73. Akta grodzkie i ziemskie. T.3. Lwów, 1873. S.107.
74. Мацкевой Л., Козак В. Старожитності Дрогобицького передгір'я. Львів–Дрогобич, 2010. С.108.
75. Там само. С.106.
76. Конопля В.М. Исследования в Северо-Восточном Прикарпатье. *Археологические открытия 1983 г.* Москва, 1985. С.294.
77. Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. Ks.10–11. Warszawa, 1982. S.241.
78. Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). Львів, 2014. С.151–152.
79. Гошко Ю.Г. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. Київ, 1991. С.101.
80. ЦДІА України у Львові. Ф.181. Оп.2. Спр.1066. Арк.13.
81. ЦДІА України у Львові. Ф.181. Оп.2. Спр.230. Арк.110.
82. Карпинець І. Галицькі залізні гуті та їх продукція в рр. 1772–1848. *Записки НТШ*. Т.154. С.151–152.
83. ЦДІА України у Львові. Ф.181. Оп.2. Спр.1528. Арк.2–58.
84. ЦДІА України у Львові. Ф.181. Оп.2. Спр.230. Арк.100.
85. Гошко Ю.Г. Промисли і торгівля... С.100.
86. Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамати XIV – першої половини XV ст. *Записки НТШ*. Т.233. Львів, 1997. С.333–359.
87. Грамоти XIV ст. / упор. М.М. Пешак. Київ, 1974. С.64.
88. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.9. Ed. F. Sulimirski, W.Walewski. Warszawa, 1888. S.893–894.
89. Ibidem. S.915–919.
90. Kamiński M. Wiadomość o cudownym obrazie Matki Boskiej w Rudkach. Lwów, 1879. S.34–39.
91. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.9... S.888–900.

92. Ibidem. S.905–914.
93. Ibidem. S.920–927.
94. Ibidem. S.919–920.
95. Ibidem. S.930–933.
96. Ibidem. S.935.
97. Ibidem. S.939–941.
98. Ibidem. S.928–930.
99. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.5. Ed. F. Sulimirski, W. Walewski. Warszawa, 1884. S.11–13.
100. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.1. Ed. F. Sulimirski, W. Walewski. Warszawa, 1880. S.952–958.
101. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.9... S.893.

References:

1. Akta grodzkie i ziemskie (1873). T.3. Lwów [in Latin].
2. Arcyhowskij A.W. (1934). Arheologicheskie dannye o wozniknowenii feodalizma w Suzdalskoj i Smolenskoj zemliach. *Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestw*, 11–12, 35–60 [in Russian].
3. Arhangel'skij L. (2003). O mechah haraluzhnyh. *Kalasznikow*, 1 [in Russian].
4. Arendt V.V. (1934). K woprosu o «mechah haraluzhnyh» «Słowa o polku Ihorewe». *Sbornik statej k 40-letiju uchenoj dejatel'nosti akademika A.S. Orłowa*. Leningrad, 338–341 [in Russian].
5. Aristow N. (1866). Promyslenost' DREWNEJ RUSI. Sankt-Peterburg: 1866 [Bila Cerkwa: 2010] [in Russian].
6. Arne T.J. (1952). Die Warägerfrage und die Sowjetrussische Forschung. AA. Vol.23. København, 147 [in German].
7. Baskakow N.A. (1985). Tjurkskaja leksika w «Słowe o polku Ihorewe». Moskwa, 99–172 [in Russian].
8. Baskakow N.A. (1994). «Słowo o polku Ihorewe» i drevnie tjurki Wostocnoej Europy (IX–XII vv.). *Rocznik Orientalistyczny*. T.48, 2, 51–75 [in Russian].
9. Behajm V. (1995). Encyklopedia oruzhia. Sankt-Peterburg [in Russian].
10. Chystowa S.M. (2008). Gorodskoe remeslennoe proizwodstwo w istoricheskoj koncepcii DREWNEJ RUSI. *Omskij nauchnyj westnik*, 6 (74), 35–38 [in Russian].
11. Cyhylyk W. (1981). Raskopki w s. Rudniki. *Arheologicheskie otkrytija. 1980 g.* Moskwa, 318–319 [in Russian].
12. Cyhylyk W. (1998). Zalizodobuwnyj centr w s. Rudnyky na Prykarpatti na rubezhi I ta II tysjachelit' naszoi ery. *Mykolaiiwshchyna*. T.1. Lviv, 39–48 [in Ukrainian].
13. Ditiatin I.I. (1875). Ustrojstwo i uprawlenie gorodow Rosii. T.1. Sankt-Peterburg: Tipografia M.M. Merkulewa [in Russian].
14. Dmitriewskij A. (2005). Wnachale byli mechi haraluzhnye. *Doneckij kriazh*, 1777 (6 marta) [in Russian].
15. Downar-Zapolskij M.W. (1911). Istoria ruskogo narodnogo hoziajstwa. Moskwa [in Russian].

16. Fylypchuk M. (1998). Slowianski poselenja Ukrainського Prykarpattia u druhij polowyni I tysjacholitja n. e. Stilsko ta jogo okruga. *Mykolaiushchyna*. T.1. Lviv, 80–104 [in Ukrainian].
17. Fylypchuk M. (2012). Slowianski poselenja VIII–X st. w Ukrainському Prykarpatti. Lviv, 182–184; 220–254, 274–277 [in Ukrainian].
18. Grieg S. (1947). Gjermundbufunnet. *Norske Oldfunn*. 8. Oslo, 48–51 [in German].
19. Hessen W.A. (1922–1923). K istorii remeslenogo truda w DREWNEJ Rusi (X–XV vv.). *Arhiw istorii truda w Rosii*. Kn.4, 5, 8. Petrograd [in Russian].
20. Hramoty XIV st. (1974). Upor. M.M. Peshchak. Kyiv [in Ukrainian].
21. Hoszko Ju.H. (1991). Promysly i torhiwlia w Ukrainських Karpatah XV–XIX st. Kyiv [in Ukrainian].
22. Hushchyn A. S. (1936). Pamiatniki hudozhestwennogo remesla dREWNEJ Rusi X–XIII vv. Leningrad: Gos. soc. ekon. Izdat-wo [in Russian].
23. Ipatiewskaja letopis' (2001). *Polnoe sobranie ruskih letopisej*. T.2. Moskwa [in Russian].
24. Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. (1982). Ks.10–11. Warszawa [in Latin].
25. Kamiński M. (1879). Wiadomość o cudownym obrazie Matki Boskiej w Rudkach. Lwów, 34–39 [in Polish].
26. Kapral' M. (2006). Zasnuwania ta organizacia cehiw. *Istoria L'wowa*. T.1. 1256–1772. Lviv, 157–161 [in Ukrainian].
27. Karpync' I. (1937). Halyc'ki zalizni huty ta ih produkcia w rr. 1772–1848. *Zapyski NTSHa*, 154, 151–156 [in Ukrainian].
28. Kirpichnikow A.N. (1966). DREWNERUSKOE oruzhie. Wyp.1. Mechi i sabli. Moskwa–Leningrad: Nauka [in Russian].
29. Kirpichnikow A.N. (1971). DREWNERUSKOE oruzhie. Wyp.3. Dospoh, kompleks boewyh sredstw IX–XIII vv. Leningrad [in Russian].
30. Kirpichnikow A.N. (1976). Woennoe delo na Rusi w XIII–XV vv. Leningrad, 23–27 [in Russian].
31. Kolchin B.A. (1953). Chernaja metalurgia i metaloobrabotka w DREWNEJ Rusi (domongolskij period). *Materialy i issledowania po arheologii SSSR*. Wyp.32. Moskwa: Izd-wo AN SSSR [in Russian].
32. Kolchin B.A. (1959). Zhelezoobrabatwajushchee remeslo Nowgoroda Welikogo (produkcia, tehnologia). *Materialy i issledowania po arheologii SSSR*. Wyp. 65. Moskwa: Izd-wo AN SSSR, 7–117. [in Russian].
33. Kolchin B. A. (1959). Hronologia nowgorodskih dREWnostej. *Sowetskaja arheologia*, 2, 92–112 [in Russian].
34. Kolchin B. A. (1971). Nowgorodskie dREWnosti. Rezneoe derewo. *Swod arheologicheskikh istochnikow*. Wyp. E1–55. Moskwa: Izd-wo AN SSSR [in Russian].
35. Konoplia W.M. (1985). Issledowania w Sewero-Wostochnom Prikarpattje. *Arheologicheskie otkrytia 1983 h*. Moskwa, 294 [in Russian].

36. Korchynskij O.M. (1987). Horodyshche-gigant w Predgorie Ukrain-skich Karpat. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa slawianskoj arheologii*. T.3. Wyp.1. Moskwa, 111–116 [in Russian].
37. Korsz F.E. (1903). Tureckie elementy w jazyke «Słowa o polku Igorewe» (Zametki k issledowanijam P.M. Melioranskoj). *Izwestia Otdelenia Ruskogo Jazyka i Slowestnosti*, 7, 4, 47–54 [in Russian].
38. Kotliar M.F. (1965). Sumniwna hipoteza. *Ukrainskij istorychnyj zhurnal*, 11, 156–162 [in Ukrainian].
39. Kulischer M. (1887). Cehy u nas i w Europe. *Ruskaja mysl'*, 11, 12 [in Russian].
40. Kulischer M. (2003). Istoria ruskoj trgovli i promyszlennosti Cheliabinsk: Socium [in Russian].
41. Kupchynskij O. (1997). Zabuti ta newidomi staroukrainski hra-moty XIV – perszoi polowyny XV st. *Zapyski NTSh*, 233, Lviv, 333–359 [in Ukrainian].
42. Labunskij W. Promysly i torhowlia w drewniej Rusi: (Obrazowanie Ruskogo gosudarstwa). Moskwa: t-wo I.D. Sytina 1911. 47 s. [in Russian].
43. Leszkow W.N. (1852). Ocherk drewnih ruskih zakonow o remeslen-noj i zawodskoj promyszlennosti. *Moskwitianin*, 12, 1–44 [in Russian].
44. Lotman Ju.M. (1958). O slowe «paporzi» w «Słowe o polku Igorewe». *Trudy Otdela Drewneruskoy Literatury*, 14, 39–40 [in Russian].
45. Liaszenko P. (1939). Istoria narodnogo hoziajstwa SSSR. Moskwa [in Russian].
46. Mackewoj L., Kozak W. (2010). Starozhytnosti Drohobyckoho peredhiria. Lviv–Drohobych, 106–108 [in Ukrainian].
47. Melioranskij P.M. (1905). Wtoraja statia o tureckih elementah w ja-zyke «Słowa o polku Igorewe» (Otwet F.E.Korszu). *Izwestia Otdelenia Russkogo Jazyka i Slowestnosti*. T.10. Kn.2, 84–88 [in Russian].
48. Menches K. (1979). Wostochnye elementy w «Słowe o polku Igo-rewe». Leningrad, 156–157 [in Russian].
49. Mestorf J. (1877). Die vaterländischen Alterthümer Schleswig-Holsteins. Ansprache an unsere Landsleute. Hamburg [in German].
50. Mihajlow M.M. (1849). Istoria sostojanija horodskih obywatelej w Rosii s samyh drewnih wremen do nastojashchego wremeni. Moskwa, 23–121 [in Russian].
51. Niderle L. (1923). Slovanské starožitnosti. Život slovani. T.3. Oddil zamestnani remesla. Praha, 204–342 [in Czech].
52. Normann A.V.B. (2008). Srednevekowyj voin. Vooruzhenie wremen Karla Velikogo i Krestowych pohodov. Moskwa, 28–29 [in Russian].
53. Novikova E.J. (1990). «O ser'gakh ekimaucko tipa». Problemy arheologii Evrazii (po materialam GIM) [Trudy Gos. ist. muzeya. Vyp.74]. Moskwa, 107–117 [in Russian].
54. Ploszynskij L.O. (1852). Horodskoje ili srednee sostojanie ruskogo naroda w ego istoricheskom razwitii ot nachala Rusi do nowejsze-go wremeni. Sankt-Peterburg: tupografia E. Vejmera [in Russian].
55. Post P. (1928). Orientalische Einflüsse auf die europäische Panzerung des Mittelalters. *Zeitschrift für historische und Kostümkunde*. N.F. Bd.2. H.9. Berlin, 239 [in German].

56. Rabinowich R.A. (1999). Dirhemy na teritorii Moldowy: kulturno-istoricheskij kontekst. *Stratum plus. № 6. Vremya deneg*. Sankt-Peterburg–Kiszinew–Odessa, 262–274 [in Russian].
57. Rafalowich I.A. (1972). Slawianie VI–IX wekow w Moldawii. Kiszinew [in Russian].
58. Rybakow B.A. (1948). Remeslo DREWnej Rusi. Moskwa: Izd-wo AN SSSR [in Russian].
59. Rychkow N. (1863). O cegah w Rosii i Zapadnoj Europe. *Ruskij westnik*. T.47. Moskwa, 789–822 [in Russian].
60. Rzhiga W.F. (1947). Wostok w «Słowe o polku Iгореwe». *Słowo o polku Igerewe*. Sbornik statej pod red. I.H. Klobukowskogo i W.D. Kuzminoj. Moskwa, 176–185 [in Russian].
61. Sawka M.T., Tymchyszyn J.D. (1965). Do istorii wyrobnyctwa «mechiw haraluzhnych». *Ukrainskij istorychnyj zhurnal*, 10, 123–125 [in Ukrainian].
62. Sas P.M. (1985). Feodalnye goroda Ukrainy v konce XV – 60-x godakh XVI v. Kiev, 216–217 [in Russian].
63. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (1880). T.1. Ed. F. Sulimirski, W. Walewski. Warszawa, 952–958 [in Polish].
64. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.5. Ed. F. Sulimirski, W. Walewski. Warszawa: 1884. S.11–13 [in Polish].
65. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T.9. Ed. F. Sulimirski, W. Walewski. Warszawa, 893–941 [in Polish].
66. Spicyn A.A. (1911). Torgowye puti Kievskoj Rusi. *Sbornik: Sergeju Fedorowichu Platonowu ucheniki, druzia i pochitateli*. Sankt-Peterburg, 235–254 [in Russian].
67. Stepanow N. (1864). Srawnitelno-istoricheskij ocherk organizacii remeslenoj promyszlennosti w Rosii i zapadnoewropejskich gosudarstwach. Kiev: uniwersitetskaja tipigrafia [in Russian].
68. Stiber Z. (1965). Vieux-russe kharaluzhnykh, cachoube charleżny. *Lingua videt. Commentationes slavicae in honorem V. Kiparsky*. Helsinki, 130–131 [in German].
69. Switiashchuk W. (1992). Gde kowalis' mechi haraluzhnye? *Wechernij Doneck*, 130–134, 136–139, 146 [in Russian].
70. Tihomirow M.N. (1956). DREWneruskie goroda. Moskwa: Gospolitizdat, 70–90 [in Russian].
71. Thordeman B. (1939) Armour from the battle of Wisby 1361. Vol.1. Stockholm, 284–286 [in English].
72. Trachuk O.W. (2017). Chorna metalurgia w socialno-ekonomichnomu zhytti shidnyh slowian na terytorii Ukrainy (druga polowyna V –X st.). Perejaslaw-Hmelnyckij [in Ukrainian].
73. Tworogow O.W. (1995). Haralug. *Encyklopedia «Słowa o polku Ihorewe»*. B 5 т. T.5. Sankt-Peterburg, 176–178 [in Russian].
74. Zabelin I.E. (1853). O metalicheskomoj proizwodstwe w Rosii do konca XVII st. *Zapiski Rosijskogo Arheologicheskogo Obshchestwa*. T.5. Sankt-Peterburg, 1–136 [in Russian].

75. Zawitnewich W. (1905). K woprosu o kulturnom wlijanii Wiantii na byt russkikh slawian kurgannogo perioda. *Trudy XII Arheologicheskogo s'ezda w Harkowe w 1902 h.* T.1. Moskwa, 105–109 [in Russian].
76. Zimin A.A. (2006) *Slowo o polku Igorewe*. Sankt-Peterburg [in Russian].
77. Vojnarowskij W.M. (2014). Promysly ta dopomizhni remesla naselenia piwdnia Shidnoi Europy w I–XIII st. (arheologichne widobrazhenia ta interpretacia). Lviv, 151–152 [in Ukrainian].
78. Voitowych L. (2001) Mista ta mis'ka obriadowist'. *Istoria ukraïnskoï kultury*. T.2. Kyiv, 160–171 [in Ukrainian].
79. Voitowych L. (2005). Zamist' wstupu: Najdawniszyj promyslowyj kompleks na terytorii Ukrainy. *Kowtalo B., Skolozdra R., Jacuszyn C. Rudnyki. Istoryko-krajeznawchuj narys*. Lviv, 3–5 [in Ukrainian].
80. Voitowych L. (2006). Cehowe ta pozacehowe remeslo. *Istoria Lvova*. T.1. 1256–1772. Lviv, 158–162 [in Ukrainian].
81. Voitowych L. (2006). Kil'ka replik z prywodu dyskusii pro awtentychnist' «Slowa o polku Igorewim». *Ukraina w Centralno-Shidnij Europi*. Wyp.6. Kyiv, 595–605 [in Ukrainian].
82. Voitowych L. (2007). Znowy pro dyskusiju z prywodu awtentychnosti «Slowa o polku Igorewe». «*Slowo o polku Igorewe*» ta joho doba. Halych, 17–33 [in Ukrainian].
83. Voitowych L. (2007). «Kelijnyj litopysec» Dmytra Tuptala ta «Slowo o polku Igorewim». *Lwiwska mediewistyka*. Wyp.1. Dmytro Tuptalo u switli ukraïnskogo baroko. Lviv, 187–197 [in Ukrainian].
84. Voitowych L. (2007). Chy byly mechi haraluzhni? *Wisnyk instytutu arheologii*. Wyp.2. Lviv, 74–79 [in Ukrainian].
85. Voitowych L. (2008). Znowu pro dyskusiu z prywodu awtentychnosti «Slowa o polku Igorewim» ta stosowno joho awtoriw. *Zapyski NTSz*. T.256. Lviv, 32–49 [in Ukrainian].
86. Voitowych L. (2009). Kil'ka zauwag do nowoi dyskusii nawkolo «Slowa o polku Igorewim». *Fortecia. Zbirnyk zapowidnyka «Tustan'»: na poszanu Mihajla Rozhka*. Lviv, 40–56 [in Ukrainian].
87. Voitowych L. (2010). Remeslo i torgivlia na Rusi. *Aristow N. Promyszlennost' Drewenej Rusi*. Bila Cerkwa, IX–XII [in Ukrainian].
88. Voitowych L. (2010). [Rec.] Chernow Andrej. Hroniki iznanochno-go wremenu. «Slowo o polku Igorewe» i ego okrestnosti. Sankt-Peterburg, 2006. 480 s., 58 il. *Zapiski NTSz*. T.260. Kn.2. Lviv, 463–467 [in Ukrainian].
89. Voitowych L. (2011). Nowa dyskusija z prywodu awtentychnosti «Slowa o polku Ihorewim». «*Slowo o polku Igorewim*» jak pamiatka ukraïnskoï literatury (do 820-richchja napysania twor). Lviv–Drohobych, 52–71 [in Ukrainian].
90. Voitowych L. (2011). K diskusii o podlinnosti «Slowa o polku Igorewe» i eho awtorah. *Rossica Antiqua*. № 1(3). Sankt-Peterburg, 43–59 [in Russian].

Отримано: 3.08.2022

ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)«15/16»

DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.215-227

Віталій Щербак

доктор історичних наук, професор,
Київський університет імені Бориса Грінченка
04053, Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2
e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8025-5684

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ЯК ОЗНАКА ВОЛЬНОСТЕЙ «ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»

У статті аналізується землеволодіння як один із вагомих елементів «козацьких вольностей», належних «Війську Запорозькому» другої половини XVI – першої половини XVII ст. Доведено, що володіння козаками земельними угіддями безпосередньо пов'язане із державною службою Речі Посполитій. Першими власниками земель стали представники козацької старшини, яка переважно належала до шляхетського стану. Розширення козацького землеволодіння часто здійснювалося через придбання земельних угідь в інших соціальних верств – бояр, зем'ян і міщан. Основним типом козацького землеволодіння був хутір, до якого, як правило, входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім землеробства та тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Працювали на хуторах самі володільці та члени їх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Ситуація щодо користування «козацькими вольностями» змінилася з відродженням української держави в ході Визвольної війни (1648-1657). Всі попередні земельні акти підлягали скасуванню, а земля стала власністю «Війська Запорозького». Однією з форм плати за службу стало надання гетьманом, насамперед старшині, «урядових» або ж «рангових» маєтностей.

Ключові слова: землеволодіння, «козацькі вольності», козацтво, «Військо Запорозьке», рангові надання.

Vitalii Shcherbak

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Borys Hrinchenko Kyiv University
18/2 Bulvarno-Kudriavska Street, Kyiv, Ukraine, 04053
e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8025-5684

LANDOWNERSHIP AS A SIGN OF THE FREEDOMS OF THE «ZAPORIZIAN ARMY»

The article analyzes landownership as one of the important elements of «Cossack liberties» belonging to the «Zaporozhsky Army» of the second

half of the 16th – the first half of the 17th centuries. It has been proven that the ownership of land by the Cossacks is directly related to the civil service of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The first land owners were representatives of the Cossack elders, who mostly belonged to the nobility. The expansion of Cossack land ownership was often carried out through the purchase of land from other social strata – boyars, landowners and burghers. The main type of Cossack landownership was a farm, which, as a rule, included meadows, hayfields, fields, ponds, and apiaries. In addition to agriculture and animal husbandry, the farms were engaged in various industries. Owners and their family members, as well as hired workers, mostly peasants, worked on farms. The situation regarding the use of «Cossack freedoms» changed with the revival of the Ukrainian state during the Liberation War. All previous land acts were subject to cancellation, and the land became the property of «Zaporizian Army». One of the forms of payment for service was the provision by the hetman, first of all, of «government» or «rank» estates.

Key words: *land ownership, «Cossack liberties», Cossacks, «Zaporizian Army», rank grants.*

Відношення людини до землі було визначальним фактором при оцінці її місця й ролі в середньовічному та ранньомодерному суспільствах. Традиційно землею володіли лише представники привілейованих верств, інші мали змогу нею лише користуватися. Водночас політичні обставини інколи зумовлювали владу йти на певні компроміси в цьому питанні. Яскравим прикладом такого явища було становлення козацького землеволодіння в Україні. Через брак документальних свідчень, зокрема, переписів, люстрацій чи тарифів, аналогічних шляхетським, складно простежити генезу козацьких володінь. Об'єктивно виникає потреба залучення різноманітних опосередкованих джерел, використання ретроспективного методу.

Землеволодіння було однією з важливих складових так званих «козацьких вольностей», сформованих унаслідок реформи уряду Речі Посполитої на початку 70-х років XVI ст. щодо створення додаткових воєнних сил для захисту південних кордонів країни. З цього часу козацький реєстр фігурує в офіційних документах як «Військо Запорозьке». Головним критерієм, за яким козаки відрізнялися від інших соціальних груп і станів українського населення, була військова служба, оплачувана з державної казни. Крім того, козацтво отримало власне судочинство та особливе адміністративне підпорядкування. Разом із тим, реформа відкривала можливість козакам домагатися права на володіння земельними угіддями.

Окремі свідчення генези козацького землеволодіння принагідно згадувалися у розвідках Андрія Стороженка, Володимира Антоновича та Івана Каманіна¹. Ширший аспект питання представлений у праці Івана Крип'якевича через постать козацького провідника Богдана Хмельницького². Автор цих рядків розгля-

дав козацьке землеволодіння у контексті формування станових ознак нової соціальної верстви українського суспільства³.

Метою статті є дослідження козацького землеволодіння як ознаки вольностей «Війська Запорозького», що стало вагомим чинником суспільно-політичного життя ранньомодерної доби в Україні.

Створення реєстрового війська здійснювалося під час Лівонської війни (1558-1583), коли через брак коштів у казні уряду Речі Посполитої не мав змоги регулярно надавати козакам платню. Цілком логічним виглядав би крок влади щодо надання реєстровим козакам землі за державну службу. Але документальні свідчення про такі дії в перші роки існування реєстру відсутні. У грамоті короля Стефана Баторія (1576-1586) від 16 вересня 1578 р. про набір на державну службу 500 козаків також не містилося прямої вказівки щодо наділення їх землею. Там йшлося лише про щорічну плату грошима та сукном⁴. Однак запис до реєстру давав фактично козаку право в комплексі «козацьких вольностей» на володіння землею, якою він користувався і підставу одержати жалувану грамоту на неї з метою її узаконення як приватної власності. Цілком можливо, що ініціаторами появи останньої не обов'язково ставали самі козаки. Необхідність у дешевій військовій силі в уряді Речі Посполитої постійно зростала, а спроможність її оплати, навпаки, зменшувалась. Єдиним вагомим резервом були степові простори України, за рахунок яких король міг компенсувати прогалини державного бюджету. Саме тоді в офіційному польському діловодстві з'явився термін «дике поле», яким позначалися території вниз по течії південніше волостей та на схід від Дніпра⁵.

Лише постанова вального сейму 1590 р. дає підстави твердити про отримання земельних угідь козацькими старшинами, більшість яких становила українська шляхта. Згідно із вказаною конституцією козацький ватажок Криштоф Косинський одержав королівську грамоту на урочище Рокитне, Войтех Чоновицький – на Бориспіль з Іванівцями, Федору Загоровському дісталася Володарка на Росі та Горошин і Сліпорід на Лівобережжі⁶.

Фактично узаконювалося ще одне джерело зростання козацького землеволодіння як плата за державну службу. Це явище не було новим, адже аналогічні надання в Україні одержували і раніше бояри та зем'яни. Цікаве свідчення із Литовської метрики привів Матвій Любавський за 1522 р., згідно якого король Сигізмунд I (1506-1548) пожалував «до волі» землю Сітни в Полоцькому повіті козаку полоцькому Артему Яковлевичу, з якої давно не було ніяких служб. Оскільки у грамоті

була відсутня вказівка, що володілець мав би служити з землі попередню службу, вчений зробив висновок про надання маєтностей за службу військову або ж козацьку⁷. Виникає запитання щодо ідентифікації Артема Яковлевича як козака. Очевидно, тут маємо одну із форм переходу терміну «козак» на слов'янську людність. Полоцький повіт межував з теренами, де були поселені татарські козаки за Вітовтової доби, які відбували військову службу на умовах отримання земельних угідь. Аналогічне надання отримав і Артем Яковлевич, хоча про його належність до козаків чи участі в козакуванні можна говорити лише гіпотетично.

Король Сигізмунд I у 1546 р. надав жалувану грамоту зем'янину Дмитру Базановичу на володіння двома селами Соколковим на р. Конелі та Митківцями на р. Гірський Тікич. При цьому в документі останній названий також «звенигородским козаком». Очевидно, це свідчило про схильність зем'янина Дмитра Базановича до козацького промислу, адже в документах за 1529 р. він згадувався серед охоронців державного кордону поблизу Саврані, Чечельника, Звенигорода, Кошиловців. Синові Дмитра, який продовжував іменуватися козаком, «шляхетному Богданові Дмитровичу» королева Бона в 1549 р. надала ще й селище Курилівці⁸, хоча відомостей про його козакування або хоча б приналежність до козаків, які вступили на державну службу, не збереглося. Онук Федір Богданович у 1592 р. продав більшість родинної спадщини галицькому каштеляну Єжи Струсю.

Жалуваною грамотою короля Сигізмунда II Августа (1548-1572) від 4 жовтня 1571 р. зем'янину і «товаришу низових козаков» Омеляну Івановичу за охорону південного прикордоння від татар надавалася земля на р. Ворсклі. В документі, зокрема, зазначалося, що він «сам, его жона, так же дети и потомки его власные тым правом и порядком оную землю Сиверу по обудвую сторонах Ворсклы, яко ея вышей поменило, почавши от шляху Санчаровского на низ рекою Ворсколю аж до рубежа Жарковича Артемовых песков, зо всеми землями, грунты, з боры, з лесы, з деревом бортным, з реками, а меновите, з речками Полузорою и Кустовью, з озеры, з ловы звериными, пташими, рыбными, з бобровыми гонами и зо всеми доходами, пожитками и их нелепеностями, так долго и широко, яко ся тая земля Сивера сама в себе в границах, пожитках и обиходех своих здавна и на сей час мает, держати и уживати, прибавляти, розширяти и всякие пожитки себе там розмножати»⁹. Можливо Омелян Іванович перебував у першому реєстрі, організованому гетьманом Юрієм Язловецьким, і

брав участь у літньому поході 1571 р. проти татар, за що й одержав «входную землю». У грамоті говорилося також, що за надані володіння польському королю мають служити на аналогічних умовах і нащадки Омеляна.

У даному разі Артем Яковлевич, Дмитро Базанович та Омелян Іванович були представниками зем'янсько-шляхетської верстви, що займалися козакуванням. На думку Андрія Стороженка, надання їм маєтностей не мало стосунку до генези козацького землеволодіння. Проте цьому твердженню суперечать відомості про перехід до козацтва представників згаданої верстви. В 1583 р. зем'яни Андрій та Іван Кішки, з родини яких, очевидно, вийшов знаменитий козацький гетьман Самійло Кішка, володіли великими маєтностями на півдні Брацлавського воєводства. Стефан Баторій (1578) надав черкаському боярину Михайлу Байбузі «пустелі для осадження людьми на річках Сула, Удай, Солониця»¹⁰, та після його смерті більшість цих володінь королівським привілеєм була закріплена за його синами Семеном і Тихоном. У люстрації Київського воєводства за 1616 р. зафіксована заява Федора та Євстахія Байбузів, що ґрунти на Ворсклі, а також севруки або ж данники їх, що мешкають в Черкасах – їх дідична спадщина і до юрисдикції старости не належить, так само як і урочище Лебедин, що ствердили і черкаські міщани. Подимний тариф 1631 р. містить свідчення про володіння частиною Поворскля Євстахієм Байбузою і дітьми його брата Федора¹¹. Нашадки їх значно розширили свої маєтності. У реєстрі Війська Запорозького 1649 р. Євстахій (Тишко) записаний у Драгилевській сотні Черкаського полку. Разом із тим, винагорода козакам за службу шляхом надання їм земельних володінь не набула широкого розвитку до Визвольної війни 1648-1657 рр.

Незначний відсоток козаків, які перебували на державній службі, не вичерпував усіх земельних власників серед них. Річ Посполита майже постійно вела війни із сусідніми державами й уряд часто вербував тисячі українських селян і міщан до війська. Перебування їх у козацьких загонах значною мірою впливало на подальше становище в суспільстві, зростання самосвідомості. Повертаючись до власних осель, учасники експедицій оголошували себе козаками, які мають право на користання «козацькими вольностями» і відмовлялися виконувати повинності. Вони виходили з підпорядкування місцевих властей, залишаючи за собою право на володіння землею. За такі протизаконні дії козаків, як правило, не карали, оскільки уряд мав намір і надалі використовувати їх як дешеvu і боєздатну військову силу. Зі свого боку урядовці всіляко намагалися заволодіти

козацькими маєтностями, вичікуючи загибелі або смерті запорожця, на що нерідко скаржилися реєстровці королю. У листі Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. з Риги до українських старост містився наказ «по вмерлих, щоб маєтності не відбирали і нікому забирать не допускали, аби рідні його, або кому він дарує по смерті маєтності, їх брали»¹². Проте українська адміністрація не завжди зважала на королівські універсали з суворими розпорядженнями, адже так звані «козацькі свавілля» після завершення Лівонської війни дедалі зростали.

Існування козацького землеволодіння як чинника «вольностей» «Війська Запорозького» пов'язане також з придбанням земельних угідь у представників інших соціальних верств. У документах XVI ст. «отчичами» або ж власниками земель називалися бояри, зем'яни, міщани. Різкого розмежування між ними і козаками не існувало, тому і землі їх могли ставати козацькими на засадах приватної власності. Так, у заповіті козака Тишка Волевача від 8 серпня 1600 р. зазначалося: «Пасека в Мотронине, понад Еничем лес с поддесьем, с сеножатми и пахотным полем, з екой пасеки и Суботовка речка вийшла, пчел в оной сто двадцет, то синові моему Антону, а тот грунт куплен небожчиком дедом моим Иаковом Волевачом от Ивана Безмольного, на який и запис имеем»¹³. Отже, Яків Волевач купив землі в першій половині XVI ст., маючи юридичні підстави на їх володіння. Його нащадки доклали максимум зусиль у розвиток власного господарства. Згідно із заповітом Тишко був справжнім лихварем, зокрема, йому заборгували: «Кузьма Кривец коп сто грошей, Иван Соленик полтора ста две копы, Яким Долгопольый пятсот коп винен грошей... мещане винни шестьдесят коп грошей – брал Коваленко Юско да Бондаренко, Скрипчишины дочки винни десет коп грошей»¹⁴. Завірив документ чигиринський отаман Михайло Лаврикович, а підписав писар Михайло Щелипинський.

Нерідко земельні володіння продавалися разом із людьми, які на них жили. Так, у відписці возного Василя Сосницького від 12 березня 1606 р. йшлося про продаж київським підчашиєм Лавріном Лозкою села Сотники козацькому гетьману Григорію Лободі. Запис про продаж угідь чигиринським козаком Максимом Михайловичем реєстровцю Івану Волевачу від 5 березня 1615 р. містить помітку, що земля купується «з сенокосами и с степным полем и пахотным и с поселением людей; до якого Плоского леса повинно быть дванадцать байраков, без малых байрачков, дай речка Цибульник, якая вийшла спод Плоского леса, обе вершины зойшедшия повинни быть тож с поселением людей и сенокосами по оба боки, с пахатным

и степним полем до скель и далее; и той вышеписанный грунт зо всеми угодиями продаем его милости пану Волевачу, жоне и потомкам его у вечность за добру монету литовской личби за тысяч две коп грошей без десяти; я теж себе, жену и потомков моих и покровенних, ближних и дальних, вечно отдаваю»¹⁵.

Розв'язувати конфлікти з приводу володіння спадковими маєтностями нерідко доводилося і козацькій адміністрації. Так, переяславський козак Гаврило Колушкевич поскаржився гетьману Дмитру Барабашу на сусідів-козаків Саченків, які «ему в кгрунтах отцовщины его безправне, так в сеножатех, яко и засеянем пашне на нивах власное отцовщины его кривды и утиски безправне чиняты и тих грунтов не будучи посессорами и ни жадными дедичами, нет ведома за яким правом... уживають»¹⁶. 7 березня 1617 р. гетьман видав універсал, адресований переяславській старшині, в якому містився наказ: «Под ласкою нашею войсковою и под строгим каранем войсковым, убытку товаришеви нашему, тому Гаврилове такового обелжения, кривды и утисков тим Сачченкам в кгрунтах его чинить над тое писане наше не допускать рачили. А што пашни свое власное посеяли на нивах грунту его, абы ему десятину давши, большею уживать тих нив не важилися, яко и сеножатею косить»¹⁷.

У першій половині XVII ст. реєстрове козацтво, яке офіційно визнавалося «Військом Запорозьким», продовжувало поповнюватися за рахунок української шляхти. Основним типом їх землеволодіння був хутір, до якого, як правило, входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім землеробства та тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Частину одержаної продукції козаки продавали на ринку. Працювали на хуторах самі володільці та члени їх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Королівські ревізори відзначали, що поблизу Переяслава в 30-х роках козаки «засіли міські хутори», а в Корсунському старостві сіл взагалі не було, тільки «хутори козацькі». Більшість з них були невеликими, хоча існували й окремі заможні господарства¹⁸. Так, реєстровий козак Гурін продав міщанинові Охриму Туровичу (1638) свій хутір на Соколинх Лозах поблизу Мошен за 10 кіп литовських грошей. Козачка Федора Андрієва продала пасіку (1630) по річці Інгульцю Івану Волевачу за 500 кіп. Майже аналогічні ціни на землю виставлялися і в густонаселених частинах Київщини та Волині. Зокрема, село Стара Рудка Коростишівського повіту (1623) було продане господарем за 500 кіп литовських грошей, а село Якимівка Білгородського повіту (1629) коштувало 1000 польських золотих або ж 400 кіп

литовських (одна копа дорівнювала 2,5 злотих)¹⁹. Це свідчить, що і на південь від Тясмина в козацькому краї землі були освоєні і відповідно цінувалися.

Люстратори Київського воєводства з тривогою зазначали, що козаки «беруть собі всілякі користі з піль та рік, забирають собі мало не всі ґрунти не лише в місті, але й по селах і з того немає ніяких доходів»²⁰. Тобто, внаслідок існування козацького землеволодіння місцеві власті недораховувалися значних прибутків. Адміністратори настійно вимагали від уряду ліквідувати козацькі привілеї. У петиції до вищого законодавчого органу країни коронний гетьман Станіслав Конєцпольський на початку 1638 р. заявляв, що козаки володіють «такими багатствами і маєтностями, з яких мали б задармо служити королю і Речі Посполитій». Зважаючи на панування «кулачного» права, великі землевласники намагалися позбавити козаків землі або ж витіснити їх у межі королівщин.

У реєстрах подимного Київського і Брацлавського воєводств (1629, 1640) наводяться загальні дані про землевласників по групах без позначення їх належності до козацтва. В інших актових матеріалах містяться лише окремі згадки про землеволодіння козаків. Так, Петро Сагайдачний володів «батьківщиною» в селі Кульчиці на Самбірщині. Івану Сулимі в 1615 р. належали земельні угіддя поблизу Борисполя, де він служив урядником у маєтностях коронного гетьмана Станіслава Жолкевського²¹. У жалуваній грамоті Федору Сулимі від 20 липня 1677 р. містилося підтвердження його прав на батьківську спадщину, де, зокрема, підкреслювалося, що «Сулиминцы, Лебедин и Кучаков надал пан Жолкевский Ивану Сулиме, в заслугах, у вечность»²². Інвентар Острозьких латифундій (1620) фіксує в с. Озеряни Волинського воєводства козака – власника 3 волок землі. Обозний Війська Запорозького Іван Волевич (1630) володів землею на «реце Макаровце, зо всеми приналежностями: з байраками и байрачки и из рекою Макаровкою от вершины до устья Макаровки, сенокоси тож в реце Ингульцю з хуторищем и с селищем людеи, сенокосеми и полем степным по оба боки Ингульца и Макаровки речок, с плесами, ловлями рыбными и звериными»²³. П'ять козаків з містечка Жукова на Волині (1643) мали одну волоку землі. Володільцями маєтностей у Київському і Волинському воєводствах були також Богдан Хмельницький і його майбутні соратники Павло Тетеря, Антон Жданович, Іван Нечипоренко та інші реєстрові старшини. Так, у 1650 р. король Ян-Казимир (1648-1668) жалуваною грамотою підтвердив права на маєтності Богдана Хмельницького, якими він володів до початку

війни, а межі «добр» були визначені «від пасіки Хмельницького ще старого, через Інгулець і Чорний ліс до гирла річки Березки і до байраків, а з іншого боку від гирла річки Кам'янки до річки Кам'янки, впадаючої в Інгул»²⁴. Отже, спадкову власність Богдана Хмельницького становила земля від Лебедина до Суботова на півночі, до гирла Кам'янки, впадаючої в Інгул на півдні. Пізніше до неї згідно з королівськими жалуваними грамотами були приєднані села Кам'янка і Бірки, а також містечко Медведівка. В цих маєтностях вирощувалося багато хліба, розводилася велика рогата худоба, вівці, були млини, пасіки, шинки з пивом, медом і горілкою.

Ситуація щодо користання «козацькими вольностями» змінилася з відродженням української держави в ході Визвольної війни. Всі попередні земельні акти підлягали скасуванню, а земля стала власністю Війська Запорозького. Богдан Хмельницький мав право роздавати володіння козакам «за службу войсковую». Однак гетьман, насамперед, підтвердив попередні земельні права монастирів, потім землевласників, які вступили до війська, що, до речі, робили і його наступники. Зокрема, в універсалі від 24 червня 1651 р. зазначалося: «иж Лукаш Носачович, маючи грунт свой власный за Черниговом, с которого перед тим грунту конную отправовал в войску службу (реєстрову – В.Щ.), а тепер войску нашом (Запорозькому – В.Щ.) так же повинность належную отдавати маєт, пилно теди надаем и сим нашим писанием навпоминаем, абы за указанем оног на власных грунтах своих не от кого найменшой не поносячи трудности, безпечне зоставал и з грунтов помененных пожитки яко поссессор заживал, а що там слободяне Роиские часть тих же его власных засели грунтов, абы конечно з того десятину каждый давал, нечим не отмовляючись и сперечным не будучи»²⁵. Аналогічне надання гетьмана любечському сотнику Саві Онучку і Артему Красковському від 31 березня 1656 р. «которые от початку войны щире служащи у Войску Запорожском, в кождих потребах добре ставають и за веру православную биются, которых мы заховуючи при добрах власных отчистых, яко в привилеи от королей здавна наданом мають, сурово приказуем, жебы жаден так з старшин и черни и посполитых людей в добрах их от чистых найменшой кривды меновате полях, сеножатех, озерах, руднях и бортех и инших пожитках, чинити не важился»²⁶.

Зрештою, однією з форм плати за службу стали надання гетьманом, насамперед старшині, «урядових» або ж «рангових» маєтностей. У перші роки Визвольної війни воно не набуло широкого розмаху, оскільки поява замість польської шляхти нових господарів могла викликати протест селян та рядових козаків.

Проте пізніше кількість рангових надань зростала. Так, військовий канцелярист Кость Мокрієвич одержав села Сибереж та Ямище, слабинський сотник Іван Домонтович – села Смолин і Максилі, миргородський полковник Григорій Лесницький – містечко Шишаки, переяславський полковник Павло Тетеря – двір у Переяславі, лубенський осавула Левко Костянтинович – двір у Лубнах та сіножаті поблизу Пісочної, биховський сотник Павло Ярмулатовський – село Вербичі і маєтності в селі Горбове²⁷.

Поряд з козацькою старшиною рангові надання одержували й рядові шляхтичі. В універсалі Богдана Хмельницького від 23 червня 1657 р. підкреслювалося: «Поневаж Бог всемоуцій наклонил шляхту до Войска Запорожского, ми, їх ласкаве прийнявши, їх маєтності і ґрунтов власных уживать, яко здавна уживали, позволяємо»²⁸. Роком раніше гетьман видав універсали на право володіння маєтностями стародубським шляхтичам: Лаврентієві Борозні – на села Горськ, Кляуси, Куршоновичі, Жолвідь, Медведове, Ярцове, Заничі, Бахаївське, Тростянське, Рощинське, Роевське, Рарцеве, Хоромне з різними «пустощами» та будинок у Стародубі, Мартинові і Федорові Воронам – на села Савостяновичі, Буки, Вадковичі, Туровичі, Бурновичі, Михайлові та Іллі Рубцям – на села Курознів, Раженичі з млином, Бобки, Чернооків, Брахлів з різними «отчинами», Полхів і Стобки²⁹. Цікаві дані збереглися по Чернігівському полку за 1656 р. про надання Оліферові Радченку у володіння селища Постовбицю «зо всема ґрунтами» та вдові шляхтича Катерині Грязній – села Слабин, Янівку, Лукашівку, Стефанівці, Суличівку і Пересажі на Сіверщині³⁰.

Розширення козацького землеволодіння відбувалося і шляхом купівлі нових маєтностей. Характерним може бути придбання хутора у Припоні Корсунського полку 1652 р. брацлавським полковником Тимошем Носачем у пана Яроша Черепинського. Останній декларував у торговому акті, що «продав п. Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, хутір на Припоні з усіма приналежностями, а саме: з ставком і озером, і сіножатями, і полем, тобто нивами і запустами, з усім і на усім, і халупу, що належить до цього хутора, за суму триста злотих; на що були добрі і вірні гідні вище названі сусіди при усій продажі або і купівлі від пана Черепинського; що так і я, пане полковнику, панове отамани, віддаляю сам себе, жінку і дітей своїх, близьких і далеких родичів своїх від того хутора на вічні часи; вільно пану Тимошеві Носачу, брацлавському полковникові, дати, дарувати, продати і, як бажає, на найкращу свою користь повернути: що як ми погодилися і сторгували, так для ліпшої віри і більшого підпорядження надали руками своїми

підписати і печать звичайну притиснути»³¹. Хутір переходив до брацлавського полковника з правом цілковитого розпорядження ним як Тимошу Носачу, так і його нащадкам. У 1655 р. родич Богдана Хмельницького Яким Сомко купив села Воронків та Рогозів поблизу Переяслава. Спадкоємці Якими користувалися ними вже на правах приватної власності.

Розширення козацького землеволодіння відбувалося і в результаті земельних пожалувань царського уряду. Самійлу Богдановичу-Зарудному та Павлу Тетері вдалося випросити для себе, відповідно, містечко Старий Мліїв «з селянами і со всіма угодьями» та містечко Смілу³². Зі зміцненням становища генерального писаря Івана Виговського він одержав аналогічні грамоти на містечка Остер, Козелець, Бобровицю, Трипілля, Стайки, села Городище, Лісовичі, Ківшовате «со всіма доходами и угодьями» та місто Ромни з навколишніми селами. Значні володіння одержали і його брати: Данило – Прилуки та містечка Борисполь, Баришівку, Воронків, Басань, Білгородку, Рожів з селами, а Костянтин – Козари і Кобиняц³³.

Таким чином, унаслідок реформи 70-х років XVI ст. у Речі Посполитій поряд із самоуправлінням та власним судочинством землеволодіння стало одним із вагомих елементів «козацьких вольностей» належних «Війську Запорозькому». Перші надання земельних угідь за державну службу отримали представники козацької старшини, яка переважно належала до шляхетського стану. Розширення козацького землеволодіння здійснювалося й через його придбання в інших соціальних верств – бояр, земян та міщан. Основним типом землеволодіння був хутір, до якого, як правило, входили луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки. Крім землеробства та тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промыслами. Частину одержаної продукції козаки продавали на ринку. Працювали на хуторах самі володільці та члени їх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни. Ситуація щодо користування «козацькими вольностями» змінилася з відродженням української держави в ході Визвольної війни. Однією з форм плати за службу стали надання гетьманом, насамперед старшині, «урядових» або ж «рангових» маєтностей.

Примітки:

1. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. Киев, 1904. 327 с.; Антонович В.Б. Неизвестный доселе гетман и его приказ. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, 1995. С.185-190; Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения*

Исторического общества Нестора летописца (далі – *Чтения ИОНЛ*). Киев, 1894. Кн.8. Отд.2. С.57-115.

2. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 406 с.
3. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянської академії», 2006. 296 с.
4. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. Kraków, 1887. T.11. S.336-338.
5. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.)... С.93.
6. Центральний державний історичний архів України, ф.128, оп.1а, спр.325, арк.2.
7. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва, 1892. С.532.
8. Архив Юго-Западной России. Киев, 1886. Ч.7. Т.1. С.185.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Kame-ralne, spr. III 320, s.216.
10. Źródła dziejowe. Warszawa, 1897. T.22. S.276.
11. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI-XVII ст. (1591-1603). *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1904. Т.62. С.144.
12. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т.8. С.53.
13. Матеріали по історії козацького землевладення (1494-1668 гг.). *Чтения ИОНЛ*. Киев, 1894. Кн.8. Отд.3. С.14.
14. Там же. С.14-15.
15. Там же. С.16.
16. Антонович В.Б. Неизвестный доселе гетман и его приказ... С.189.
17. Там само. С.190.
18. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.)... С.98.
19. Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого... С.92-93.
20. Źródła dziejowe. Warszawa, 1881. T.5. S.131.
21. Местечко Борисполь в XVII веке: Акты мейского уряда 1612-1699 гг. Киев, 1892. С.12.
22. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII вв. Киев, 1884. С.22.
23. Матеріали по історії козацького землевладення (1494-1668 гг.)... С.17.
24. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – *Акты ЮЗР*). Санкт-Петербург, 1878. Т.10. С.468.
25. Акты по истории землевладения в Малороссии /1630-1690/. *Чтения ИОНЛ*. Киев, 1890. Кн.4. Отд.3. С.99-100.
26. Там же. С.101-102.
27. Там же. С.104.
28. Там же. С.101-102.
29. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... С.182.

30. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.)... С.101.
31. Там само. С.184.
32. Акты ЮЗР. Санкт-Петербург, 1879. Т.11. С.765.
33. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... С.186.

References:

1. Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii. 10. (1878). Sankt-Peterburg; 11. (1879). Sankt-Peterburg [in Russian].
2. Akty po istorii zemlevladieniya v Malorossii /1630-1690/. *Chteniya Istoricheskogo obshchestva Nestora letopisca*. (1890). Kiev, 4/3, 83-135 [in Russian].
3. Antonovych, V.B. (1995). Neyzvestnyj dosele getman y ego prykaz. *Moya spovid. Vybrani istorichni ta publicystichni tvory*. Kyiv: Lybid, 185-190 [in Ukrainian].
4. Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. 3/1. (1863). Kiev [in Russian].
5. Domanychuk, V. (1904). Kozachyna na perelomi XVI-XVII st. (1591-1603). *Zapysky naukovogo tovarystva imeni T. Shevchenka*. Lviv, 62, 137-171 [in Ukrainian].
6. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. 8. (1908). Lviv [in Ukrainian].
7. Kamanin, I.M. (1894). K voprosu o kozachestve do Bogdana Hmel'nickogo. *Chteniya Istoricheskogo obshchestva Nestora letopisca*. Kiev, 8/2, 57-115 [in Russian].
8. Krypyachuk, I.P. (1990). Bogdan Xmelnychuk. Lviv: Svit [in Ukrainian].
9. Ljubavskij, M.K. (1892). Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovskogo gosudarstva ko vremeni izdaniya Pervogo Litovskogo Statuta. Moskva [in Russian].
10. Materialy po istorii kozackogo zemlevladieniya (1494-1668 gg.). *Chteniya Istoricheskogo obshchestva Nestora letopisca*. (1894). Kiev, 8/3, 1-28 [in Russian].
11. Mestechko Borispol' v XVII veke: Akty mejskogo urjada 1612-1699 gg. (1892). Kiev [in Russian].
12. Storozhenko, A. V. (1904). Stefan Batorij i dneprovskie kozaki. Kiev [in Russian].
13. Sulimovskij arhiv: Familnye bumagi Sulim, Skorup i Vojchevichej XVII-XVIII vv. (1884). Kiev [in Russian].
14. Centralnyj derzhavnyj istorichnyj arxiv Ukrayiny, f.128, op.1a, spr.325.
15. Shcherbak, V.O. (2006). Ukrainske kozactvo: formuvannya sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st. Kyiv: Vyd-j dim «KM Akademiia» [in Ukrainian].
16. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. 11. (1887). Kraków [in Polish].
17. Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Kame-ralne, spr.III. 320.
18. Źródła dziejowe. 5. (1881). Warszawa; 22. (1897). Warszawa [in Polish].

Отримано: 8.09.2022

Олександр Гуржій

док. іст. наук, проф.
Інститут історії України
Національної академії наук України
01001, Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6941-4488

ПЕТРО I ТА ЙОГО ПОПЛІЧНИКИ В РОЛІ «РЕФОРМАТОРІВ» УКРАЇНСЬКОЇ ТОРГІВЛІ

Одним з головних напрямків діяльності російського царя Петра I у перші десятиліття XVIII ст. було розширення зовнішньої торгівлі держави та здійснення цілеспрямованої політики меркантилізму у розвитку промисловості. Територіальні завоювання мали на меті забезпечення вільного виходу до Балтійського та Азовського морів задля активізації морської торгівлі з європейськими країнами. Уряд передавав державні мануфактури у приватне володіння з вимогою підвищення їх рентабельності. При цьому купецька та промислова підприємницька діяльність жорстко регламентувалася офіційними приписами й правилами.

Відтак, неухильно посилювався російський тиск на українську економіку. Це проявилось у різнопланових заборонах на підприємницьку діяльність, викачування коштів з Гетьманщини шляхом збільшення податків та повинностей, митних зборів, видача дозволів на економічну активність лише росіянам. Важким ударом стала заборона українським купцям здійснювати торгівлю традиційними суходільними шляхами на захід (в Польщу) та південь (Молдова, Запоріжжя, Крим), натомість царський уряд вимагав вивозити товари лише до російських портів. Болючим було систематичне вилучення з обігу в Гетьманщині золотих та срібних монет й насадження маловартісних російських мідних.

У цих несприятливих умовах підпорядкування московському централізму гетьмани І. Мазепа та І. Скоропадський, наказний гетьман П. Полуботок намагалися маневрувати, зокрема підтримували українське виробництво, системно ухилялися виконувати обмежувальні постанови. Документи зафіксували низку скарг українських гетьманів на корупційні зловживання російських чиновників у Гетьманщині.

Ключові слова: Петро I, Гетьманщина, економіка, мануфактура, торгівля, податки, митні збори, товарообіг, грошовий обіг.

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Institute of History of Ukraine
of National Academy of Science of Ukraine
01001, Kyiv, Hrushevskoho street, 4
e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6941-4488

PETRO I AND HIS HENCHMEN AS «REFORMERS» OF UKRAINIAN TRADE

One of the main activities of the Russian Tsar Peter I in the first decades of the 18th century was the expansion of the state's foreign trade and the implementation of a purposeful policy of mercantilism in the development of industry. Territorial conquests were aimed at ensuring free access to the Baltic and Azov seas in order to intensify maritime trade with European countries. The government transferred state-owned factories to private ownership with the requirement of increasing their profitability. At the same time, merchant and industrial entrepreneurial activity was strictly regulated by official regulations and rules.

Therefore, Russian pressure on the Ukrainian economy steadily increased. This was manifested in various bans on entrepreneurial activity, siphoning of funds from the Hetmanate by increasing taxes and duties, customs duties, issuing business permits only to Russians.

The ban on conduct trade via traditional land routes to the west (to Poland) and south (Moldova, Zaporozhye, Crimea) was a heavy blow for Ukrainian merchants. Instead, the tsarist government demanded that goods must be exported only to Russian ports. The systematic removal of gold and silver coins from circulation in the Hetmanate and the introduction of low-value Russian copper coins were painful. Hetmans I. Mazepa and I. Skoropadskyi, the commanding hetman P. Polubotok tried to maneuver in these unfavorable conditions of submission to Moscow's authoritarian centralism. They supported Ukrainian production and systematically evaded the introduction of restrictive norms. The documents recorded a number of complaints by Ukrainian hetmans about the corrupt practices of Russian officials in the Hetmanate.

Key words: Peter I, Hetmanate, economy, manufacture, trade, taxes, customs duties, circulation of merchandise, monetary circulation.

Здобувши реальну владу в боротьбі за трон проти сестри Софії, Петро I зініціював експансіоністські заходи в багатьох напрямках і насамперед у відсталих галузях промисловості, а також у зовнішній торгівлі. Особливо актуальними стали поглиблене вивчення та широке використання запасів природних ресурсів. Так, «Ведомости»¹ – перша російська друкована газета, що офіційно виходила в світ з кінця 1702 р. – 1 лютого 1703 р. (№ 5) пафосно сповістила громадянам Московії про порівняно значні видобутки мідної, галунової, купоросної руди в Оленецькому (Файмогубська волость) й Козельському

(Дудинська волость) повітах. Серед них найціннішою виявилася саморідна мідь – «самая добрая, красная», що частково слугувала компонентом при карбуванні монет².

Здобуття Азова російськими військами за потужної допомоги українських козаків наприкінці XVII ст. і зруйнування турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра стало важливим фактором (етапом) у долученні Північного Причорномор'я до зовнішньої торгівлі як Московії, так і України. Договір про перемир'я між Росією та Туреччиною від 3 липня 1700 р. передбачав: «Дабы путешествующих и торговых людей проходу, и переезду и к пригону перевозных [торгових. – О. Г.] судов водяных место было на одной коей ни есть стороне из двух берегов Днепровых, на середке меж Очаковым и разоренными Кизыкерменскими городками... (Ст. 3)»³. Вже на початку XVIII ст. «из Азова русские торговые люди с пограничными иноземцы в Азове торги свои отправляют изрядно, и в Царьград отходят также и к нашим из Царьграда и от иных стран приходят с разными товары свободо, и от сего себе поживление имеют немало» – інформували «Ведомости» від березня 1703 р. (№ 11) своїх читачів⁴.

Новому перевантаженню транспортування іноземної продукції дало поштовх будівництво Санкт-Петербурга. Вже в листопаді 1703 р. до міста прибув корабель з Голландії «с товары, с питьями, и с солью». Місцевий губернатор з метою реклами особисто прийняв у себе в будинку всю команду і щедро нагородив: шкіперу видав п'ятсот золотих, а кожному з матросів по триста ефимків. При цьому ще й запевнив, якщо гості будуть агітувати й інших зарубіжних торговців прибувати на кораблях до Санкт-Петербурга, то першим подарують 300 золотих, а другим – 150 золотих. Причому потім кожен корабель буде «отпущен в надлежащийему путь со удовольствованием, а товары все, которые на том корабле, были куплены повольною ценою...»⁵. З метою поліпшення судноплавства незабаром навколо Санкт-Петербурга прокладено канал, що входив у р. Нева (1719). Поступово місто перетворилося на значний осередок імпортової торгівлі. Наприклад, у липні 1719 р. у його порту знаходилось 23 кораблі, а саме 7 «любських», 12 голландських, 1 гамбурзький, 2 гданських, 1 венеційський, які, набравши товарів (прядива, юхти, сала, смоли), звідси пішли в свої краї⁶. Наступного місяця тут значилося вже 33 кораблі з різних європейських країн, котрі привезли сукно, олово, штофи, гаруси, імбир, годинники, спиртні напої, ягоди, цукерки тощо⁷.

Вже на той час розробка «металли и минералии» набула таких масштабів і державної значущості, що згідно імен-

ного указу в Московію запросили для керівництва процесом майстрів з Франції, Швеції, Голландії⁸. Поступово отриманий тут досвід поширювався і на українських землях.

Одним із важливих заходів у цьому контексті стала передача царською владою казенних мануфактур у приватне володіння. В даному випадку тут проявилися засади і меркантилізму, і формування буржуазних відносин. Таким чином у Московії, на зразок західноєвропейських країн, створювалася група «фабрикантів». 28 лютого 1711 р. у зв'язку з цим побачив світ спеціальний урядовий указ. Правда, і в ньому не обійшлося без певних владних обмежень. «Заводи (мануфактури) и призванних к тому делу из-за моря мастеров-иноземцев, – йдеться в документі, – по договорам их, и русских людей, обучавшихся тому делу, отдать купецким людям... А буде он и оный завод радением своїм умножат и учинят в нем прибыль, и за то они от него в. г.⁹, получают милость, а буде не умножат и нерадением умалят, и за то на них и которые будут с ними в товарищах взято будет штрафа по 1000 рублей на человека»¹⁰. Отже, виходили доволі «оригінальні» передача й приватне володіння купцями: саме в дусі абсолютистської монархії.

Безперечно великий негативний вплив на становище міждержавної торгівлі справила Північна війна (1700–1721), а в її перебігу царський указ 1714 р., який заборонив вивіз сухоходом за кордон сала, юхти, конопель і деяких інших комерційно важливих товарів. Такий урядовий захід спрямовувався насамперед на активізацію морського транспортування продукції, в першу чергу через петербурзький порт. Велику частину тогочасного товарообігу із Західної Європи забезпечували купці з різних регіонів Польщі, України, Білорусі й деяких інших країн¹¹. Лише в 1723 р. обмеження на товари, встановлені в 1714 р. були скасовані (за винятком льону та полотна).

Про те, наскільки політика царського уряду в промислових і торгових галузях була непослідовною, може слугувати хоча б указ про заборону виготовляти вузьке полотно від 21 жовтня 1715 р. Він передбачав державне регламентування дрібного виробництва, насамперед міського ремесла та селянських промислів з метою розширення експорту і скорочення імпорту товарів. Однак, менш ніж за три роки його дію фактично скасували і повернулися до виробництва вузьких полотен. А задум спочатку був цілком прогресивний – створити гідну конкуренцію в цій справі європейським державам: «Великий государ сказал: по іменному своему указу, всего Российского государства в городах и в уездах льняные и пеньковые, тонкие и толстые всяких рук и цен полотна делать

широкие против европейских государств, какие за великие цены в Российское государство вывозятся, а именно: в полтора аршина и с четвертью в аршин, а уже того вновь отнюдь не делать, для того что во всех европейских государствах делают полотна широкие, отчего промыслами и работами широких полотен от больших цен имеют многое народное пополнение, понеже тем широким полотном великие расходы состоят паче других товаров, а в Российском государстве от таких неугодных узких полотен, которые самыми малыми за негодностию ценами продаются, не только прибытков, но и своїх издержанных вещей не получают, и от того во излишние скудности прихотят»¹². Тим не менш, інший іменний указ від 8 лютого 1718 р. наказав відмовитись від такого заходу¹³.

Помітну роль у справі розвитку торгівлі й зміцненні статусу купецтва відіграв «Регламент або статут Головного магістрату» від 16 січня 1721 р. Фактично він засвідчив підпорядкування життя підданих до найменших дрібниць поліційній владі й законам у державі, хоча й проголошував «свободи» в усьому і скрізь купецтва, зокрема в морських поїздках (розділ XI. Про купецтво та мануфактурну справу). Особлива увага в ньому відводилася ярмаркам, які мали велике значення для всіх країн, адже, на думку урядовців, по-перше, неабияк збільшували казенні збори; по-друге, сприяли купцям і ремісникам у торгах і виробництві продукції; по-третє, наповнювали 3-за кордону російські віддалені міста необхідними товарами, котрі місцеві жителі не можуть інакше відшукати та купують за підвищеними цінами («с передачею»); по-четверте, «привозят же на те ярмарки из других мест всякие хлебные и харчевне припасы, и лошадей и скот пригоняют на продажу, и от того везде торги и промыслы умножаются, а в народе происходит из того всякое довольство». В зв'язку з цим планувалося збільшення кількості ярмарків і торгів та їхнє функціонування у найліпших місцях і в найкращі години, а також у разі необхідності облаштування до них вільного «водяного ходу» (розділ XVII. Про ярмарки)¹⁴.

За свідченнями Іоанна Фоккеродта – секретаря королівського прусського посольства при дворі Петра I, російський цар неодноразово скаржився, що серед урядових справ не існує нічого важчого за торгіві проблеми. Причому той визнавав свої помилки при їхньому вирішенні, але виправдовувався тим, що мав бажання при цьому «справжньої вигоди, пристрасті, загальної в нього з багатьма великими государями». Головні заходи в цьому напрямі Петро I спрямовував на: 1) зменшення кількості товарів, які завозилися до Росії, і збільшення продукції на експорт; 2) упередження крадіжок при митних зборах і поліп-

шення їхнього надходження до казни; 3) «виривання» морської торгівлі з рук іноземців і заохочення московитих до вивезення продукції на власних кораблях у чужі краї¹⁵.

Водночас названий автор зазначив і крайню специфіку торгівлі, що велась як у Москві, так і за її межами, бо вона значно різнилася від інших європейських держав. Зокрема, І. Фоккеродт писав: під внутрішньою торгівлею тут розуміють не лише те, що транспортується з однієї області в іншу, але і збут місцевих і іноземних товарів на морських пристанях. Політика меркантилізму та протекціонізму в Московії дала привід прусському секретарю зробити такий висновок (правда, дещо перебільшений): «...Внутрішня торгівля у великих і менших розмірах від давнього часу надавалася лише російським громадянам і жодному іноземцю не дозволялося ні привозити з морських пристаней його товари в країну, ні купувати тут російських і вивозити... Згідно законів жоден іноземний купець не міг навіть купувати в морській пристані російські товари в іншого іноземця, тільки в російського». Крім того, автор виокремив сухопутну зарубіжну торгівлю за вагомністю для Росії та її регіональністю: 1) китайська; 2) калмицька; 3) бухарська; 4) персидська; 5) татарська та турецька; 6) польська і сілезька; 7) «та, що з місцевостей, прилеглих до Смоленська, здійснюється з Пруссією». Прикметним було те, що з «Кримської Татарії» українські купці привозили зазвичай великі партії фруктів, а з російських регіонів на півострів вивозили пшеницю й інше продовольство, котрі досить швидко розкуповували турки й відправляли до Константинополя¹⁶.

На той період зарубіжна морська торгівля зосередилася у портових містах – Ризі, Ревелі, Нарві, Выборзі, Колі, Архангельську та Петербурзі.

11 листопада 1723 р. на об'єднаному засіданні комерц-колегії та мануфактур-колегії під головуванням Петра I було розроблено спеціальний митний тариф, що в черговий раз передбачав «захист» російської промисловості та торгівлі від іноземної конкуренції¹⁷. Офіційно затвердили його вже наступного року.

На відміну від Московії, де зміцнювалися абсолютистська і централізована влада, й вона перетворювалася в потужну Російську імперію, політико-адміністративно розчленована Україна ввійшла в XVIII ст. з вкрай зруйнованим народним господарством і стагнацією в демографічному аспекті внаслідок подій Національної революції та горезвісної Руїни. Тяжко позначилася на місцевих жителях і Північна війна, що частково охопила українські землі¹⁸. Саме тому гетьманський уряд у першу чергу мусив займатися відновленням промислового вироб-

ництва та сільського господарства. Показовим у цьому плані є ставлення володарів булави до діяльності цехів, багатогалузева продукція яких постачалася на торги і різноманітні ринки. Так, І. Мазепа універсалом від 20 жовтня 1704 р. заборонив київському полковнику та старшинам втручатися в справи музичного цеху м. Києва і для підвищення його статусу поновив підпорядкування підприємства магістрату¹⁹. 1706 р. він звільнив від виконання міських повинностей ковальський і котлярський цехи в м. Короп (Ніжинський полк)²⁰. Полтавський полковник І. Черняк підтвердив статут і привілеї кобеляцького шевського цеху, реноме якого похитнулося в перебігу війни Московії проти Швеції (Київський полк, 1709 р.)²¹. Схоже чинив і гетьман І. Скоропадський, коли заборонив козацькій старшині в 1714 р. використовувати на панщині робітників гончарного цеху м. Глухів, а також відбирати їхню продукцію²².

Протягом першої чверті XVIII ст. помітно активізували свою роботу кушнірський, шевський, колісницький, гончарний, ткацький цехи в м-ку Велика Будища (Полтавський полк)²³. Від 1715 р. почалася боротьба за свої права та привілеї гончарного цеху м. Ніжин проти утисків місцевих старшин²⁴. У м. Старі Санжари виготовляли продукцію на продаж шевський, колісницький, кушнірський, ковальський цехи (Полтавський полк, 1722 р.)²⁵.

Нерідко за підпорядкування цехів розгорталася справжня боротьба з боку старшин, до припинення якої змушено долучалась і царська влада, особисто Петро I²⁶.

Слід визнати той факт, що більш прогресивне – мануфактурне виробництво започаткувалося і розвивалося в Україні зі значним запізненням (у масштабності, кількості, рівні найманої праці тощо) порівняно не лише із західноєвропейськими країнами, а навіть і з Московією²⁷.

Тим не менш з початком століття торговельна експансія останньої неабияк посунула на південно-західні області. Особливо жадібні до всього чужого російські чиновники державної казни намагалися отримати все нові грошові надходження за рахунок українців, при цьому замінюючи попередні різного виду «натуральні дачі» та побори. Водночас зростала потреба Української держави в національних грошах, які місцеві жителі нерідко визначали як натуралізовані «українські» або «черкаської лічби». Наприклад, у процесі розгляду кримінальної справи одного зі співавторів доносу на Мазепу про його «зрадницьку діяльність» – І. Іскри – 28 квітня 1708 р. з'ясувалося: у нього, крім іншого з «пожитков», було 3 тис. «золотих українских, и те, де, деньги ево в Полтаве». До того ж

колишній старшина для власних потреб і на продаж утримував близько 600 коней, волів і овець. Його спільник В. Кочубей перед стратою в м. Борщагівка зізнався, що йому різні особи завинили 100 «золотих червонних, да на 3060 рублей золотих черкаського счёту». При цьому він пояснив: один золотий «черкаської лічби» дорівнює 4–6 «звичайним золотом»²⁸. Виходячи навіть із назви грошей, можна припустити, що вони потрапили в руки старшин від купівлі-продажу в Московії та Речі Посполитій. Водночас мова йшла про значні накопичення капіталу індивідуального порядку.

Зі зміцненням влади царських чиновників і поширенням законодавства в Українській державі все очевиднішою ставала підпорядкованість народного господарства та торгівлі інтересам Кремля. Зокрема посилилася його боротьба проти конкуренції в галузі винокуріння та його реалізації. Іменним указом від 10 лютого 1711 р. Петро I взагалі заборонив «всякого чина людям курить вино». По всіх губерніях Російської держави, включаючи й підмосковські українські землі, було розіслано категоричний припис на майбутнє: «...Как вышним и нижним, так и духовным всех чинов людям, дома и по деревням отнюдь вина не сидеть (не виробляти на місцях. – О. Г.) и котлы перевести, а покупать с кабаков», тобто казенну продукцію²⁹. Проте гетьманська влада на своїй території намагалася протистояти такому, на її думку, незаконному заходу. І. Скоропадський особито видав десятки універсалів приватним особам і православним монастирям на монопольне право виготовлення та продаж спиртних напоїв. Деякі можновладці самочинно перебирали на себе такий дозвіл. Яскравим прикладом може слугувати виходець із Сербії Михайло Милорадович. Отримавши 1715 р. ранг гадяцького полковника, він домігся при підтримці царських чиновників дозволу одноосібного «шинкування» горілки на підвладній йому території (до 1719 р.). В інших виробників спиртних напоїв полковник скуповував за 12 руб. і менше кожну діжку (куфу), а потім перепродував її по 20 руб. і більше. М. Милорадович спромігся домовитися про підяди постачання напоїв до Москви (по кілька тисяч відер)³⁰.

Схоже чинили й інші полковники. Навіть царський сановник, граф Г. Головін, звернув увагу на таку діяльність полтавського полковника І. Черняка, зауваживши, що той спродав «горілки» до тисячі куф по 24 руб. за кожну (1714 р.)³¹. Проте, як побачимо далі, не все було так просто в цій справі, навіть з М. Милорадовичем.

Після «зради» І. Мазепи Петро I все крутіше втручався в українську торгівлю. Так, на початку 1710 р. він на прохання жителів

Могильова (Білорусь) дозволив їм їздити за кордон, у «малоросійські» і «великоросійські» міста «для покупки хлеба и вина и всяких живностей». Причому дав вказівку І. Скоропадському, щоб той забезпечив транспортування білоруським купцям без будь-яких перешкод («затримки»). З них передбачалося брати митні податки на українських митницях «без препятия» та «обид»³². 17 жовтня 1709 р. гетьман своїм універсалом надав значні пільги грекам, які зосередилися в Ніжині й мали вільну торгівлю в Українській державі ще за правління Б. Хмельницького. «Повагою особливо», вшановуючи «славну пам'ять» свого попередника, великого Богдана, І. Скоропадський гарантував «честь купецьку» іноземцям. Тим не менш, 11 березня 1710 р. сюзерен вирішив за доцільне і собі видати на підставі згаданого універсалу ще й жалувану грамоту ніжинським грекам «Об охранении прав и вольностей»³³. Таким чином визначався цілком незалежний статус неогоціанів.

У ході Північної війни, залежно від того як складалася зовнішньополітична ситуація, зазнавала відповідного корегування українська торгівля з країнами Прибалтики, Німеччини та Швеції. Так, 18 жовтня 1709 р. володар булави, не оглядаючись на можливу негативну реакцію з боку Москви, видав універсал про звільнення від сплати індукти за перевіз продукції в україно-ризькій торгівлі³⁴. В 1711 р. певною мірою опозиційно налаштовані стародубські купці порушили клопотання про зняття заборони на прибалійську торгівлю перед Г. Головкіним на тій підставі, що до «шведської війни» вони могли вільно торгувати в Ризі й німецьких містах. А з 1701 р. їм цю діяльність в односторонньому порядку заборонив царський уряд. Замість цього їм дозволили їздити з товарами до Архангельська. Проте наполегливе і справедливе клопотання стародубців неочікувано дало позитивний результат: його царська величність «указал» купцям «с товарами ездить и торговать по-прежнему в Риге»³⁵.

Тоді ж продовжувала функціонувати українська торгівля в напрямку Польщі, правда, з деякими ускладненнями і економічними та політичними конфліктами. Наприклад, торгові люди м. Опішніа (Гадяцький полк) на чолі з С. Бугленком, які переганяли стадо волів у 900 голів у м. Гданськ зазнали утисків і пограбування від польського коронного підскарбія Пребендовського. На їхню скаргу до царської влади, їм було пораджено в майбутньому їздити не до Польщі, а в Ригу, ймовірно з метою надходження прибутків у російську, а не польську казну³⁴. 1711 р. до Шльонська спільну поїздку здійснили купець м. Сосниці Іван Дащенко і Петро Гнумин, де мали уго-

ди з місцевим торговцем Кашпором. Проте справа для перших обернулася ув'язненням³⁷.

Відразу після «мазепинських подій» Петро I «реформував» систему оподаткування торгівлі в Гетьманщині. Фактично він віддав збір індукти «на відкуп» чужій інтересам України людині – відомому на той час «фінансисту» Саві Рагузинському. Останній особисто керував збиранням коштів за вивіз товарів за кордон, кладучи чималенькі суми у власну кишеню, іншу ж частину передавав у царську скарбницю. Офіційно він підпорядковувався гетьманському правлінню, а фактично – вищій владі в Московії.

1710 р. страшно за своєю згубністю «морвое поветрие» помітно порушило встановлений у торгівлі порядок бо через нього були «все торги остановлены и збор индукты умалился и дороги заставлены [тобто – перекриті – О. Г.]». У зв'язку з цим Кремль розпорядився «снисходительнее поступить» зі збиранням індукти³⁸.

Стан зовнішньої торгівлі хвилював І. Скоропадського не лише як керманіча держави, а й як людину, що безпосередньо нею займається. Так, протягом 1711–1713 рр. він через свого економа-управителя Самусенка організував по всьому Стародубському полку скуповування прядива, яке потім його люди вивозили за кордон³⁹.

Існували цілі родинні династії, які вивозили за кордон свою продукцію. Так, жителі Ніжина Кирил і Матвій Яненки обрали для торгівлі м. Шльонськ (1712 р.)⁴⁰.

С. Рагузинський, ставши одним із основних збирачів індукти в Українській державі, і відповідно зацікавлених осіб у її збільшенні, доволі негативно охарактеризував І. Скоропадському втручання в цю справу сановників з Московії. По-перше, зауважив він «господа великоросійські управители токмо над купцями хотят силу свою показати и верность [монарху. – О. Г.], не пропускают караваны отсель и ни купцов оттуды, [з-за кордону. – О. Г.], от чего в первом приходит ваша индукта в конечное разорение. Другое, народы как великоросійські, так и малоросійські без торгов приводят себя в последнюю нищету, а из купцов никакое зло произойти не может... Ежели господа начальствующие впрядь купцам дороги не дадут, я буду принужден оную (тобто: індукту. – О. Г.) совсем покинуть, дабы себя в конец разорения не привесть и с Вашей Ясневельможностью не прийти в ссору и не дружбу». Орендатор визначив і конкретних винуватців у обмеженні торгівлі – російських князів, зокрема Голіцина. Саме тому, наголосив він, «и уже индукта и не индукта, я истинно не знаю, что делать, и больше слышать не

могу слезное доношение бедных купцов, нежели убытки интересуемого». Збирач митних податків запевнив, що звернеться безпосередньо до Петра I за дозволом для торгових людей вільно займатися своїм промислом і просив I. Скоропадського підтримати його в цьому питанні⁴¹.

Звісно, С. Рагузинський дбав передовсім про власний зиск, і можливо дещо перебільшив негатив у митній справі, але те, що національна торгівля за декілька років занепадала, це факт. Гетьман намагався відстояти попередні прерогативи українських торгових людей. Він всіляко затягував виконання особливо невідгідних розпоряджень Кремля, неодноразово звертався до сюзерена з проханням скасувати всілякі обмеження. Значною мірою це стосувалося Криму та Запорожжя, з якими цар після зруйнування Січі в 1709 р. практично заборонив вільну торгівлю. Проте в різні способи економічні зв'язки з цими регіонами тривали. Так, документ 1712 р. зафіксував, що цілий караван грецьких купців без жодних перешкод з боку Гетьманщини вирушив у «Турську область»⁴².

Ще одним обмежувальним заходом царського уряду стала поступова централізація митної системи в Україні. Зокрема в 1712 р. у зв'язку з відкриттям у Білорусі та Псковській губернії нових митниць туди було перенесено окремі державні пропускні пункти з належними до них заставами з Гетьманщини⁴³.

Зважаючи на постійні бойові дії, що на той час вела Росія, Петро I був особливо зацікавлений у виробництві якомога більшої кількості селітри – основного компонента при виготовленні пороху, а тому категорично заборонив її продавати в Україні й за її межі (1713). Збувати цей стратегічний товар дозволялося лише на артилерійські склади в Москві чи Санкт-Петербурзі. Такий захід значно ускладнив комерційно вигідну реалізацію селітри, унеможливив будь-яку конкуренцію, наприклад з боку Польщі.

Ще гірше ситуація в українській торгівлі складалася наступного, 1714 р. Виступаючи перед «госоподами» в Сенаті 30 січня верховний правитель оповів про свої наміри ще дужчого підкорення «малоросів» Московії. Незважаючи на деякі сумніви багатьох сановників (хіба можна обмежувати «вольний народ» у «черкаських городах?»), цар у черговий раз розпорядився заборонити їм довільний вивіз за межі країни прядива, юхти та сала, окрім як у спеціально визначені для цього російські порти. Указ відповідного змісту було надіслано персонально гетьману, а сенаторів зобов'язано поширити його зміст на всю Київську губернію і попередити, щоб тамтешнє керівництво «накрепко того смотрели»⁴⁴. Схожий указ персонально отримав і володар булави⁴⁵.

Князь Д. Голіцин додатково пояснив І. Скоропадському суть цього указу. «Получил я ныне, – писав він у листі до гетьмана від 26 лютого 1714 р., – собственный царскаго величества указ, дабы малороссійскаго народа купецкіе люди товаров, а именно: пеньки, юфта, сала – в чужія пристани не возили, но возили – б в Ригу и в прочіе гавани его величества, стоящія на Балтическом море, куда кому способней. И для того с общаго с Вашего Превосходительства согласія велено мне в пристойних местах учредить заставы, чтоб конечно никуда и нуды, токмо с пристани его ц[арскаго] в[еличества], стоящія на Балтическом море, помянутые товары возили»⁴⁶.

Отже, на можливих шляхах українських торгових людей їхати «не туди», куди треба Москві, вибудовувалася ціла мережа «охоронних» застав.

Указом від 6 квітня того ж року з України заборонили вже вивозити (окрім як у «російські» порти) додатково поташ, віск, конопляну олію, насіння льону, клей, щетину, ревені, смолу та ікру⁴⁷. Причому лише чотири останні з названих видів продукції значилися перед тим офіційно «заповідними»⁴⁸. Згідно з цим указом не дозволялося також ввозити в Україну російські срібні гроші.

Проте ні гетьман, ні українські купці не поспішали виконувати зухвалі, економічно не вигідні вказівки Кремля. 25 травня 1714 р. граф Г. Головін з великим невдоволенням констатував: «малоросійські» купці з багатьма забороненими товарами їздять у різні зарубіжні місця, минаючи пристані його царської величності. Тому він наполегливо «радив» володарю булави «в пристойних местах на границах поставитъ заставы»⁴⁹. Коли ж становище із «заповідними» товарами не вдалося виправити і через місяць, то за справу заповзято взявся князь Д. Голіцин, який особисто відповідав за це перед государем і не на жарт розхвилювався. Він ще раз закликав І. Скоропадського вжити всі необхідні заходи, щоб «торговые люди с заповедными неуказными товары воровски мимо больших шляхов за границу никуда не отезжали». При цьому князь з острахом наголосив: «Понеже я слышу, что многие товары увозятъ за границу, дабы то не взыскано было на мне»⁵⁰.

Хто персонально порушував царську заборону і куди возили зпродувати «заповідну» продукцію зафіксував «реестр купців чернігівського полку» від 8 листопада 1714 р. Так, Т. Матвеевич, С. Лопата, Й. Титович, Ф. Павлович і деякі інші нині й раніше «ходили... з юхтою, воском, лоем, олеем и щетиной» торгувати до Шльонська, Гданська й Крелевця «прусскаго». Окрім названих у цитаті міст вивозили також товар

з України у Груськ, Вільно, Слуцьк, Хвойник, Злобин, Бихов, Могилів і Ригу, а серед продукції ще значилися вовна, тютюн, горілка, риба, пшоно тощо⁵¹.

Міжлюдські стосунки в зовнішній торгівлі певною мірою нівелювали національні риси купців. Нерідко на перший план виходило питання не хто є торговець, а який у нього товар і скільки він коштує. Цьому сприяло і їхнє переселення на постійне місце проживання в значні економічні центри. Зокрема, житель м. Варшава, вірменин за національністю Інгібар Варстанов, періодично їздив торгувати в Київ і Ніжин (1714–1739)⁵².

Наскільки спрощено жителі України, правда досить заможні, навіть у 1720-х роках ставилися до поїздок за кордон, можуть свідчити їхні одноразові купівлі предметів вжитку для нагальних побутових потреб. Так, син чернігівського вйта Федора Лопати міг дозволити собі відправитися до Шльонська за товарами для весілля (1720)⁵³. Окремі українські торгові люди добиралися через литовські землі до Кенігсберга. І це при тому, що вони змушено погоджувалися на підписку про невивіз за кордон заборонених товарів, їх продаж тільки в Ризі та інших російських портах на Балтиці, а також давали обіцянку не ввозити мідні та срібні монети.

Наскільки обтяжливим для української торгівлі виявився заборонний указ 1714 р., свідчить хоча б той факт, що його різко критикувала соціальна еліта навіть через 50 років, подаючи Катерині II «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии» (1764)⁵⁴.

Про реальне ставлення російських сановників до українських можновладців, які займалися «законною» реалізацією продукції, не кажучи вже про пересічних купців, може свідчити такий епізод. Зокрема, в листі до Головкина від 9 грудня 1714 р. миргородський полковник Д. Апостол (майбутній гетьман) скаржився на генерала царської артилерії Шидловського – «одного з шукачів золотого руна» (за висловом І. Джиджори) в Україні петровської доби. Суть справи полягала в тому, що генерал завдав великих матеріальних і моральних збитків, самочинно розпорядившись селітрою Апостола, «которую... без ведома перенял на себе платежом», тобто придбав за найменшою ціною. На всі вмовляння та вимоги полковника відшкодувати його справжні витрати кривдник не реагував. Тоді старшина «многожды» скаржився і в Сенат, але й там «ничего не получил, токмо єдиний убиток... которого за многократными посланками на Москву учинилось на осмсот

рублев». Навіть коли «нинешнього 1714 году, – йдеться далі у листі, – хотя по указу ц[арского] в[еличества] товарами разними з казни з Адмиралтейского приказу в заплату за селитру мою видано и досланіє денги против цени Шидловского отдано, но и в тех товарах великий убиток, понеже онде весма гнили, против оценки надлежащей цени против прочих не стоят половины. Да и от выдаче тех. Товаров господин комисар Адмтралейского приказу Беляев взял безвинно сто рублей денег, також дяк того ж приказу Яков Борин з тех же товаров взял себе тюм китайки и косяк⁵⁵ камки, да піддячий Иван Анреевский взял китайки два тюми и штуку полотна швабського, другой піддячий Иван Михеев взял себе тюм китайки и два рубле денег. А когда оніе товари посланный мой проводил, то в Севску томожніє бурмистри от них в посланног омого за пошлину взяли двестедесет рублей и пятнадцать алтин».

Ось таких нерідко потворних форм набувала «комерція» українців з московитами. Проте, як не дивно, причину своїх поневірянь Д. Апостол вбачав не в загальних вадах всієї організації торгівлі Кремля, а в конкретній особі генерала-зловмисника. Ще й зауважив: «Не жалею бы я того, ежели бы он не мел чим платити, но мел чем расплатитися, да власне для самого моего обидения умислом своїм зводил; и нине много ест у него отчины [володінь. – О. Г.], скарбов и всяких пожитков, понеже и теперича розними купеческими торгует промыслами, но приведши мене до такового великого убитку, еще посмеяніє чинит»⁵⁶.

Можливо, таке здирицьке ставлення до потерпілого з боку російських високопосадовців пояснюється ще й тим, що свого часу Д. Апостола вважали спільником І. Мазепи, коли той виступив проти Петра І. Однак той досить швидко відхрестився від гетьмана і склав присягу царю.

І. Скоропадський добре усвідомлював усі вади та можливі наслідки для України економічних «реформувань» свого сюзерена і його поплічників. Фактично вже тоді встало питання про існування залишків вільної національної торгівлі чи повне підкорення її інтересам Москви.

Особливо рішучим за тих деструктивних умов видається звернення володаря булави до царя наприкінці 1714 р. Воно було спрямоване на захист економічних зв'язків Гетьманщини з Кримом і Запорозжям і засвідчило, що всі попередні заборони стосовно них український керманіч поціновував лише як тимчасові. Проте у відповідь Петро І у черговий раз наказав І. Скоропадському 6 лютого 1715 р. краще стежити за зовнішньою торгівлею та вивозити товари з України за кордон тіль-

ки через ризький порт⁵⁷. А вже 10 лютого категорично заявив: «В прошлом 1714 году, декабря 26... писал ты... прося нашего указа малоросийским торговым людем с незаповедными мелкими товарами в Крым їздить ли, так же и промышленников в полевые [степові. – О. Г.] речки за добычью рыбною і звериною ходитъ ли. А от толь крымских людей до Днепра приходитъ будут пропускать ли в Украину или нет і мы, великий государь, указали, торговым малоросийским людем, которые с незаповедными товары своими в Крым похотять ехать; також и крымцы торговые люди, которые в Малую Россию с товарами своїми поедут ради нынешняго мирного постановления пропускал, не задерживая»⁵⁸. Отже, щодо торгівлі з Кримом («кримцями») гетьману вдалося здобути, хоча й тимчасову, але перемогу. Що ж до будь-яких зв'язків з низовиками (за царським визначенням, – «зрадниками»), то заборона продовжилася.

Тоді ж надійшло спеціальне розпорядження Сенату «Об отпуске товаров Малой России на продажу плавным и сухим путем». Згідно його положень, російські і українські купці, котрі захочуть везти товари до Риги, зобов'язувалися спочатку звернутися до гетьмана «с росписью» товарів, щоб той «освидетельствовав оные» і дав наказ про їхнє пропускання через митниці «без задержания». З метою запобігання відхиленню від наперед заявленого маршруту, до кожної групи відїжджаючих прикріплювався «нарочний» із старшинської адміністрації. В його обов'язки входило супровід, а фактично контроль – стеження, за просуванням купців на шляху до пункту призначення – Риги. Вже на місці прибуття тамтешній губернатор повинен був скласти (чи уточнити) списки прибулих і товару і лише після того «давати им волную продажу». Про основні вимоги-зобов'язання щодо торгівлі на Балтиці посольська канцелярія Гетьманщини мала широко оповістити зацікавлених осіб, щоб потім ніхто не міг виправдатися за будь-яке порушення встановлених правил своїм незнанням⁵⁹.

Певне поліпшення умов торгівлі Гетьманщини з Кримом, а також переорієнтація транспортування замість Смоленська на Ригу надали можливість українським купцям, за обставин тотальної економічної обструкції з боку російських чиновників, ширше виходити на іноземні ринки. В цьому аспекті заслуга І. Скоропадського – очевидна.

Водночас слід відхилити висновки деяких вчених про значний позитивний вплив петровських реформ на подальший розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, соціальних відносин і культури України. Що ж до тези, за якою царський уряд нібито здійснив низку заходів, спрямова-

них на покращення становища вітчизняної торгівлі, зокрема, звільнив (повністю або частково) українських купців на території Московії від обтяжливих мит, то це – відверте перекручення фактів, які не відповідають історичній правді⁶⁰.

В 1715 р. гетьман неодноразово звертав увагу царських сановників на зловживання представників влади з Росії в Україні, повідомляв «о напрасних налогах», призначених ними «молороссийским жителям сверх определенных диспозиций»⁶¹.

У середині січня 1716 р. Д. Голіцин знову «нагадав» І. Скоропадському про необхідність дотримуватися царських указів щодо Криму та січовиків⁶². Незважаючи на це володар булави особисто звернувся з листом до Петра I з приводу того, що «торгове промышленники» продовжують їздити в заборонені місця «сверх указу царського величества» для «рыбной и зверинной добычи», ймовірно, розраховуючи звернути увагу сюзерена на природність цього явища та на бажане позитивне вирішення проблеми⁶³.

Додаткове уявлення про деякі прикметні риси торгівлі населення в Українській державі, які визначалися на 1716 р., можна скласти на основі листування між Комісією про комерцію та Київською губернською канцелярією. Саме їм після відновлення гетьманства у 1727 р. царський уряд доручив з'ясувати, коли були встановлені окремі раніше «небывальые пошлины». Порушення цього питання під тиском невдоволення (у формі численних скарг) українських купців, яких підтримував і новообраний володар булави Д. Апостол, збіглося в часі з певною «ревізією» – переглядом частини петровських реформувань у Російській імперії. Отже, слідство, проведене обома установами, офіційно встановило: 1) на той період від іноземних купців (греків, поляків, євреїв і т.д.), які привозили «знатные и дорогие товары», брали з кожного так звані «печатне пошлины» в розмірі 75 коп. (згідно із сенатським указом 1716 р., тобто це був новий податок); 2) від іноземних і українських купців, котрі виїздили за межі України (зокрема й у Росію) – по 25 коп., а їхніх челядників і хурщиків – 10 коп. (на підставі розділу 18 «Уложения» про печатні податки і на власний розсуд колишнього губернатора кн. Голіцина); 3) від закордонних торговців, що приїздили до Києва з сіллю, дровами, хлібом, сіном, городиною, «харчевыми припасами» – з кожного окремого засобу пересування, незалежно від кількості осіб, – по 10 коп.; 4) за кожен скаргу на непорозуміння, що виникали в процесі купівлі-продажу, – по 10–30 коп.; 5) у Переяславі тільки від «малоросійських» торгових людей, які прямували за кордон, – по 25 коп., а їхніх челядників – 10 коп.

Окрім того, збиралося ще так зване поголовне мито, але звідки й коли воно взялося, тоді точно встановити не вдалося⁶⁴.

Отже, за висловом сучасників, на торгових людей навішали додаткових дрібних податків, як бліх на собаку.

Загалом же Комісія про комерцію дійшла висновку: більшість податків в Київській губернії встановлено урядниками самочинно і висловила цим фактом своє невдоволення Сенату.

Також тогочасні документи зафіксували й те, що «до» І. Скоропадського на ярмарках за кожний віз брали «на гетьманів» по 4–5 коп., а в період його правління – по 1 коп. за продану велику худобу – як із продавця, так і покупця⁶⁵.

Тоді ж з усією очевидністю почали проявлятися негативні наслідки указу від 6 квітня 1714 р. про заборону ввозити в Україну російські срібні гроші, а отже, й вивозити їх за кордон. Суть питання полягала в тому, що довготривалі переїзди місцевих купців, скажімо, до Польщі, потребували, окрім витрат на харчі, ще й коштів у «твердій валюті» на сплату податків, постоїв тощо. Однак мідні монети, що цілеспрямовано ширилися на території Гетьманщини через деструктивну економічну політику Москви, за кордоном, як і в Росії, приймати чи обмінювати відмовлялися. Коли ж хтось із українських купців наважувався брати потай у дорогу срібні монети, їх нерідко відбирали митники.

Зауважимо: на початку XVIII ст. у грошовому обігу Гетьманщини домінували «старі» монети: литовські готові гроші «в копах», таларі, «українські» золоті⁶⁶. На підтвердження цього маємо численні приклади⁶⁷. Проте після Полтавської битви Петро I всі «старовічні» гроші в Гетьманщині, за свідченням «Літопису» С. Величка, «вивів і вигубив», а замість них запровадив свої мідні й срібні монети⁶⁸.

Царський указ від 29 квітня 1716 р. офіційно ніби трохи полегшив становище купців у їхніх «мандрах», бо дозволило брати із собою за кордон по 82 єфимки на один віз і 3 руб. чехами на прохарчування. Однак чиновники, відповідальні за практичне втілення цього розпорядження, добре орієнтуючись у загальній тенденції Москви щодо обмеження та підпорядкування української торгівлі, зазвичай ігнорували його. Саме на цю обставину й звернув увагу чиновників з Колегії іноземних справ І. Скоропадський, подавши в 1718 р. чергове «прошення» від імені українського народу. В пункті 6 цього документа він досить конкретно сформулював суть проблеми: «Чтоб малороссійским купцам, едучи с товарами за границу, дозволено было на потребность их пропускать по несколько золотых и ефимков, понеже, де тамо мелкая россійская мо-

нета не ходит, да для харчу по несколько сала свиного». На це із Сенату надійшла в цілому позитивна відповідь: купцям, які їхали за кордон, поблажливо дозволялося брати в дорогу по 100 ефимків «на всякой воз», а «свиного сала по розмотренію»; на тих, хто «верхом без возовидущих, на персону до десяти ефимков». Гетьманові з цього приводу було надіслано з Колегії іноземних справ окрему грамоту, підписану монархом⁶⁹.

Як бачимо, Петро I особисто та його вищі посадовці «опікувалися» скільки українським торговим людям можна було брати грошей на оборудки та скільки дозволялося з'їсти сала!

Проте українці, незважаючи на всілякі перешкоди в ході Північної війни, на заборони царського уряду, манівцями торували нові шляхи за кордон, продовжували використовувати старі (традиційні). Наприклад, таким чином на Слобожанщину потрапляли партії англійського тютюну (м. Чутуєв, 1702 р.)⁷⁰. 23 листопада 1717 р. литовський підскарбій у листі чернігівському полковнику Павлу Полуботку сповістив, що українські купці дещо змінили маршрут до Польщі й тепер їздять через більш вигідні литовські митниці, минаючи волинські⁷¹. Того ж року сіль у межах Гетьманщини поставлялася з м. Баня-Лука (Боснія), минаючи шляхом м. Коломна та м. Янушпіль (Житомирський повіт, Київське воєводство)⁷². Тривала торгівля в Криму і в м. Гданськ⁷³. З кінця 1719 р. розпочалася справа про «регулювання шляхів» і руху товарів експортної торгівлі з Лівобережжя⁷³.

Проте, незважаючи на всі старання І. Скоропадського захистити діяльність купецтва і навіть його певні успіхи, стан української торгівлі залишався тяжким. «Тут предкладаю вашому величеству лихо, – писав він, – українських купців, яке діється їм через те, що коли іде за границю до Гданська або до Шлезка і до інших далеких міст з незаповідними товарами, то йому забороняють брати з собою за границю на мито (!) талярів битих і червоних. І у кого такі знайдуться, то заставщики [митники. – О. Г.] їх відбирають, тим часом копійок (мідяних) у купців на коморах (за границею) не хочять приймати. Так само, коли хто з малою кількістю копійок для прохарчування за границю взятих і там не збутих вертається, то теж відбирають (на заставах). А крім того, коли хто з тих українського народу купців, їдучи за границю, візьме для свого прохарчування свинячого м'яса, яке у нас називається салом, то через те, що лій по великоруськи теж називається салом і є заповідним товаром, се теж заставщики від тих людей через саму назву відбирають»⁷⁵.

Завдячуючи наполегливості володаря булави, 30 листопада 1719 р. було оприлюднено указ, згідно якого всі митники зобов'язувалися сплачувати купцеві, який їхав за кордон, ек-

вівалент наявних у нього грошей твердою монетою («по настоящей цене»). Проте з меркантильних інтересів Московії повернення до неї мідних копійок було знову заборонено.

Фактично грошові реформи Петра I завершилися 1718 р. На думку М. Котляра, «незабаром після цього, коли у вжиток було введено срібні й мідні монети стрункої системи різноманітних номіналів, грошовий обіг Лівобережної України остаточно зливається з загальноросійським»⁷⁶. Як свідчать джерела, на практиці нічого подібного не сталося. І саме завдяки обмежувальній політиці Кремля щодо срібної монети в Україні. Через її постійну нестачу тут продовжували тривалий час ходити гроші Речі Посполитої, як більш вагомі, ніж російські мідні. Тому-то не сприймається теза російського знавця історії грошового господарства І. Спаського, що для Росії початку XVIII ст. петровська грошова й монетна реформа мала величезне значення, бо поклала кінець грошовому обігу України⁷⁷. Безпосередньо для української торгівлі, як видно з наведених вище фактів, наслідки її виявилися вкрай негативними. Та і для Росії було не все так однозначно: нічого хорошого немає в тому, що твої гроші не сприймають за кордоном як якісну валютну одиницю. Навіть вміст срібла в них вартісно не відповідав номіналу.

Від початку і до кінця свого гетьманування І. Скоропадський особисто та через високих російських сановників намагався «по-тихому» протистояти контроверсійним діям свого сюзерена, відстоювати економічні інтереси українських торгових людей на всіх географічних напрямках: у Польщі, Балтиці, Валахії, Молдові, Криму, Слобожанщині і т.д. Особливо наполегливо він прагнув поліпшити умови для них на території Речі Посполитої та Росії, де вони найчастіше потерпали від постійних зловживань і репресивних заходів. У результаті «державні» міністри Московії та польський посол Хоментовський домовилися розглянути правопорушення і кривди, котрі чинилися на прикордонні стосовно «малоросійських» купців, на спеціальній конференції. На ній обидві сторони підписали угоду про призначення на трьох основних трактах поблизу Києва, Смоленська та Риги комісарів – представників Московії й Речі Посполитої, які б наглядали за дотриманням юридичних норм у сфері торгівлі. Цей захід хоча і мав певні позитивні наслідки, але в цілому принципово не змінив ситуацію на краще⁷⁸.

Одним з останніх деструктивних заходів Петра I у період правління І. Скоропадського стала поява іменного указу від 18 січня 1721 р. про дозвіл російським купцям купувати «деревни» к їхнім «заводам» у Гетьманщині, а також розширення

пільг у комерційній діяльності. Тим самим офіційно надавалась можливість «вкорінення» торговців з Московії в Україні⁷⁹.

Проте на початку 1720-х років, незважаючи ні на що, українці могли ще скласти гідну конкуренцію московитим купцям на окремих напрямках торгівлі. Так, загальний обсяг імпорту Курська з Гетьманщини в 1720 р. становив 108042 руб., або вагомі 64% від всієї вартості товарів привезених до міста. Водночас експорт у зворотному напрямку досягав усього 44401 руб., або 26,2% від сумарного обсягу⁸⁰.

1721 р. було заборонено імпорт цукру в Росію, але українцям дозволяли ввозити вино та тютюн у разі офіційного оформлення державного підяду⁸¹.

Для 1722 р. цікавим фактом стало те, що наказний гетьман П. Полуботок, поминувши думку І. Скоропадського, своїм універсалом заборонив російським, польським, литовським і українським купцям скуповувати на місцях хліб для вивозу за кордон у зв'язку з підвищенням на нього цін⁸². Отже, констатуємо епізод національної регуляції зовнішньої торгівлі поза вказівки з Москви. Недарма ж Петро I вважав його самовладним управлінцем, який за певних умов для Московії міг стати «гірше за Мазепу».

Навіть після смерті І. Скоропадського та створення деструктивної для українців Малоросійської колегії замість управління гетьмана, документи фіксують активну купівлю-продаж «кримськими і шальонськими» товарами київського купця Ф. Вакуловича⁸³, а також чернігівського бурмістра І. Гаєвського в Кенігсберзі та Гданську⁸⁴. Тоді ж мешканець м. Городище І. Штепенко подався в простори Литви продавати жито⁸⁵. А купець з м. Лохвиця Г. Андрієнко їздив торгувати до Варшави, Любліна та Львова⁸⁶. 1723 р. чернігівський міщанин Й. Козянець реалізував свою продукцію у Вроцдаві та Сілезії⁸⁷.

Отже, українська економіка, зокрема її торговельна сфера, від початку XVIII ст. і приблизно до 1714 р. розвивалась більш незалежно від Москви. Проте подальше запровадження царатом монополії на продаж понад десяти стратегічно важливих видів товарів, обмеження для козацької держави зовнішньої традиційної торгівлі, майже суцільне порушення прав і вигод місцевого купецтва, відверте пограбування його російськими і польськими чиновниками призвели до руйнації вільного економічного функціонування Української держави.

Примітки:

1. Повна назва газети лунала так «Ведомости о военных и иных делах, достойных знания и памяти, случившихся в Московском государстве и во иных окрестных странах».

2. Ведомости времени Петра Великого. Москва, 1903. Вып.1. С.17.
3. 1700 г., июля 3. Трактат, заключенный в Цареграде с турецким султаном Мустафою II российскими посланниками Украинцовым и дьяком Чородеевым. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Изд. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.IV. № 1804. С. 66–72.
4. Ведомости времени Петра Великого. Москва, 1903. Вып.1. С.17.
5. Ведомости 1703 г., декабрь (№ 37). Москва, 1903. Вып.1. С.95–96.
6. Ведомости 1719 г., июль (№ 6). Москва, 1906. Вып.2. С.260, 277.
7. Ведомости 1719 г., август (№ 11). Москва, 1906. Вып.2. С.294.
8. Ведомости 1719 г., август (№ 14). Москва, 1906. Вып.2. С.303–304.
9. В. г. – великого государя.
10. 1711 г., февраля 28. Именной, объявленный из Посольского приказа. – Об отдаче полотняных, скатертных и сафеточных заводов в содержание торговым людям Андрею Турке и Цынбальщикову. *ПСЗРИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т.IV. № 2326. С.640; Доклады и приговоры Правительствующего сената в царствование Петра I. Санкт-Петербург, 1880. С.26–27.
11. Захаров В.Н. Западноевропейские купцы в России. Эпоха Петра I. Москва, 1966. С.101, 102.
12. 1715 г., октября 21. Именной, объявленный из Сената. – О делании полотен шириною против приготовленных в других европейских государствах. *ПСЗРИ*. Т.V. № 2943. С.179.
13. 1718 г., февраля 8. Именной, объявленный из Сената. – О делании узьких холстов по-прежнему. *ПСЗРИ*. Т.V. № 3156. С.541.
14. 1721 г., января 16. Регламент или Устав Главного Магистрата. *ПСЗРИ*. Т.VI. № 3708. С.291–309.
15. Россия при Петре Великом, по рукописному известию Иоанна Фоккеродта-Готгильфа / пер. А.Н. Шемякина. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. Москва, 1874. Кн.II. С.73–75.
16. Там же. С.59–71.
17. Ладыжинский К. История руського таможенного тарифа. Санкт-Петербург, 1886. Приложение 1. С.3–7.
18. Kotilaine J. T. Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century: Windows on the World. Leiden, 2005. P.430.
19. Центральний державний архів України (м. Київ) (ЦДАК України). Фонд (Ф.) 220. Опис (оп.) 1. Справа (спр.) 237. Аркуш (арк.) 1.
20. Там само. Ф.51, оп.3, спр.3442, арк.3.
21. Там само. Ф.223, оп.1, спр.310, арк.1–2.
22. Там само. Ф.51, оп.3, спр.5157, арк.2.
23. Там само. Ф.51, оп.3, спр.1147, арк.2–8.
24. Там само. Оп.3, спр.162, арк.1–10.
25. Там само. Спр.271, арк.4.
26. Там само. Ф.59, оп.1, спр.5, арк.4, 11 зв.

27. Струмилин С.Г. Экономическая природа первых мануфактур. *Вопросы истории*. 1948. № 6. С.60–70; Полянский Ф.Я. Экономический строй мануфактуры в России XVIII века. Москва, 1956; Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. Київ, 1975; Гуржій О. Західно-Європа та Гетьманщина в середині XVII–XVIII ст.: Соціально-економічні аналогії, закономірності, специфіка. Київ, 2021.
28. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изд. О. Бодянским. Москва, 1859. Ч.2: 1691–1722. С.127, 143, 144.
29. 1711 г., февраля 10. Именной. – О запрещении всякого чина людям курить вино. *ПСЗРИ*. Т.IV. № 2316. С.589.
30. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Милорадовичи. *Киевская старина*. 1882. № 3. С.487.
31. Материалы для отечественной истории / изд. Михаила Судзенко. Киев, 1855. Т.2. С.240.
32. 1709 г., Грамота гетману Запорожскаго войска Скоропадскому. – О свободном пропуске жителей Могилева чрез великороссийские и малороссийские города для отправления торговки. *ПСЗРИ*. Т.IV. № 2241. С.467.
33. 1710 г., марта 11. Жалованная грамота нежинским грекам. – Об охранении их прав и вольностей на основании гетманского универсала. *ПСЗРИ*. № 2260. С.481–482.
34. ЦДІАК України. Ф.51, оп.3, спр.4, арк.1–2.
35. Материалы для отечественной истории. Т.2... С.202.
36. Там же.
37. ЦДІАК України. Ф.51, оп.3, спр.1406.
38. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва, 1956. Т.10. С.359, 360.
39. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. Київ, 1930. С.14.
40. ЦДІАК України. Ф.51, оп.3, спр.1752, арк.2.
41. Материалы для отечественной истории. Т.2... С.420, 421.
42. Там же. С.212.
43. ЦДІАК України. Ф.59, оп.1, спр.6362, арк.28.
44. 1714 г., генваря 30. Именной, данный Сенату. – О пропуске пеньки, юфти и сала, кроме российских пристаней, никуда. *ПСЗРИ*. Т.V. № 2768. С.81.
45. 714 г., генваря 30. Именной, данный малороссийскому гетману Скоропадському. – О неопуске пеньки, юфти и сала к чужим пристаням. *ПСЗРИ*. № 2767. С.80–81.
46. Материалы для отечественной истории. Т.2... С.57.
47. 1714 г., апреля 6. Именной. О непровозе юфту, пеньки, поташа, смольчуга, сала и других товаров в какия иностранныя пристани, о непозволении иностранцам ввозить русския медныя и мелкия серебряныя деньги и о невывозе серебра в деле и слитках за границу. *ПСЗРИ*. Т.V. № 2793. С.95–96.
48. Фирсов Н.Н. Русские торгово-промышленные кампании в 1-ю половину XVIII ст. Казань, 1896. С.24.

49. Материалы для отечественной истории. Т.2... С.230.
50. Там же. С.58, 59.
51. ЦДІАК України. Ф.51, оп.3, спр.103, арк.1, 2, 3, 4, 7.
52. Там само. Ф.59, оп.1, спр.699, арк.286–291.
53. Там само. Ф.51, оп.3, спр.1026, арк.3.
54. Прощение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году. *Киевская старина*. 1883. № 6. С.331–333.
55. Тюм і косяк – відрізи тканин.
56. Цит. за: Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки... С.33, 34.
57. ЦДІАК України. Ф.220, оп.1, спр.261, арк.1–2.
58. Там само. Спр.263, арк.1.
59. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Ф.248, оп.29, спр.1746, арк.51–61.
60. Сергієнко Г.Я. Реформи в Російській державі та їх значення для України. Соціально-економічний розвиток Лівобережжя та Слобожанщини. *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн.* Київ, 1979. Т.2. С.239, 240.
61. РДАДА. Ф.248, оп.29, спр.1746, арк.25.
62. Материалы для отечественной истории. Т.2... С.76, 77.
63. РДАДА. Ф.248, оп.29, спр.1747, арк.1.
64. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки... С.49.
65. Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Інститут рукописів. Ф.І, № 55587, арк.5.
66. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. Київ, 1981. С.181.
67. ЦДІАК України. Ф.57, оп.1, спр.101 (ч.2), арк.228; ф.54, оп.1, спр.1273, арк.71 зв.
68. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720. Киев, 1851. Т.2. С.516.
69. Источники малороссийской истории. Ч.2... С.282.
70. ЦДІАК України. Ф.1791, оп.1, спр.10, арк.1–40.
71. Там само. Ф.51, оп.3, спр.270, арк.1–2.
72. Там само. Спр.18718, арк.2.
73. Там само. Спр.692, арк.2; спр.1280, арк.2.
74. Там само. Ф.51, оп.3, спр.438, арк.1–37.
75. Цит. за: Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки... С.47.
76. Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст... С.187.
77. Спасский И.Г. Русская монетная система. Ленинград, 1970. С.139.
78. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки... С.24, 25.
79. 1721 г., генваря 18. Именной. – О покупке к заводам деревень. *ПСЗРИ*. Т.VI. № 3711. С.311, 312.

80. Кафенгауз Б. Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века (По материалам внутренних таможен). Москва, 1958. С.297.
81. ЦДІАК України. Ф.1791, оп.1, спр.138, арк.1.
82. Там само. Ф.51, оп.3, спр.658, арк.1–5.
83. Там само. Спр.1180, арк.9, 26–27, 38–40.
84. Там само. Спр.3298, арк.9.
85. Там само. Спр.1103, арк.4 зв.
86. Там само. Спр.3138, арк.1.
87. Там само. Спр.3298, арк.8.

References:

1. Zaharov V.N. (1966). Zapadnoevropejskie kupcy v Rossii. Epoha Petra I. Moskva [in Russian].
2. Ladyzhinskij K. (1886). Istoriya ruskogo tamozhennogo tarifa. Sankt-Peterburg, Prilozhenie 1 [in Russian].
3. Kotilaine J.T. (2005). Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century: Windows on the World. Leiden [in English].
4. Strumilin S.G. (1948). Ekonomicheskaya priroda pervyh manufaktur. *Voprosy istorii*, 6, 60–70 [in Russian].
5. Polyanskij F.Ya. (1956). Ekonomicheskij stroj manufaktury v Rossii XVIII veka. Moskva [in Russian].
6. Derev'iankin T.I. (1975). Promyslovi perevorot na Ukraini. Pytannia teorii ta istorii. Kyiv [in Ukrainian].
7. Hurzhii O. (2021). Zakhidna Yevropa ta Hetmanshchyna v sere-dyni XVII–XVIII st.: Sotsialno-ekonomichni analohii, zakonmirnosti, spetsyfika. Kyiv [in Ukrainian].
8. Lazarevskij A. (1882). Lyudi Staroj Malorossii. *Miloradovichi. Kievskaya starina*, 3 [in Russian].
9. Materialy dlya otechestvennoj istorii (1855). / izd. Mihaila Sudienko. Kiev, T.2 [in Russian].
10. Dzhydzhora I. (1930). Ukraina v pershii polovyni XVIII viku. Rozvidky i zamitky. Kyiv [in Russian].
11. Firsov N.N. (1896). Russkie torgovo-promyshlennye kompanii v 1-yu polovinu XVIII st. Kazan [in Russian].
12. Serhienko H.Ya. (1979). Reformy v Rosiiskii derzhavi ta yikh znachennia dlia Ukrainy. Sotsialno-ekonomichni rozvytok Livoberezhzhia ta Slobozhanshchyny. *Istoriia Ukrainскоi RSR: U 8 t.*, 10 kn. Kyiv, T.2 [in Ukrainian].
13. Kotliar M. F. (1981). Narysy istorii obihu y lichby monet na Ukraini XIV–XVIII st. Kyiv, 1981 [in Ukrainian].
14. Spaskij I.G. (1970). Russkaya monetnaya sistema. Leningrad [in Russian].
15. Kafengauz B.B. (1958). Oчерки vnutrennego rynku Rossii pervoj poloviny XVIII veka (Po materialam vnutrennih tamozhen). Moskva [in Russian].

Отримано: 10.10.2022

Андрій Петраш

провідний науковий співробітник
науково-освітнього відділу
Національний заповідник «Давній Галич»,
вул. Івана-Франка, 3, 77100, Галич, Україна
e-mail: Dertasiel@email.ua
ORCID: 0000-0001-6929-1844

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ІСУСА В ЧЕРНІВЦЯХ (1885-1914)

Упродовж 1848-1852 рр. Товариство Ісуса було заборонене в Габсбурзькій імперії. Після скасування заборони єзуїти відновили свою діяльність у Тернополі і Львові. Характерною проблемою в Галичині того періоду був брак римо-католицького духовенства для забезпечення духовних потреб населення. Аналогічно була проблема в Буковині. До 1885 р. єзуїти відправлялися на короткотривалі духовні місії до цього регіону, однак свого осередку у них там не було. У 80-х роках XIX ст. у ордену з'явилась можливість відкрити місійний дім у Буковині. В цьому було зацікавлене і місцеве духовенство. Двоє отців з Товариства Ісуса прибули в Чернівці на запрошення архієпископа Зигмунта Фелінського, щоб оселитись там на постійний побут. Не всі категорії міського населення були задоволені прибуттям членів ордену, внаслідок чого єзуїти зіткнулись з деякими проблемами.

Мета даного дослідження полягає у висвітленні релігійно-культурної та суспільно-харитативної діяльності Товариства Ісуса в Чернівцях в 1885-1914 рр. Хронологічні межі вибраного автором періоду сягають від заснування місійного дому ордену в місті до початку Першої світової війни. Особлива увага приділяється відкриттю місійного дому єзуїтів в місті, будівництву нового костелу. Подані також статистичні дані про душпастирську працю ордену в цифрах. Ще одним важливим аспектом дослідження є висвітлення діяльності релігійних товариств під керівництвом єзуїтів. Джерельну базу дослідження складають документи з архіву Товариства Ісуса в Кракові, статті і звіти з тогочасних часописів. Дане дослідження слугуватиме ще одним кроком у висвітленні історії католицької церкви в західних регіонах України.

Ключові слова: Товариство Ісуса, Чернівці, єзуїти, соціальна магія, католицька церква, архідієцезія львівська.

Andrii Petrash

leading researcher,
scientific and educational department,
National Reserve «Ancient Halych»,
Ivan Franko, St., 3, 77100, Halich, Ukraine
e-mail: Dertasiel@email.ua
ORCID: 0000-0001-6929-1844

MISSIONARY ACTIVITY OF THE SOCIETY OF JESUS IN CHERNIVTSI (1885-1914)

During 1848-1852, the Society of Jesus was banned in the Habsburg Empire. After the ban was lifted, the Jesuits restored their activity in Ternopil and Lviv. A characteristic problem in Galicia of that period was the lack of Roman Catholic clergy to provide for the spiritual needs of the population. A similar problem was in Bukovina. Until 1885, the Jesuits went on short-term spiritual missions to this region, but they did not have their own local centre there. In the 80s of the XIX century the order had the opportunity to open a mission house in Bukovina. The local clergy was also interested in this. Two priests of the Society of Jesus arrived in Chernivtsi at the invitation of Archbishop Zygmunt Felinski to settle permanently there. Not all categories of the citizens were happy with the arrival of members of the order, and as a result, the Jesuits faced some obstacles. The purpose of this research is to highlight the religious-cultural and social-charitable activity of the Society of Jesus in Chernivtsi in 1885-1914. The chronological boundaries of the period chosen by the author extend from the founding of the Jesuit mission house to the beginning of the First World War.

The author of this article made his task to describe the most important features of the activity of the Society of Jesus in Chernivtsi. Special attention is paid to the opening of the Jesuit mission house in the city and the construction of a new church. Statistical data of the order's pastoral work in numbers are also presented. Another important aspect of the study is coverage of the activities of religious societies under the leadership of the Jesuits. The source base of the research consists of documents from the archive of the Society of Jesus in Krakow, articles and reports from periodicals of that period. This study will serve as another step in highlighting the history of the Catholic Church in the western regions of Ukraine.

Key words: Society of Jesus, Chernivtsi, Jesuits, Sodality of Our Lady, Catholic Church, Archdiocese of Lviv.

Місіонерська діяльність єзуїтів у Львівській архієпархії мало представлена в українській історіографії. Існують окремі історичні праці, які присвячені історії ордену в Новий час. Йдеться про наукові дослідження Сергія Серякова¹, Тетяни Шевченко², Руслана Басенка³. Натомість, ґрунтовних комплексних досліджень про діяльність Товариства Ісуса у західних регіонах України в XIX ст. в українській історіографії на даний момент немає. Дещо іншу ситуацію можна побачити в польській історичній думці. На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця о. Станіслава Заленського. В ній

розповідається про історію ордену від початку його появи на землях Речі Посполитої аж по 1905 р.⁴. Окрім о. Заленського, можна виокремити праці Владислава Хотковського⁵, о. Людвіка Гжебеня⁶, Беати Топій-Стемпінської⁷, о. Анджея Павла Бієса⁸, Станіслава Августинєка⁹, о. Станіслава Цешлака¹⁰.

Метою даної статті є висвітлити душпастирську діяльність Товариства Ісуса в Чернівцях від заснування місійного дому ордену до початку Першої світової війни. Насамперед буде визначено у чому конкретно полягала специфіка духовної праці ордену в місті. Окрема увага приділятиметься релігійним конгрегаціям, які були засновані єзуїтами і знаходились під їхнім керівництвом. Для кращого розуміння й оцінки масштабів духовної праці ордену в Чернівцях буде розроблена таблиця на основі статистичних відомостей, які щорічно велися при кожному місійному домі.

Для початку, слід відзначити, що Товариство Ісуса мало свій адміністративний поділ, зокрема вся територія його діяльності ділилась на провінції. Чернівці входили у склад Львівської архієпископії, а останню територіально охоплювала Галицька провінція ордену єзуїтів¹¹. Провінцію очолював провінціал. У його обов'язки входило керівництво територією і забезпечення в ній духовної праці ордену¹². Провінціал опікувався локальними осередками єзуїтів. На відміну від інших орденів, такі осередки називалися домами, а не монастирями¹³. На чолі кожного дому був суперіор, або настоятель, який відповідав за діяльність ордену в конкретному населеному пункті, стежив за виконанням обов'язків підпорядкованих йому єзуїтів.

Розпорядженням генерала Товариства Ісуса Пьотра Бекса від 15 червня 1858 р. територія Галицької провінції ордену була розширена до Буковини¹⁴. Єзуїти не мали там свого осередку, хоча в 1877 і 1879 р. вирушали туди на духовні місії. Відповідно, з часом виникло питання про заснування місійного дому в регіоні. Вибір впав на Чернівці, оскільки воно було найбільшим містом і локальною столицею. Втілити ідею до життя допомогло місцеве духовенство, яке було зацікавлене в співпраці з орденем. Наприклад, прелат Флоріан Мітульський сприяв тому, щоб єзуїти частіше вирушали на духовні місії у Буковину¹⁵.

Особливо важливою постаттю, котра посприяла діяльності ордену в регіоні, був варшавський архієпископ Зигмунт Шенський Фелінський. В 1885 р. він запросив Товариство Ісуса до Чернівців, написавши провінціалу ордену о. Генрику Яцковському листа, в якому пообіцяв віддати єзуїтам два свої помешкання. Не виключено, що архієпископ хотів залишити

місто через несприятливі для його праці умови, а конкретно через суперечки з румунським митрополитом Сильвестром¹⁶.

Провінціал прийняв пропозицію архієпископа і відправив до міста о. Симона Тиховського¹⁷. Найперше, отець зайнявся перебудуванням одного із помешкань на каплицю. В ній могло поміститись кілька сотень осіб. Другий дім, відданий від архієпископа Фелінського, був облаштований під резиденцію ордену¹⁸. Можна відзначити, що далеко не всі прошарки суспільства в місті були раді прибуттю єзуїтів. В праці о. Заленського є цікаве повідомлення, що новина про відкриття місійного дому Товариства Ісуса вразила іновірців, а найбільше румунського митрополита Сильвестра, котрий, за свідченнями, почувши її під час обіду, занепокоєно встав з-за столу і зачинився в своїх покоях. Отець Заленський у своїй книзі зазначає, що не дуже задоволений цією новиною також був бурмістр, який не розумів для чого ордену розпочинати місію в здебільшого православному краю¹⁹. Відповідно, в єзуїтів одразу виникли проблеми з магістратом щодо відкриття місії в місті. Останній висунув претензію, що Товариство Ісуса не має державного дозволу тут оселяватись, тим більше перебудовувати один із домів на каплицю. Тоді о. Тиховський вніс до магістрату подання, в якому пред'явив документи на право власності і зазначив, що дозвіл від держави був би потрібний у разі заснування саме монастиря, але не місійного дому і каплиці, які тільки тимчасово слугуватимуть для проживання єзуїтів і проведення богослужінь. Окрім цього, отець зазначив, що орден прибув до Чернівців на прохання архієпископа. Після проведення комісії з магістрату питання було вирішене на користь Товариства Ісуса²⁰.

Діяльність єзуїтів у Чернівцях почали також ускладнювати місцеві масонські ложі, які були вороже налаштовані до ордену. В загальному, в місті діяло три ложі: «Humanitas», «Karol I» і «Kinder-Asyl-Verein Montefiore», до якої входили тільки євреї. Деякі місцеві члени ложі були навіть пов'язані з віденськими масонами²¹. Як зазначає о. Заленський, саме євреї почали поширювати в пресі інформацію, що каплиця, в якій проводяться богослужіння, є занадто тісною і не відповідає правилам пожежної безпеки, чим зумовили для ордену проблеми з поліційно-будівельною комісією. Прибула комісія не виявила ніяких особливих порушень, однак порекомендувала внести певні зміни в будові каплиці. Не будучи задоволеними таким результатом, євреї, які входили до вищезгаданих лож, разом з митрополитом румунським Сильвестром, спонукали президента краю Ієроніма фон Алесані написати листа до архієпископа львівського з вимогою заборонити діяльність єзуїтів у Буковині. Очевидно, лист нічим не допоміг їм в цій справі²².

Після цього президент краю заявив, що надасть єзуїтам офіційний дозвіл на проживання в Чернівцях, якщо ті покажуть документи, які би підтверджували, що орден володіє достатніми коштами для сталого побуту в місті і для утримання наданих архієпископом будівель. Для вирішення цієї проблеми провінціал єзуїтів о. Яцковський 11 січня 1887 р. вніс суму на 19000 флоренів до митрополичої консисторії як депозит. Ці кошти були внесені як власність пана Фердинанда Гомпеша-Большайма, який підтвердив, що Товариство Ісуса матиме фінанси для утримання будинків і перебуватиме в Чернівцях на грощі, що перераховуватимуться з відсотків від цього депозиту²³.

Можна припустити, що проблеми єзуїтів, спричинені місцевою владою, припинились у зв'язку з раптовою смертю президента краю Алесані від серцевої недостатності, а також з майже одночасною смертю бургомістра Вільгельма рицаря фон Клаімеша. Втім, ці дві події кинули певну тінь на репутацію Товариства Ісуса, оскільки серед деяких міщан з'явилась підозра щодо причетності ордену до цих смертей²⁴. Але після цього згадки про якісь непорозуміння з місцевою владою більше не трапляються. Посаду міського бурмістра зайняв Антон рицар Кохановський фон Ставчан²⁵, а посаду президента Буковини – Фелікс Піно де Фріденталя, який 24 травня 1887 р. видав офіційний дозвіл на поселення трьох отців і одного брата з Товариства Ісуса²⁶. Очевидно, в подальшому душпастирським обов'язкам єзуїтів у Чернівцях уже ніхто не перешкодив.

Спершу в Чернівцях перебувало двоє єзуїтів: о. Симон Тиховський і о. Герман Ахе²⁷. В каталогах 1888 р., після видання указу Фелікса де Фріденталя, згадуються уже три отці з ордену, Клеменс Баудісс, Августин Вагнер і Пауль Рубон, і один брат, Франціск Скінинський²⁸. Розпочавши свою душпастирську діяльність, єзуїти запровадили богослужіння з проповідями німецькою та польською мовами і організували релігійні конференції для інтелігенції. Особливо активна діяльність Товариства Ісуса в Чернівцях розпочалась з 1889 р., коли функції суперіора дому почав виконувати о. Францішек Ксаверій Еберхард. Одним з перших масштабних завдань, яке поставили собі єзуїти, було будівництво великого костелу, оскільки однієї каплиці для душпастирської діяльності в місті було замало. Важливо було також облаштувати місійний дім, оскільки резиденція, в якій жили члени ордену, була в поганому стані²⁹.

Спершу о. Еберхард переговорив з новим бурмістром щодо спорудження нової святині і пообіцяв зібрати кошти на будівництво, однак за умови, що міська рада надасть ділянку, на якій буде споруджена майбутня святиня. Бурмістр прий-

няв цю ідею і порадив внести пропозицію до міської ради. Окрім цього, він запропонував єзуїтові переговорити задля підтримки проєкту з місцевими євреями, які входили до самоврядування міста. В липні 1890 р. відбулось засідання міської ради, на якому розглядали проєкт побудови святині. Влада виявилась також зацікавленою у спорудженні нового великого храму. За проєкт проголосували 23 особи, а проти – 9 осіб. Рішенням від 23 липня 1890 р. рада подарувала ордену ділянку на будівництво храму. Між Товариством Ісуса і містом була укладена угода: спорудження костелу повинно розпочатися впродовж трьох років і закінчитись упродовж восьми. Якщо будову не вдасться завершити до того часу, то недобудована будівля повністю перейде у власність міста³⁰.

Утім, орден успішно виконав поставлене перед ним завдання. Освячення фундаменту костелу відбулося 7-го червня 1891 р. На нього прибули представники католицького, православного й іудейського віросповідань. Перший наріжний камінь був освячений львівським архієпископом Северином Моравським за асистенції архієпископа Зигмунта Фелінського. Пожертви на спорудження майбутньої святині давали мешканці Буковини, галицькі поляки, польські робітники в Саксонії, Шльонську і Вестфалії, місцеві священики. Отець Еберхард виїжджав до останніх на триденні реколекції, під час яких збирав кошти³¹. Окрім цього, разом з тогочасним провінціалом ордену Михаелем Мицельським він писав листи до вельможних людей з проханням пожертвувати на будову храму. Також, задля потреб будівництва єзуїти продавали образки із зображенням Серця Ісусового. Зберігся лист від 25 травня 1891 р. до якоїсь князівни в Старій Всі, ім'я якої в документі не вказане. В листі провінціал зазначав, що місто потребує будівництва нового храму, оскільки наявний костел, як і каплиця єзуїтів, є замалими для того, щоб вмістити достатню кількість прихожан, особливо на великі свята. З цього приводу о. Мицельський відправив разом з листом 10 великих і 50 малих образків і прохав князівну посприяти їх продажу. Виручені кошти від образків спрямовувались на потреби майбутнього костелу³².

Наполеглива праця єзуїтів мала успіх, оскільки святиню вдалось звести впродовж кількох років, а 25 жовтня 1894 р. відбулося її урочисте освячення на честь «Пречистого Серця Ісуса»³³. Через рік, 21 червня 1895 р., в храмі була проведена перша велика урочиста процесія, присвячена Найсолідшому Серцю Господа Ісуса. Перед нею єзуїти цілий місяць щоденно проводили польською та німецькою мовами богослужіння з науками. На саму процесію зібралось близько кількох тисяч людей. Урочисті

вотиви були відправлені священнослужителями в трьох різних обрядах: латинському, який проводив отець Якоб Швінярський з села Боян; вірменському, проведеному отцем каноніком Каєтан Каспровичем; греко-католицькому, який представляв отець канонік Келестин Костецький. Акт посвяти Найсолідшому Серцю Господа Ісуса також був прочитаний трьома мовами: німецькою, польською і українською. Також, до процесії був залучений отець декан Едуард Ністенбергер зі с. Радовець і отець Йозеф Шмідт, місцевий пробоц латинського обряду³⁴.

Окрім будівництва святині, єзуїти побудували в Чернівцях однопверховий будинок у готичному стилі, для чого купили за 400 злотих ділянку в міста. В тому будинку орден проводив реколекції для священників³⁵. У загальному, впродовж 1889-1898 рр. Товариство Ісуса вибудувало в місті костел, облаштувало резиденцію і виплатило борги, які висіли на будинках. Свої повноваження суперіора о. Еберхард склав 4 грудня 1898 р. Потім він ще 10 місяців виконував душпастирські обов'язки в Буковині, аж поки не переїхав в Опаву, де була започаткована нова місія єзуїтів. Після його смерті, 5 лютого 1905 р., католицьке і греко-католицьке духовенство в Чернівцях відправляло жалобні богослужіння³⁶.

Душпастирська діяльність Товариства Ісуса в Чернівцях відображена у статистиці (див. *табл. 1*)³⁷. Слід відзначити, що це приблизна інформація, взята зі статистичних даних єзуїтів, які вони записували в документах під назвою «*Fructus Spiritualis*»^{*}. Відлік записів розпочинався кожного липня поточного року і завершувався в липні наступного. Відповідно до наявних даних можна отримати уявлення про кількість населення, охопленого душпастирськими обов'язками ордену.

Єзуїти виїжджали на місії і проводили реколекції не тільки в Чернівцях, але і в інших населених пунктах Буковини. Цікавим і досить показовим для своєї епохи є розпорядження Митрополичої консисторії латинського обряду у Львові від 30 січня 1899 р., видане для деканатів в Чернівцях і Радівцях. У ньому описано поганий стан католицьких парафій у Буковині, а також відзначена проблема, що католицькі сім'ї змушені відвідувати богослужіння в протестантських і православних храмах. Таким чином, йдеться в документі, з плином часу католики, які проживають віддалено від парафіяльного костелу і постійно перебувають між іновірцями, відступають від католицької віри. З приводу цієї проблеми провінціал ордену почав призначати єзуїтів для місіонерсь-

^{*} Духовні плоди (лат. *Fructus Spiritualis*) – щорічні звіти про душпастирську діяльність в цифрах, тобто кількість хрещень, причасть, сповідей тощо. Їх вели при кожному місійному домі Товариства Ісуса.

Статистика діяльності Товариства Ісуса в Чернівцях
(з липня 1902 р. до липня 1911 р.)

	лип. 1902	лип. 1903	лип. 1904	лип. 1905	лип. 1906	
Хрещення	–	–	10	28	9	
Сповіді приватні, генеральні	30187 688	15364 728	17676 300	18499 537	16705 644	
Причастя	20530	8330	10805	16522	14560	
Шлюбн	–	–	–	4	7	
Настанови до 1-го причастя	18	10	262	151	65	
Духовні вправи приватні, публічні	?	– 7	1 11	2 16	2 12	
Проповіді в костелі, за межами	103 130	144 75	189 66	225 94	215 123	
Катехизми в костелі, за межами, в школах	43 42	64 19 650	15 10 1560	40 36 849	23 8 850	
Візитації хворих, в'язниць, лікарні	218 – 7	162 – –	28 – 7	64 – 2	28 – 3	
	лип. 1907	лип. 1908	лип. 1909	лип. 1910	лип. 1911	Приблизний підсумок
Хрещення	18	33	22	5	12	137
Сповіді приватні, генеральні	18432 549	16185 303	18157 292	23612 1834	44470 1094	219287 6969
Причастя	15260	17500	18500	47000	45900	214907
Настанови до 1-го причастя	200	207	207	287	186	1593
Шлюбн	12	8	5	–	1	37
Духовні вправи приватні, публічні	1 12	2 11	3 10	1 32	– 16	12 127
Проповіді в костелі, за межами	168 114	223 77	205 83	220 60	289 115	1981 937
Катехизми в костелі, за межами, в школах	45 22 959	– 6 870	59 3 941	30 41 1135	– 36 1363	319 223 9177
Візитації хворих, в'язниць, лікарні	29 1 13	30 5 –	22 60 40	34 30 30	19 31 35	634 122 135

кої діяльності в ті населені пункти, які найбільше потребували римо-католицького духовенства. Консисто́рія, при цьому, закликала своїх священнослужителів не перешкоджати місіям Товариства Ісуса і сприяти йому усім необхідним³⁸. В архівних документах містяться дані, що впродовж 1896 – 1905 рр. орден провів у Буковині 122 короткотривалі місії і реколекції. В них перераховуються різні населені пункти, частіше за інші трапляються Серет, Радівці, Дунавець, Жадова, Панка. З езуїтів, які вирушали на місії, найчастіше згадується о. Антоній Верцинський, трохи рідше о. Арнольд Вашица, а також раніше згаданий о. Еберхард³⁹. З 1896 р. в Чернівцях перебувало переважно 8 членів Товариства Ісуса⁴⁰.

Окрім вищезгаданої діяльності в місті деякі езуїти проводили уроки катехизації в навчальних закладах. Зберігся лист архієпископа Більчевського від 15 травня 1908 р., в якому він висловлює особливу щиру подяку о. Каролу Піщеку і загалом Товариству Ісуса за проведення катехизації в народних школах. Архієпископ добре відгукувався про наполегливу працю ордену в львівській архідієцезії⁴¹.

Утім, однією з головних форм духовної праці езуїтів було створення релігійних товариств, до яких входили миряни. Так, наприклад, у лютому 1904 р. о. Бернардом Геррманом було відновлене Братство Доброї Смерті для німців⁴². Окрім цього, існувало також братство Третього ордену Святого Франциска та Живого Розарію⁴³. Однак найбільш поширеним типом релігійних організацій під керівництвом езуїтів були содаліції маріанські. Содаліція маріанська – це духовне об'єднання мирян одного суспільного стану або роду діяльності. Чоловіків, які входили туди, називали содалісами, а жінок – содалісками⁴⁴. Обов'язком кожного содаліса була участь у спільних месах і причастях, у зібраннях та секціях содаліції. Окрім цього, вони відвідували реколекції, духовні науки, паломництва під керівництвом езуїтів. Очолював содаліцію модератор, посаду якого повинен був займати хтось із духовенства, як правило із Товариства Ісуса, хоча ним міг бути також світський священник. Будь-який вид діяльності содаліції міг бути проведений тільки зі згоди модератора⁴⁵.

Однією з найбільш активних релігійних конгрегацій у Чернівцях була Содаліція Діви Марії, або Содаліція Пані, утворена 2 лютого 1898 р. Її модератором став о. Ігнацій Меллін, а президенткою – пані Матильда Захарова. Головним святом конгрегації було Непорочне Зачаття Богородиці Діви, а патроном – Станіслав Костка. Спершу до содаліції входили поляки і німці, але в 1903 р. було прийнято рішення розділити її на дві кон-

грегації: польську і німецьку. Кожного року перед Великоднем содаліски мали реколекції, які проводив або о. Меллін, або інший член Товариства Ісуса⁴⁶. Взимку 1908 р., коли суперіором дому в Чернівцях і модератором содаліції став о. Юліан Смодлібовський, була споруджена каплиця, в якій проводились зібрання, а також створена бібліотека для содалісок⁴⁷. Загальні збори проводились у першу середу кожного місяця. В 1909 р. в содаліцію входило 68 осіб⁴⁸. Впродовж наступних двох років загальна кількість осіб в конгрегації збільшилась до 88 жінок. Урочисте прийняття нових содалісок здійснював архієпископ Юзеф Більчевський під час свого візиту до Чернівців. Того ж року, содаліски брали участь у паломництві до Ясної Гори і до чудотворного образу в с. Качика. Щодо благодійної діяльності, то вони допомагали місцевому Товариству св. Зити, яке опікувалось жінками і дівчатами, що опинились у скрутному життєвому становищі через хворобу або бідність. Президенткою содаліції на той час стала пані Юлія Квятковська. Також, на основі содаліції була утворена секція костельних робіт для вбогих храмів Буковини, до якої входило 24 жінки⁴⁹. Їх завданням було прикрашання вбогих костелів, пошиття і виготовлення необхідних речей для богослужінь. За ініціативи президентки конгрегації в 1912 р. в залі «Польського дому» була організована виставка 174-х власноруч виготовлених літургійних предметів, після чого їх передали в костели Буковини⁵⁰.

Содаліція Пані не була єдиною релігійною конгрегацією під керівництвом єзуїтів в Чернівцях. Так, 23 травня 1905 р., о. Меллін заснував Содаліцію Вихованок Сестер Служебниць Родина Марії. До неї входили учениці навчального закладу сестер служебниць у Чернівцях. Головною метою конгрегації було виховати молодих дівчат хорошими католичками і полячками. Зібрання содаліції відбувались або щотижнево під керівництвом президентки, функції якої виконувала директорка навчального закладу, або особливі, що відбувались кілька разів на рік під керівництвом модератора, обов'язки якого спершу виконував о. Меллін. На щотижневих зборах дівчата читали апологетичну літературу, а коли приходив отець, то слухали науки. В 1909 р. налічувалось 52 содаліски. Одним з головних обов'язків кожної содаліски було відвідування богослужінь⁵¹. У 1912 р. модератором содаліції був о. Юзеф Гліва, який почав проводити зібрання раз на два тижні кожної суботи. Під час зібрань він проводив духовні навчання, в яких особливу увагу приділяв маріології, тобто вченню про Богородицю Діву⁵². Перед Першою світовою війною модератором став о. Антоній Шидловський, який сформував для сода-

лісок бібліотеку. Останні також щоденно збирались на коротку адорацію. Їх президенткою була пані Гелена Шустовна⁵³.

Треба відзначити, що о. Юліан Смордібовський, завершуючи виконувати функції суперіора, ще заснував у 1912 р. Содаліцію Польських Панянок на честь Непорочного Зачаття. Патроном конгрегації була обрана блаженна Броніслава, а модератором став уже вищезгаданий о. Шидловський. В 1914 р. до содаліції входило 29 осіб. Кожного місяця содаліски мали загальні збори і брали участь у месі, а також кожного року проходили тижневі реколекції під керівництвом єзуїтів перед святом Непорочного Зачаття. Окрім цього, в 1912 р. вони брали участь у процесіях на честь Петра Скарги, а також збирали кошти для бідних дітей⁵⁴.

Однією з масштабних подій, організованих єзуїтами, було паломництво до с. Качика на свято Непорочного Зачаття. В ньому брали участь різні содаліції, в тому числі чернівецькі. Значний внесок у проведенні заходу зробили Отці Місіонери. Одним з організаторів паломництва і активним учасником був о. Смордібовський, який правив месу і оголошував проповіді під час богослужіння. Тим часом, содаліси і содаліски брали участь у хорових співах під час меси⁵⁵. Польська громада в Чернівцях високо цінувала духовну працю о. Смордібовського. З приводу від'їзду єзуїта до Відня і складання повноважень суперіора збралась делегація з представників місцевих польських інституцій і содаліцій, які подякували йому за турботливу працю. Делегацію очолював польський посол Станіслав Квятковський⁵⁶.

На завершення дослідження хочеться звернути увагу на книжечку єзуїта о. Яна Бадені під назвою «В Чернівцях», видану в 1892 р. У ній описані особливості громадського життя Буковини наприкінці XIX ст. Оскільки сам автор був священнослужителем, то основну увагу приділив релігійній проблематиці, зокрема історії католицизму в регіоні. В творі він розповідає, здебільшого, про життя польського населення, однак цікавими також є його аналіз румунсько-українських відносин. Отець Бадені звертає увагу на процеси румунізації «русинів», як він називає українців, в Буковині через церкву і школу⁵⁷.

У підсумку, до початку Першої світової війни місія Товариства Ісуса в Чернівцях стабільно розвивалась. Якщо на самому початку місії в Чернівцях було 2 єзуїти, а згодом їхня кількість зростає до 4-х осіб, то уже станом на 1914 р. за місійним домом було закріплено уже 9 членів ордену. Серед них було 6 отців (Юліуш Христіан, Антоній Клопоцький, Антоній Шидловський, Кароль Пішек та Фелікс Цозель) і Збрати (Франциск Скшинський, Франциск Зенцина, Якоб Ягуш)⁵⁸.

Отже, на основі вищеподаної інформації, можна зробити висновок, що єзуїтам вдалось розгорнути душпастирську діяльність у Чернівцях, незважаючи на певні перешкоди, що виникли на початку їхньої місії з боку міської влади та масонських лож. Після зміни влади проблем з місцевим самоврядуванням більше не виникало, а орден взявся за проект будівництва нового костелу в місті, який був успішно реалізований. Кількість членів Товариства Ісуса, які перебували на місії в Чернівцях, поступово зростала. Окрім своїх основних душпастирських обов'язків, єзуїти були зайняті катехизацією в школах, а також заснуванням і керівництвом содаліцій маріанських. Очевидно, духовна праця ордену в Буковині була насамперед спрямована для польського і німецького населення римо-католицького обряду. Душпастирська діяльність Товариства Ісуса не обмежувалась Чернівцями, але й торкалась інших населених пунктів у регіоні, куди отці виїжджали на реколекції і короткотривалі місії. Це особливо стосується тих частин Буковини, де відчувалась найбільша нестача римо-католицького духовенства. В подальшому було би доцільно дослідити це питання, а також ширше розглянути діяльність релігійних товариств під керівництвом єзуїтів.

Примітки:

1. Сераков С. Єзуїтське шкільництво як чинник культурного розвитку Речі Посполитої в польській історіографії другої половини 1830-х-початку 1850-х рр. *Харківський історіографічний збірник*. 2013. № 12. С.112–128; Сераков С. Черговий крок у спростуванні «чорної легенди» про єзуїтів. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. 2009. № 13-14. С.386–401.
2. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів: Вид-во «Свічадо», 2005. 340 с.
3. Басенко Р. Генеза і зміст освітньо-виховного напрямку молодіжної політики ордену єзуїтів (XVI–XVII століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. № 17. С.67–78.
4. Załęski S. Jezuiści w Polsce. Kraków: Drukiem i nakładem W.L. Anczyca i Sp., 1906. T.5: Cz.2. Jesuici w Polsce Porozbiorowej. 1820-1905. 1300 s.
5. Chotkowski W. Powrót i powtórne zniesienie Jezuitów w Galicji 1820-1848 na podstawie archiwaliów rządowych. Warszawa: nakł. «Kwartalnika Teologicznego», 1904. 129 s.
6. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 / red. L. Grzebień. Kraków: Wyd-wo WAM, 1996. 888 s.
7. Topij-Stempińska B. Uczniowie jezuitów w Galicji w XIX wieku. Portret zbiorowy. Kraków: Ignatianum, 2019. 440 s.

8. Bieś A.P. Jan Badeni SJ (1858-1899): U początków ruchu społecznego katolików w Galicji. Kraków: WAM, 2012. 396 s.
9. Augustynek S. Prowincja Małopolska Towarzystwa Jezusowego w latach 1926-1939: Praca doktorska. Kraków, 2020. 384 s.
10. Cieślak S. Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856-1914. Kraków: WAM, Akademia Ignatianum w Krakowie, 2013. 472 s.
11. Ця провінція охоплювала також територію Перемишльської, Тарнувської та Краківської дієцезії. В 1820 р., коли єзуїти відновили свою діяльність в Галичині, ця провінція на самому початку мала назву «Польська», але через рік її назва була змінена на «Галицьку». Sas J. Dawniejsze nazwy i zmiany terytorialne Prowincyi Galicyjskiej. *Nasze wiadomości*. 1912. T.3. S.468; Prowincja Zakonna. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 / red. L. Grzebień. Kraków, 1996. URL: <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=PROWINCJA+ZAKONNA&f=1>
12. Kołacz J. Słownik języka i kultury jezuitów polskich. Kraków: WAM, 2006. S.146-147.
13. Конституции Общества Иисуса и их Дополнительные нормы / пер. А. Коваль. Москва: Институт св. Фомы, 2019. С.518, 525.
14. Sas J. Dawniejsze nazwy i zmiany terytorialne Prowincyi Galicyjskiej. *Nasze wiadomości*. 1912. T.3. S.468.
15. Załęski S. Jezuiti w Polsce. W skrocie, 5 tomow w jednym, z dwoma mapami. Kraków: Drukiem i nakładem W.L. Anczyca i Sp., 1908. S.331.
16. Załęski S. Jezuiti w Polsce. Kraków: Drukiem i nakładem W.L. Anczyca i Sp., 1906. T.5: Cz.2. Jesuiti w Polsce Porozbiorowej. 1820-1905. S.1039; Wyczawski H.E. Zbiór materiałów do życia i działalności arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego. *Studia Theologica Varsaviensia*. 1966. T.4, nr 1. S.167-248.
17. Суперіорами дому в Чернівцях в 1885-1914 рр. були отці: Симон Тиховський (1885-1886), Клеменс Баудісс (1886-1888), Юзеф Франке (1888-1889), Францішек Еберхард (1889-1898), Валеріан Мровінський (1898-1901), Францішек Янік (1901-1903), Ігнацій Меллін (1903-1907), Юліан Смодлібовський (1907-1912), Алойзій Польке (1912-1913), Юліуш Христіан (1913-1917). Czerniowce. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 / red. L. Grzebień. Kraków, 1996. URL: <https://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=CZERNIOWCE&f=1>
18. Załęski S.O. Franciszek Ksawery Eberhard. *Nasze Wiadomości*. 1904. T.1. S.418.
19. Załęski S. Jezuiti w Polsce... S.1040.
20. Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego (dalej skrócenia: ATJKr). Rkp. nr. 1163-IV; Akta Rezydencji w Czerniowcach Towarzystwa Jezusowego. S.89.
21. Pelczar J.S. Masonerya. Jej istota, zasady, dążności, początki, rozwój, organizacya, ceremoniał i działanie. Według pewnych najważniejszych masonskich źródeł. wyd.4. Kraków: Druk W.L. Anczyca i spółki, 1914. S.310.

22. Załęski S. *Jezuici w Polsce...* S.1040-1041.
23. ATJKr. Rkp. nr.1163-IV... S.53, 203.
24. Там само... S.203.
25. Załęski S.O. Franciszek Ksawery Eberhard... S.418.
26. ATJKr. Rkp. nr.1163-IV... S.204.
27. *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineuente anno MDCCCLXXXVI. Cracoviae: E TYPOGRAPHIA EPHEMERUM «CZAS» FR. KLUCZYCKI & SOC., 1886. P.23.*
28. *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineuente anno MDCCCLXXXVIII. Cracoviae: E TYPOGRAPHIA EPHEMERUM «CZAS» FR. KLUCZYCKI & SOC., 1888. P.13.*
29. Załęski S. O. Franciszek Ksawery Eberhard... S.418.
30. *Ibidem...* S.418.
31. *Ibidem...*S.418-419.
32. ATJKr. Rkp. nr.1163-IV... S.87-87 r.
33. *Ibidem...* S.107.
34. *Ibidem...* S.113-113 r.
35. Załęski S. O. Franciszek Ksawery Eberhard... S.419.
36. *Ibidem...* S.420, 423.
37. ATJKr. Rkp. nr.660. *Fructus spiritualis P.P. Soc. Jesuin Provincia Galiciana ex omnibus colegiis et Missionibus in unum collecti, atque ad titulos et summas redacti. Rok 1826-1903. S.97-98; Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1903, ad diem 1 Julii 1904. Nasze Wiadomości. 1904. T.1. S.370-371; Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1904, ad diem 1 Julii 1905. Nasze Wiadomości. 1904. T.1. S.630-631; Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1905, ad diem 1 Julii 1906. Nasze Wiadomości. 1906. T.2. S.208-209; Fructus Spiritualis. Anno a 1 Julii 1906/7 ad 1 Julii. Nasze Wiadomości. 1906. T.2. S.683; Fructus Spiritualis. Anno a 1 Julii 1907/8 ad 1 Julii. Nasze Wiadomości. 1912. T.3. S.196; Fructus Spiritualis. Anno a 1 Julii 1908/9 ad 1 Julii. Nasze Wiadomości. 1912. T.3. S.197; Fructus Spiritualis. A 1 Julii 1909/1910 ad 1 Julii. Nasze Wiadomości. 1912. T.3. S.533; Fructus Spiritualis. A 1 Julii 1910/11 ad 1 Julii. Nasze Wiadomości. 1912. T.3. S.534; Fructus Spiritualis. A 1 Julii 1911 ad 1 Julii 1912. Nasze Wiadomości. 1912. T.4. S.215.*
38. ATJKr. Rkp. nr. 1163-IV... S.123-123 r.
39. *Ibidem...* S.199-200.
40. *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineuente anno MDCCCXCVI. Cracoviae: E Typographia Ephemeridum «Czas» Fr. Kluczycki & Soc., 1896. P.15.*
41. ATJKr. Rkp. nr.1163-IV... S.212.
42. Cieślak S. *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856-1914...* S.141.
43. Załęski S. *Jezuici w Polsce...* S.1141.
44. Schneyder E. *Sodalicyi maryjańskiej istota, cele, ustawy i znaczenie. Sodalisy Marianus. 1917. T.16, nr 7-8. S.205.*
45. *Ibidem...* S.205, 209.

46. Sprawozdanie z działalności Sodalicyi Dzieci Maryi w Czerniowcach za czas od 31 grudnia 1903 do 31 grudnia 1906. *Sodalis Marianus*. 1907. T.6, nr 1. S.29.
47. Czerniowce. *Sodalis Marianus*. 1908. T.7, nr 4. S.119.
48. Czerniowce. Sodalicya pań. *Sodalis Marianus*. 1909. T.8, nr 3. S.160.
49. Czerniowce. Kongregacya pań polskich. *Sodalis Marianus*. 1911. T.10, nr 3. S.186.
50. Czerniowce. Sodalicya pań. *Sodalis Marianus*. 1912. T.11, nr 3. S.173.
51. Czerniowce. Sodalicya wychowanek S.S. Rodziny Maryi. *Sodalis Marianus*. 1911. T.10, nr 3. S.353–354.
52. Czerniowce. Sodalicya wychowanek SS. Rodziny Maryi. *Sodalis Marianus*. 1913. T.12, nr 2. S.102.
53. Czerniowce. Sodalicya przy zakładzie SS. Rodziny Maryi. *Sodalis Marianus*. 1914–1915. T.13, nr 1–2. S.95.
54. Czerniowce. Sodalicya Panien polskich. *Sodalis Marianus*. 1914–1915. T.13, nr 1–2. S.94–95.
55. Czerniowce. Pielgrzymka sodalicyi do Kaczyki. *Sodalis Marianus*. 1911. T.10, nr 6. S.354–355.
56. ATJKr. Rkp. nr. 1163-IV... S.214r.
57. Badeni J. W Czerniowcach. Wrażenia z kilkudniowej wycieczki. Kraków: Druk W.L. Anczyca i spółki, 1892. 32 s.
58. Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ex anno 1913 in annum 1914. Cracoviae: E TYPOGRAPHIA «CZAS», 1913. P.21.

References:

1. Augustynek, S. (2020). *Prowincja Małopolska Towarzystwa Jezusowego w latach 1926-1939* [Doctor's thesis]. Kraków [in Polish].
2. Badeni, J. (1892). *W Czerniowcach. Wrażenia z kilkudniowej wycieczki*. Kraków: Druk W.L. Anczyca i spółki [in Polish].
3. Basenko, R. (2014). Heneza i зміst osvitno-vykhovnoho napriamu molodizhnoi polityky ordenu yezuitiv (XVI–XVII stolittia). *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*, 17, 67–78 [in Ukrainian].
4. Bieś, A.P. (2012). *Jan Badeni SJ (1858-1899): U początków ruchu społecznego katolików w Galicji*. Kraków: WAM [in Polish].
5. *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ex anno 1913 in annum 1914*. (1913). Cracoviae: E Typographia «Czas» [in Latin].
6. *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno MDCCCXCVI*. (1896). E Typographia Ephemeridum «Czas» Fr. Kluczycki & Soc. [in Latin].
7. *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno MDCCCLXXXVI*. (1886). Cracoviae: E Typographia Ephemerum «Czas» Fe. Kluczycki & Soc. [in Latin].
8. *Catalogus Provinciae Galicianae Societatis Jesu ineunte anno MDCCCLXXXVIII*. (1888). Cracoviae: E Typographia Ephemerum «Czas» Fe. Kluczycki & Soc. [in Latin].

9. Chotkowski, W. (1904). Powrót i powtórne zniesienie Jezuitów w Galicyi 1820-1848 na podstawie archiwaliów rządowych. Warszawa: Nakł. Kwartalnika Teologicznego [in Polish].
10. Cieślak, S. (2013). Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856-1914. Kraków: WAM, Akademia Ignatianum w Krakowie [in Polish].
11. Czerniowce. (1908). *Sodalis Marianus*, 7/4, 119 [in Polish].
12. Czerniowce. Kongregacya pań polskich. (1911). *Sodalis Marianus*, 10/3, 186 [in Polish].
13. Czerniowce. Pielgrzymka sodalicyi do Kaczyki. (1911). *Sodalis Marianus*, 10/6, 354–356 [in Polish].
14. Czerniowce. Sodalicya Panien polskich. (1915). *Sodalis Marianus*, 13/1-2, 94–95 [in Polish].
15. Czerniowce. Sodalicya pań. (1909). *Sodalis Marianus*, 8/3, 160 [in Polish].
16. Czerniowce. Sodalicya pań. (1912). *Sodalis Marianus*, 11/3, 173 [in Polish].
17. Czerniowce. Sodalicya przy zakładzie SS. Rodziny Maryi. (1915). *Sodalis Marianus*, 13/1-2, 95–96 [in Polish].
18. Czerniowce. Sodalicya wychowanek S.S. Rodziny Maryi. (1911). *Sodalis Marianus*, 10/3, 353–354 [in Polish].
19. Czerniowce. Sodalicya wychowanek SS. Rodziny Maryi. (1913). *Sodalis Marianus*, 12/2, 102 [in Polish].
20. Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1903, ad diem 1 Julii 1904. (1904). *Nasze Wiadomości*, no.1, pp.370–371 [in Latin].
21. Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1904, ad diem 1 Julii 1905. (1904). *Nasze Wiadomości*, no.1, pp.630–631 [in Latin].
22. Fructus Spiritualis Patrum Provinciae Galicianae a die Julii 1905, ad diem 1 Julii 1906. (1906). *Nasze Wiadomości*, no.2, pp.208–209 [in Polish].
23. Fructus Spiritualis. A 1 Julii 1909/1910 ad 1 Julii. (1912). *Nasze Wiadomości*, 3, 533 [in Latin].
24. Fructus Spiritualis. A 1 Julii 1910/11 ad 1 Julii. (1912). *Nasze Wiadomości*, 3, 534 [in Latin].
25. Fructus Spiritualis. A 1 Julii 1911 ad 1 Julii 1912. (1912). *Nasze Wiadomości*, 4, 215 [in Latin].
26. Fructus Spiritualis. Anno a 1 Julii 1906/7 ad 1 Julii. (1906). *Nasze Wiadomości*, 2, 683 [in Latin].
27. Fructus Spiritualis. Anno a 1 Julii 1907/8 ad 1 Julii. (1912). *Nasze Wiadomości*, 3, 196 [in Latin].
28. Fructus Spiritualis. Anno a 1 Julii 1908/9 ad 1 Julii. (1912). *Nasze Wiadomości*, 3, 197 [in Latin].
29. Grzebień, L. (Ed). (1996). Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. Kraków: Wyd-wo WAM [in Polish].
30. Kołacz, J. (2006). Słownik języka i kultury jezuitów polskich. Kraków: WAM [in Polish].

31. Koval, A. (Trans.) (2019). Konstitucii Obshhestva Iisusa i ih Dopolnitelnye normy. Moskva: Institut sv. Fomy [in Russian].
32. Pelczar, J.S. (1914). Masonerya. Jej istota, zasady, dążności, początki, rozwój, organizacya, ceremoniał i działanie. Według pewnych przeważnie masonskich źródeł (4-th ed.). Kraków: Druk W.L. Anczyca i spółki [in Polish].
33. Sas, J. (1912). Dawniejsze nazwy i zmiany terytorialne Prowincyi Galicyjskiej. *Nasze wiadomości*, 3, 457–468 [in Polish].
34. Schneyder, E. (1917). Sodalicyi maryjańskiej istota, cele, ustawy i znaczenie. *Sodalis Marianus*, 16/7-8, 204–210 [in Polish].
35. Seriakov, S. (2009). Chervohy krok u sprostuvanni «chornoj legendy» pro yezuitiv. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*, 13-14, 386–401 [in Ukrainian].
36. Seriakov, S. (2013). Yezuitske shkilnytstvo yak chynnyk kulturnoho rozvytku Rechi Pospolytoi v polskii istoriohrafii druhoi polovyny 1830-kh – pochatku 1850-kh rr. *Kharkivskyyi istoriohrafichnyi zbirnyk*, 12, 112–128 [in Ukrainian].
37. Shevchenko, T. (2005). Yezuitske shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverty XVI – seredyny XVII st. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
38. Sprawozdanie z działalności Sodalicyi Dzieci Maryi w Czerniowcach za czas od 31 hрудnia 1903 do 31 grudnia 1906. (1907). *Sodalis Marianus*, 6/1, 29–30 [in Polish].
39. Topij-Stempińska, B. (2019). Uczniowie jezuitów w Galicji w XIX wieku. Portret zbiorowy. Kraków: Ignatianum [in Polish].
40. Wyczawski, H. E. (1966). Zbiór materiałów do życia i działalności arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego. *Studia Theologica Varsaviensia*, 4/1, 167–249 [in Polish].
41. Załęski, S. (1904). O. Franciszek Ksawery Eberhard. *Nasze Wiadomości*, 1, 411–423 [in Polish].
42. Załęski, S. (1906). Jezuiti w Polsce: T.5. Cz.2. Jesuiti w Polsce Porozbiorowej. 1820-1905. Kraków: Drukiem i nakładem W.L. Anczyca i Sp [in Polish].

Отримано: 14.08.2022

Іван Боровець

кандидат історичних наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
32301, Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14
e-mail: borovets.ivan@i.ua
ORCID: 0000-0001-7132-9901

СЛОВАЧЧИНА В РЕВІЗІОНІСТСЬКІЙ КАМПАНІЇ УГОРЩИНИ (СІЧЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1938 р.)

У статті розглянуто головні моменти ревізійністської зовнішньої політики Угорського королівства щодо словацьких земель у 1938 р. (до Мюнхенської конференції). Угорська влада прагнула повернення території Словаччини й тому розгорнула активну пропагандистську кампанію, проводила переговори з Польщею, Німеччиною, шукала способи внутрішньої дестабілізації Чехословацької республіки.

У своїх планах угорці спиралися на допомогу словацьких емігрантів, які виявляли готовність до співпраці з Будапештом щодо повернення Словаччини до складу Угорщини на правах автономної частини. Крім того, за посередництва лідера угорської національної меншини у Чехословаччині Я. Естергазі, вони контактували з опозиційною до празького уряду Глінковою словацькою народною партією. Провідні лідери партії К. Сідор, Й. Тісо не ухилилися від обговорення угорсько-словацьких політичних перспектив. Але зрештою поведінка угорських політиків засвідчила, що вони не мали твердих намірів змінювати своє шовіністичне ставлення до словаків. Тому політичні переговори не увінчалися успіхом.

У період вересневої кризи 1938 р. угорські діячі діяли ультимативно й грубо, тому словаки стали маневрувати. Вони виявили намір домогтися польської зовнішньополітичної допомоги, стали розглядати можливість опертя на Німеччину й зрештою домовилися про надання Словаччині автономії в рамках Чехо-Словаччини. На даному етапі це означало поразку зовнішньополітичних амбіцій Угорщини.

Ключові слова: Угорщина, Словаччина, дипломатія, переговори, ревізійнізм, пропаганда, автономія.

Ivan Borovets

PhD in History, Associate Professor
Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University
14, Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, 32301, Ukraine
e-mail: borovets.ivan@i.ua
ORCID: 0000-0001-7132-9901

SLOVAKIA IN THE HUNGARIAN REVISION CAMPAIGN (JANUARY-SEPTEMBER 1938)

The author of the article considers the main points of the revisionist foreign policy of the Kingdom of Hungary towards the Slovak lands in 1938 (before the Munich Conference). The Hungarian authorities aspired

returning of Slovakia and therefore launched an active propaganda campaign, negotiated with Poland and Germany, sought ways to internal destabilization of the Czechoslovak Republic.

The Hungarians relied on the help of Slovak emigrants, who showed readiness to cooperate with Budapest regarding the return of Slovakia to Hungary as an autonomous part. In addition, they contacted the Hlinka Slovak People's Party, through the mediation of the leader of the Hungarian national minority in Czechoslovakia, J. Estergaz. This party was in opposition to the Prague government. Leading party leaders K. Sidor and J. Tiso did not shy away from discussing Hungarian-Slovak political perspectives. But finally, the behavior of Hungarian politicians showed that they had no firm intention to change their chauvinistic attitude towards Slovaks. Therefore, the political negotiations did not succeed.

During the September crisis of 1938, Hungarian officials acted ultimatum and rudely, so the Slovaks began to maneuver. They expressed their intention to obtain Polish foreign policy assistance, began to consider the possibility of relying on Germany, and eventually agreed on the granting of autonomy to Slovakia within the framework of Czechoslovakia. At this stage, this meant the defeat of Hungary's foreign policy ambitions.

Key words: *Hungary, Slovakia, diplomacy, negotiations, revisionism, propaganda, autonomy.*

Втрата згідно Тріанонського договору 1920 р. словацьких територій (так званого Felvidéku – Верхніх земель) стала однією з найболючіших історичних травм для Угорщини. Упродовж 1920-1930-х рр. її владні кола прагнули актуалізувати проблему повернення до «історичних кордонів»¹. Якщо до 1938 р. ситуація на міжнародній арені обумовлювала здебільшого пропагандистську форму боротьби, то аншлагу Австрії Німеччиною й сподівання на співпрацю з Берліном давали угорцям підстави для далекосяжних зовнішньополітичних планів, а відтак й активізації ревізіонізму.

Вказана проблема не стала предметом окремої розвідки у вітчизняній історіографії. Лише загальна лінія тогочасних угорсько-словацьких взаємин фрагментарно розглядається у монографії І. Шніцера². Тому завданням пропонованої статті є, на основі опублікованих дипломатичних документів й наукових праць словацьких (насамперед доробок А. Деака як найбільш авторитетного фахівця проблеми) й деяких угорських (А. Тілковски, І. Янек) дослідників, з'ясувати подробиці зовнішньополітичного курсу Будапешта у словацькому питанні до Мюнхенської конференції.

Негативне ставлення до версальського врегулювання було вагомим основою для схожих зовнішньополітичних завдань, що ставили перед собою Берлін та Будапешт. На зустрічі з угорськими лідерами в листопаді 1937 р. А. Гітлер начебто обіцяв їм цілковиту свободу дій у Словаччині³. У квітні 1938 р. угорський посол в Берліні Д. Стояї у розмові з Гітлером

знову отримав запевнення, що Німеччина «не претендує ні на Братиславу, ні на інші частини Словаччини, бажає бачити сильну Угорщину й спільний німецько-угорський кордон»⁴. Німецький посол у Празі Е. Айзенлор у розмові з польським колегою К. Папе 20 квітня розвинув думку, що Німеччина, Польща та Угорщина мали б завчасно домовитися про поділ сфер впливу в Словаччині⁵. Угорський посол в Чехословацькій республіці (ЧСР) Я. Ветштейн теж визнавав, що його країна у словацькому питанні мусить порозумітися з Німеччиною й Польщею⁶.

Угорські політики насправді орієнтувалися на узгоджений з Польщею курс в словацькій проблемі. Причому в джерелах простежується ситуація, в якій мадярські дипломати вели хитромудру гру, намагаючись скласти як у німців так і в поляків враження, що саме лише одні або другі є найціннішим партнером. Причиною таких маневрів бачиться взаємна недовіра й обережність, а також бажання не спровокувати звинувачень Берліна та Варшави у змові та ігноруванні їх інтересів, адже в Будапешті прекрасно усвідомлювали конфліктний потенціал німецько-польських взаємин. При цьому необхідно підкреслити, що, незалежно від дипломатичних комбінацій, угорський генеральний штаб мав у своєму розпорядженні випрацьований «під ключ» план військової окупації словацьких земель.

Відповідним чином здійснювався вплив на угорську громадську думку. Широку пропаганду вели радикальні шовіністичні організації, наприклад, Ревізіоністська ліга, Турул. 24 квітня у Будапешті була зібрана 20-тис. демонстрація, на якій лунали відверто античехословацькі промови. Особливий акцент маніфестацій здійснювався на словацькому самовизначенні та закликах щодо повернення словаків в склад Угорщини⁷.

Дану ідею пропагували на міжнародній арені також словацькі емігранти-мадярофіли: Ф. Єглічка, В. Дворчак, Л. Базовски, Ф. Унгер, Л. Корень, Я. Подградски та ін⁸. Зокрема, перші два зустрічалися з очільником МЗС Італії Г. Чіано й самим дуче Б. Муссоліні, якому подали меморандум щодо словацького питання⁹. Ф. Єглічка, «отримавши новий транш угорських грошей», у квітні опублікував промадярську декларацію в італійській газеті «La fronte unisca»¹⁰. Очевидно, на інформацію з цих кіл спирався посол Італії у Празі Д. де Фацендіс, який наголошував, що угорці планують зі словаками утворити унію на засадах, аналогічних колишньому австро-угорському союзу¹¹.

У тогочасній політичній еліті Угорського королівства можна виділити дві групи діячів. Перша, консервативна, представлена насамперед регентом держави М. Горті та міністром закордонних справ К. Канею, бачила у Словаччині лише об'єкт

ревізійоністської політики й не розуміла необхідності загравати з ідеєю надання їй автономії. Більш модифікованими були погляди ліберальних політиків І. Бетлена та П. Телекі. Вони наголошували, що бодай зовні слід використовувати пропагандистську риторичку права на самовизначення, аби схилити на свій бік як словаків, так і міжнародну громадську думку. Як перший тактичний крок вони пропонували домагатися популярного у той час плебісциту для вирішення словацької проблеми¹².

В основі мадярської пропаганди, яку з літа організовував спеціальний урядовий орган, лежала теза про «жорстокий чеський терор» у Словаччині, який, однак, незабаром припиниться й «обманути» словаки будуть звільнені¹³. Будапешт декларував наміри надати їм політичну автономію, а словацьким політичним лідерам обіцяв зберегти провідні ролі в суспільно-політичному житті, якщо вони засвідчать лояльну мадярофільську позицію¹⁴. Важливим елементом угорської позиції було те, що обсяг обіцяної автономії мав залежати від перебігу політичних подій та активності самих словаків. В листі угорського посла в ЧСР Я. Ветштейна від 7 травня читаємо: «Словаки можуть претендувати на додаткові права, якщо в якійсь формі візьмуть участь в дестабілізації республіки... Ситуація буде інша в разі повернення Словаччини винятково угорським військовим втручанням»¹⁵.

Одним з інструментів досягнення своєї мети угорська влада вбачала у внутрішньополітичній дестабілізації ЧСР. Роль «троянського коня» відводилася чисельній угорській національній меншині у Чехословаччині на чолі з депутатом празького парламенту Я. Естергазі. Архівні документи засвідчують широку мережу оплачуваних агентів (серед яких було чимало діячів високого політичного рангу) Будапешта у Словаччині¹⁶.

Крім того, робилася ставка на співпрацю з опозиційною до центрального уряду автономістською Глінковою словацькою народною партією (ГСНП), яка з березня 1938 р. виступала спільним так званим «автономістським фронтом» з партією угорської національної меншини¹⁷.

Зауважимо, що етнічні угорці у той час компактно проживали на півдні словацької частини ЧСР та на Закарпатті «вузькою смугою вздовж [чехословацько-угорського – І.Б.] кордону понад 200 миль завдовжки та 5-25 миль завглибшки»¹⁸. Британський посол у Празі Б. Ньютон у спеціальній аналітичній записці «Майбутня словацька політика» для Foreign Office від 16 травня вказав на ще один важливий ресурс, на який міг опертися угорський ревізійонізм: «Загальною думкою про євреїв є те, що вони не будуть вагатися подати руку допомоги мадярським інтригам, а фінансова потуга євреїв у Словаччині є великою»¹⁹.

11 березня 1938 р. угорський консул в Братиславі Г. Петравіч повідомляв, що планує схилити лідера ГСНП А. Глінку до інтерв'ю для угорськомовної газети *Prágai Magyar Hírlap* про статус мадярів в планованій автономній Словаччині, що стало б «великим кроком вперед у деструкції чехословакізму»²⁰. 18 березня він доповідав своєму шефу – міністрові закордонних справ К. Кані, що молодь у лавах ГСНП налаштована промадярськи: «набагато краще йти з угорцями, адже вони дають автономію»²¹. Утім, більш проникливий й інформований про внутрішню ситуацію Естергазі застерігав, що проугорські настрої характерні лише для тих членів партії, чий вік перетнув межу в 70 років й для прикладу цитував прихильний до мадяр виступ ветерана партії Й. Будая²². Понад те, Естергазі визнавав, що в цілому більшість словацького населення не налаштована промадярськи²³. У даному випадку його оцінки були об'єктивніші, ніж ура-патріотичні звіти консула.

Незважаючи на великі амбіції, Будапешт все ж не поспішав налагоджувати тісну взаємодію зі словацькими опозиціонерами. У травні відносини підтримувалися не прямо, а за посередництва партії угорської меншини в ЧСР, але сторони не досягли якоїсь конкретної угоди. Очевидно, отримавши убаезпечення з боку Берліна і Варшави, угорські владні кола не бачили необхідності педалювати події, адже дезінтеграція ЧСР, на їх погляд, була неминучою, а словакам не залишиться іншого варіанту, як повернення до давньої батьківщини.

У персональному вимірі з'єднувальною ланкою у переговорному процесі був депутат від ГСНП К. Сідор, який підтримував стосунки з депутатами парламенту ЧСР – угорцями Естергазі, Ярошом та Шуллем. Він у лютому висловив думку про самостійну Словаччину, яка б вступила до митної унії з Угорщиною²⁴. В німецьких агентурних звітах навіть йдеться про «особисті і фінансові контакти» угорців з Сідором²⁵.

У самому Будапешті бував Я. Фаркаш, племінник депутата угорського сейму, яким офіційні політики начебто передали пропозиції повернення Словаччини до Угорщини на правах широкої автономії, але підкреслили, що у випадку кризи угорські війська й без того зможуть окупувати словацькі землі. Фаркаш інформував впливових діячів ГСНП: К. Сідора, М. Сокола, Ю. Стано, Ф. Дюрчанського, Й. Терланда, але вони не проявили ентузіазму, можливо через те, що особа Фаркаша не мала в їх колах належних авторитету й довіри²⁶.

Все ж угорський сценарій не відкидався словацькими політиками остаточно. У розмові з польським міністром закордонних справ Ю. Беком 19 травня К. Сідор зауважив, що його

покоління пам'ятає велику мадяризацію словаків, а тому механічне повернення до Угорщини є неприйнятним, але вказав, що «спадає на думку ідея автономії в рамках федерації»²⁷.

Інший лідер ГСНП – священник Й. Тісо – здійснив візит до Будапешта 25-28 травня на 34-й католицький світовий єхаристичний конгрес. З Чехословаччини на нього прибуло 10 тис. віруючих, половина з яких – словаки²⁸. Вони стали об'єктом особливої уваги господарів, які організували театральні вистави словацької мовою, рекламували неправдиву інформацію про широкі права словацької національної меншини в країні, але й поширювали іконки святих зі схематичної картою старої Угорщини²⁹. Тісо мав бесіди з провідними угорськими діячами – державним секретарем з питань національних меншин Т. Патаки, а також К. Дарані, Б. Імреді, Каньою³⁰. Останній поводив себе зверхньо, не проявив розуміння до автономістської програми ГСНП й говорив лише про історичність дотріанонських кордонів корони Св. Штефана³¹. Великі сумніви у поміркованості угорських намірів також логічно випливали з поточної політики влади щодо словацької національної меншини на території самого королівства. У 1920-1930 рр. її асиміляційна мадяризація не лише не зменшилася, але й зросла і стала більш агресивною³². Це зумовило закономірну обережність словаків, хоча сторони утримували контакт й надалі.

Викликають інтерес відомості з розмови заступника міністра закордонних справ Польщі Й. Шембека з Я. Естергазі під час візиту останнього до Варшави у червні³³. Він конкретизував гіпотетичне бачення Будапештом політичного статусу Словаччини у складі Угорщини. Мав бути подібним до ролі Хорватії у складі Транслейтанії, з власними сеймом та словацьким репрезентантом в угорському уряді, військовими підрозділами, але під загальним угорським командуванням, бюджетом, що представляв би певну частину загальнодержавних фінансів, але Словаччина розпоряджалася б ним на власний розсуд. Спільними були б лише зовнішня політика й загальна фінансово-економічна політика держави³⁴.

Все це було викладено польському високопосадовцю тому, що Естергазі переконав угорських діячів (зокрема Імреді й Каню³⁵), аби гарантом налагодження нового формату словацько-угорського державного співжиття була саме Польща, якій довіряли словацькі лідери. Однак під час зустрічі Естергазі з Беком останній дипломатично зауважив, що питання польської гарантії словацько-угорських домовленостей можна взяти до уваги, але лише в разі, якщо обидві зацікавлені сторони офіційно звернуться з таким проханням³⁶. Також

Бек підкреслив, що якщо словаки бояться їхати в Будапешт, він може забезпечити зустріч словацьких та угорських переговорників у Варшаві³⁷.

Заслуговує на увагу ідея керівника політичного відділу польського МЗС Т. Кобилянського, який висловив пропозицію про візит до Лондона делегації у складі представників угорської меншини в ЧСР і словацького політика (наприклад Сідора) задля демонстрації угорсько-словацької солідарності та компрометації національної політики празького уряду. Але угорський посол у Варшаві А. Гори зауважив, що словаки можуть повести себе перед британською владою не настільки рішуче, як необхідно, а тому результат такої поїздки навряд чи буде бажаним³⁸.

Даючи загальні обіцянки, угорські лідери не зв'язували себе ніякими формальними документальними гарантіями й не уточнювали, які саме словацькі землі будуть прямо приєднані до Угорщини, а які увійдуть в автономне утворення. Формальною відмовкою було те, що урядовці не мають у своєму розпорядженні точних карт та інформації про національно-територіальну структуру населення Словаччини³⁹. Відтак, польський посол в Будапешті Л. Орловски дійшов логічного висновку: «те, що не можна отримати якусь інформацію з цього питання свідчить, що мадярські прагнення будуть далекосяжними»⁴⁰.

Проблеми в словацько-угорських взаєминах засвідчив наступний епізод. Естергазі в особистих розмовах переконав голову американської Словацької ліги П. Глетку, який влітку гостював у Словаччині й запланував поїздку до Будапешта, погодитися на зустріч з офіційним представником тамтешньої влади. Естергазі повідомили, що цим посередником начебто буде працівник відділу національностей та меншин президії угорського уряду Ш. Керменді-Екеш. Однак 31 липня Глетко марно (хоча й недовго – всього один день) чекав його в одному з готелів Будапешта й наступного дня ні з чим повернувся до Братислави⁴¹.

Символічно, але того ж 31 липня газета ГСНП «Словак» передрукувала інтерв'ю К. Сідора польському журналу «Варшавський кур'єр», опублікованому 13 липня. Якщо раніше він не заперечував угорського варіанту, то тепер заявив: «Мадьярам не віримо і про повернення до них не може бути й мови»⁴². Можливо, провідний словацький політик зайняв радикально негативну позицію у зв'язку з тим, що на липень припадає старт його інтенсивних контактів із віденськими нацистськими колами⁴³ й він став схилитися до пронимецької орієнтації.

Етапною подією став офіційний візит М. Горті до Німеччини у серпні 1938 р на військово-морське свято у Кілі з на-

годи спуску на воду судна «Принц Євген» (регент Угорщини в свій час був капітаном корабля з такою ж назвою)⁴⁴. На питання міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа про позицію Угорщини у випадку німецько-чехословацького збройного конфлікту Кая підкреслив бажання зберігати нейтралітет. Не змінили його думки й прямі натяки на те, що у разі співучасті в агресивних діях Будапешт може розраховувати на приєднання усіх словацьких земель та Закарпаття⁴⁵.

Очевидно, угорці побоювалися, що це був завуальований намір німців підштовхнути їх до вельми небезпечної ролі захисника конфлікту. Адже неможливо було точно передбачити реакцію прихильних до ЧСР західних держав та членів Малої Антанти та й прогноз подальших дій самих нацистських комбінаторів з Берліна не міг бути однозначним. Тобто, угорці не виключали сценарій, за яким їх війська могли залишитися сам-на-сам з арміями ЧСР та її союзників.

Розвиток вересневої кризи активізував угорські ревізійні сили. Рівняючись на тактику Гітлера в Судетах, будапештський уряд вимагав аналогічних поступок від чехословацької влади⁴⁶ й щодо угорської національної меншини, погрожуючи організацією диверсій у прикордонні⁴⁷. Для цього, ще починаючи з квітня, створювалися «добровольчі» терористичні підрозділи так званої «гвардії обірванців», чисельність яких у вересні досягла 9 тис. осіб. Угорською авіацією здійснювалася розвідка прикордонної території, а також порушення повітряного простору ЧСР з розкиданням пропагандистських листівок. Інформаційна атака організовувалася також численними радіопередачами⁴⁸.

Згідно актуалізованої тактики Будапешт вимагав негайного приєднання територій, населених угорською меншиною, а на інших словацьких землях – проведення плебісциту, який мав би вирішити їх приналежність⁴⁹. 20 вересня Імреді та Кая відбули з черговим візитом до Німеччини, аби конкретизувати свої вимоги й винести їх на обговорення у Годесберзі, де була запланована зустріч Гітлера з британським прем'єр-міністром Н. Чемберленом⁵⁰. 21 вересня у Будапешті була організована чергова масова ревізійніська маніфестація⁵¹.

Але слід наголосити, що незважаючи на показну агресивність, угорські владні кола все ж вичікували й ставили все у залежність від дій Німеччини. В інформації для варшавської дипломатії від 17 вересня читаємо: «Ми готові до бою, вичікуємо на зручну нагоду для удару, але він в жодному випадку не розпочнеться одночасно з німецьким, і однозначно не перед ним»⁵².

Численні угорські емісари у цей час прямо й через Німеччину, Італію й Польщу вели переговори з впливовими західними урядовцями і депутатами та переконували їх, щоб британський і французький уряди погодилися на організацію плебісциту в Словаччині й не опиралися її приєднанню до Угорщини⁵³.

Знову заявила про себе емігрантська Словацька рада на чолі з Єглічкою та Дворчаком, які просили угорської військової допомоги та вважали на часі офіційне визнання Угорщиною, Німеччиною та Італією Словацької ради як політичного репрезентанта самостійної Словаччини⁵⁴. Вони розробили меморандум, який декларував необхідність реалізації права словаків на самовизначення шляхом плебісциту. Єглічка запланував поїздку до Лондона, й 22 вересня надіслав листа Ріббентропу з проханням, аби словацьке питання було винесено на порядок денний його переговорів у Годесберзі⁵⁵. Надалі зміст меморандуму був переданий секретарю Ліги Націй, а безпосередньо перед мюнхенською зустріччю Єглічка та Дворчак все ще апелювали до провідних держав, аби вони не забули про Словаччину⁵⁶.

Будапештська влада теж активізувалася. Є інформація, що для парламенту 16-17 вересня був підготовлений законопроект про автономію Словаччини в рамках угорської держави⁵⁷. 18 вересня прем'єр-міністр Б. Імреді надіслав інструкцію консулу Петравічу, який мав запросити Й. Тісо до відповідного діалогу й запевнити його, що дана справа цілком узгоджена з Польщею⁵⁸. Тісо виклав наступні умови: словацька мова в адміністрації; окремий сейм із законодавчими повноваженнями у внутрішньополітичних справах, релігії, освіті; посади у сфері юстиції; бюджетна квота для Словаччини⁵⁹. Також наголошував, аби у словацькі землі не відряджали чиновників адміністрації з центральних районів країни, які, незнайомі з місцевими умовами, могли сіяти ворожнечу між владою та населенням⁶⁰.

Утім, угорські політики слухно скаржилися, що словаки дотримуються власного тактичного курсу і, намагаючись маневрувати, ведуть паралельні переговори щодо автономії як з Будапештом, так і з Прагою⁶¹. Причому влада ЧСР в умовах гострої кризи ставала все більш поступливою. Такі мотиви визнавали й словацькі політики. Ф. Дюрчанський вказував: «Словаки побоювалися того, що їх прагнення автономії в очах угорців було знаком, тотожним до повернення в склад Угорщини. Все, що раніше було написано й сказано з нашого боку в справі співпраці з угорцями, може вважатися лише інструментом тиску на чехословацьку політику»⁶².

Зміст дипломатичних документів засвідчує, що у цей час важливим завданням угорської зовнішньої політики було забез-

печення пасивності союзників ЧСР по Малій Антанті – Югославії та Румунії – якщо дійде до окупації словацьких земель⁶³. В середині вересня румунська дипломатія застерігала Будапешт від вторгнення в Словаччину та прямо говорила про це як можливий casus foederis військової допомоги ЧСР з боку Румунії⁶⁴. Міністр закордонних справ Югославії М. Стоядінович запропонував свої посередницькі послуги у справі чехословацько-угорських переговорів про передачу Угорщині територій, населених «суто угорською меншиною». Але одразу ж висловив скептичну думку, що та претендує й на землі, які «не є суто угорськими»⁶⁵.

Тим часом ситуація ставала більш напруженою. У відповідь на спроби спровокувати насильницькі інциденти й саботаж, чехословацька влада 24-28 вересня арештувала близько 200 радикальних представників угорської національної меншини⁶⁶. В цих умовах угорські дипломати у стосунках зі словаками проявили нетактовну ультимативність. 29 вересня Петравіч отримав наказ, що словаки мають вже вимагати не автономії, а реалізації цілковитого права на самовизначення, яке підтримує Будапешт, а якщо вони «проігнорують нашу пораду, нехай нарікають на себе»⁶⁷. Є підстави припустити, що така радикалізація домагань була здійснена «за порадою» Берліна⁶⁸.

Це викликало страх словаків і підштовхнуло їх до нового маневру. Увечері 29 вересня Тісо і Сідор спроектували декларацію про унію з Польщею⁶⁹. Проте і вона залишилася теоретичною ідеєю, адже офіційна Варшава не відреагувала на неї, не в останню чергу через те, що неодноразово радила словакам консолідовано таки інтегруватися до Угорщини, аби уникнути відторгнення територій, населених мадярською меншиною⁷⁰.

Безпосередньо перед початком мюнхенських переговорів угорський дипломат І. Чакі представив оформлений план вирішення проблеми. До Угорщини мала відходити територія, де угорці, згідно перепису населення 1910 р., становили більшість. Крім того, у визначених чотирьох районах, які де факто охоплювали всю територію Словаччини та Закарпаття, пропонувався плебісцит⁷¹. Однак позицію угорців по суті підтримав лише Б. Муссоліні⁷². По обіді того ж дня спритний Чакі встиг відправити ноту в Лондон, у якій цікавився думкою очільника Foreign Office лорда Галіфакса «щодо права самовизначення для словаків і русинів»⁷³.

Як відомо, на Мюнхенській конференції чотирьох держав (Німеччина, Італія, Велика Британія, Франція) 29-30 вересня словацька проблема окремо й цілісно не розглядалася, адже чесько-словацькі відносини західні демократії розцінювали як внутрішньополітичну проблему ЧСР⁷⁴. В остаточному тексті угоди вказувалося, що питання угорської і польської національ-

ної меншини мало розглядатися на двосторонніх переговорах зацікавлених сторін терміном до трьох місяців, а в разі неможливості дійти згоди – на новій зустрічі представників чотирьох держав⁷⁵. Тобто гра за південнославацькі землі, де проживало численне угорське населення, мала продовжуватися.

Таким чином, напруга у міждержавних взаєминах країн Центрально-Східної Європи у 1938 р., спровокована агресивними намірами нацистської Німеччини, бачилася угорськими владними колами як зручний момент для повернення втрачених після Першої світової війни територій. Задаю цього мадярська дипломатія здійснювала інтенсивне дипломатичне зондування, зокрема у Берліні, Римі, Варшаві.

Угорці намагалися тактично використати на свою користь внутрішні суперечності чесько-словацьких взаємин, зваблюючи словацьких опозиціонерів обіцянками широкої політичної автономії. Проте ГСНП свій геополітичний вибір на даному етапі зробила на користь чехословацької державності. 6 жовтня була проголошена автономія Словаччини у складі ЧСР.

На наш погляд, будапештські стратеги зазнали фіаско тому, що поводитися вельми самовпевнено, на правах «батька-господаря» очікували, що повернення Словаччини до складу Угорщини уряди інших держав сприймуть як очевидний і закономірний акт, а тому не надто поспішали пропонувати компенсаційні вигоди країнам-партнерам по дипломатичних переговорах. Незважаючи на попередження Естергазі та інших аналітиків, не вважали вагомим фактором корінні зміни у національній та громадянській свідомості словаків за 20 років перебування в складі ЧСР. Населення, особливо молоде покоління, визнавало й користувалося позитивами чехословацької демократії й у переважній більшості не сприймало консервативного авторитаризму та закостенілого шовінізму угорської політичної системи. І навіть низка претензій й вимог словаків до празького уряду, неприйняття автономістськими політиками його централізму аж ніяк не означало про бажання повернутися під угорську владу. Швидше навпаки, демократична боротьба за свої права в рамках ЧСР ментально все більше віддаляла словаків від того принизливого національного статусу, з яким вони жили у колишній угорській батьківщині.

Примітки:

1. Tilkovszky L. Slovenská otázka v politike maďarských vlád-núcich tried v rokoch 1938-1945. *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a Maďarsku*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1969. S.287.

2. Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918–1938 рр. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. С.112-113, 126.
3. Kirschbaum S.J. Slovakia in Interwar Central European Relations. *Studi di onore de Milan Stanislav Ďurica*. / A cura di Jozef M. Rydlo. Roma-Cleveland-München-Bratislava: Slovenský ústav-Univerzitná knižnica, 1995. P.220.
4. Deak L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939. Bratislava: Veda, 1991. S.179; Пушкаш А.И. Внешняя политика Венгрии: Февраль 1937–сентябрь 1939 г. Москва: Институт славяноведения РАН, 2003. С.142.
5. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939 / [Ed.]: Dušan Segeš, Maroš Hertel, Valerián Bystrický. Bratislava: Spoločnosť Pro Historia 2012. S. 142.
6. Ibidem. S.149.
7. Deak L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939. Bratislava: Veda, 1990, S.32.
8. Ibidem. S.18.
9. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe. Bratislava: AEP, 2008. S.115, 120.
10. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.135.
11. Ibidem. S.155-156.
12. Deak L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939... S.45-46.
13. Deak L. Viedenská arbitráž – «Mníchov pre Slovensko». Bratislava: nadácia korene, 1998. S.11.
14. Hoensch J.K. Slovensko a hitlerova východná politika. Bratislava: Veda, 2001. S.45.
15. Deak L. Viedenská arbitráž – «Mníchov pre Slovensko». Bratislava: nadácia korene, 1998. S.12.
16. Kirschbaum S.J. Slovakia in Interwar Central European Relations... P.113-114, 142, 149.
17. Deak L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939... S.96.
18. R.W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. R.W. Seton-Watson a jeho vzťahy k Čechům a Slovákům. R.W. Seton-Watson a jeho vzťahy k Čechom a Slovákom. Documents. Dokumenty. 1906-1951. Zv.1 / [Editori]: Jan Rychlík, Thomas D. Marzik, Miroslav Bielik. Praha–Martin: Ústav T.G. Masaryka-Matica slovenská 1995. P.500.
19. Budúca slovenská politika. Dokument. [Sprac. a do tlače pripravil: František Vnuk]. *Historický zborník*. 2000. Ročník 10. Číslo.1. S.124.
20. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.96.
21. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.130-131.

22. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.114.
23. Пушкаш А. И. Внешняя политика Венгрии: Февраль 1937–сентябрь 1939 г... С.198.
24. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.117.
25. Ibidem. S.152.
26. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.152-153.
27. Ibidem. S.176.
28. Deak L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939... S.89.
29. Deak L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939... S.41.
30. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.188, 222.
31. Deak L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939... S.51.
32. Deak L. Postavenie slovenskej menšiny v Maďarsku medzi dvoma svetovými vojnami. *Slováci v Maďarsku*. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Bratislave 30.9.-2.10.1992. Martin: MS 1994. S.24.
33. Deak L. Politický profil Jánoša Esterházyho. Bratislava: Kubko-Goral, 1995. S.11-12.
34. Janek I. János Esterházy a slovensko-maďarské diplomatické vzťahy v rokoch 1938-1941. *Slovensko v rokoch neslobody 1938-1989 II. Osobnosti známe – neznáme*. Zborník z vedeckej konferencie Banská Bystrica 22.-23. mája 2012. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2014. S.61-63.
35. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.234, 247.
36. Ibidem. S.237.
37. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.155-156.
38. Ibidem. S.157.
39. Deak L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939... S.97.
40. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.192.
41. Ibidem. S. 256; Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.161-164.
42. Rozhovor poľského novinára s posl. Sidorom. *Náš národ stojí po krížom – Chceme si sami vládnuť*. *Slovak*. 1938. Ročník XX: Číslo 172. Nedeľa, 31. júla. S.4.
43. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.172.

44. Сальков А.П. Проблема границ и национальных меньшинств в чехословацко-венгерских отношениях (ноябрь 1918 г. – март 1939 г.). *Российские и славянские исследования*: науч. сб. Вып. 7 / редкол.: А.П. Сальков, О.А. Яновский (отв. редакторы). Минск: БГУ, 2012. С.15.
45. Janek I. Maďarské a slovenské revizionistické snahy a bilaterálne vzťahy v rokoch 1939-1940. *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1945*. Zborník z vedeckej konferencie. Šurany 22. – 22. marca 2011 / Zostavil Ján Mitáč. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011. S.77.
46. Deák L. Videnská arbitráž. 2 november 1938. Dokumenty 1. (20 september – 2 november 1938). Martin: Matica Slovenská, 2002. S.33.
47. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.270-280.
48. Mičianik P. Malá vojna Maďarska proti Slovenskej krajine a Slovenskému štátu. *Mala vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*. Zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19. – 20. marca 2015 / Zost. Martin Lacko, Michal Malatinský. Krakov-Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939-1945, 2016. S.28-30.
49. Deak L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939... S.106.
50. Ibidem. S.104-105.
51. Deák L. Videnská arbitráž. 2 november 1938. Dokumenty 1. (20 september – 2 november 1938). Martin: Matica Slovenská, 2002. S.36-37.
52. Deak L. Viedenská arbitráž – «Mníchov pre Slovensko»... S.14.
53. Deak L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939... S.109.
54. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.181-182.
55. «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1. = Das «Dritte Reich» und die Entstehung des Slowakischen Staates. Dokumente 1 / [Eds.]: M. Schvarc, M. Holák, D. Schriffel. Bratislava: Ústav pamäti národa, Slovenské národné múzeum Múzeum karpatských Nemcov, 2008. S.10.
56. Deak L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939... S.70-71.
57. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.184.
58. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.275, 276.
59. Ibidem. S.300, 301, 306.
60. Janek I. Maďarské a slovenské revizionistické snahy a bilaterálne vzťahy v rokoch 1939-1940... S.76.

61. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.299, 300, 315.
62. Janek I. Maďarské a slovenské revizionistické snahy a bilaterálne vzťahy v rokoch 1939-1940... S.76-77.
63. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.240, 272.
64. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.183-184.
65. Survey of International Affairs. 1938. Volume III [by R.G.D. Laffan and others] / Ed. by Veronica M. Toynbee. London-New York: Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs, 1953. P.78.
66. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.302.
67. Ibidem. S.314; Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.188-189.
68. Krajčovič M. Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe... S.175.
69. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S.320.
70. Пушкaш А.И. Внешняя политика Венгрии: Февраль 1937–сентябрь 1939 г... С.207; Janek I. Maďarské a slovenské revizionistické snahy a bilaterálne vzťahy v rokoch 1939-1940... S.78.
71. Deák L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939... S.72.
72. Hetényi M. Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938-1945. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta 2008. S.14.
73. Survey of International Affairs. 1938. Volume III... P.81.
74. Deák L. Viedenská arbitráž – «Mníchov pre Slovensko»... S.16.
75. Deák L. Videnská arbitráž. 2 november 1938. Dokumenty 1... S.48-49.

References:

1. Pushkash, A.I. (2003). Vneshnyaya politika Vengrii: Fevral 1937 – sentyabr 1939 g. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 460 [in Russian].
2. Salkov, A.P. (2012). Problema granic i nacionalnyh menshinstv v chehoslovacko-vengerskih otnosheniyah (noyabr 1918 g. – mart 1939 g.). Rossijskie i slavyanskije issledovaniya: nauch. sb. Vyp.7 / redkol.: A.P. Salkov, O.A. Yanovskij (otv. redaktory). Minsk: BGU, 9-28 [in Russian].
3. Shnitser, I. (2008). Istorija slovatskoho avtonomistskoho rukhu 1918–1938. Uzhhorod: Vyd-vo UzhHU Hoverla, 168 [in Ukrainian].
4. Budúca slovenská politika. Dokument. (2000). [Sprac. a do tlače priprav. František Vnuk]. *Historický zborník*, 10, 1, 120-124 [in Slovak].

5. Deak, L. (1991). Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939. Bratislava: Veda, 242 [in Slovak].
6. Deak, L. (1995). Politický profil Jánoša Esterházyho. Bratislava: Kubko-Goral, 24 [in Slovak].
7. Deak L. (1994). Postavenie slovenskej menšiny v Maďarsku medzi dvoma svetovými vojnami. *Slováci v Maďarsku*. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Bratislave 30.9.-2.10.1992. Martin: MS, 11-28 [in Slovak].
8. Deák, L (2002). Viedenská arbitráž. 2 november 1938. Dokumenty 1. (20 september – 2 november 1938). Martin: Matica Slovenská, 253 [in Slovak].
9. Deak, L (1998). Viedenská arbitráž – «Mníchov pre Slovensko». Bratislava: nadácia korene, 74 [in Slovak].
10. Deak, L (1990). Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939. Bratislava: Veda, 192 [in Slovak].
11. Hetényi, M. (2008). Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938-1945. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 216 [in Slovak].
12. Hoensch, J. K. (2001). Slovensko a hitlerova východná politika. Bratislava: Veda, 232 [in Slovak].
13. Janek, I. (2014). János Esterházy a slovensko-maďarské diplomatické vzťahy v rokoch 1938-1941. *Slovensko v rokoch neslobody 1938-1989 II. Osobnosti známe – neznáme*. Zborník z vedeckej konferencie Banská Bystrica 22.-23. mája 2012. Bratislava: Ústav pamäti národa, 58-74 [in Slovak].
14. Janek, I. (2011). Maďarské a slovenské revizionistické snahy a bilaterálne vzťahy v rokoch 1939-1940. *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1945*. Zborník z vedeckej konferencie. Šurany 22. – 22. marca 2011 / Zostavil Ján Mitáč. Bratislava: Ústav pamäti národa, 74-108 [in Slovak].
15. Kirschbaum, S.J. (1995). Slovakia in Interwar Central European Relations. *Studi di onore de Milan Stanislav Ďurica / A kura di Jozef M. Rydlo*. Roma-Cleveland-München-Bratislava: Slovenský ústav – Univerzitná knižnica, 211-227 [in English].
16. Krajčovič, M. (2008). Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe. Bratislava: AEP, 440 [in Slovak].
17. Mičianik, P. (2016). Malá vojna Maďarska proti Slovenskej krajine a Slovenskému štátu. *Mala vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa*. Zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19. – 20. marca 2015 / Zost. Martin Lacko, Michal Malatinský. Krakov-Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939-1945, 27-63 [in Slovak].
18. R.W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. R.W. Seton-Watson a jeho vzťahy k Čechům a Slovákům. R.W. Seton-Watson a jeho vzťahy k Čechom a Slovákom. Documents. Dokumenty. 1906-1951. (1995). Zv.1 / [Editori]: Jan

- Rychlík, Thomas D. Marzik, Miroslav Bielik. Praha–Martin: Ústav T.G. Masaryka-Matica slovenská, 647 [in English].
19. Rozhovor poľského novinára s posl. Sidorom. Naš národ stojí po krížu – Chceme si sami vládnúť (1938). *Slovak*, XX, 172, Neděľa, 31. Júla, 4 [in Slovak].
 20. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939 (2012) / [Ed.]: Dušan Segeš, Maroš Hertel, Valerián Bystrický. Bratislava: Spoločnosť Pro Historia, 576 [in Slovak, Polish and Hungarian].
 21. Survey of International Affairs. 1938. (1953). Volume III [by R.G.D. Laffan and others] / Ed. by Veronica M. Toynbee. London–New York: Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs, XIV+622 [in English].
 22. Tilkovszky, L. (1969). Slovenská otázka v politike maďarských vládnúcich tried v rokoch 1938–1945. *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a Maďarsku*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1969, 284–303 [in Slovak].
 23. «Третя рiша» а vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1. (2008). = Das «Dritte Reich» und die Entstehung des Slowakischen Staates. Dokumente 1 / [Eds.]: M. Schvarc, M. Holák, D. Schriffel. Bratislava: Ústav pamäti národa, Slovenské národné múzeum Múzeum karpatských Nemcov, 633 [in Slovak and German].

Отримано: 02.10.2022

УДК 929:001(477-87)Губаржевський
DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.285-298

Олександр Кравчук

канд. іст. наук, доц.
кафедри всесвітньої історії Вінницького педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського
Вінниця, вул. Острозького, 32
e-mail: ol-kravchuk@i.ua
ORCID: 0000-0003-3504-5041

Людмила Кравчук

канд. філолог. наук, вчитель англійської мови
Комунальний заклад «Вінницький ліцей №18»
Вінниця, вул. Келецька, 97
e-mail: Kravchukludmila27@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8043-974X

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ІГОРЯ ГУБАРЖЕВСЬКОГО

У статті висвітлено погляди мовознавця, педагога, релігійного і церковного діяча І. Губаржевського з проблеми відродження української держави. Важливою основою державотворення вважав принцип соборності, закликав до національно-ідеологічної єдності української нації. Ідеалом І. Губаржевського було створення демокра-

тичної держави з розвиненим громадянським суспільством, соціально справедливою, релігійно толерантною, з модерною освітньою системою. І. Губаржевський поєднав цінності традиційної української духовності, основою якої вважав християнську етику, з модерними політичними та економічними ідеями країн Заходу. Хоча у наш час окремі ідеї І. Губаржевського можуть вважатися консервативними, вони залишаються важливим джерелом із вивчення суспільно-політичних поглядів української еміграції.

Ключові слова: І. Губаржевський, Україна, українська еміграція, державність, християнство.

Oleksandr Kravchuk

PhD (History), Associate Professor
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Vinnytsia, Ostrozkoho street, 32
e-mail: ol-kravchuk@i.ua
ORCID: 0000-0003-3504-5041

Liudmyla Kravchuk

PhD (Philology), the teacher of English
Communal institution «Vinnytsia Lyceum №18»,
Vinnytsia, Kelecka street, 97
e-mail: Kravchukliudmila27@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8043-974X

SOCIO-POLITICAL VIEWS OF IHOR HUBARZHEVSKY

The article highlights the views of the linguist, pedagogue, religious and church figure I. Hubarzhovsky on the problem of the revival of the Ukrainian state. He considered the principle of collegiality to be an important basis for state formation, and called for the national-ideological unity of the Ukrainian nation. The ideal of I. Hubarzhovsky was the creation of a democratic state with a developed civil society, socially just, religiously tolerant, with a modern educational system. I. Hubarzhovsky combined the values of traditional Ukrainian spirituality which he considered Christian ethics to be the basis with modern political and economic ideas of Western countries. Although certain ideas of I. Hubarzhovsky can be considered conservative nowadays, they remain an important source for studying the socio-political views of the Ukrainian emigration.

Key words: I. Hubarzhovsky, Ukraine, Ukrainian emigration, statehood, Christianity.

В Україні поступово повертається інтелектуальна спадщина еміграції, одним із творців якої був І. Губаржевський (1905-1970) – талановитий вчений-лінгвіст, церковний діяч, публіцист, поет і прозаїк. Його праці стосуються актуальних питань суспільно-політичної проблематики, осмислених на засадах християнської етики. Їм притаманна національно-патріотична спрямованість. За винятком окремих робіт¹, у сучасній вітчизняній історіографії зазначені погляди І. Губаржевського практично не досліджувалися.

Мета статті – висвітлити суспільно-політичні погляди І. Губаржевського, його бачення засад відродження і розбудови української держави.

Ігор Володимирович Губаржевський родом із с. Дерешева Ново-Ушицького повіту Подільської губернії (сучасної Мурованокуріловецької ОТГ Могилів-Подільського району Вінницької області). Виріс в с. Паланка Гайсинського повіту (нині – с. Заозерне Гайсинського району на Вінниччині), де його батько служив парафіяльним священиком. У 1914-1919 рр. навчався у Тульчинській духовній семінарії. Наприкінці Української революції І. Губаржевський брав участь у повстанському русі проти радянської влади². У 1922-1927 рр. навчався на етнологічному відділенні Київського археологічного інституту. 1930 р. склав екстерном екзамени за профілем історико-філологічного відділу в Київському інституті народної освіти (колишній університет Св. Володимира). У 1925-1930 рр. – лектор Київських державних курсів українознавства, у 1930-1932 рр. – технічний працівник науково-дослідного Інституту мовознавства Академії наук УСРР, у 1932-1941 рр. – його науковий співробітник. Також викладав українську мову і літературу у Київській повній середній залізничній школі. У 1936-1941 рр. – доцент Київського педагогічного інституту імені М. Горького. 1939 р. захистив у Харківському університеті дисертацію кандидата філологічних наук на тему «Т. Шевченко і сучасна українська літературна мова» (офіційні опоненти – академік А. Булаховський і професор Ю. Шевельов³). У часописі «Мовознавство» в 1936-1940 рр. опублікував статті «Активні дієприкметники на *-ий* в українській літературній мові», «Діалектологічні спостереження над мовою с. Паланки Тульчинського району Вінницької області», «Про лексику творів Т.Г. Шевченка»⁴. Був співукладачем «Російсько-українського словника» (К., 1937)⁵.

Важливим і, зрештою, визначальним покликанням І. Губаржевського, яке сформувалося під впливом родинного оточення, стала його віра і релігійне служіння. Починаючи з 1922 р., він за дозволом місцевого духівництва виголошував проповіді у церквах Гайсинщини. Тоді ж став парафіянином Києво-Софійського собору, де слухав проповіді митрополита Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ) В. Липківського. Після нападу Німеччини на СРСР разом з родиною через хворобу дітей залишився в окупованому Києві. Після невдалої спроби відновити діяльність Інституту мовознавства, І. Губаржевський вирішив цілковито присвятити себе церковній справі. 29 грудня 1941 р. рукоположений у сан священика УАПЦ, призначений настоятелем Святотроїцької

церкви м. Чоповичі і благочинним Чоповицької округи на Житомирщині, згодом – благочинним Коростенської та Овруцької округ, 24 січня 1943 р. – протоієреєм. З 1944 р. – на еміграції у Словаччині, згодом – у Німеччині. Завершення війни зустрів у Тюрінгії біля м. Ерфурт, перебрався до англійської зони окупації – до м. Ганновер. У 1945-1948 рр. був настоятелем парафії українських військовополонених у таборі Гайденау (Heidenau)⁶.

Навесні 1948 р. виїхав до Великої Британії, очолював Генеральне Церковне Управління УАПЦ. Редагував видання «Братський Листок» та «Хрест і Тризуб». Один із засновників релігійної організації українських емігрантів «Братство Св. Архангела Михаїла». Згодом приєднався до УАПЦ (соборноправної). 1960 р. емігрував до США, був заступником голови Малої і Великої рад УАПЦ (соборноправної), священником у храмі в Брукліні. Працював професором Інституту Східної і Центральної Європи Колумбійського університету (Нью-Йорк), викладав давню українську літературу, українську та російську мови, співпрацював з українським відділом Радіо «Свобода»⁷. У Нью-Йорку створив видавництво, де публікувався часопис «Наша Батьківщина»⁸. При парафії Св. Архангела Михайла створив Український Православний Лекторій⁹. І. Губаржевський був активним учасником наукового життя української еміграції¹⁰.

Як і значна частина представників української емігрантської спільноти після Другої світової війни, І. Губаржевський залишався вірним ідеї незалежної української держави. У своїх працях, яким притаманна національно-патріотична позиція, він значну увагу приділяв різним аспектам ідеї української державності. І. Губаржевський констатував: «становище нашої національно-державної справи найтяжче – а так буває завжди, коли держава опинилася під окупацією, а її Уряд іде на еміграцію»¹¹. Найважливішими завданнями українського народу він вважав визволення своєї батьківщини та розбудову української самостійної держави¹².

Наголошуючи на необхідності обговорення цих питань¹³, І. Губаржевський розумів, що остаточну форму державно-правління встановить нація після повалення комуністичної влади в Україні¹⁴. Різні аспекти цієї проблеми розглядалися, переважно, у 1957-1968 рр. в статтях «Духові шари суспільства», «Євангеліє і сучасність», «Основи українського православ'я», «Україна майбутнього», «Українська православна церква і Українська національна рада», «Партійність і національність», «Сила воскресіння Христової правди», «Соборна перспектива», «Що таке демократія», «Що є Свобода?», «Церква і правда» тощо.

У них він подав своє розуміння ідеалу українського державного устрою. І. Губаржевський був переконаний, що еміграція, як найсвідоміша частина української нації¹⁵, повинна консолидуватися і «виготовляти цеглини для ... будови, міцної і морально чистої будови нашої державности. Усі наші сили: церква, партії, громадські й наукові організації – уся інтелектуальна потуга нашої нації – повинні думати над цим, дискутувати ці питання, скерувавши вістря їх в перспективу майбутнього...»¹⁶.

Розглядаючи світовий розвиток після Другої світової війни, І. Губаржевський висловив думку, що «Стара, остання ера колоніалізму, побудованого на концентрації приватного (на Заході) і державного (в ССРСР) капіталу метрополій, розкладається на очах...» і відбувається народження нової ери. Прикладами цього він називав «усамостійнення Індії, Індокитаю, Марокко, спротив советському імперіялізмові в Угорщині, Польщі, Східній Німеччині тощо»¹⁷.

Не використовуючи терміну «глобалізація», він усвідомлював світову єдність людської спільноти, те, «що час ізольованого існування окремих держав навіки минув», а «політикам неможливо вирішувати державні проблеми ізольовано від світових політичних проблем»¹⁸.

І. Губаржевський розглядав християнство як найдосконалішу і найвсеосяжнішу ідеологію людства¹⁹, української нації, зокрема²⁰. Варто відзначити й те, що, розглядаючи православ'я як певну серцевину української ментальності та культури, І. Губаржевський поділяв історію України на дохристиянську і християнську добу²¹. В останній він бачив три епохи: князівську, гетьманську і період національного відродження, частиною якої вважав свою сучасність²².

У становленні майбутньої України І. Губаржевський наголошував на важливій ролі християнських ідей. Головною підвалиною і запорукою успішності української національно-визвольної боротьби вважав християнську мораль. На її основі вважав можливим консолідацію політичних сил, подолання розколу у середовищі українського православ'я²³.

І. Губаржевський стверджував, що на основі християнства почалася перебудова античного світу, коли занепали поганські та почали народжуватися християнські держави, «був зведений і виграний бій проти рабства. Ідеї соціального переустрою світу вирости і формулювалися на основі християнства. Ідеї гуманізму розвинулися на основі християнства. ...»²⁴.

Він був переконаний, «що не може, І НЕ БУДЕ, існувати два світи: Східний – большевицький і Західний – демократичний, а що може, І БУДЕ, існувати лише ОДИН світ, або большевиць-

кий, або демократичний...». Вважав, що керівництво СРСР з тактичних міркувань задекларувало ідею мирного співіснування двох світів, як «перепочинок». «Західній Світ, – стверджував І. Губаржевський, – має можливість застосувати в боротьбі проти більшовицької ідеології практичне запровадження в життя ... ідеологічної бази християнства, християнських засад у всій їхній прямоті й одвертості. А це означає перегляд під кутом зору вчення Христа всієї політично-громадської системи ... Заходу, їх взаємин із колишніми й теперішніми кольоніями, облишення імперіалістичної політики, перегляд міжкласових взаємин, ліквідацію залишків національної нерівності тощо»²⁵.

І. Губаржевський розглядав державу як один з величезних здобутків людської культури, як створену людиною «форму суспільного устрою для зручності розвитку організованого життя»²⁶. Незалежну Україну він бачив з демократичним політичним устроєм. «Не є важливим, як та держава називалася б – важливо, щоб це була українська самостійна держава. Не має великого значення й те, який був би титул Голови нашої Держави: президент, гетьман чи якийсь інший. Важливо, щоб Голова Держави був обраний народом і міг бути звільнений народом від виконання своїх обов'язків в разі кінцевої потреби»²⁷. На переконання І. Губаржевського, очільник української держави повинен мати широкі повноваження, обиратися загальнонародним голосуванням, як і його заступник. Якщо голова держави не керує урядом, то він має призначити прем'єр-міністра, який обирає склад кабінету міністрів та подаватиме його на затвердження очільнику країни. Під час певних політичних заворушень голова держави має право оголосити особливий стан і сконцентрувати всю владу винятково у своїх руках²⁸. У загальних рисах це нагадує президентський різновид республіканської форми правління.

Парламент має обиратися громадянами на основі рівного, прямого і таємного голосування, незалежно від майнового цензу виборців і депутатів²⁹. Автор торкався діяльності політичних партій у контексті критики їх функціонування в еміграції. Він вважав, що партіям необхідно об'єднатися за класичним парламентським зразком – центру, правиці та лівиці. Існування надмірної кількості політичних партій вважав свідченням незавершеності політичної структури нації³⁰. На його думку, головна перешкода у неефективності праці емігрантських політичних партій полягає у їх неприпустимо ворожих взаєминах³¹. А завдання полягає, «щоб ці партії уклалися в проблему успішного, творчого співслужіння інтересам загальнонаціональним», віддання творчих сил у всеукраїнське море духовності³².

Автор спирався на традиційне визначення поняття «демократія» як форми «правління, що за неї влада належить народові». Критикував радянські ідеологеми – народна демократія, радянська демократія, буржуазна демократія³³.

І. Губаржевський виступав за «творчий і діловий демократизм». У його розумінні він супроводжується реалізацією демократичних цінностей у політичному житті суспільства, дотриманням загальнонаціональної дисципліни, повагою до свободи думки громадян, демократичною свідомістю³⁴.

Одним із важливих засад державотворення автор вважав принцип соборності. Він закликав до національно-ідеологічної єдності української нації, якої можна досягти лише в умовах вільного суспільного розвитку населення різних частин України³⁵.

Розмірковуючи про устрій та функціонування майбутньої української держави, І. Губаржевський прагнув застерегти проти окремих вад, притаманним західним демократіям. Він виступав проти «політичного самодержавства ... Хочемо вільної назовні і всередині Української Держави, але ми побачили, що робиться в таких державах, де божком, замість істинного Бога, поставлена свавільна «свобода», що перетворюється на пострах для чесних, нормальних трудящих людей, які повинні боятися ходити в центральних місцях відпочинку головних міст країни, бо фактично свободою користуються не вони, а різні злочинці, розпутники, божевільні наркомани і сексуальні збоченці. Свобода повинна служити народові, а не бути пугалом для нього. Свобода є службовою категорією, а не найвища і нічим необмежена манія анархістів. ...». Його розуміння свободи ґрунтувалося на засадах християнської моралі, яка завжди в Україні посідала головне місце в народному житті та тепер повинна «бути регулятором свободи, під промінням якої має всі можливості пишно розвиватися дійсно людська і справжня культура»³⁶.

Під поняттям суспільна мораль І. Губаржевський мав на увазі моральний фундамент громадської думки як «збір моральних основ ПОЗИТИВНОЇ діяльності людини ... духовну основу прогресу людини і людства»³⁷.

За переконанням І. Губаржевського, майбутня українська держава забезпечить свободу совісті, що означає і свободу релігійних і безрелігійних переконань, слова, дій. Водночас, ці цінності він не ставив вище свободи суспільства, що виявляється у вільному духовному і економічному розвитку. Громадяни не повинні користуватися свободою на шкоду державі, руйнувати матеріальні цінності, зокрема, історично-наукові чи мистець-

кі³⁸. Зауважував, що держава має право і «повинна рішуче обмежувати ненормальні вияви «свободи» таких окремих суб'єктів чи груп, як тих, що безрозсудно користуючись «свободою», нівечать свободу розвитку і зміцнення людини та всього народу»³⁹.

І. Губаржевський не зупинявся на обов'язках громадян. Втім, один із них він фактично згадав у твердженні, що держава матиме «постійне регулярне військо, яке рекрутується щорічними призовами»⁴⁰.

І. Губаржевський подав своє розуміння економічної та соціальної функції держави. Він критикував «не тільки большевицьких проводирів, але й тих магнатів і пройдисвітів «вільного» світу, які не дають цьому світові справді вільно розвиватися в напрямку звільнення від визиску і рабської економічної залежності мільярдів, від влади капіталу»⁴¹.

Він критикував економічну систему в західних країнах і в Радянському Союзі, яку вважав не соціалістичною, а державним капіталізмом: «Сучасний большевизм виріс із матеріалізму, і сучасний капіталізм виріс із матеріалізму – вони рідні брати і мають спільні риси: жорстокість, пожадливість, тваринність. Народжені від матерії, вони тільки матерії й поклоняються, тільки матерію й визнають. Вони борються за матеріальні скарби світу, за тіло світу»⁴².

Не сприймаючи соціалістичну систему, І. Губаржевський вважав за необхідне в майбутній українській державі створення соціально орієнтованої економіки, яка б, гармонізуючи інтереси різних верств суспільства, консолідувала його. Він стверджував, що національна незалежність не може бути повною без запровадження у життєву «практику евангельських засад соціального порядку»⁴³. Завдяки їм «відкидається, наприклад, наживання незаконних багатств, експлуатація трудящого люду неробами ...»⁴⁴.

І. Губаржевський державі відводив значну роль у сфері економіки. Основну шкалу «платні службовців і робітників на представлення економічної комісії при міністрі праці і з участю заінтересованих міністерств» ухвалюватиме парламент і затверджуватиме голова держави, після чого вона стає законом⁴⁵. Державі відводилася роль регулятора цін на ринку, закупівельних цін в індустрії та сільському господарстві. При цьому він вважав можливим існування різних форм власності у промисловості та сільському господарстві (державної, кооперативної, приватної). Водночас зауважував, що одна особа може володіти не більш, як 10-ма гектарами землі. Транспортні мережі, зокрема, залізниці, на його думку, повинні належати державі. Держава мала контролювати медичні заклади і медичне обслу-

говування, зокрема, у питанні визначення оплати праці. Всі державні видатки повинні покриватися державними податками, встановленими за прогресивною шкалою, на основі майнового стану оподатковуваного. Для літніх і бідних людей медичне обслуговування і ліки повинні бути безкоштовним⁴⁶. Всім непрацездатним держава мала надавати допомогу⁴⁷.

Одним із найважливіших чинників розбудови української держави І. Губаржевський вважав піклування про духовне життя, освіту, виховання, піднесення техніки, науки та мистецтва⁴⁸. Визначальними у цій царині бачив розвиток духовності, освіти, виховання.

Одним із вагомих чинників міцної держави І. Губаржевський вважав духовність її громадян. Наголошував, що церква, це не лише храми і обряди, а світогляд нації, заснований на вірі у тверді моральні закони, дані Богом і тому священні. Тільки на таких засадах будувалися і можуть бути міцними держави. «Мораль – вселюдська категорія, але вона сприймається через окрему людину, громаду, психологічно-національну цілість. І в висліді ця всесвітньо-релігійна вартість стає ... вартістю національною, національним світоглядом», зауважував автор⁴⁹.

За його переконанням «православно-національний світогляд, найкраще зберігся в духовній еліті нашого селянства: виключна добросовісність, витриманість, незлобивість, скромність, правдивість, відвага, витриманість, рівновага, делікатність, відданість і сила віри, – ось його ознаки»⁵⁰.

Духовною основою справжньої культури української нації, на його думку, була чиста мораль і непорушна віра, як запорука подальшого майбутнього України. Духовне життя суспільства уявляв як певні рівні, найголовнішим з яких називав релігію. Наступні рівні – це мораль, культура, освіта, цивілізація⁵¹.

Цивілізацію він розумів як плоди «дерева», що ростуть на гілках освіти: «Це здобутки навчання, це плоди розвитку науки й техніки, це, нарешті – вміння людини поводити себе в товаристві»⁵². Натомість культуру означив як «плід моралі й віри», чинник «органічно внутрішнього життя людини, а не штучно-зовнішнього». Був переконаним, що «культурна людина очищається мораллю і освітлюється вірою. Побудована на цій базі освіта і цивілізованість людини дає чудові зразки кращих людей суспільства, а без цієї бази – освіта і цивілізація – гнила й отруйна. ...», вбиває духовність людства. «Мораль і віра бувають назовні дуже відмінні, але мають своє основне ядро. Мораль – духовий зміст і краса добра, а віра – прагнення людини вийти за межі своєї духової відірваності і безцільності сво-

го існування у широкий світ всесвітньої єдності й цілеспрямованості, сконцентрованої у найвищій Духовій Істоті»⁵³.

Формування цих цінностей неможливе без участі церкви, завдання якої «відкривати людям очі на справжню цінність і красу життя і цим лікувати людські душі від занепаду»⁵⁴.

І. Губаржевський вважав, що Українська Автокефальна Православна Церква «з погляду політичного ... є фундаментом держави ...»⁵⁵. «Міцна психологічна база демократичного устрою Української Держави закладена у свідомості нашого народу православною Церквою», зауважував автор⁵⁶. На його переконання, «Українська Автокефальна Православна Церква в рамках українського національного життя є категорією вічною. Вона існує і буде існувати, доки існуватиме український народ»⁵⁷. Неодноразово І. Губаржевський наголошував на необхідності подолання розколу українського православ'я на принципах ідеології УАПЦ 1921 р. і всесвітньої канонічної основи⁵⁸.

І. Губаржевський відкидав підлеглість Церкви Державі чи Держави Церкві. На його думку, «державна повинна спиратися у своїй діяльності на Церкву, що покриває кількістю своїх членів ... не менше як 60 відсотків своїх вірних. Якщо ж цей відсоток буде менший, то рівні з нею права набуває церква, що має більшу кількість вірних порівняно з іншими ... Церква, на яку спиратиметься держава буде ... національно-державною Церквою, що в питаннях ідеологічно-виховних діє в контакті із державною владою, зміцнюючи разом із нею історично-національну українську ідеологію і виховуючи в ній наступні покоління». Він був переконаний, що в Україні це буде православна Церква, контакт якої з «державною владою не означає підлеглості державній владі, як не означає й підлеглості будь-якій церковній владі поза межами України»⁵⁹.

«Між ними має бути гармонійна співпраця, форми якої визначить саме життя», дійшов висновку автор⁶⁰. Також автор зауважив, що церква повинна захищати засади соціальної справедливості⁶¹. Викладання релігії в школах ставив у залежність від релігійної приналежності учнів.

Значну увагу І. Губаржевський приділяв розвитку освіти. Був переконаний, що в майбутній Україні школи побудують на вітчизняному духовному ґрунті високої моралі. Важливу роль у вихованні молоді в душі національно-християнських традицій відводив сім'ї як основі суспільного життя, Церкві та школі⁶². Відродження школи в майбутній Україні вважав одним із важливих завдань. Розвинена школа братиме активну участь у розвитку культури, сприятиме зміцненню особистості, родини, громади, держави. Таким чином, завдання освіти

І. Губаржевський вбачав у вихованні морально здорового покоління, вбачаючи у ньому запоруку «сили й довговічності нашої держави й нації»⁶³.

І. Губаржевський вважав, що у школі усіх ступенів викладання повинно здійснюватися українською мовою. З погляду ефективності та «системи навчання українська школа повинна стояти на рівні передових шкіл світу ... В центрі середньої освіти повинна стояти гімназія, що давала б добру основу загальної освіти так з точних, як і з гуманітарних наук, без переваги однієї групи над другою»⁶⁴.

Школа не може бути скута церковно-клерикальними рамками, повинна мати свободу наукових досліджень, але перебувати поза політикою⁶⁵.

Однією з ознак демократичної держави називав доступність всіх громадян до освіти: «школа не повинна бути привілеєм для тих чи інших осіб за соціальною, майновою, національною чи расовою ознакою. «Кожна людина ... в майбутній Україні, ... має право на навчання нарівні з корінними українцями і безплатну чи за однакову, встановлену для всіх, мінімальну платню»⁶⁶.

Наголошуючи на ролі інтелігенції у навчально-виховному процесі, І. Губаржевський був переконаний, що вона повинна бути вихована на засадах українського православ'я, стати «чуйним дбайливим садівником ... чистого й шляхетного розвитку ... народу». Україні потрібна інтелігенція здорова, дружна, енергійна, сконцентрована на загальній високій меті, а «не інертна, не виснажена різними розкладницькими зловживаннями, не запісневіла по своїх вологих і брудних куточках, не розварена і безвольна, не безідейна і позбавлена всякої мети свого існування»⁶⁷.

Важливого значення надавав громадській думці у вихованні психології народу. Вважав її тією «атмосферою», у якій розвивається й живе людина як член громади. Від активності та авторитетності громадської думки залежить міць духовності людини, сформованість її «звичайв, світогляду, філософії в громадському житті»⁶⁸.

Суспільно-політичні погляди І. Губаржевського передбачали розбудову української незалежної демократичної держави з розвиненим громадянським суспільством, соціально-орієнтованою економікою, значним державним регулюванням, релігійно толерантною, з сучасною освітньою системою. Погляди І. Губаржевського базуються на поєднанні традиційної української духовності та модерних політичних і економічних ідей країн Заходу. Водночас, він, як і чимало його сучасників, не по-

дав механізму здійснення свого українського ідеалу. У наш час деякі ідеї І. Губаржевського можуть вважатися консервативними. Але вони залишаються важливим джерелом із вивчення суспільно-політичних поглядів української еміграції.

Примітки:

1. Легун Ю.В. Кравчук О.М., Творчий спадок Ігоря Губаржевського. *Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський*, 2012. Вип.19. С.209-225; Kravchuk O., Kravchuk L. Ukrainian idea of Ihor Hubarzhevsky. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2018. Вип.30. С.79-85.
2. Вірний М. В 30-ті роковини смерти о. Ігоря Губаржевського. *Свобода. Український щоденник*. 2000. № 48. 1 грудня. С.15.
3. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...». / упорядкув.: Ю.В. Легун, О.М. Кравчук. Вінниця: Видавець Т.П. Барановська, 2015. С. 79.
4. Губаржевський І. Активні дієприкметники на -чий в українській літературній мові. *Мовознавство*. 1936. № 9. С.75-104; Губаржевський І. Діалектологічні спостереження над мовою с. Паланки Тутьчинського району Вінницької області. *Мовознавство*. 1938. № 13-14. С.33-49; Губаржевський І. Про лексику творів Т.Г. Шевченка. *Мовознавство*. 1940. № 15-16. С.149-186.
5. Російсько-український словник. Київ, 1937. 890 с.
6. В.М. Губаржевський І. *Енциклопедія української діаспори*. Том 1. Кн.1. Нью-Йорк-Чикаго, 2009. С.190.
7. Кравчук О.М., Калитко С.Л., Марценюк Н.М. Кам'янець-Подільський у працях І. Губаржевського та матеріалах його особового фонду у Державному архіві Вінницької області. *Вісник Державного архіву Вінницької області «Подільська старовина»*. 2019. № 1(4). С.138.
8. Француженко М.О. Губаржевський І.В. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: ВАТ «Поліграфкнига», 2006. Т.6. С.574.
9. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.83.
10. Кравчук О.М., Калитко С.Л., Марценюк Н.М. Кам'янець-Подільський у працях І. Губаржевського та матеріалах його особового фонду у Державному архіві Вінницької області... С.138.
11. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді / упорядкув.: Ю.В. Легун, О.М. Кравчук. Вінниця: Т.П. Барановська, 2017. С.54.
12. Там само. С.121.
13. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.227.
14. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.46.
15. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.285.
16. Там само. С.226-227.
17. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.282.
18. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.348.

19. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.111.
20. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.209.
21. Там само. С.289, 89.
22. Там само. С.317.
23. Там само. С.379.
24. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.281.
25. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...». С.348.
26. Там само. С.225.
27. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.206.
28. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.221.
29. Там само. С.227.
30. Там само. С.265.
31. Там само. С.265-266.
32. Там само. С.265.
33. Там само. С.216-217.
34. Там само. С.218.
35. Там само. С.290.
36. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.150.
37. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.326.
38. Там само. С.222.
39. Там само. С.221.
40. Там само. С.222.
41. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.138.
42. Там само. С.127, 150.
43. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.8.
44. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.55-56.
45. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.221.
46. Там само. С.222.
47. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.55-56.
48. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...». С.286.
49. Там само. С.220.
50. Там само. С.382.
51. Там само. С.248.
52. Там само. С.248.
53. Там само. С.249.
54. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.200.
55. Там само. С.331.
56. Там само. С.48.
57. Там само. С.206.
58. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.61.
59. Там само. С.223.
60. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді... С.206.

61. Там само. С.55-56.
62. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.193-194, 198, 201, 224.
63. Там само. С.224.
64. Там само. С.223.
65. Там само. С.220.
66. Там само. С.221.
67. Губаржевський І. Хрест і тризуб. Релігійна публіцистика і проповіді. С.150.
68. Губаржевський І. «Я мовчу – душа говорить...»... С.224.

References:

1. Frantsuzhenko M. O. (2006) Hubarzhevskiy I. V. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Kyiv: VAT «Polihrafknyha», 6, 574 [in Ukrainian].
2. Hubarzhevsky I. (1936) *Actyvni diepyrkytmetnyky na –chy i v ukrain-skii literaturnii movi. Movoznavstvo*, 9, 75-104 [in Ukrainian].
3. Hubarzhevsky I. (1938) *Dialektolohichni sposterezhennia nad movoiu s. Palanky Tulchynskoho raionu Vinnytskoi oblasti. Movoznavstvo*, 13-14, 33-49 [in Ukrainian].
4. Hubarzhevsky I. (1940) *Pro leksyku tvoriv T.H. Shevchenka. Movoznavstvo*, 15-16, 149-186 [in Ukrainian].
5. Hubarzhevsky I. (2017) *Khrest i tryzub. Relihiina publitsystyka i propovidi / uporiadkuv.: Yu.V. Lehun, O.M. Kravchuk. Vinnytsya: T.P. Baranovska*, 371 [in Ukrainian].
6. Hubarzhevsky, Ihor (2015). «Ja movchu – dusha hovoryt ...» / uporiadkuv.: Yu.V. Lehun, O.M. Kravchuk, Vinnytsya: Vydavets T.P. Baranovskaya, 388 [in Ukrainian].
7. Kravchuk O.M., Kalytko S.L., Marcenjuk N.M. (2019) *Kam'janecj-Podiljsjkyj u pracjakh I. Ghubarzhevsjkogho na materialakh jogho osobovogho fondu u Derzhavnomu arkhivi Vinnycjkoji oblasti. Visnyk Derzhavnogho arkhivu Vinnycjkoji oblasti «Podiljsjka starovyna»*, 1(4), 137-141 [in Ukrainian].
8. Kravchuk O., Kravchuk L. (2018) *Ukrainian idea of Ihor Hubarzhevsky. Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu im. M. Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija. Vinnycja, Vyp. 30*, 79-85 [in English].
9. Lehun Yu.V., Kravchuk O.M. (2012) *Tvorchy i spadok Ihoria Hubarzhevskoho. Osvita, nauka i kultura na Podilli: zbirnyk naukovykh prats. Kamianets-Podilskyi: Oium, Vyp.19*, 209-225 [in Ukrainian].
10. *Rosiisko-Ukrainskyi slovnyk* (1937). Kyiv, 890 [in Russian; in Ukrainian].
11. V.M. Hubarzhevsky I. (2009). *Entsyklopediia ukrainskoi diaspori*. New-York–Chicago, 1, Kn.1, 190 [in Ukrainian].
12. Virnyi M. (2000) *V 30 ti rokovyny smerty o. Ihoria Hubarzhevsky. Svoboda. Ukrainskyi shchodennyk*, 48th, 1 hrudnia, 15 [in Ukrainian].

Отримано: 29.09.2022

Олександр Лисенко

док. іст. наук, проф.
Інститут історії України
Національної академії наук України
01001, Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: ukr2ww@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4003-6433

Олександр Маєвський

канд. іст. наук, ст. наук. співробітник
Інститут історії України
Національної академії наук України
01001, Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: alexandermaievskiy@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9926-3270

**РАШИЗМ ЯК РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ІДЕОЛОГІЯ
І ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА: КОНОТАЦІЯ ПОНЯТТЯ**

*Мета дослідження полягає у з'ясуванні змістового наповнення поняття «рашизм». Характеризуються напрацювання вітчизняної та зарубіжної наукової думки у вказаній царині й запропонованої провідними фахівцями дефініції. У розвідці простежуються історичні передумови формування експансіоністського курсу Кремля, основні мотиви імперської політики сучасної Росії проти сусідніх та віддалених країн, а також його антиукраїнського вектору. Розкриваються ідеологічні, політичні, економічні, соціокультурні, етноконфесійні підстави цієї політики. Висвітлюються міжнародні аспекти руху Російської Федерації до статусу «світового лідера», держави-поліцейського і держави-терориста. **Новизна** матеріалу визначається спробою авторської інтерпретації терміну «рашизм» через фіксацію його головних іманентних рис і найтиповіших форм і способів виявлення. **Методологія** дослідження базується на загальнонаукових пізнавальних процедурах, а також міждисциплінарних підходах. Зокрема, застосовано методи наукового пошуку таких галузей знання, як історія, політологія, правознавство, соціальна психологія, конфліктологія, герменевтика та інших.*

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, «рашизм», «гібридні війни», війна Росії проти України 2014-2022 рр., науковий дискурс.

Oleksandr Lysenko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Institute of History of Ukraine
of National Academy of Science of Ukraine
01001, Kyiv, Hrushevskoho street, 4
e-mail: ukr2ww@ukr.net
ORCID: 0000-0002-4003-6433

Oleksandr Maievskiy

PhD in History, Researcher,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
01001, Kyiv, Hrushevskoho street, 4
e-mail: alexandermaievskiy@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9926-3270

RASHISM AS A RUSSIAN IMPERIAL IDEOLOGY AND POLITICAL PRACTICE: THE CONNOTATION OF THE NOTION

The purpose of the study is to clarify the content of the concept of «rashism». The developments of domestic and foreign scientific thought in this area are characterized and the definitions are proposed by leading experts. The intelligence traces the historical prerequisites for the formation of the expansionist course of the Kremlin, the main motives of the imperial policy of modern Russia against neighboring and distant countries, as well as the anti-Ukrainian vector. The ideological, political, economic, socio-cultural, ethno-confessional foundations of this policy are revealed. The international aspects of the movement of the Russian Federation in the status of a «world leader», a police state and a terrorist state are highlighted. The novelty of the material is determined by the author's attempt to interpret the term «rashism» through the fixation of its main immanent features and the most typical forms and methods of detection. The research methodology is based on general scientific cognitive procedures, as well as interdisciplinary approaches. In particular, methods of scientific search for such areas of knowledge as history, political science, jurisprudence, social psychology, conflictology, hermeneutics and others were applied.

Key words: Ukraine, Russian Federation, rashism, hybrid wars, Russia's war against Ukraine 2014-2022, scientific discourse.

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, риторика керівництва РФ, шалений пропагандистський супровід агресії, варварські методи ведення війни та вкрай брутальна поведінка російських військовослужбовців на тимчасово окупованих землях України оприявнили звіряче обличчя і без того одіозного путінського режиму¹. Для мільйонів людей у світі розв'язана Москвою бійня проти народу, який у декларативних заявах завжди фігурував як «братній» і «споріднений», викликав шок у світової громадськості. За цих умов різко зросла увага науковців до історичних передумов та особливостей антиукраїнського курсу Росії у різні періоди, його ідеологічного підґрунтя та механізмів і алгоритмів утілення в життя. Концептуальне осмислення цього багатовимірного явища супроводжувалося пошуком термінів та оновленням тезаурусу, що уможливає глибше розуміння та інтерпретацію як українсько-російських відносин загалом, так і агресивної політики РФ проти суверенної України в останні десятиліття. Адаже використання існуючої термінології для пояснення ха-

рактеру сучасного російського режиму, його ідеології та політичної практики – наприклад, «нацизм», «фашизм», «імперіалізм» та інші – здатне окреслити типологічні ряди, у яких перебуває російська суспільно-політична дійсність, однак не розкриває його специфічні іманентні властивості. Так виникла дефініція «рашизм», що стала одним з ключових понять у сучасному науковому й публічному дискурсі.

Власне повноцінна історіографія цього питання у класичному розумінні ще не складалася, хоча в інформаційному просторі, насамперед соціальних мережах, уже циркулює кілька десятків визначення рашизму та розгорнутих матеріалів з цієї теми.

До речі, першим у 1990-ті роки запровадив у вжиток схожий термін для маркування ідеології та політики російських властей, – відомий політичний та військовий діяч, перший очільник Республіки Ічкерія – Джохар Дудаєв. «Особливу форму людиноненависницької ідеології, заснованої на великодержавному шовінізмі, повній бездуховності та аморальності» він назвав «русизмом». Перший президент Чечні окреслив основні іманентні властивості, якими володів «русизм»: тактика випаленої землі, знищення геть усього як головний принцип дії; шизофренічна форма манії світового панування; рабська психологія переважної частини росіян; паразитування на хибній історії, на окупованих територіях та пригноблених народах; постійний політичний правовий та ідеологічний тероризм². Однак ця дефініція, первісне значення якої асоціювалося насамперед з його філологічними властивостями, не закріпилося в інформаційному просторі.

Надалі спроби формування дефініцій, які б адекватно відзеркалювали російські політичні реалії та зовнішню політику Москви на рубежі ХХ і ХХІ століть, робили представники гуманітарних дисциплін, публіцисти і громадські діячі в різних країнах світу.

У 1998 р. професор Каліфорнійського університету в Берклі Е.Д. Грегор опублікував у газеті результати свого дослідження, в якому здійснив компаративний аналіз італійського фашизму та «нового націоналізму, що виник у пострадянській Росії». Дослідник зробив наголос на формуванні в Росії своєрідного ідеологічного екстракту, що став сумішшю ліво- та праворадикальних ідей, які проголошують і обстоюють лідери Комуністичної та Ліберально-демократичної партій Росії. Цей химерний симбіоз виявився найбільш придатним середовищем для розмноження ідей «русского міра» та політичних меседжів російських правителів. Специфічна історична політика витворює у мешканців країни спотворене уявлення про минуле (а, отже, і про сьогодні), закріплює у масовій свідомості переко-

нання в «особливій місії» Росії у світі, антагоністичне ставлення до Заходу, який суціль негативізується і навіть демонізується³.

Активно формує сучасний публічний і науковий дискурс вказаної проблеми відомий американський історик Т. Снайдер. У власній колонці «The War in Ukraine Has Unleashed a New Word» на «The New York Times» вчений подав свою інтерпретацію терміну «рашизм». Він пояснює, що це слово синонімічне з терміном «fascism», хоча замість літери «r» вживається «f» і це уточнює його конотацію – «russian fascism». Змістовим наповненням цього поняття вчений вважає культ лідера і мертвих, корпоративну державу, міфічне минуле, цензуру, теорії змови, централізовану пропаганду, війну та руйнування. Дослідник закидає своїм колегам і публіцистам готовність виявляти риси фашизму в риториці та діях західного політикуму, натомість схильність «не помічати центральний приклад відродження фашизму, яким є режим Путіна в Російській Федерації».

В Україні власне визначення основних властивостей рашизму подали письменник Ю. Андрухович, науковці О. Костенко, О. Гринів, М. Піддячий та інші. Так, О. Костенко вбачає вияви рашизму в порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові своєї версії історичної правди винятково на користь Росії, зловживанні правом вето в Раді Безпеки ООН, а у внутрішній політиці – у масових порушеннях демократичних прав і свобод, переслідуванні учасників «руху незгодних», використання ЗМІ для дезінформації свого народу тощо⁴. О. Гринів вказує на виразне антизахідне спрямування ідеологічної матриці путінської пропагандистської машини, а також наголошує на тому, що рашизм зорієнтований насамперед на знищення українства як національної спільноти⁵.

У травні 2022 р. Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики заявив про підтримку ініціативи українських науковців, експертів, журналістів, політологів, громадськості про введення до наукового, фахового і розмовного дискурсів терміну «рашизм» як визначення ідеології, вибудованої в Росії, що сьогодні виявляє себе у військових діях армії РФ в Україні та ставленні російського суспільства до цієї війни. Члени Комітету наголосили: «Вважаємо за необхідне дати офіційне визначення терміну «рашизм» та похідних від нього на основі вже опублікованих статей українських та іноземних авторів із внесенням цього терміну до офіційних термінологічних словників української мови. ... Термін відображає як ідеологію нинішньої Росії, так і військові злочини та нелюдську жорстокість, які здійснює та демонструє російська армія на українській землі». Ідеться про

те, щоб дати «офіційне визначення ідеології та владному російському режиму, який здійснює загарбницькі війни та воєнні злочини в Україні, Грузії, Чечні, Сирії та інших країнах світу. Моторошні події останніх місяців переконливо доводять: Росія ХХІ століття у своїй ідеології, політиці та методах ведення війни поєднує ідеологію та практику режимів комуністичного СРСР, нацистської Німеччини, а також російського імперіалізму. Це поєднання можна означити терміном «рашизм»⁶.

Схоже на те, що попри деякі відмінності у трактуванні терміну «рашизм», не існує скільки-небудь обґрунтованих заперечень проти його легітимації у статусі наукової полідисциплінарної дефініції.

Тепер повернемося до російського суспільно-політичного «інкубаторію», в якому століттями формувалися передумови для появи потворного феномену «рашизму».

Після розпаду СРСР колективний Захід продемонстрував надмірні очікування від процесів лібералізації економіки та демократизації єльцинської Росії. Швидка інтеграція РФ до світової економічної системи, що супроводжувалася орієнтацією на щедро запропоновані нею енергоносії та інші природні ресурси, експортні ринки, інвестиційні майданчики, формували позитивний образ країни, що прагне увійти до цивілізованого світу. Більшість впливових політиків ігнорували спостереження і висновки аналітиків та спецслужб щодо справжніх намірів Кремля, латентних процесів у владі та сфері управління економікою (зростання олігархату з вихідцями зі спецслужб, які прийшли до влади). Величезні кошти, що виділялися на зовнішню і внутрішню пропаганду, підкуп політиків, громадських діячів, релігійних лідерів, знакових представників культури, науки і спорту, принесли свої плоди: за кордоном Росія сприймалася переважно через рожеві окуляри, а поступки їй та спроби «не дратувати» Москву і не картати її за «дрібне хуліганство» на міжнародній арені переконали господарів країни у всездозволеності та безкарності. З міркувань політкоректності у провідних державах світу намагалися не загострювати увагу на тих явищах у Росії, що явно дисонували з задекларованим курсом, засадами рівноправного партнерства і добросусідства, дотриманням норм міжнародного права і діючих міждержавних угод. Особливо рельєфно свавілля Москви виявилось у її майже неприхованому зверхньому ставленні до нових держав, що виникли на пострадянському просторі, прагненні нав'язати їм непаритетні форми «співпраці» у сфері економіки, науки і культури, національної безпеки та оборони. На жаль, Захід фактично «проковтнув» зрежисовану Кремлем «придністровську кризу», а потім і агресію проти Грузії. Політика «уми-

ротворення» агресора дедалі більше зміцнювала впевненість російської правлячої верхівки у тому, що Росія «заслуговує на більше» і здатна виконувати місію не тільки регіонального, а й світового лідера. Та якщо керівництво Білорусі в особі О. Лукашенка повністю погодилося на «правила гри», запропоновані В. Путіним, то в Україні неухильно зростала кількість тих (це стосується і суспільства загалом, і політикуму), хто не бажав терпіти диктат північного сусіда.

Ще за правління Б. Єльцина російські спецслужби почали працювати над технологіями повернення України в близьку орбіту Кремля. За його наступника ці зусилля набули системного й силового характеру й відкритого антиукраїнського спрямування. На відміну від попередника, Путін був свідомий того, що розвиток та зміцнення української політичної нації та суверенної державності за визначенням унеможлиблює досягнення цієї мети. Саме тому з самого моменту приходу до влади він різко негативно ставився до всього українського і не вагався у виборі методів протидії прагненню України стати повноправним членом європейської спільноти. Свавільна практика «співпраці» у рамках Митного союзу, провокації на кшталт дій Росії в районі острова Тузла 2003 року, «газові війни», інформаційні акції, спрямовані на дискредитацію України як ділового партнера і транспортера енергоносіїв з Росії до європейських країн, насичення усіх гілок влади і силових структур України, громадського сектору та ЗМІ агентами впливу – ці та інші кроки Кремля вибудовуються у струнку, продуману антиукраїнську стратегію. З часом тактику «м'якої сили» Москва змінила на прямі військові дії в Криму та в українському Донбасі, розв'язавши війну проти нашої держави у 2014 р.

Увесь цей час російське керівництво поширювало брехливу інформацію про Україну та свої наміри щодо неї. Фінальним акордом інформаційної підготовки до повномасштабного вторгнення російських військ в Україну стала промова президента РФ 22 лютого 2022 р. Задекларована як пояснення дій щодо визнання так званих «ДНР/ЛНР» суверенними державними утвореннями, вона містила розлогий історичний екскурс, покликаний делегітимізувати українську державність та заперечити право нашого народу на самовизначення і суверенітет.

Меседжі, в яких було завуальовано програмні настанови правлячої верхівки РФ щодо України, дешифрував один з «прорабів» ідеологічного фронту Т. Сергейцев. У своїх опусах, оприлюднених РІА «Новості», зокрема статті «Що Росія має зробити з Україною», він відверто і цинічно виклав справжню мету антиукраїнського курсу Кремля⁷. А ще раніше, у 2017 р.,

один з ручних, проплачених Кремлем «глашатаїв» А. Гаспарян видав книгу «Денацифікація України. Країна невивчених уроків», в якій обґрунтував необхідність нападу Росії на Україну і запропонував здійснити її «денацифікацію»⁸. Ці тексти довершили приховану до того частину антиукраїнського «айсберга», в якій фактично ішлося про продуману стратегію знищення української політичної нації та геноциду народу України.

В історії людства було багато радикальних ідеологій і практик, що базувалися на етнічній ексклюзивності, насильстві та війні як засобах досягнення політичних і соціально-економічних цілей, цілковитому нівелюванні цінності людського життя і демократичних свобод. Найвідоміші з них – нацизм, більшовизм, фашизм, трохи призабутий маоїзм та похідні чи споріднені з ними концепції, течії і рухи. Сумнівну першість нацизму та більшовизму у цьому шерезі спричинили багатомільйонні жертви, якими супроводжувалося перебування при владі НСДАП у Німеччині та Комуністичної партії у Радянському Союзі.

Попри те, що вітчизняні й зарубіжні радянологи детально вивчають ці явища, без належного осмислення залишається рашизм – порівняно новий об'єкт дослідження. Цей термін навіть не набув легітимності у суспільствознавчому дискурсі і використовується переважно як публіцистична метафора. Тим часом існують усі підстави для виведення цього феномену в зону самостійного опрацювання.

Рашизм – пануюча в Росії упродовж багатьох століть ідеологія і практика, що базується на шовінізмі, презирстві до неросійських народів, імперських амбіціях, зневазі до міжнародного права і загальнолюдських цінностей. Найбільш одіозними формами рашизму стали сталінізм та путінізм. Якщо сталінізм засуджений цивілізованим світом як злочинний, то путінізм сприймається у світі не так серйозно, хоча вони мають однакову природу. Міжнародний трибунал обов'язково повинен дати йому історичну, моральну, політичну і правову оцінку! Адже ідеться про Зло вселенського масштабу і загрозу всьому людству. Без цього його метастази будуть розростатися далі.

Логічний ланцюг рашизму й антиукраїнського курсу Росії не обмежується ХХІ століттям. Естафету антиукраїнської політики більшовицькі терористи перехопили у самодержавної Росії. Придушення Української революції 1917-1921 рр., «розкуркулення», колективізація, Голодомор 1932-1933 рр., Великий терор, період Другої світової війни з його масовими депортаціями і боротьбою проти українського національно-визвольного руху в 1940-50-ті роки, придушення опозиції та дисидентів у 1960-80-ті роки – все це нерозривні ланки та-

кої лінії. Проголосивши себе правонаступницею СРСР, керівництво РФ не лише не засудило комунізм, а й взяло на озброєння його ідеологічні постулати і політичні засоби. Вся діяльність російських лідерів від розпаду СРСР спрямовувалася на його відродження шляхом поглинання суверенної України. У зв'язку з цим предметом розгляду на Міжнародному трибуналі має стати вся історія і практика рашизму як ворожа й загрозна цивілізаційним загальнолюдським цінностям і демократичним свободам.

Автори цього матеріалу пропонують власне визначення рашизму. Це складне явище характеризується цілою сукупністю властивостей:

- родова схильність до моделей політичного устрою, що базуються на «сильній руці», вождизмі, авторитаризмі і тоталітаризмі, вірі в «доброго царя», перекладанні усєї повноти влади на правлячу верхівку, нехит до формування громадянського суспільства і правової держави;

- використання насильства та війн як універсальних методів досягнення цілей правлячою верхівкою та узвичаєння такої практики у свідомості більшості громадян;

- створення та інтенсивне використання потужного пропагандистського механізму задля формування прихильної громадської думки і мобілізації російського суспільства на втілення тих чи інших політичних рішень, а також позитивного іміджу режиму у світі;

- інструменталізація підміни понять, застосування евфемізмів, брехні у внутрішній та зовнішній політиці;

- закріплення у масовій свідомості завдяки відповідним політехнологіям різних фобій, постійна експлуатація синдрому зовнішнього «ворожого оточення» та загроз, спрямована на легітимацію режиму й отримання карт-бланшу від суспільства на ведення агресивної політики і втручання у справи суверенних держав;

- повне розмивання особистості у цілеспрямовано сформованого наготпу, спільність якого тримається на «скрепах», що не корелюються з загальнолюдськими цінностями: експансіонізмі, російському «месіанізмі», ексклюзивному місці російського православ'я у Росії та світі, побитій міллю, нафталіновій ідеї «русского міра», презирстві до всього неросійського;

- систематичне відтворення та періодична кореляція відповідно до нагальної кон'юнктури в Росії психотипу і ментальності спільноти з яскраво вираженими і глибоко закоріненими рисами, що опозиціонують себе традиційним цінностям;

– безперервне маніпулювання натовпом, позбавленим індивідуальної та колективної спроможності розрізняти добро і зло, що швидко відгукується на експансіоністські заклики і неспроможний усвідомити руйнівні наслідки своїх дій у середній та віддаленій перспективі;

– брак соціальної відповідальності, глибокої людської солідарності, спроможності до самоорганізації на мікро-рівнях, справжнього співчуття до страждених;

– генетична схильність до расових, етнічних та конфесійних упереджень, ксенофобії у всіх її виявах, гуртування довкола шовіністичних гасел та агресивного націоналізму;

– відсутність глибокого особистого сумління і здатності до каєття, невизнання власних помилок, пошук причин усіх негараздів ззовні, а не всередині себе, – «ворогів народу», колективного Заходу, «укро-нацистів», «космополітів», католиків та просто всіх «інших» і «чужих»; формування штучних вододілів між народами та різними соціальними і культурними спільнотами;

– втрата надійних гуманістичних орієнтирів, відчуження від засад демократії, індивідуальної та колективної свободи;

– відсутність глибокої культури діалогу, толерантності, поваги до іншої думки;

– штучно сконструйований, апологетичний історичний наратив.

Росіяни здавна звикли жити в умовах авторитарних і тоталітарних режимів, сприймаючи патерналізм як норму буття, а позбавлення особистої свободи і демократичних прав як «особливий шлях» росіян. Містичне пояснення нерівноправних відносин між громадянином і державою слугує засобом упокоєння і пролонгації такого неприродного стану речей. Для багатьох поколінь росіян стали нормою: верховенство держави (етатизм), патерналізм, відсутність правової держави та громадянського суспільства, суцільна корупція. Баналізація загрозливих відхилень від провідних та перспективних траєкторій суспільного розвитку (ідеться, звісно ж, не тільки про західну) час від часу, як в останні десятиліття, набуває вигляду цивілізаційної девіації. Росія – чи не єдина країна, де по чергово розігрується два драматичні сценарії: або влада чинить злочини проти власного народу, або суспільство і правляча верхівка демонструють симфонію і чинять злочини щодо інших народів і країн.

Та мізерна, порівняно з основною масою натовпу, частина мислячих людей з чистим сумлінням й активною громадянською рефлексією видається не просто щасливим винятком, а аномалією в отруєному рашизмом російському суспільстві.

Ще однією іманентною ознакою феноменології рашизму є його відносна автономність стосовно форм політичного правління. Усі епохи історії Росії – часи самодержавства, «диктатури пролетаріату», а потім більшовицької республіки з усіма незначними фасадними видозмінами (зокрема, створення СРСР), сучасної «президентсько-парламентської» Російської Федерації – стали органічним інституційно-адміністративним підґрунтям для цього потворного виродка «російської ідеї».

Сучасний формат рашизму – путінізм – дає всі підстави констатувати системну деградацію російської державності і громадянського суспільства. Нині у світі кристалізується усвідомлення усіх сучасних і потенційних загроз, пов'язаних з рашизмом у його нинішній формі. Протидія йому є обов'язком не лише політиків та дипломатів, а й наукового середовища, ЗМІ, широких кіл громадськості. Нинішня війна РФ проти України багато в чому стала можливою завдяки тому, що багато хто у світі забув чи зумисно ігнорує уроки минулого. Ми мусимо постійно нагадувати про це, аби світ в черговий раз не опинився на краю прірви.

Примітки:

1. Перший варіант цього тексту з'явився ще у квітні й був оприлюднений на електронному ресурсі «Українська лінія».
2. Джохар Д. Что такое русизм? Фільм «Русизм». 1995. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LZ6SBnd5QW0&t=849s>
3. James A. Gregor. Fascism and the New Russian Nationalism. Communist and Post-Communist Studies. 1998.
4. Костенко О. Що таке «рашизм»? Про ідеологічне коріння російсько-українського конфлікту. *День*. 2014. № 48.
5. Гринів О. Рашизм із прицілом на україноцид. 2014. URL: <https://www.ngu.org.ua/>
6. Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики закликає журналістів та медіаорганізації до повноцінного і частого вживання слова «рашизм» та похідних від нього. *Офіційний вебпортал парламенту України*. 2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/222804.html>
7. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. «РИА Новости». URL: <https://ria.ru/20220403/ukraine-1781469605>
8. Гаспарян А. ДеНАЦИфикация Украины. Страна невыученных уроков. Санкт-Петербург: ООО Издательство «Питер», 2017.

References:

1. Dzhohar D. (1995). Chto takoe rusizm? Fil'm «Rusizm» URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LZ6SBnd5QW0&t=849s> [in Russian].
2. Gasparyan A. (2017) DeNACifikaciya Ukrainy. Strana nevyuchennyh urokov. Sankt-Peterburg: ООО Izdatel'stvo «Piter» [in Russian].

3. Hryniv O. (2014) Rashyzm iz prytsilom na ukrainotsyd. URL: <https://www.nru.org.ua/> [in Ukrainian].
4. James A. Gregor (1998). Fascism and the New Russian Nationalism. Communist and Post-Communist Studies [in English].
5. Komitet z pytan humanitarnoi ta informatsiinoi polityky zaklykaie zhurnalistiv ta mediaorhanizatsii do povnotsinnoho i chastoho vzhyvannia slova «rashyzm» ta pokhidnykh vid noho (2022). *Ofitsiynyi vebportal parlamentu Ukrainy*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/222804.html>. [in Ukrainian].
6. Kostenko O. (2014) Shcho take «rashyzm»? Pro ideolohichne korinnia rosiisko-ukrainskoho konfliktu. *Den*, 48 [in Ukrainian].
7. Sergejcev T. Chto Rossiya dolzhna sdelat' s Ukrainoj. «*RIA Novosti*». URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605> [in Russian].

Отримано: 04.09.2022

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 94:291.71(281.96+282/288)“08”
DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.310-332

Остап Кардаш

аспірант
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника,
Центр медієвістичних студій
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Т. Шевченка, 57
e-mail: ostap.kardash@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4250-6187

«И ИНОМОУ БЕЩИНЬЮ ОУЧАХОУ»: НЕОРТОДОКСАЛЬНІ СКЛАДОВІ КАНОНІЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ ЦЕРКОВНИХ ТРАДИЦІЙ У СВІТЛІ «ЖИТТЯ КОНСТАНТИНА ФІЛОСОФА» ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ІХ ст.

Стаття присвячена аналізу XV-ї глави анонімного «Життя Константина-Філософа», написаного кимось із його учнів у другій половині IX ст., котрий доволі детально описав низку слов'янських звичаєвих приписів, традиційних вірувань, світоглядних уявлень та дохристиянських родових полігамних норм сімейно-шлюбних відносин, характерних для ранньосередньовічних моравських спільнот у володіннях князя Ростислава. Своє повідомлення Константиновий агіограф сконструював у формі звинувачень, висунутих опонентам солунських братів у Моравії, латинським місіонерам, за їх толерування чи навіть пропагування і практикування згаданих поганських звичаїв, жертвовних практик і неортодоксальних вчень поза офіційними доктринами Латинської чи Римської Церков.

На основі зіставлення даного агіографічного фрагмента з іншими різножанровими джерелами аналогічного змісту, а також шляхом вивчення відомих на сьогодні різноманітних за часом і географією виникнення історіографічних концепцій середини XX – початку XXI ст., здійснено спробу визначити походження усіх згаданих Константиновим агіографом звичаєвих норм і світоглядних ідей та реконструювати методи їх викорінення, що застосовувалися Константином-Кирилом у володіннях моравського князя Ростислава у 860-х рр., а згодом – великоморавським архієпископом Мефодієм та його послідовниками у державі князя Святоплука 870-х – 880-х рр. Автор доходить висновку, що «Життя Константина», з одного боку, відображало поширення серед моравських gentium далекозахідного «іро-скотського» вчення про антиподів та кулясту форму Землі, привнесеного у першій половині IX ст. до басейну Морави місіонерами баварських діоцезів і монастирських спільнот, зокрема з інтелек-

туального та еклезіального середовища Зальцбурзького архієпископства; натомість інша частина приписів, вочевидь, стала наслідком деструктивного сприйняття здебільшого неофітським моравським населенням певних латинських патристичних ідей. З іншого боку, у світлі Константинової легенди доволі чітко відчитується протиборство у державі Моймировичів кирило-мефодіївської місіонерської традиції та своєрідної латинської стратегії ненасильницької евангелізації, завдяки якій моравські неофіти тривалий час зберігали власні поганські звичаєві норми та світоглядні уявлення.

Ключові слова: *Константин Філософ, Віргілій, Алкуїн, латинське духівництво, агіографія, антиподи, релігійний синкретизм, язичницька норма, евангелізація.*

Ostap Kardash

PhD-student
Vasyl' Stefanyk Precarpathian
National University,
Centrum Studiorum Mediaevalium,
Shevchenko St., 57, Ivano-Farnikvsk, 76018, Ukraine
e-mail: ostap.kardash@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4250-6187

**«И ИНОМОУ БЕЩИНЬЮ ОУЧАХОУ»:
UNORTHODOX COMPONENTS OF THE CANONICAL
CONFRONTATION BETWEEN THE CYRIL-METHODIAN AND
THE LATIN ECCLESIASTICAL TRADITIONS IN THE LIGHT
OF «THE LIFE OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER»
OF THE SECOND HALF OF THE 9TH CENTURY**

The article is devoted to the analysis of the 15th chapter of the anonymous «Life of Constantine the Philosopher», written by one of his followers in the second half of the 9th century, who inconsiderable detail described a number of Slavic traditional and prescriptions beliefs, worldview and pre-Christian, gentile polygamous norms of family and marriage relations, peculiar to the early medieval Moravian communities in the possessions of prince Rastislav. Constantine's hagiographer constructed his message in the form of accusations brought against the Latin missionaries, the opponents of the Thessalonian brothers in Moravia, for their tolerating or even promoting and practicing the mentioned pagan customs, sacrificial practices and unorthodox teachings outside the official doctrines of the Latinor Byzantine Churches.

Based on the comparison of the actual hagiographic fragment with other various sources of similar content, as well as by studying the currently known historiographical concepts of the mid-20th – the early 21st centuries, diverse in terms of time and geography, the author made an attempt to determine the origin of all the traditional norms and worldview ideas, mentioned by Constantine's hagiographer, and therefore to reconstruct the methods of their eradication, used by Constantine-Cyrril in the possessions of the Moravian prince Rastislav in 860-s, and later by the Great Moravian archbishop Methodius as well as by his followers in the state of prince Sviatopluk in 870–880-s. The author comes to

conclusion that «The Life of Constantine», on the one hand, reflected the far-western Iro-Scotian doctrine about the Antipode sand the spherical shape of the Earth, carried over the Morava basin in the first half of the 9th century by missionaries of the Bavarian diocese sand monastic communities, particularly from the intellectual and ecclesiastical environment of the Archdiocese of Salzburg; instead, the rest of the prescriptions apparently resulted from the destructive perception of certain Latin patristic ideas by the mainly neophyte Moravian population. On the other hand, the confrontation between the Cyrill-Methodian missionary tradition and the original Latin strategy of non-violent evangelization (due to which the Moravian neophytes preserved their own pagan traditional norms and worldviews for a long period of time) in the lands of the Moimirids is quite clearly evident in the light of Constantine's legend.

Key words: Constantine the Philosopher, Virgil, Alcuin, Latin clergy, hagiography, the Antipodes, religious syncretism, pagan norm, evangelization.

Окрім основних канонічних складових місіонерської та церковно-релігійної конфронтації солунських братів Константина-Кирила (*Cyryllus*, † 869) і Мефодія (*Methodius*, † 885) з франко-баварським духівництвом латинського обряду у володіннях моравського князя Ростислава (*Rasticius*, † 870) впродовж 863–867 рр., які загалом зводилися до міжконфесійних латино-ромейських диспутів щодо канонічності слов'янської мови у практиці богослужіння, доцільності вживання *Filioque* у Символі віри, а також проблеми походження Святого Духа, чільне місце на першому етапі цього протистояння займали, власне, проблеми неортодоксального характеру. До них відносилися споріднені питання про ставлення обох місіонерських шкіл та церковних традицій до місцевих синкретичних вірувань, язичницьких культових елементів і жертвних практик, реліктив дохристиянських звичаїв сімейних відносин моравських *gentium* IX ст., а також до впливів на їхню свідомість іноземних світоглядних і місіонерських доктрин. У світлі звинувачень своїх латинських опонентів у ересі за толерування і буцімто практикування ними самими перелічених норм у власній місійній та евангелізаційній практиці серед моравського населення, окреслений світоглядний аспект слов'яно-латинського антагонізму висвітлив у XV-тій главі «*Життя Константина Філософа*» його анонімний автор другої половини IX ст.¹

Упродовж 1950-х – 2000-х рр. різноманітні версії інтерпретації змісту цього агіографічного сюжету, почасти доволі узагальнено чи навпаки фрагментарно пропонували: німецький історик Фрідріх Репп (1903–1974)², чеські історики й славісти Зденек Р. Діттріх (1923–2015)³, Франтішек Вацлав Мареш (1922–1994)⁴, Френсіс Дворнік (1893–1975)⁵, Душан Тржештик (1933–2007)⁶; російський еміграційний вчений-

славист Олександр Ісаченко (1910–1978)⁷; болгарський дослідник Іван Дуйчев (1907–1986)⁸; польський медієвіст Єжи Стжельчик (*1941)⁹. Натомість в українській історіографії розробки означеної проблематики відсутні.

Відтак мета даної статті полягає у введенні згаданої проблематики до сучасного українського історіографічного дискурсу та формулюванні власної системи інтерпретацій та оцінок повідомлення XV-ї глави Константинової агіографії на основі зіставлення його змісту з іншими середньовічними документами подібного доктринального ґтибу, а також шляхом вивчення відомітьх поширених в науці історіографічних концепцій.

За свідченнями агіографа Константина (Кирила), латинські місіонери баварських діоцезів, головно, Зальцбурґа й Пассау 860-х рр., не обмежуючись твердженнями про неканонічність використання слов'янської мови у літурґійній практиці солунськими братами-місіонерами, «не токмо же се єдино глаголахоу, но и иномоу бесцинью оучахоу, глаголюще: іако подъ землею живоуть чловѣци велеглави, и весь гадъ дыавола тварь єсть, и аще кто оубиєть змию, девати грѣхъ избоудєть того ради. аще чловѣка оубьєть кто, три мѣсаци дапиєть вѣ древанѣ чаши, а стекланѣ са не прикасаєть. не бранахоу же жєрѣтвѣ творити по перьвомоу обычаю ни женитвѣ бесчисленыхъ творити»¹⁰. Як вважає Д. Тржештик, всі ці положення, довкола яких солунські місіонери сперечалися з місцевим латинським кліром, тогочасне обрядове християнство вважало за *lex Dei*, своєрідну звичаєву «правду»¹¹. Звичаєвість більшості перелічених Константиновим агіографом норм і дохристиянських світоглядних уявлєнь справді важко заперечити. Однак таке авторське означення, попри свою коректність, все ж є надто узагальненим, тому вважаємо доцільним вкотре розглянути детально кожен з наведених приписів.

Агіографічна згадка, зокрема, про великоголових людей («чловѣци велеглави»), котрі мешкають під землею, одразу ж наштовхує на ототожнення із античним вченням про антиподів, послідовником якого був ірландський місіонер, абат Зальцбурзького монастиря Св. Петра Віргілій (*Virgilius*, † 784)¹². Деяку інформацію «стосовно хибного, а також неправедного [з позиції Риму – О. К.] вчення» Віргілія («*Deperversa autem et iniqua doctrina*») залишив папа Захарій (*Zacharias*, † 752) у своєму листі до архієпископа Боніфація (*Bonifatius*, † 754) від 1 травня 748 р., наголосивши, «що інший світ та інші люди під землею є, чи також Сонце і Місяць», згідно з Віргілієвою доктриною про антиподів¹³, котра до того ж пов'язувалася з піфагорійською науковою гіпотезою та подальшим вченням про кулясту форму Землі, оточеної зі всіх сторін океанами, послідовником якого,

власне, й був Віргілій¹⁴. Тож, як бачимо, лист папи Захарія прямо підтверджує цілком незалежне від нього повідомлення автора «Життя Константина» стосовно вчення про антиподів¹⁵.

Описані вище ідеї Віргілій приніс із собою у Баварію, прибувши туди з нечисленним супроводом інших ірландських ченців близько 745 р., а із середовища, власне, баварського єпископату¹⁶ через його місіонерську діяльність у першій половині IX ст. дане вчення проникло, зокрема, в Моравію¹⁷, де в середині 860-х рр. було засуджене як єретичне солунськими місіонерами та їхніми послідовниками¹⁸. Діяльність пассауських місіонерів, яка охопила Моравію, за словами З. Р. Діттріха, істотно не відрізнялася від Зальцбурзької місії, оскільки також мала принаймні частково «іроскотський характер»¹⁹. Відтак вчення про антиподів, безперечно, було відоме пассауському єпископату та місіонерам і в тому числі безпосередньо завдяки їм могло потрапити у володіння Моймировичів.

За іншою версією, згадка про антиподів могла потрапити до тексту «Життя Константина» також із грецьких джерел²⁰, що видається нам менш ймовірним. Тож на даний час немає інших логічних пояснень, звідки агіограф Константина Філософа, свідок і безпосередній учасник кирило-мефодіївської місії, знав і достатньо вичерпно описав імпортовані до володінь Моймировичів елементи неортодоксальних вчень, інтелектуальних і церковних традицій, а також канонічне підґрунтя Константинової (Кирилової) боротьби з ними²¹.

На питання, чому вчення про *«alio mundo et aliis hominibus sub terra»*, навіть попри папське засудження, було настільки популярним в середовищі баварських місіонерів та збереглося на теренах Великої Моравії, дуже оригінальну відповідь дав З. Р. Діттріх, наголосивши, що ця доктрина відіграла важливу психологічну функцію, особливо, серед слов'ян-неофітів, котрі не мали уявлення про чітко локалізований підземний світ, живучи у постійному страхі свого власного міфіологічного бестіарію та анімістичних вірувань²², «і для яких ця нова ідея мала бути найдзвичайно утішливою»²³. Однак сама ж ідея існування «інших людей» – антиподів в «іншому всесвіті», недосяжному для людей тогочасного відомого світу, з погляду християнської доктрини й, зокрема, західної патристики була неприйнятною, оскільки не узгоджувалася з концепцією *Одкровення*, за якою усі люди походять безпосередньо від перших людей, Адама та Єви, спасенні Христом, і в майбутньому завдяки Церкві мають повернутися до єдності во Христі²⁴. Іншими словами, якщо б існували антиподи (які, власне, не походять від Адама і Єви), вони не вчинили б первородно-

го гріха і не були б відкуплені Христом, що, звичайно, суперечить доктрині Церкви і заперечує універсальність людської спокути гріхопадіння²⁵. Саме тому великій кількості як ромейських (візантійських), так і латинських ранньосередньовічних церковних мислителів доводилося боротися з цією доктриною, котра в їхній рецепції трактувалася як релікт язичницьких вірувань і суто еретичні погляди²⁶.

Тож засудження поширеної серед духівництва Моравії концепції про антиподів та кулястість Землі Константином (Кирилом) Філософом, що представляв ромейську ментальність і богословську думку, цілком узгоджувалося з аналогічною позицією Латинської Церкви й, зокрема, папської курії стосовно цієї ж *«perversa autem et iniqua doctrina»*²⁷. Без сумніву, це вчення не входило до офіційної доктрини латинських місіонерів і поширювалося разом з іншими «неортодоксальними» ідеями різного походження²⁸. Відтак осуд солунських місіонерів стосувався не всього латинського духівництва, а, вочевидь, окремої групи баварського кліру – носіїв описаних вище ідей в моравських володіннях Ростислава.

Окрім вчення про антиподів, Константин Філософ, за свідченнями свого агіографа, викорінював серед латинського духівництва у Моравії також релігійні традиції іншого походження, зокрема, вже згадану дослівно вище ідею про те, що «весь гадь дьявола тварь есть, и аще кто оубиеть змию, девяти грѣхъ избоудеть того ради»²⁹ Малоімовірно, щоб означена норма, як вважав чеський славіст-етимолог Ф. В. Мареш, була пов'язана з ірландською місіонерською традицією у Моравії перед приходом солунських братів, оскільки, за стародавньою ірландською легендою, св. Патрік (*Patricius*, † бл. 464), «апостол» Ірландії, вигнав з неї усіх отруйних змій і саме змія є іконографічним атрибутом Патріка³⁰. Ця аналогія, побудована винятково на основі етнографічного та пізнього агіографічного матеріалу³¹, не є доказовою.

Більш аргументовано та оригінально ідентифікувати згадані ідеї вдалося болгарському історикю І. Дуйчеву. Він доводив, що віра, наче всі плазуни є створіннями диявола і що вбивця змії отримає відпущення дев'яти гріхів – не місцевою слов'янського походження, а пов'язана, радше, з доктриною споріднених між собою ересей маніхейців і павликан, чії ідеї були дуже близькими до переконань богомолів щодо *«filii serpentis»* («дїтей змія») ³². Саме богомили (а з ними, як впливає з висновків автора, також маніхейці та павликани – О. К.), отожднюючи Сатану зі змієм, допускали вбивство змій, котрі, на їх переконання, були уособленням і втіленням диявола³³.

З. Р. Діттріх цю маніхейську гіпотезу вважав абсурдною, стверджуючи, що віра у відпущення дев'яти гріхів за вбивство змії виникла внаслідок того, що латинські місіонери боролися проти практики вшанування змії, загалом поширеної серед слов'ян і балтів³⁴. Загалом Діттріхова концепція видається нам логічною і прийнятною. Показово, що навіть на початку XV ст. чеський реформатор Ієронім Празький (*Hieronymus*, 1380–1416), проповідуючи християнство на заході Литви, наштовхнувся на місцеві язичницькі практики поклоніння зміям, вічному вогню та священним лісам – тож у своєму місіонерському запалі він взявся вбивати змії, гасити священні вогнища та вирубувати священні дерева³⁵. Відзначмо, що далеко поза еретичними ідеями маніхейців чи павлікан, ототожнити змія з дияволом, а відтак сформулювати остаточну відразу до плазуна, як проклятого Богом ворога роду людського, символу зваби, хитрості, підступності та обману³⁶, представникам латинської церковної традиції вдалося завдяки тлумаченням отців Церкви, насамперед, св. Августина (*Aurelius Augustinus*, 354–430)³⁷, який (до слова, теж упродовж 9-ти років (374–383 рр.) перебував під впливом маніхейства³⁸) наголошував, що з-поміж «інших земних тварин, підданих й невинних» (*animalia etiam terrestrial caetera subdita et innoxia*) диявол «змія [...], створіння, звичайно ж, слизке і звивинами викрутистими рухливе, ділу його згоже, вибрав, через якого він промовляв»³⁹, щоб спокусити Єву в Раю⁴⁰.

Тож з перспективи нашого бачення раціональне ядро містять обидві вищезгадані версії І. Дуйчева та З. Р. Діттріха щодо інтерпретації уявлення моравських спільнот про плазунів. Цілковито можливо, переконання про змогу отримати відпущення дев'яти гріхів за вбивство змії як диявольського уособлення постало у морав'ян внаслідок викривленого, хибного сприйняття ними відповідних окреслених (Августинових?) ідей латинської патристики, привнесених в їх неофітські середовища місіонерами з баварських діоцезів. З іншого боку, не варто виключати, що у типово візантійській рецепції Константина (Кирила) Філософа, Мефодія та їхніх послідовників даний принцип міг ототожнюватися саме з еретичними ідеями маніхейців і павлікан чи іншими їх аналогами.

Натомість згадане Константиновим агіографом абсолютно очевидне язичницьке повір'я, за яким «чловѣка оубѣеть кто, три мѣсаца да пиеть въ драванѣчаша, а стекланѣ са не прикасаеть»⁴¹, не піддається чіткій і переконливій аналогії та, найочевидніше, має місцеве народне походження⁴². Саме цей фрагмент дає нам уявлення про ті традиційні віру-

вання, котрі зберігало нещодавно охрещене моравське населення й через які солунські місіонери, власне, й звинувачували латинських священнослужителів Моравії у тому, що вони «не бранахоу же жерътъвъ творити по перьвомуу обычаю ни женитвъ бещисленыхъ творити»⁴³. Пассауське духівництво у Моравії характеризувалося своєю відносною толерантністю і компромісністю до багатьох язичницьких ідей, стандартів, звичаїв та інституцій вже християнізованого населення⁴⁴.

Як зауважив І. Дуйчев, Константину Філософу було легко звинуватити латинське духівництво Моравії саме у його терпимості до язичницьких жертвоприношень («жерътъвъ [...] по перьвомуу обучаю») і незаконних полігамних шлюбів («женитвъ бещисленыхъ»), які практикувала місцева моравська людність, котра, будучи зовсім недавно наведеною до християнської віри, в часи кирило-мефодіївської місії ще не встигла цілком відмовитися від старих поганських вірувань і традицій⁴⁵. Загалом це підтверджують археологічні знахідки (поховань за язичницьким обрядом і залишки культових місць у межах поселень і великих градових центрів) з періоду місіонерської активності солунських братів у Моравії⁴⁶. З іншого боку, така терпимість, найочевидніше, була реальним елементом місіонерської методики і стратегії баварського кліру в Моравії, який полягав у толерантному, поблажливо-му ставленні представників латинської церковної традиції до тих певних поганських звичаїв і, зокрема, жертвних практик, котрі не суперечили християнській доктрині.

Баварські єпископати, суфрагани Зальцбурзького архієпископства, мали неодмінно користуватися саме такими за суттю місіонерськими інструкціями та настановами щодо уникнення сили і примусу у наверненні язичників, викладеними англосаксонським ченцем Алкуїном (*Albinus/Alcvinus*, 735–804) у його кореспонденції до короля Карла Великого (*Karolus Magnus*, 742–814) та зальцбурзького єпископа Арна (*Arn/Arnonus*, † 821) у серпні 796 р.⁴⁷. Ця очевидність впливає з низки взаємозалежних факторів. Насамперед, Алкуїн рекомендував у місіонерській проповіді наслідувати приклад святих апостолів, «які молоко, тобто м'які приписи своїм слухачам у [іх – О. К.] першій посвяті у вірі мали звичай давати [...] щоб нове навернення народів у віру м'якшими приписами [звершувалося – О. К.], як новонароджених молоком вигодовують, щоб через суворіші заповіді неукріпий дух не викинув, що випив»⁴⁸. Настановляючи, зокрема, зальцбурзького єпископа Арна, Алкуїн стверджував: «Істинно дитячий час життя приємністю материнського молока має бути вигодува-

ний і непідготовлену душу м'якшими заповідями божественної солодкості слід підживлювати. Бо тверда їжа мужів є міцних і вищі заповіді для тих, котрі навчений мають розум у законі Божому»⁴⁹. Отже, Баварська Церква завдячувала англосаксонському інтелектуалові концепцією довготривалої, ненасильницької проповіді християнської доктрини серед поганських народів перед моментом їх безпосереднього добровільного охрещення⁵⁰, адже саме зі «старими міхами» (*utres veteres*) Алкуїн порівнював усіх неофітів, «які у заблудах язичництва закостеніли» (*qui ingentilitatis erroribus obdruverunt*)⁵¹, й до котрих не рекомендував застосовувати «більш суворі заповіді нової проповіді у посвяті віри» (*austeriora in initio fidei novae praedicationis praescepta*), інакше «вони порвалися б і до старих звичаїв невір'я повернулися б»⁵².

Згадані агіографом Константина Філософа практики «жерътв [..] по перьвому обучая» та, особливо, «женитвъ бещисленых» підпадали під окремо виділену Алкуїном категорію тих неофітів, «які в дитинстві християнської віри таїнство прийняли, та диявольським лукавством будучи обмануті, саідують за тривалою звичкою плотських втїх чи будь-якими іншими путами гріхів зв'язані»⁵³. За рекомендаціями Алкуїна, таких осіб «спершу більш легкими припарками слів треба втішати, щоб від ліків покаяння налякані тяжкими докорами не відступили»⁵⁴.

Найцікавіше те, що англосаксонський вчений з найближчого оточення Карла Великого зовсім невипадково, буквально «молячи» (*obsecrans*), рекомендував Арну дотримуватися у місіонерській практиці настанов папи Григорія I (*Gregorius*, бл. 540–604), викладених «у книзі пастирської опіки» (*in libro pastoralis curae*)⁵⁵ – власному «Пастирському правилі» (*Regula pastoralis*)⁵⁶, «щоб її частіше як підручник тримав у руках і в серці зберігав»⁵⁷. Саме Григорій, настановляючи латинських місіонерів, зокрема, в англосаксонських володіннях Британії, звідки й походив Алкуїн, вперше рекомендував уникати жорстких заходів у місіонерській та євангелізаційній практиці⁵⁸, інтелегентно пристосовуючись до ментальності новонавернених народів; виявляти поблажливість до їхніх поганських звичаїв, допускати й використовувати (з метою пошуків цілих спільнот прихильників нового християнського вчення) ті елементи традиційних вірувань, котрі явно не суперечать доктрині Церкви, поступово наповнюючи їх християнським змістом; наказував не руйнувати поганських святилищ, а окреслювати їх свяченою водою, зводити в них вівтарі з реліквіями, звершувати в іншій формі християнські урочистості, а замість принесення неофітами жертв язичницьким божествам, приносити їх, власне, християнському Богові⁵⁹.

Алкуїнові настанови були успішно прийняті Арном, котрий став автором власного *«Instructio pastoralis»*⁶⁰, вочевидь, покликався на лист англосаксонського ченця перед своїми місіонерами та включив його разом з іншими текстами до складу *«Codex Vindobonensis»*, як своєрідної збірки «місіонерських настанов», упорядкованої зальцбурзьким архієпископом близько 799 р. для організації християнської місії в Подунав'ї⁶¹. Відтак разом з ним запропоновану папою Григорієм I, а пізніше Алкуїном інструкцію до ненасильницької евангелізаційної та християнізаційної практики серед поганських народів перейняла і використовувала більшість баварських місіонерів, суфраганів Зульцбурга й учасників Дунайського синоду 796 р. (зокрема, пассауські місіонери)⁶², котрим після розгрому Аварського каганату стали доступні для місіонерського освоєння землі на північ від Дунаю, зокрема моравські володіння Моймировичів⁶³. Отже, всі фактори вказують на те, що останні три обвинувачення з боку Кирила (Константина Філософа), Мефодія та їхніх послідовників, занотовані автором *«Життя Константина»*, були висунуті латинському духовництву не за пропагування чи практикування ним згаданих поганських традицій, а, власне, за його місіонерську тактику толерантності відносно цих елементів язичництва⁶⁴ і неможливість остаточно викоринити їх серед моравського населення⁶⁵.

Ці ж звинувачення, насправді, були надто дискусійними, адже не тільки в Моравії, а й на теренах інших слов'ян-неофітів християнським проповідникам доводилося упродовж кількох століть активно боротися проти звершень язичницьких жертвоприношень та практики багатоженства⁶⁶.

Власне, у володіннях Ростислава 860-х рр. Константин Філософ разом зі своїми послідовниками, як детально повідомляв його агіограф, взявши на озброєння канони *Святого Письма*, почав викоринювати всі описані вище вчення та поганські звичаї (окремо акцентуючи на полігамії): «все же се, іако терние посѣкъ, словеснымъ огнемъ попали, глагола: пророкоу глаголющю о семъ: пожри богови жертвоу хвалѣ, и въздаждь вышнемуо молитвы твоіа. жены же оуности твоіа не отпоусти. [...] слышасте, іако речено естъ древнимъ: не створиши прелюбы. [...] іаже естъ богъ съчталь чловѣка, да не разлочаетася»⁶⁷.

У світлі цього повідомлення неважко помітити, що за єдиний інструмент навернення моравських *gentium* від окреслених традицій до ортодоксального християнства Константин (Кирило) обрав саме евангелізаційну проповідь в ромейських традиціях, обґрунтовану головними канонами *Святого Письма*. Наскільки вона була ефективною на першому етапі кири-

ло-мефодіївської місії у Моравії впродовж 863–867 рр., судити важко. Однак достеменно відомо, що великоморавський архієпископ Мефодій у 870-х – 880-х рр. змушений був продовжити справу свого покійного на той час брата, перейшовши до більш рішучих методів і кодифікуючи для морав'ян і їхнього князя Святоплука (*Zuentibald/Zuendibolch*, † 894) слов'янською мовою «*Закон судний людям*»⁶⁸, правовий кодекс, складений для неофітів спільно з групою Мефодієвих послідовників, можливо, за участі ромейського духівництва⁶⁹.

Ця юридична пам'ятка проголошувала непорушність шлюбу⁷⁰, передбачала примусову ліквідацію двоєженства⁷¹, а також суворі світські й церковні санкції за порушення християнських норм сімейних відносин (перелюбство, розпусту, згвалтування та ін.)⁷². Дотримуватися саме цих норм і приписів у формі морально-етичних проповідей та настанов великоморавським елітам заповідав також гомілетичний твір «*Владикам земним Боже слово повеліває*» моравського походження⁷³, автором якого, найочевидніше, був сам архієпископ Мефодій⁷⁴.

Однак такі норми церковного права, безсумнівно, вимагали від новонаверненого слов'янського населення Великої Моравії, зокрема її правлячої верхівки, дотримання тих вимог, яким зобов'язувалися відповідати піддані ромейського імператора, що, зрозуміло, на ранніх етапах християнізації держави було неможливим⁷⁵. У даному контексті цілком можна погодитися з твердженням Д. Тржештика, що для поган і неофітів «смертельно небезпечним» здавалося прийняття права християн замість свого власного. Для всієї спільноти неофітів така добровільна зміна, на переконання дослідника, була неможливою, оскільки зміна релігії означала зміну всього світопорядку і суспільного устрою⁷⁶. Тож процес формування у моравських спільнот однорідної християнської ментальності, зокрема, через рецепцію запропонованих Константином й, особливо, його братом, архієпископом Мефодієм, норм врегулювання світського і церковного права цілком закономірно розтягнувся в часі, не в останню чергу завдяки існуванню у державі Моймировичів вираженого слов'яно-латинського церковно-релігійного дуалізму⁷⁷. Проблема ця, безперечно, заслуговує спеціального ґрунтовного дослідження.

Назагал, фрагмент XV-ї глави анонімної агіографічної легенди Константина Філософа висвітлював два ключові аспекти. По-перше, він став оригінальним джерелом інформації про існування серед моравських неофітських спільнот середини – другої половини IX ст. численних елементів місцевого слов'янського релігійного синкретизму, поганських жертвних практик, традиційних забобон, родових традицій полігамних

шлюбів і, головне, іноземних світоглядних доктрин абсолютно різноманітного походження: від далекозахідних ірландських вчень про антиподів до можливих впливів маніхейства та деструктивного сприйняття моравськими неопітитами певних ідей латинської патристики. По-друге, автор «*Життя Константина Філософа*», фактично, відобразив протиборство двох місіонерських стратегій і методологій у володіннях моравського князя Ростислава: латинської, франко-баварські представники котрої, будучи попередниками солунських братів-просвітителів, перейняли від папи Григорія I та англосаксонського ченця Алкуїна дуже споріднені інструкції ненасильницької евангелізації, а відтак толерантно й віротерпимо ставилися до окреслених поганських пережитків морав'ян, поступово прилаштовуючи їх до власних евангелізаційних вчень; а також кирило-мефодіївської місіонерської практики, головні провідники якої Константин-Кирило й Мефодій, звинувачували своїх латинських опонентів у толерантності до відверто язичницьких місцевих звичаїв та неортодоксальних вчень, рішуче викорінюючи їх евангелізаційною проповіддю. Оперта на канони *Святого Писання*, ця проповідь, як випливає із заключного фрагменту XV-ї глави «*Життя Константина*», стала головним інструментом у процесі викорінення латинських місіонерських звичаїв і конверсії моравського населення в лоні кирило-мефодіївської церковної традиції IX ст., яка зайняла не одне десятиліття.

Примітки:

1. Žitije Konstantina. *Magnae Moraviae Fontes Historici: Prameny k dějinám Velké Moravy* (далі – *MMFH*). Tom 2: Textus biographici, hagiographici, liturgici / eds. Dagmar Bartoňková, Lubomír Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, Zdeněk Masařík, Radoslav Vačerka. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1967. S.103–105.
2. Repp F. Zur Erklärung von Kap. XV der Legende von Konstantin. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. 1957. Volume 26. Nomer 1. S.114–118.
3. Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia. Groningen: J.B. Wolters, 1962. P.43–46, 112–116.
4. Mareš F.V. «Jestli že někdo zabije člověka (?), ať pije tři měsí cez dřevěné číše as kleněné ať sene dotýká» (Vita Constantini 15, 10). *Slavia. Časopis pro Slavanskou filologii*. 1966. Ročník 35. S.525–529.
5. Dvornik F. Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius. New Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press, 1970. P.118–119.
6. Treštík D. Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. S.251.

7. Исаченко А.В. К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян. *Вопросы славянского языкознания*. 1963. Выпуск 7. С.52–58.
8. Dujčev I. *Mediovo Bizantino-Slavo*. Volume 2: Saggi di storia letteraria. *Storia e letteratura*. Volume 113. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1968. P.113–121.
9. Strzelczyk J. *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. S.214–215, 419.
10. *Žitije Konstantina...* S.103.
11. *Trěštík D. Powstanie Wielkich Moraw...* S.251.
12. Repp F. Zur Erklärung von Kap. XV... S.117; Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.43–45; Исаченко А.В. К вопросу об ирландской миссии... С.52–55; Mareš F.V. «Jestliže někdo zabije člověka...» S.529; Dujčev I. *Mediovo Bizantino-Slavo...* P.116–118; Dvornik F. Byzantine missions... P.118; Löwe H. Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*. 1975. Bild.115. Nomer 1. S.101, 126; Strzelczyk J. *Iroszkoci w kulturze...* S.419; Polek K. Chrystianizacja Moraw i Słowacji w okresie przed cyrylometodiańskim. *Chrystianizacja «Młodszej Europy»* / eds. Józef Dobosz, Jerzy Strzelczyk, Marzena Malta. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Wydawnictwo Naukowe, 2017. S.74.
13. «[...] quae contra Deum et animam suam locutus est, quod alius mundus et alii homines sub terra sint seu sol et luna [...]», Papst Zacharias Bonifatius; nochmalige Erörterung der Fragen über Taufe, Irrlehren, fränkische Synoden. 748 Mai 1. *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae selectae* [далі – *MGH*]. Tomus 1: S. Bonifatii et Lulli epistolae. Berolini: Apud Weidmannos, 1916. P.179.
14. Repp F. Zur Erklärung von Kap. XV... S.117; Исаченко А.В. К вопросу об ирландской миссии... С.52–53; Dujčev I. *Mediovo Bizantino-Slavo...* P.116–117; Löwe H. Salzburg als Zentrum... S.101; Strzelczyk J. *Iroszkoci w kulturze...* S.214–215; Еко У. Пласка Земля, антиподи та сферична Земля. *Історія філософії. Античність та Середньовіччя* / за ред. Умберто Еко, Рікардо Федрігі. Харків: Фолю, 2021. С.464–467. Вчення про кулясту форму Землі, яке попервах підтримувала більшість отців Церкви (див., зокрема: Krawiec A. Konsekwencje chrystianizacji dla społeczności społeczeństw «Młodszej Europy». *Chrystianizacja «Młodszej Europy»* / eds. Józef Dobosz, Jerzy Strzelczyk, Marzena Malta. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Wydawnictwo Naukowe, 2017. S.289), не було еретичним і не суперечило християнській доктрині Церкви, хоча й знаходило не надто багато послідовників у середовищі ранньосередньовічних інтелектуалів (див.: Strzelczyk J. *Iroszkoci w kulturze...* S.215; Еко У. Пласка Земля... С.464–467). Однак, на переконання Є. Стжельчика, саме «небезпека антиподів відкинула деяких ранньосередньовічних мислителів і письменників (досить згадати тут св. Августина чи Ісидора Сивільського) від прийняття доктрини про кулястість Землі. Християнська Земля стала навпаки пласкою» (Strzelczyk J. *Iroszkoci w kulturze...* S.216).

15. Repp F. Zur Erklärung von Kap. XV... S.116–117; Исаченко А.В. К вопросу об ирландской миссии... С.55; Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.44; Dujčev I. Mediovo Bizantino-Slavo... P.119; Strzelczyk J. Iroszkoci w kulturze... S.419.
16. Ставши близько 745 р. абатом монастиря Св. Петра, Віргілій, без сумніву, створив у Зальцбурзі своєрідне інтелектуальне середовище, яке ж сам очолив (див.: Strzelczyk J. Iroszkoci w kulturze... S.210, 217; Королев А.А. «Словно лучистое сияющее видение»: еще раз к вопросу об ирландской миссии в Великой Моравии. *Именослов. История языка. История культуры* / отв. ред. Фёдор Успенский. *Труды Центра славяно-германских исследований*. Том 2. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке; Университет Дмитрия Пожарского, 2012. С.305). Так, починаючи з другої половини VIII ст., у Баварській Церкві, в найважливіших сферах її діяльності (надто на сході Баварії – у Зальцбурзі) виразно простежуються тривалі «про-скотські» впливи (див.: Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.32–33; Havlík L.E. Byzantská misea Velká Morava. *Sborník Matice moravské*. Ročník 82. S.106; Löwe H. Salzburg als Zentrum... S.104; Strzelczyk J. Iroszkoci w kulturze... S.167, 210–211). Про це свідчать, зокрема, збережені у «*Старшій книзі поворотів*» («*Liber confraternitatum vetustior Sancti Petri Salisburgensis*») вищезгаданого зальцбурзького монастиря Св. Петра 15 імен абатів (від Колумби [Columbe, 521–597] до Слебене [Zslibdeni, † 767]) ірландського монастиря на острові Йона (в архіпелазі Внутрішніх Гебридських островів біля західних берегів Шотландії) (див.: Liber confraternitatum vetustior. *MGH. Necrologia Germaniae*. Tomus 2: Diocesis Salisburgensis / ed. Sigmund Herzberg-Fränkell. Berlin: Apud Weidmannos, 1904. P.27; див. також: Strzelczyk J. Iroszkoci w kulturze... S.210; Королев А.А. «Словно лучистое сияющее видение... С.308), а також той факт, що навіть у IX ст. у Зальцбурзі було двічі переписано трактат «*Про святі місця*» («*De locis sanctis*») йонського абата-ірландця Адамнана (*Adamnanus/Adomnanus Hüensis*, 624–704) (див.: Löwe H. Salzburg als Zentrum... S.100; Strzelczyk J. Iroszkoci w kulturze... S.210). Невипадково зальцбурзький архієпископ Арн офіційно сам називав себе «наступником найпобожнішого і найвидатнішого Віргілія» («*successor religiosi simi et famosissimi Virgili*») (див.: Arn Salisburgensis episcopus Regi nolem fratrem iter facientem Italicis omnibus commendat. S.785–798. *MGH*. Tomus 4: Epistolae Karolini Aevi (T. II) / ed. Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Berolini: Apud Weidmannos, 1895. P.498).
17. Žitije Konstantina... S.103, pozn. 5; Repp F. Zur Erklärung von Kap. XV... S.117; Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.44; Dvornik F. Byzantine missions... P.118–119; Королев А.А. «Словно лучистое сияющее видение»... С.322–323.
18. Dujčev I. Mediovo Bizantino-Slavo... P.119.
19. Dittrich Z. R. Christianity in Great-Moravia... P.34.
20. Polek K. Chrystianizacja Moraw... S.74.

21. Žitije Konstantina... S.103–105. Альтернативна версія, за якою перші місіонерські акції ірландських ченців з Баварії, зокрема, із Зальцбурга серед моравів та інших слов'ян, що проживали на північ від Дунаю, були пов'язані з особою Віргілія чи, принаймні, часом його діяльності у Зальцбурзі, абож на зламі VIII–IX ст. (див., наприклад: Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.35, 41–53; Třeštk D. Powstanie Wielkich Moraw... S.49), абсолютно непідтверджена надійними джерелами, на відміну від таких місій у нижньопаннонських та карантанських володіннях (див., насамперед, відповідні місіонерські сюжети: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *MMFH*. Tom 3: *Diplomata. Epistolae. Textus historici civarii* / eds. Dogmar Bartoňková, Lubomír Havlík, Ivan Hrbek, Jaroslav Ludvíkovský, Radoslav Vačerka. Brno: Universita J.E. Purkyne, 1969. P.304–305; див. також: Löwe H. Salzburgals Zentrum... S.125; Королев А.А. «Словно лучистое сияющее видение... С.306), а відтак є недоведена і спростована сучасною історіографією (див.: Strzelczyk J. Iroszkoci w kulturze... S.223–224; Королев А.А. «Словно лучистое сияющее видение... С.293–324).
22. Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.45–46, 112.
23. *Ibidem*. P.45–46.
24. Исаченко А.В. К вопросу об ирландской миссии... С.53, 58; Löwe H. Salzburgals Zentrum... S.126; Strzelczyk J. Iroszkoci w kulturze... S.215; Еко У. Пласка Земля... С.467.
25. Еко У. Пласка Земля... С.467; Strzelczyk J. Iroszkoci w kulturze... S.215.
26. Dujčev I. Medievo Bizantino-Slavo... P.119.
27. *Ibidem*.
28. Королев А. А. «Словно лучистое сияющее видение... С.323.
29. Žitije Konstantina... S.103.
30. Mareš F. V. «Jestliže někdo zabije člověka... S.529.
31. Flechner R. Saint Patrick Retold. The legend and history of Ireland's patron saint. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2019. P.211–213.
32. Dujčev I. Medievo Bizantino-Slavo... P.119–120.
33. *Ibidem*.
34. Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.114–115; Gieysztor A. *Mitologia Słowian*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. S.89, 272–273; Гейштор А. Міфологія слов'ян / пер. з польської Сергія Гріка. Київ: Кліо, 2015. С.83–84, 265–266.
35. Gieysztor A. *Mitologia Słowian*... S.89; Гейштор А. Міфологія слов'ян... С.84.
36. Ле Бра-Шопар А. Філософський зоопарк: від отваринення до вилучення з людства / з фр. пер. Валентина Шевченко. Київ: Пульсари, 2009. С.148, 181.
37. *Ibidem*. С.148.
38. Rops D. *Kościół wczesnego średniowiecza*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2014. S.10–12, 28–30; Ле Бра-Шопар А.

- Філософський зоопарк... С.179; Гілл Д. Історія християнства. Київ: Темпора, 2010. С.90.
39. «[...] colubrum [...] animal scilicet lubricum et tortuosus anfractibus mobile, operi suo congruum, per quem loqueretur, elegit», S. Aurelii Augustini Hipponensis episcopo ad Marcellinum decivitate Deilibri XXII. *Patrologiae Cursus Complectus. Series prima* / accurate J.-P. Migne. Tomus 41/7: S. Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Paris: Excudebatur et veniatapud J.-P. Migne editorem, in via dicta d'Amboise, prope portam lutetiae Parisiorum vulgo d'Enferminomatam, 1845. Lib.XIV. Cap.11. P.419.
40. Ibidem; Ле Бра-Шопар А. Філософський зоопарк... С.148.
41. Žitije Konstantina... S.103.
42. Dujčev I. Medievo Bizantino-Slavo... P.120; Mareš F.V. «Jestliže někdo zabije člověka... S.525–529. При цьому Ф. В. Мареш вважав, що в оригінальному глаголичному тексті «*Житія Константина*» йшлося не про «чл~ка» («чловѣка»), а про «члька», плазуна (див.: Mareš F.V. «Jestliže někdo zabije člověka... S.526–529). Відповідний агіографічний фрагмент, на його думку, мав бути записаний так: «аще члька оубьеть кто [...]», що забезпечувало б його логічний зв'язок з попереднім приписом «ащекто оубьеть змию [...]». Тобто заборона торкатися скла і вимога пити виключно з дерев'яної чаші протягом трьох місяців у такому випадку накладалася на того, хто вб'є «іншого плазуна» (Ibidem. S.528). За словами дослідника, слово «чльк» мало давньопольське, поморське походження, поширювалося на західнослов'янських мовних теренах й використовувалося, зокрема, в Моравії, але було абсолютно невідомим і незрозумілим для південнослов'янських і руських переписувачів «*Житія Константина*», які, власне, й змінили первинне прочитання «члька» на «чл~ка/чловѣка» у новому кириличному варіанті (Ibidem. S.526–529). Зважаючи на маловивченість даного агіографічного уривка, загалом добре аргументоване, оригінальне трактування Ф. В. Мареша беззаперечно слід враховувати, хоча й беручи до уваги його почасті гіпотетичний характер. У будь-якому випадку воно не заперечує місцевого слов'янського походження означного повір'я.
43. Žitije Konstantina... S.103.
44. Dittrich Z. R. Christianity in Great-Moravia... P.114–116.
45. Dujčev I. Medievo Bizantino-Slavo... P.120.
46. Dittrich Z. R. Christianity in Great-Moravia... P.17; Třeštík D. Powstanie Welkich Moraw... S.183; Polek K. Chrystianizacja Moraw... S.74–75, 77; Galuška L. Rex, principes, optimates – elity Wielkie Morawy / red. P. Kouřil. Gniezno; Szczecin: Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie S.50, 50–63.
47. Alcinus Arnoni episcopo Salisburgensi, qua ratione Huni fidem christianam docendi sint, exponit. 796 post Aug. 10. *MGH*. Tomus 4: Epistolae Karolini Aevi (T. II) / ed. Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Berolini: Apud Weidmannos, 1895. P.156–159; Alcinus Carolo regi Hunos subactos gratulatur.

- Suadet, ut mansueti sacerdotes ad eos mittantur; ne decimae eis imperentur; quo modo ad Christi fidem convertipos sint. 796 post Aug. 10. *Ibidem*. P.163–166. Див. також: Polek K. Chrystianizacja Moraw... S.56; Sosnowski M. Strategia misyjna *ad gentes* na łacińskim Zachodzie – dylematy i rozwiązania *Chrystianizacja «Młodszej Europy»* / eds. Józef Dobosz, Jerzy Strzelczyk, Marzena Malta. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Wydawnictwo Naukowe, 2017. S.239–240; Panic I. Valde desiderandum est Deique misericordia toto corde deprecanda, ut illi in opere Dei finiantur. Uwagi na temat związku pomiędzy upadkiem państwa Awarów a możliwością podjęcia akcji chrystianizacyjnej wśród Słowian. Kontekst awarski. *Kościół w społeczeństwie Czechach i w Polsce w średniowieczu i w epoce nowożytnej* / red. Wojciech Iwańczak, Agnieszka Januszek-Sieradzka, Janusz Smołucha. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, 2020. S.28–29.
48. «Qui lac – id est suavia praecepta – suis auditoribus in initio fidei ministrare solebant [...] ut nova populorum ad fidem conversio mollioribus praeceptis; quasi infantilis aetas lacte esset nutrienda ne per austeriora praecepta fragilis mens evomat, quod bibit», Alcvinus Carolo regi Hunos... P.157.
49. «Nam infantilis aetas suaviter at e materni lactis nutrienda est; et rudis anima mollioribus divinae dulces digne praeceptis alenda est. Nam solidus cibus virorum est fortium; et altiora praecepta illorum sunt, qui exercitatos habent sensus in lege Dei», Alcvinus Arnoni episcopo... P.165.
50. Королев А. А. «Словно лучистое сияющее видение»... С.309; Polek K. Chrystianizacja Moraw... S.56; Sosnowski M. Strategia misyjna *ad gentes*... S.239–240; Ильина А.А. Послание миссионеру: Алкуин о евангелизации зычников. *Cursor mundi: Человек Античности, Средневековья и Возрождения: научный альманах, посвящённый проблемам исторической антропологии*. 2021. Выпуск 12. С. 29.
51. Alcvinus Arnoniepiscono... P.165; Ильина А.А. Послание миссионеру... С.29–30.
52. «[...] rum puntur et ad veteres consuetudines per fidae revolvuntur», Alcvinus Arnoni episcopo... P.165. Алкуїн вважав, що «більш стійким є, отже, у всякому ділі розум, що тривалий час у практикуванні святої віри зміцнювався, аніж [той, що – О. К.] новою проповіддю наставлений» («Constantior es titaque ad omne opus mens multo tempore in sacrae fidei exercitatione roborata, quam novella praedicatione initiata»), *Ibidem*.
53. «[...] qui ab infantia christiana fidei sacramenta susceperant et diabolica fraude post decepti longa consuetudine carnales secuti sunt luxurias vel aliis quibuslibet peccatorum nexibus obligati», *Ibidem*. P.166.
54. «Levioribus primo verborum fomentis consolandi sunt, ne paenitentiae medicamenta durioribus exterriti castigationibus abhorreant», *Ibidem*.

55. Ibidem.
56. Ильина А.А. Послание миссионеру... С.30.
57. «[...] ut illum saepius quasi enchiridion habeas in minibus et in cordereteneas», Alcvinus Arnoni episcopo... P.166.
58. Ильина А.А. Послание миссионеру... С.30.
59. Rops D. Kościół wczesnego średniowiecza... S.211; Lipoński W. Narodziny cywilizacji Wysp Brytyjskich. Wyd.II. Poznań: Bene Nati, 1995. S.185, 232; Веселі Е. Вибори папи: Від святого Петра до Франциска / переклад з хорват. о. Корнилія Віктора Яремака, ЧСВВ. Жовква: Місіонер, 2014. С.51; Sosnowski M. Strategia misyjna *adgentes*... S.227–228. Польський історик Войцех Ліпонський дуже вдало висловився про те, що «з часів Григорія Великого Церква почала краще, ніж будь-коли розуміти значення позавербальних способів поширення віри» (див.: Lipoński W. Narodziny cywilizacji... S.246).
60. Arnonis Instructio pastoralis. *MMFH*. Tom 4: Leges, textus iuridici supplementa / eds. Dogmar Bartoňková, Karel Haderka, Lubomír Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, Josef Vašica, Radoslav Vačerka. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971. S.16–17. Див. також: Polek K. Państwo wielkomorawskie i jego sąsiedzi. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1994. S.83, 86.
61. Королев А.А. «Словно лучистое сияющее видение»... С.310; Ильина А.А. Послание миссионеру... С.31.
62. Lomwiański H. Religia Słowian i jej upadek (w VI–XII w.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. S.271; Ловмянский Г. Религия славян и ее упадок (VI–XII вв.). Санкт-Петербург: Академический проект, 2003. С.217–218; Polek K. Chrystianizacja Moraw... S.55–56; Panic I. Valde desiderandum est.... S.28–29.
63. До речі, подібна селективна толерантність та прийняття тих елементів язичництва, які могли бути особливо придатними для навернення поганських спільнот, ще більше виявляли та практикували місіонери «іро-скотської» церковної традиції (див.: Lipoński W. Narodziny cywilizacji... S.232), під безпосереднім впливом котрої перебувало духовництво Баварської, особливо, Зальцбурзької Церкви (див.: Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.51; Strzelczyk J. Iroskoci w kulturze... S.167, 170, 207–228).
64. Королев А.А. «Словно лучистое сияющее видение»... С.323; Dujčev I. Mediovo Bizantino-Slavo... P.120.
65. Dujčev I. Mediovo Bizantino-Slavo... P.120–121; Dvornik F. Byzantine missions... P.118.
66. Dujčev I. Mediovo Bizantino-Slavo... P.120–121.
67. Žitije Konstantina... S.103–105.
68. Dvornik F. The Slavs. Their Early History and Civilization. Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1956. P.169; Dvornik F. Byzantine missions...P.178; Havlík L.E. Kronika o Velké Moravě. Brno: Jota, 2013. S.31; Avenarius A. Byzantská kultura v slovenskom prostredí v VI.–XII. storočí. K problému recepcie a transformácie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1992.

- S.93–94; Mühle E. *Słowianie. Rzeczywistość i fikcja wspólnoty. VI–XV wiek*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2020. S.164.
69. Законъ соудныи людьми. *MMFH*. Tom 4: *Leges, textus iuridici supplementa* / eds. Dogmar Bartoňková, Karel Haderka, Lubomír Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, Josef Vašica, Radoslav Vačerka. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971. S.147–198; Див. також: Dvornik F. *The Slavs...* P.169; Dvornik F. *Byzantine missions...* P.178–179; Флоря Б.Н. Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше. *Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси* / под ред. Геннадия Литаврина. Москва: Наука, 1988. С.128–130; Иванов С.А. Византийская религиозная миссия VIII–XI вв. *Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия* / отв. ред. Борис Флоря. Москва: Языки славянской культуры, 2002. С.25; Avenarius A. *Byzantská kultura...*S.93; Mühle E. *Słowianie...* S.164.
70. Законъ соудныи людьми... S.195–197; Флоря Б.Н. Принятие христианства в Великой Моравии... С.129.
71. Законъ соудныи людьми... S.186.
72. Законъ соудныи людьми... S.181–182, 185–186. Церковні покарання «Закону» регламентувалися нормами ромейського права: 7-літній піст («пос(тъ) з љѣт(ъ)») присуджувався за розпусту, зваблення неповнолітньої дівчини, двоєженство, в окремих випадках – з повною або частковою конфіскацією майна (Ibidem. S.181–182, 185–186). Натомість відрізання носа «по закопоу людскому [світському – О. К.] і 15-літній термін покаяння (постъ еѣѣт(ъ)) – «иже коупетроу свою поиметь жеѣѣ себе», або ж «иже свою дьщеръ поиметь от с(ва)т(а)го кр(ъ)щепиша и иже с моужатою обрѣтаеть са», тобто за одруження з матір'ю власного хрещеника, власною похресницею чи заміжною жінкою, при чому відповідні кару у даних випадках застосовувалися до обох винуватців, котрі останні три роки покаяння постили «о хѣѣѣ и о водѣ» (Ibidem. S.183). Усі згадані «Законам» світські норми покарання, однаково визначалися за «Еклогою» – ромейським кодексом законів VIII ст., який нерідко приписував грішникам тяжкі тілесні покарання (Ibidem. S.181–186, 189, 194; Havlík L.E. *Moravska společnost a stát v 9. století. Moravsky stát a jeho vládní organizace v 9. století. Slavia Antiqua: časopismo poświęcone starožitnošcim slovianskim*. 1981/1982. Tom 28. S.90; Флоря Б.Н. Принятие христианства в Великой Моравии... С.129; Avenarius A. *Byzantská kultura...* S.93–94).
73. *Vladykam zemle Božie slovo veliť. MMFH*. Tom 4: *Leges, textus iuridici supplementa* / eds. Dogmar Bartoňková, Karel Haderka, Lubomír Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, Josef Vašica, Radoslav Vačerka. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1971. S.199–204. Див. також: Havlík L.E. *Kronika o Velké Moravě...* S.31–32.
74. *Vladykam zemle Božie...* S.199.
75. Иванов С.А. Византийская религиозная миссия VIII–XI вв... С.25.
76. Tręstik D. *Powstanie Wielkich Moraw...* S.182–183.

77. Див.: Dittrich Z.R. Christianity in Great-Moravia... P.234, 238; Medek V. Osudy moravské církve do konce 14. věku. I. Díl: Dějin olomoucké arcidiecéze. Praha: Česká katolická charita, 1971. S.21; Ratkoš P. Slovensko v dobe Veľkomoravskej. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1988. S.107–108; Marsina R. Založenie a oneskorené obnovenie Nitrianskeho biskupstva. *Ingenii Laus. Zborník štúdií venovaný jubiliujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkovi*, Csc. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2017. S.69; Botek A. Ustanovenie Nitrianskeho biskupstva v roku 880 a otázka katedrálneho chrámu. *Konštantínove listy*. 2021. Volume 14. Issue 1. S.8.

References:

1. Alcinus Arnoni episcopo Salisburgensi, qua ratione Huni fidem christianam docendi sint, exponit. 796 post Aug. 10. (1895). *Monumenta Germaniae Historica*. T. 4: Epistolae Karolini Aevi (T. II). Berolini: Apud Weidmannos, 163–166 [in Latin].
2. Alcinus Carolo regi Hunos subactos gratulatur. Suadet, ut mansueti sacerdotes ad eos mittantur; ne decimae eis imperentur; quo modo ad Christi fidem converti possint. 796 post Aug. 10. (1895). *Monumenta Germaniae Historica*. T.4: Epistolae Karolini Aevi (T. II). Berolini: Apud Weidmannos, 156–159 [in Latin].
3. Arn Salisburgensis episcopus Regi nolem fratrem iter facientem Italicis omnibus commendat. 785–798. (1895). *Monumenta Germaniae Historica*. T.4: Epistolae Karolini Aevi (T.II). Berolini: Apud Weidmannos, 497–498 [in Latin].
4. Avenarius, A. (1992). Byzantská kultúra v slovanskom prostredí v VI.–XII. storočí. K problému recepcie a transformácie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied [in Slovak].
5. Bartoňková, D., Haderka, K., Havlík, L., Ludvíkovský, J., Vačerka, R. (Eds.). (1971). Arnonis Instructio pastoralis. *Magnae Moraviae Fontes Historici: Prameny k dějinám Velké Moravy*. T.4: Leges, textus iuridici supplementa. Brno: Universita J.E. Purkyně, 16–17 [in Latin].
6. Bartoňková, D., Haderka, K., Havlík, L., Ludvíkovský, J., Vačerka, R. (Eds.). (1971). Законъ соудныи людьми. *Magnae Moraviae Fontes Historici: Prameny k dějinám Velké Moravy*. T.4: Leges, textus iuridici supplementa. Brno: Universita J.E. Purkyně, 147–198 [in Old Slavic].
7. Bartoňková, D., Haderka, K., Havlík, L., Ludvíkovský, J., Vačerka, R. (Eds.). (1971). Vladykam země Božie slovo velit. *Magnae Moraviae Fontes Historici: Prameny k dějinám Velké Moravy*. T.4: Leges, textus iuridici supplementa. Brno: Universita J.E. Purkyně, 199–204 [in Old Slavic].
8. Bartoňková, D., Havlík, L., Hrbek, I., Ludvíkovský, J., Vačerka, R. (Eds.). (1969). Conversio Bagoariorum et Carantanorum. *Magnae Moraviae Fontes Historici: Prameny k dějinám Velké Moravy*. T.3: Diplomata. Epistolae. Textus histori civarii. Brno: Universita J.E. Purkyně, 292–322 [in Latin].

9. Bartoňková, D., Havlík, L., Ludvíkovský, J., Masařík, Z., Vačerka, J. (Eds.). (1967). Žitije Konstantina. *Magnae Moraviae Fontes Historici: Prameny k dějinám Velké Moravy*. T.2: Textus biographici, hagiographici, liturgici. Brno: Universita J.E. Purkyně, 57–115 [in Old Slavic].
10. Botek, A. (2021). Ustanovenie Nitrianskeho biskupstva v roku 880 a otázka katedrálneho chrámu. *Konštantínove listy*, 14/1, 3–22 [in Slovak].
11. Dittrich, Z.R. (1962). Christianity in Great-Moravia. Groningen: J.B. Wolters [in English].
12. Dujčev, I. (1968). Medievo Bizantino-Slavo. Vol.2: Saggi di stori a letteraria. *Storia e letteratura*. Vol.113. Roma: Edizioni di storia e letteratura [in Italian].
13. Dvornik, F. (1956). The Slavs. Their Early History and Civilization. Boston: American Academy of Arts and Sciences [in English].
14. Dvornik, F. (1970). Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius. New Brunswick; New Jersey: Rutgers-University Press [in English].
15. Eko, U. (2021). Plaska Zemlia, antypody ta sferychna Zemlia. *Istoriia filosofii. Antychnist' ta Seredn'ovichchia*. Kharkiv: Folio, 464–467 [in Ukrainian].
16. Flechner, R. (2019). Saint Patrick Retold. The legend and history of Ireland's patron saint. Princeton; Oxford: Princeton University Press [in English].
17. Florya, B.N. (1988). Prinyatie khristianstva v Velikoj Moravii, Chekhii i Polshe. *Prinyatie khristianstva narodami Tsentral'noji Yugo-Vostochnoj Yevropy I kreshchenie Rusi*. Moskva: Nauka, 122–158 [in Russian].
18. Galuška, L. (2017). Rex, principes, optimates – elity Wielkich Moraw. *Wielkie Morawy*. Gniezno; Szczecin: Muzeum Początków Państwa Polskiego Gnieźnie, 49–66 [in Polish].
19. Gejsztor, A. (2015). Mifolohiia slov'ian. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
20. Geysztor, A. (2006). Mitologia Słowian. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
21. Havlík, L.E. (1981/1982). Moravska společnost a stát v 9. století II. Moravský stát a jeho vládní organizace v 9. století. *Slavia Antiqua: czasopismo poświęcone starożytnościom słowiańskim*, 28, 71–112 [in Czech].
22. Havlík, L. E. (1963). *Byzantská mise a Velká Morava*. *Sborník Matice moravské*, 82, 105–131 [in Czech].
23. Havlík, L.E. (2013). Kronika o Velké Moravě. Brno: Jota [in English].
24. Herzberg-Fränkel, S. (Ed.). (1904). Liber confraternitatum vetustior. *Monumenta Germaniae Historica. Necrologia Germaniae*. T.2: Diocesis Salisburgensis. Berolin: Apud Weidmannos, 4–44 [in Latin].
25. Hill, D. (2010). Istoriiia khrystyianstva. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
26. Il'ina, A.A. (2021). Poslanie missioneru: Alkuin o yevangelizatsii yazychnikov. *Cursor mundi: Chelovek Antichnosti, Srednekovyya i Vozrozhdeniya: nauchnyi al'manakh, posvyashchyonnyj problemam istoricheskoy antropologii*, 12, 27–38 [in Russian].

27. Isachenko, A.V. (1963). K voprosu ob irlandskoj missii u pannonskikh i moravskikh slavian. *Voprosy slavyanskogo iazykoznanija*, 7, 43–72 [in Russian].
28. Ivanov, S.A. (2002). Vizantijskaya religioznaya missiya VIII–XI vv. *Khristianstvo v stranakh Vostochnoj, Yugo-Vostochnoj Tsentral'noj Yevropy na poroge vtorogo tysyacheletiya*. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, 9–34 [in Russian].
29. Korolev, A.A. (2012). «Slovno luchistoe siyayushchee videnie»: yeshche raz k voprosu ob irlandskoj missii v Velikoj Moravii. *Imenoslov. Istoriya yazyka. Istoriya kul'tury. Trudy Tsentra slavianohermanskikh issledovanij*. T.2. Moskva: Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniyu y Nauke; Universitet Dmitriya Pozharskoho, 293–330 [in Russian].
30. Krawiec, A. (2017). Konsekwencje chrystianizacji dla społeczności i społeczeństw «Młodszej Europy». *Chrystianizacja «Młodszej Europy»*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Wydawnictwo Naukowe, 273–292 [in Polish].
31. Le Bra-Shopar, A. (2009). Filosofov'kyj zoopark: vidotvarynennia do vyluchennia z liudstva. Kyiv: Pul'sary [in Ukrainian].
32. Lipoński, W. (1995). Narodziny cywilizacji Wysp Brytyjskich. Wyd.II. Poznań: Bene Nati [in Polish].
33. Lovmianskij, H. (2003). Religia slavian i yee upadok (VI–XII vv.). Sankt-Peterburg: Akademicheskij proekt [in Russian].
34. Löwe, H. (1975). Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde. Salzburg*, 115/1, 99–143 [in German].
35. Lowmiański, H. (1979). Religia Słowian i jej upadek (w VI–XII w.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
36. Mareš, F. V. (1966). «Jestliže někdo zabije člověka (?), ať pije tři měsíce zdřevěné čiše a skleněné ať se nedotýká» (Vita Constantini 15, 10). *Slavia. Časopi s pro Slavanskou filologii*, 35, 525–529 [in Czech].
37. Marsina, R. (2017). Založení a oneskorené obnovenie Nitrianskeho biskupstva. *Ingenii Laus. Zborník štúdií venovaný jubilujúcemu prof. PhDr. Jánovi Lukačkovi, Csc*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 67–78 [in Slovak].
38. Medek, V. (1971). Osudy moravské cirkve do konce 14. věku. I. Díl: Dějin olomoucké arcidiecéze. Praha: Česká katolická charita [in Czech].
39. Migne, J.-P. (Ed.). (1845). S. Aurelii Augustini Hipponensis episcopi ad Marcellinum decivitate Deilibri XXII. *Patrologiae Cursus Complectus. Series prima*. T.41/7: S. Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Paris: Excudebatur et venitapud J.-P. Migne editorem, in via dicta d'Amboise, propeportam lutetiae Parisiorum vulgo d'Enferminomatam, 13–804 [in Latin].
40. Mühle, E. (2020). Słowianie. Rzeczywistość i fikcja w spólnoty. VI–XV wiek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
41. Panic, I. (2020). Valde desiderandum est Deique misericordia toto cordede precanda, ut illi in opere Dei finiantur. Uwagi na temat

- związku pomiędzy upadkiem państwa Awarów a możliwością podjęcia akcji chrystianizacyjnej wśród Słowian. Kontekst awarski. *Kościół w społeczeństwie Czechach i w Polsce w średniowieczu i w epoce nowożytnej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, 17–34 [in Polish].
42. Papst Zacharias an Bonifatius; nochmalige Erörterung der Fragen über Taufe, Irrlehren, fränkische Synoden. 748 Mai 1. (1916). *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae selectae*. T.1: S. Bonifatii et Lulli epistolae. Berolini: Apud Weidmannos, 171–180 [in Latin].
 43. Polek, K. (1994). Państwo wielkomorawskie i jego sąsiedzi. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP [in Polish].
 44. Polek, K. (2017). Chrystianizacja Moraw i Słowacji w okresie przed cyrylometodiańskim. *Chrystianizacja «Młodszej Europy»*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Wydawnictwo Naukowe, 55–85 [in Polish].
 45. Ratkoš, P. (1988). Slovensko v dobe Veľkomoravskej. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo [in Slovak].
 46. Repp, F. (1957). Zur Erklärung von Kap. XV der Legende von Konstantin. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 26/1, 114–118 [in German].
 47. Rops, D. (2014). Kościół wczesnego średniowiecza. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax [in Polish].
 48. Sosnowski, M. (2017). Strategia misyjna *ad gentes* na łańskim Zachodzie – dylematy i rozwiązania. *Chrystianizacja «Młodszej Europy»*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Wydawnictwo Naukowe, 221–249 [in Polish].
 49. Strzelczyk, J. (1987). Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].
 50. Treštík, D. (2009). Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesii Europa Środkowa w latach 791–871. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
 51. Veseli, E. (2014). Wybory papy: Vid sviatoho Petra do Frantsyska. Zhovkva : Misioner [in Ukrainian].

Отримано: 28.07.2022

Дмитро Гордієнко

канд. іст. наук, старший наук. спів.

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

e-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2313-9019

ПОСТАТЬ КНЯГИНИ ОЛЬГИ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Стаття розкриває образ княгині Ольги в українській культурі, в якій вона належить до числа найпопулярніших, водночас найбільш загадкових постатей української минувшини. Як для X ст. Ольга досить добре представлена в джерелах, однак, переважно, пізнішого походження. Київський літописець творив образ княгині, використовуючи книжну традицію та усні перекази про княгиню, водночас він керувався християнською догматикою. Власне до достовірних відомостей належить лише її хрещення у Константинополі, всі інші повідомлення обрамлені в канву традиції і легенди.

У статті розкрито такі тематичні теми: 1) образ Ольги як мудрої правительки держави. Загалом у середньовічній політичній культурі «мудрість» належала до однієї із базових категорій влади. Однак мудрість Ольги проявилась у двох площинах – християнській – як предтечі хрестителя України Володимира, «що перша увійшла в Царство небесне», так і в традиційній – це поганській. Цим виявом стали помсти княгині древлянам за вбивство чоловіка Ігоря. Ольга перемагає деревлян не хоробрістю, а мудрістю;

2) діяльність княгині з християнізації України-Русі. В українській культурі цей образ варіативний. Первісно Ольга сприймалась предтечею Володимира, однак уже в ранньомодерній Україні її особисте охрещення мислилось четвертим хрещенням України. В добу гетьмана Мазепи Ольга чітко осмислюється як рівноапостольна і формується власна – українська – іконографія княгині;

3) аналізується політична складова, що була актуалізована в наукових та публіцистичних колах української еміграції ХХ ст. Ольга сприймається як перша володарка, яка заклала підвалини централізованої київської держави. Княгиня ліквідувала останні удільні князівства на території України, провадила зважену внутрішню та зовнішню політику;

4) пошанування та пам'ять про княгиню в Україні та діаспорі має свою давню та багату традицію. Перше місце поховання Ольги – невідоме. Її онук Володимир перепоховав останки княгині в Десятинній церкві, яка й стала першим меморієм княгині. На сьогодні є два пам'ятники княгині Ользі в Україні та один в США, на її честь у різних містах України названо низку вулиць, присвячено низку храмів, насамперед Греко-Католицької церкви, випущено пам'ятну монету та запроваджено Орден княгині Ольги, залишається популярним в Україні й жіноче ім'я «Ольга».

Ключові слова: княгиня Ольга, українська культура, традиція, Середньовіччя, пам'ять, образ.

Dmytro Hordiienko

PhD in History, senior researcher
M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography
and Sources Studies of the NAS of Ukraine
4, Triokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine
e-mail: dmytro.gordiyenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2313-9019

THE FIGURE OF PRINCESS OL'GA IN UKRAINIAN CULTURE

The article reveals the image of Princess Ol'ga in Ukrainian culture, in which she is one of the most popular and at the same time the most mysterious figures of the Ukrainian past. As for the 10th century, Ol'ga is quite well represented in the sources, however, mostly of later origin. The Kyiv chronicler created the image of the princess using the book tradition and oral traditions about the princess, at the same time he was guided by Christian dogmatics. Actually, only her baptism in Constantinople belongs to reliable information, all other reports are framed in the canvas of tradition and legend.

Such thematic topics are revealed in the article: 1) the image of Ol'ga as a wise ruler of the state. In general, in medieval political culture, «wisdom» belonged to one of the basic categories of power. However, Ol'ga's wisdom manifested itself in two planes – the Christian one – as the forerunner of the Christianizer of Ukraine Volodymyr, «who was the first to enter the Kingdom of Heaven», and in the traditional one – still pagan. This manifestation became the princess's revenge on the people of Drevlians for the murder of her husband Igor. Ol'ga defeats the villagers not with bravery, but with wisdom;

2) this is the activity of the princess for the Christianization of Ukraine-Rus'. In Ukrainian culture, this image is variable. Originally, Ol'ga was perceived as the forerunner of Volodymyr, but already in early modern Ukraine, her personal baptism was considered the fourth baptism of Ukraine. During the reign of Hetman Mazepa, Ol'ga was clearly interpreted as equal to the apostles and her own – Ukrainian – iconography of the princess was formed;

3) the political component, which was actualized in scholars and journalistic circles of Ukrainian emigration in the 20th century, is analyzed here. Ol'ga is perceived as the first mistress who laid the foundations of the centralized Kyivan state. The princess liquidated the last separate principalities on the territory of Ukraine, pursued a balanced domestic and foreign policy;

4) honoring and remembering the princess in Ukraine and the diaspora has its own ancient and rich tradition. Ol'ga's first burial place is unknown. Her grandson Volodymyr reburied the remains of the princess in the Desiatynna Church, which became the first memory of the princess. Today there are two monuments to Princess Ol'ga in Ukraine and one in the USA, a number of streets were named in her honor in some cities of Ukraine, a number of churches were dedicated, primarily the Greek Catholic Church, a commemorative coin was issued and the Order of Princess Ol'ga was introduced, as it remains the female name «Ol'ga» is also popular in Ukraine.

Key words: Princess Ol'ga, Ukrainian culture, tradition, Middle Ages, commemoration, image.

Осмилення постаті княгині Ольги у контексті української культури вперше було здійснено Михайлом Грушевським у його монументальній «Історії України-Руси», а згодом вченими української еміграції. Серед останніх, однією з перших була книга о. Івана Нагаєвського «Рівноапостольна свята Ольга» (Філадельфія, 1955). Тоді ж було опубліковано низку статей Наталії Полонської-Василенко, а згодом Олексі Повстенка, Теодора Мацьківа та інших авторів. На еміграції ж Олександр Олень створив свій блискучий цикл «Княжа Україна» (1920, опубліковано: Прага, 1940), однією з центральних постатей якого виступає мудра володарка України-Руси рівноапостольна Ольга. Проте, враховуючи загадковість та масштаб постаті княгині в історії українського раннього середньовіччя, багато пов'язаних з Ольгою питань залишаються дискусійними в історичній науці.

Привабливість Ольги для української історії Грушевський визначає образом княгині, який був створений ще літописцем. Вчений зазначає, що в українській традиції Ольга постає «як месниця за свого чоловіка, провідниця в національній боротьбі полян з древянами, мудра правителька держави, зручна дипломатка»¹. Подібно Михайло Брайчевський характеризує княгиню Ольгу як особу «чоловічої вдачі, нестримної енергії, гострого розуму, широти поглядів і несхибної волі, що часом межувала з жорстокістю»².

Для політичної еміграції значення княгині Ольги в історії України визначалось тим, що вона стояла біля витоків української державності, тим самим її образ давав історичну легітимність державницьким змаганням української нації у ХХ ст., окрім того, як наголосила Наталія Полонська-Василенко, «привабливий образ княгині ... приваблює до себе й вказує шлях наслідувати їй і тим, що шукають Правди, і тим, що люблять Україну та хочуть підносити гідність і славу її»³. У контексті середньовіччя, Наталія Полонська-Василенко прирівнює значення Ольги для української державності до постаті Карла Великого та його значення для Західної Європи⁴.

На 1969 р. припадала тисячолітня річниця з дня смерті княгині Ольги. У підсоветській Україні ці роковини були проігноровані, натомість пам'ять про княгиню широко відзначила українська еміграція. Як наголошував Олексі Повстенко, «немає, здається, ані одного еміграційного часопису, журналу, ні одного річника-збірника чи якогось календаря, що вийшов з друку в 1969 році, де не було б бодай одної статті про геніальну володарку нашої великокняжої держави. Не було, звичайно, ані одного еміграційного осередку, шкільного чи юнацького гуртка, де б не відбулося сходин, лекцій, вечорів чи т. зв. «академій»⁵.

Натомість в Україні періоду окупації постать Ольги витіснялась з української культури. При цьому найбільшою провиною Ольги «перед советською державою» була її християнська політика. Атеїстичний ССРСР подавав Ольгу як жорстоку і підступну феодалку. Навіть у художній літературі, наприклад, у романі Семена Скляренка «Святослав» (1958), Ольга подається як жорстокий визискувач народних мас і речник політики Візантії на Русі⁶. Ольга і Володимир як хрестителі України-Русі у Советському Союзі виявилися другорядними героями доби Русі. Їх мали заступити Віщій Олег та Ярослав, до якого саме в советській гуманітаристиці послідовно і наполегливо прикладалося прізвисько «Мудрий», що мало «перекрити» мудрість княгині Ольги та її онука Володимира. Однак для автора ХІ ст., як зазначив Володимир Ричка, образ Ольги поєднував у собі Олега та Володимира – поганську та християнську Україну-Русь⁷.

З іншого боку, советська історіографія прагнула показати Ольгу як російську княгиню. Тому лише російським історикам було дозволено вільно і позитивно писати про Ольгу⁸, зокрема висвітлювати роль княгині як хрестительки Русі⁹. Показовим у цьому плані є фільм «Легенда про княгиню Ольгу», знятий на Кіностудії Довженка в Києві (1984, режисер Юрій Іллєнко, в ролі княгині Ольги – Людмила Єфименко). Це був єдиний фільм, знятий на українській кіностудії в ССРСР, який не мав українського дубляжу, а лише російськомовну версію (український дубляж був створений лише у 2015 р.).

Таким чином, лише в незалежній Україні була опублікована перша монографія, присвячена княгині Ользі, Володимира Рички (Київ, 2004), правда написана на старих методологічних засадах, з позицій «спільного спадку» Росії, Білорусі та України. Слідом за українською, монографія про княгиню Ольгу з'явилась і в російській історіографії (Карпов, 2009; 2012). 1995 р. вперше був опублікований блискучий роман «Отрута для княгині» Раїси Іванченко, в якому подано «діаспорний» образ княгині Ольги як мудрої володарки могутньої держави України-Русі.

На сьогодні, з-поміж українських середньовічних володарів княгиня Ольга за популярністю в українській історіографії поступається хіба що святим страстотерпцям Борису і Глібу. У сприйнятті нащадків її образ затьмарив навіть онука – хрестителя України князя Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а в останній час він конкурує з образом Ганни – королеви Франції, доньки Ярослава Мудрого. Така увага нащадків до образу княгині Ольги зумовлена насамперед тим фактом, що її правління, правління жінки, для раннього середньовіччя було

не типовим явищем, що розуміли вже книжники XI ст. Добре розуміли сучасники та нащадки і значення особистого візиту та прийому у візантійського цісаря, що для української історії також було винятковим явищем. Колориту додавали і київські легенди та перекази про княгиню, особливо, про її помсту древлянам за смерть чоловіка Ігоря. Однак, попри популярність в історіографії, в українській культурі та традиції ставлення до Ольги було нерівномірним, маючи хвилі підйому і спаду.

На жаль, правління Ольги в Києві припадає на дописемний час історії України, тому ми не можемо відтворити образ княгині у сприйнятті сучасників. Писемна фіксація про княгиню Ольгу починається лише в XI ст. і вона являє собою вже фіксацію традиції про події столітньої давнини.

Лише іноземними тогочасними джерелами зафіксовано діяльність княгині Ольги. До цих джерел належить трактат Константина Порфирогенета «De ceremoniis aulae Byzantine» та Хроніка Регінона Прюмського. Попри те, що ці джерела не дають якоїсь характеристики княгині, вони є важливими для виокремлення традиції у пізніших українських писемних повідомленнях. Таким чином, княгиня Ольга належить до реальних діячів української історії X ст., однак майже цілком оповитих легендою, створеною усною та писемною традицією. Як показав Мартін Гомза, подібна ситуація була в інших країнах Східної Європи X ст.¹⁰, на жаль, вчений лише побіжно торкнувся образу княгині Ольги. Кирило Туровський (XII ст.), прославляючи Ольгу, називає її «Матір'ю князів руських»¹¹.

Попри те, що літописець творив образ княгині Ольги, використовуючи різні церковні тексти, присвячені Йоанну Предтечі, цісаревій Олені та святу торжества Православ'я¹², не всі ті сенси знайшли сприйняття і поширення в культурі Середньовічної України. Тексти княгині Ольги набували інших значень у сприйнятті реципієнтів, що відповідали їхньому культурному коду та досвіду.

На сьогодні Ольга визнана святою й рівноапостольною київською княгинею. Однак, питання, коли саме її було канонізовано, залишається відкритим. Михайло Грушевський зазначав широкий проміжок часу до нашествия татар, себто 1240 р.¹³. Надія Верещагіна відносить канонізацію Ольги як місцевої святої до часу правління Володимира, себто християнізації Київської держави¹⁴. Незабаром, при Десятинній церкві, був складений перший текст Життя Ольги¹⁵. Тому вже Яків Мніх у «Пам'яті і похвалі князю Володимирі» (XI ст.) називає Ольгу «Святою Оленою»¹⁶ (хрестильним іменем княгині). На кінець XIV ст. культ княгині Ольги був поширений на терито-

рії всієї Київської митрополії і внесений у церковні пролози з визначенням дати її пошанування 11 липня¹⁷. Таким чином, княгиня Ольга «відкриває пантеон власне київських святих»¹⁸.

У «Повісті временних літ» ім'я Ольги згадується близько п'ятдесяти разів, пори те, що лише вісім років життя княгині знайшли відображення на сторінках літопису¹⁹. При цьому до достовірних відомостей можна віднести лише епізод з її хрещенням, що підтверджується іншими тогочасними джерелами. Всі інші повідомлення обрамлені в канву традиції і легенди.

Коли народилась Ольга достеменно невідомо. «Проложне життя Ольги» зазначає, що княгиня померла у віці 75 років²⁰. Якщо прийняти літописну дату смерті княгині 969 р., то роком її народження буде 894 р. Проте низка дослідників цілком обґрунтовано відносять народження княгині на 920-ті роки²¹, що є більш прийнятним.

Діяльність Володимира традиція XI ст. ставила у зв'язок з діяльністю його бабці Ольги. Іларіон, що першим провів цю паралель у своєму «Слові про закон і благодать», генеалогію Володимира виводив якнайдалі до князя Ігоря. Природно, що традиція мала пов'язати Ігоря, прозваного на той час Старим, з княгиною Ольгою. Жодних деталей шлюбу Ігоря й Ольги на початок XI ст. не було відомо, зокрема невідомою була й сама дата цієї події, тому в літописах і маємо цілий хронологічний спектр від 881 до 912 р. Про цю важливу подію для середньовічного володаря літописець записав загально: «Коли Ігор виріс, то наслідував Олега і слухав його, і [Олеґ] привів йому дружину з Плескова, на ім'я Ольга»²². Епізод з одруженням був потрібним і для логіки наступної помсти Ольги древлянам за вбивство чоловіка Ігоря, без цього вступу помста княгині втрачала свою родову підставу. Однак сама ця розповідь, в якій вперше в літописі згадується ім'я Ольги, є суто літературною, створеною київським книжником в XI ст.

Визначаючи чин Ольги для України, середньовічний літописець наголосив: «Ся перша увійшла в Царство небесне від Русі»²³. Ця думка була розвинена в агіографічній традиції. Ольга прирівнюється до сонця, і навіть перевищує його, бо «сонце багато разів ховає своє світло, закриваючись хмарами», а світло Христової віри, що йде від Ольги, не тьмяніє і після її смерті²⁴.

Формуючи образ княгині Ольги як предтечі Володимира, літописець мав реальне підґрунтя, адже дитячі роки Володимир очевидно провів при дворі своє бабці Ольги – на той час вже християнки²⁵, у той час, коли Святослав більшість часу проводив у військових походах. Тому покликання бояр на приклад Ольги у Володимира мали викликати реальні спогади з власного дитинства.

Мудрість. Михайло Грушевський зазначав, що в українській середньовічній традиції «Олег і Ольга се легендарна пара премудрих і хитрих князів, котрі вмiли постояти за себе і дiпняти свого тою примiтивною хитрiстю, яку так цiнить примiтивна суспiльнiсть»²⁶. Навiть в актi охрещення княгинi, лiтописець показує, яка була мудра Ольга, що навить у догматичних питаннях змогла перехитрити самого вiзантiйського цiсаря: «мудра княгиня зручно дурить хитрих грекiв, як обдурила темних древлян»²⁷.

Якiв Мнiх, киiвський автор другої половини XI ст., розпочинаючи своє похвальне слово княгинi Ользи, наголошує: «будучи тiлом жiнка, чоловiчу мудрiсть мала, просвiтлена святим Духом, пiзнала Бога iстинного, творця небу i землi, ходила в землю Грецьку, в Царгород, де християнськi царi i християнство утвердила»²⁸.

Таким чином, першим текстом княгинi Ольги в культурi України був образ Ольги як «наймудрiшої серед усiх чоловiкiв». Якщо прийняти думку Олексiя Шахматова, що текст про хрещення Ольги та текст про помсту древланам був вписаний у лiтопис лише 1093 р.²⁹, тобто через сто рокiв по подiях, то ми маємо суто книжку традицiю сприйняття/формування образу княгинi в культурi Середньовiчної України. Ця надприродна мудрiсть проявилася у прийняттi Ольгою християнства задовго до впровадження християнства як державної релiгiї за князя Володимира.

Паралель Ольга – Володимир чiтко окреслена вже у «Словi» митрополита Iларiона: «подiбно до великого Константина, який з матер'ю своєю Оленою хрест вiд Єрусалима принiс... ти ж (Володимир) з бабусею своєю Ольгою принiс хрест вiд Нового Єрусалима Константина града»³⁰. Ця ж думка пронизує агиографiчну традицiю Ольги. Так, «Пам'ять i похвала князю Володимиру» Якова Мнiха описує як Ольга «приймавши святиє хрещення, повернулася в Руську землю, до себе додому до своїх людей, з радiстю великою, просвiтлена духом i тiлом несучи знамення чесного хреста»³¹. При цьому паралель Ольги до св. Олени найбiльш чiтко простежується в проложному життi Ольги: «приймавши хрест i взявши пресвiтера вона прийшла в свою землю в Русь у Киiв, i той хрест стоiть у Святiй Софiї у вiвтарi з правого боку»³². Таким чином мiстичний, духовний хрест перетворюється на реальний хрест, i як Св. Олена принесла Господнiй хрест з Єрусалима в Константинополь, так Ольга приносить у Киiв хрест вiд Константинополя – Нового Єрусалима. Український агиограф XVII ст. уточнює, що князь Ярослав, будуючи святиу Софiю Киiвську, взяв хрест княги-

ні Ольги і поставив його у вітварі з правого боку³³. Так Ольга прославляється як рівноапостольна, її град Київ стає новим Єрусалимом, а Україна-Русь – новим Ізраїлем.

Приврівнювання правлячої династії до священної пари: Олена – Константин було важливим ідеологічним атрибутом середньовічних монархій Європи. Ця ідея особливо чітко підкреслювалась в ідеології Оттонів, а також у династії Володимировичів. Для останніх вона актуалізується за правління Ярослава Мудрого. Олена Сирцова до того ж часу відносить актуалізацію в культурі середньовічного Києва образу Соломона, що є символом мудрості. Дослідниця навіть припускає, що пасаж про хрещення Ольги був написаний і внесений у літопис самим Ярославом Мудрим³⁴. За Жигієм, Ольга свідомо шукає мудрості і цей пошук приводить її до Христа-Премудрості: «Блаженна Ольга шукаючи мудрість в усьому цьому світі, і знайшла бісер многоцінний, що є Христос».

У XVII ст. політичні сенси пари «Олена – Константин» були забуті, і Дмитро Туптало у житті княгині Ольги наголошує на жіночності, проводить паралель з жонами-мироносицями і таким чином з царицею Оленою, відтак називає Ольгу «Другою Оленою»³⁵.

Другим текстом прояву мудрості княгині є відома історія помсти Ольги древлянам за смерть чоловіка Ігоря. Цей епізод відображає дохристиянську, дружинну етику київського соціокультурного простору того часу, це був священний обов'язок цілого роду³⁶. Чому ж на нього звернув увагу християнський автор? Очевидно, що помста княгині вразила сучасників і перейшла у розряд легенди, передання, про що пам'ятали й через сто років. З іншого боку, пережитки поганства в міській культурі Середньовічної України утримувались як мінімум до середини XIV ст. Тим більше, впливовими вони мали бути в перше століття по запровадженню християнства. Автор літопису жив у категоріях тієї епохи. Для нього це була нормальна поведінка вдови, інакше вона не могла вчинити, так вимагав звичай кровної помсти, пережитки якого наявні і в «Руській правді».

Літописець жодним чином не пояснює яким чином Ольга змогла утримати владу в своїх руках. Для літописця повнота владних повноважень Ольги є самоочевидною. Вона постає епічною, позаісторичною особою, наділеною надприродними здібностями. Літописець описує помсти княгині за вимогами жанру епічної, фольклорної розповіді, і тут не важливо, чи дійсно вони відбувались так, як розповідає літопис. Важливо як традиція формувала образ княгині в тих далеких подіях.

Звичай одружуватися зі вдовою убитого ворога властива багатьом архаїчним суспільствам. Випадок сватовства князя Мала

до вдови вбитого ним Ігоря показує, що цей звичай був і в ранньосередньовічній Україні. Однак Ольга прийняла іншу традицію, і жорстоко помстилася князю Малу за вбивство її чоловіка.

Відомо три помсти Ольги, в яких вона демонструє свою мудрість – перемагає ворога не хоробрістю, а мудрістю.

Для підсилення контрасту літописець наголошує, що до Ольги прибули двадцять кращих мужів Древлянської землі³⁷. Ольга веде з послами словесну дискусію. Посли повідомляють, що убили князя Ігоря, тому що «був твій чоловік, подібно до вовка, розоряв і грабував, а наші князі добрі, бережуть Древлянську землю. Піди за князя нашого, за Мала...». Древляни мали право вбити Ігоря, який порушив укладений з древлянами договір. Ольга це добре розуміла і на словах дала свою згоду, наголосивши, що «її чоловіка вона не воскресить уже»³⁸. Дмитро Ліхачов вбачає у цій фразі княгині відмову від родової помсти³⁹, думаю, так її розуміли й сучасники, зокрема кияни та древляни. Однак, як зазначає Алексей Карпов: «оспівана літописцями мудрість княгині проявилася в тому, що вона виявилась спроможною «грати» словами, вкладати в них зовсім не той смисл, який могли вловити її менш мудрі співрозмовники»⁴⁰.

Відомі такі помсти княгині Ольги: 1) закопування древлянських послів живими в землю, при цьому до могили кияни несли їх у ладї; 2) друге древлянське посольство було спалено живцем у лазні: «І натопили лазню, і древляни зайшли в неї і почали митися; і закрили за ними лазню, і Ольга наказала запалити її від дверей, і всі згоріли там»⁴¹; 3) ритуальне вбивство древлян на могилі Ігоря. Олександр Олесь підсумував цю криваву драму у своїх поетичних рядках:

Так помстилася княгиня,
Так помщаються жінки...
Гей, не бійтеся ставати
Під прапори, вояки!⁴²

Всі «помсти» пов'язані з поховальним обрядом, при цьому з урочистим похороном, тим самим княгиня дійсно виявила високу честь для послів. Дивно, що послы і древляни загалом не змогли розгадати цю пастку від княгині. Для літописця, це був вияв мудрості Ольги, що змогла перехитрити послів. Проте, як зауважив Ігор Фроянов⁴³, мудрість Ольги проявилась і в тому, що вона забезпечила київську землю від осквернення посланцями чужого, ворожого світу. У першому випадку послы навіть не ступили на київську землю, у другому – київський простір був очищений водою і вогнем, через спалення послів у лазні.

Криваві помсти Ольги викликали Древлянську війну. Син Ольги Святослав згадується лише один раз⁴⁴. Війну веде сама Ольга і вона перемагає не так військовими засобами, як своєю мудрістю. Так, взявши в облогу Іскоростень, Ольга виморила древлян голодом, і коли вони ладні були підкоритися, княгиня попросила легку данину – по три голуби і горобці від двору. Древляни погодились і дали княгині те, що вона просила. Ольга відійшла від міста, наказала своїм воїнами прив'язати трути до хвостів птахів, підпалити їх і відпустити. Птахи полетіли до будинків і підпалили дерев'яне місто. Це поширений середньовічний сюжет. Іскоростень дійсно був спалений, однак без допомоги птахів. Сюжет суто епічний, фольклорний. Просячи данину не свійськими птахами, Ольга робить заявку на володіння самим життєвим простором древлян, а не лише частиною їхнього господарства. Як відзначає Алексей Карпов, «Ольга постає у цьому переданні як істинно космічна постать, здатна своєю волею розпоряджатися силами природи. Більш того, вона по-суті сама творить цю силу: адже за її волею з неба сходить рукотворний вогонь, що поглинає вороже їй місто»⁴⁵.

Прикметно, якщо сюжет зі знищенням таким епічним методом міста час від часу з книжної традиції переходив у народну⁴⁶, глибина первісного розуміння сюжету була втрачена. Так, для автора «Київського Синопису», у цьому сюжеті древляни приймають пропозицію княгині про легку данину, покликаючись на нерозумність княгині як жінки⁴⁷.

Однак Ольга не лише наймудріша з усіх людей, вона – жінка. «Як жінка, – наголошує Михайло Грушевський, – Ольга завзято боронить своєї жіночої честі – з початку дівочої (в пізнішій легенді про залицяння Ігоря), потім вдовиної честі (сватання Мала й грецького царя) – привабна й пожадана всіма, а разом неприступна, що кожному вмє дати відповідну відповідь: найвища похвала для неї як жінки»⁴⁸.

Християнізація. На XVII ст. пам'ять про Ольгу була складовою київської книжної традиції. В Україні була своя власна Житійна традиція Ольги, натомість лише в ранньомодерний час, у добу Мазепи була вироблена власна іконографія княгині. Прикметно, що автор українського житія Ольги досить точно співставляє літописну топографію з сучасною. Так, він чітко зазначає, що події древлянської війни відбувались на Поліссі, а літописний Іскоростень чітко локалізує «недалеко від Овруча»⁴⁹. Пізніше, в XIX ст., навколо Іскоростеня були локалізовані могила Ігоря, «ванни княгині Ольги» – насправді природного походження, та місце, назване «Святе», де ніби-то стояла церква, збудована княгинею Ольгою⁵⁰.

Якщо в середньовічній українській християнській культурі княгиня Ольга сприймалася насамперед предтечею хрестителя України рівноапостольного князя Володимира Святого, то українського автора XVII ст. «цікавить питання – створити повість про те, як із красивої та розумної дівчини, що змогла винахідливо дати опір нахабному князю, виросла мудра і войовнича княгиня, з палким темпераментом, яка з жаром віддається почуттю помсти, а згодом – християнському смиренню»⁵¹. Таким чином ранньомодерна українська агіографія та історіографія її хрещення мислила **четвертим етапом поширення християнства в Україні**. За Сильвестром Косовим (1635): «Вчетверте хрестилися русини від греків за Ольги, дружини руського князя Ігоря, бабусі Володимира, 958 року, бо вона їздила до Царгорода за Костянтина Восьмого⁵², Царьгородського цесаря, а за патріарха Полієвкта, після смерті патріарха Феофілакта. І там Царгородський патріарх її охрестив і назвав благословенною поміж руськими жінками»⁵³.

Повість про чотириразове, згодом п'ятиразове хрещення України була вироблена православними авторами для обґрунтування незалежності української церкви від Риму та ствердження її візантійського коріння. Це була полемічна відповідь на подібну концепцію Лева Кревзи про триразове хрещення України: за Аскольда та Діра, княгині Ольги і князя Володимира, під час яких у Константинополі були лояльні до Риму патріархи⁵⁴. При цьому обидва табори в образі княгині Ольги знайшли свій власний текст. Окрім «Патерикону» Сильвестра Косова та твору Лева Кревзи повість про кількаразове хрещення знайшла своє відображення у Густинському літописі, українському Житті св. Володимира XVII ст.⁵⁵ та у низці інших пам'яток того часу.

У розбудові національного пантеону святих Петро Могила першочергову увагу приділяв постаті рівноапостольного князя Володимира. Не згадує про княгиню Ольгу й «Пересторога» Йова Борецького. Ольга ще довгий час залишалась у рамках книжної культури. Окрім Сильвестра Косова, про неї як предтечу Володимира пише Афанасій Кальнофойський у своїй «Тератургімі»⁵⁶, врешті в «Літосі» згадує княгиню й сам митрополит Петро Могила⁵⁷.

Християнська сторінка в житті Ольги розпочинається з її поїздки в Константинополь у 957 р. та охрещення там у ніч з 17 на 18 жовтня⁵⁸. Цей акт особистого охрещення київської княгині часто й сприймається в історіографії як мета київського посольства в Константинополь. Припускається, що особистим намеренням вона прагнула підвищити статус держа-

ви, сподіваючись у Константинополі чи у Римі через Оттона домогтися cesарського титулу. Відтак, ймовірно мала намір хрестити державу⁵⁹, про що принаймні можна судити з того, що вона пропонувала Святославу хреститись⁶⁰.

Єдиною причиною візиту за джерелами є особисте навернення у християнство Ольги. З візитом у Константинополь київської княгині пов'язано і відправлення Києвом посольства на Захід. І незалежно від причин та мети посольства, Ольга в німецьких джерелах чітко названа християнкою. З цього випливає, що певне визнання в Європейському світі завдяки охрещенню Ольги Київ таки здобував. У ранзі спорідненості візантійського двору Ольга здобула титул «доньки» цісаря: Константин «відпустивши її, назвав її дочкою собі»⁶¹.

Однак попри те, що Ольга стала «дщерью» василевса, літопис зазначає її невдоволення візитом. З цього приводу Владімір Пашуто припустив, що невдоволення Ольги було викликане перепонами з боку цісаря саме в християнізації Русі⁶². Так само Олександр Головка припускає, що руси в Константинополі не досягли прийнятних для себе умов християнізації держави⁶³. З цим важко погодитись. Ольга добре розуміла ситуацію в Україні, розумів це й Константин VII Порфирогенет, який загалом був добре поінформований в українських справах. Тому, можна погодитись з Александром Назаренком та Анджеєм Поппе, що Ольга не могла просити більшого, ніж єпископа для Києва, з чим вона пізніше і послала своїх представників до Оттона I⁶⁴.

Очевидно, як зазначав Олекса Повстенко, і Святослав на перших порах виявляв толерантність до християнства, лише зазнавши поразок у боях з християнами, змінив своє ставлення до християнства, звинувативши його adeptів серед своїх дружинників у власних невдачах⁶⁵.

Місія до Оттона, відображена у «Продовженні хроніки абата Регінона Прюмського»⁶⁶, була насамперед акцією політичного шантажу Візантії. Проте, багато істориків пов'язують посольство Ольги до Оттона I з її політикою запровадження християнства на Русі⁶⁷, що безпосередньо і зазначено в німецьких джерелах. Так, Наталія Полонська-Василенко припускає, що Ольга дійсно могла вести переговори з Оттоном про запровадження єпископії в Києві, на що вказує і нагорода Оттоном єпископа Адальберта, яку той не дістав би, «якби потерпів повну невдачу»⁶⁸.

Проте в самій Україні хрещення княгині, якщо й було толерантно сприйнято щодо особистої справи Ольги, не було сприйнято в суспільстві. Ймовірно саме активні спроби княгині запровадити нову релігію викликали значне невдоволення і реакцію поганської партії. У результаті в 961 р. Ольга

фактично була усунута від влади, яка повністю перейшла до рук Святослава⁶⁹.

Однак, як наголошувала Наталія Полонська-Василенко: «Та велика справа, яку робила Ольга, не вмерла з нею. Життя склалося так, що не син Святослав був спадкоємцем і продовжувачем її, а онуки – Ярополк і Володимир. Ярополк, князь Київський, прагнув знов об'єднати землі, розшматовані Святославом поміж синів; він був християнин, як вихованець Ольги; продовжував її зовнішню політику; в перший рік свого князювання, 973 р., вирядив він посольство на великий сейм європейських володарів в Кведлінбурзі, року 979 прийшли до нього до Києва послы від Папи Римського. Наступник його Володимир ще в більшій мірі продовжував діла Ольги. Головна справа його життя – хрищення й охрищення цілої Русі сталася за прикладом Ольги»⁷⁰.

У ранньомодерній Україні пошанування Володимира досягло апогею за правління гетьмана Мазепи. Тогочасна українська культура мислила гетьмана Мазепу спадкоємцем Володимира, продовжувачем його святої справи⁷¹. Паралельно з Володимиром пошанування Ольги набуває на той час свого довершеного розвитку. За гетьмана Мазепи і на його кошти була проведена масштабна реконструкція Софії Київської. У ході реставраційних робіт були закладені відкриті галереї. У західній частині південної галереї був утворений Апостольський приділ, визначений Надією Нікітенко як «Капела Івана Мазепи»⁷². На вівтарній стіні капели зображений тронний образ Ісуса Христа, фланкований по боках зображеннями князя Володимира та княгині Ольги. Таке розміщення постатей Ольги та Володимира чітко промовляє про їхню апостольську місію в Україні. Це перше зображення в монументальному живописі, що чітко передає ідею рівноапостольської місії Ольги та Володимира. Окрім них капела має зображення рівноапостольних Кирила та Methodія, що, з одного боку, відображає ідею багаторазового хрещення України, з другого, підкреслює місію Ольги та Володимира як продовження справи Кирила та Methodія.

Володимир зображений у традиційній, російській іконографії. Натомість іконографічний образ Ольги не має аналогів в іконографії княгині. Княгиня зображена в синьо-золотому одязі української знатної жінки кінця XVII – початку XVIII ст. На голові княгині немає звичної корони, натомість голова Ольги покрита білим мафорієм, на який надягнений очіпок, підбитий горностаєвим хутром і прикрашений коштовним каменем. У руках княгині немає звичного хреста, у лівій руці вона тримає золоту посудину, а у правій – її кришку,

що символізує духовне зцілення. Подібний образ Ольги був у Десятинній церкві, збудованій у XIX ст. і зруйнованій російськими комуністами у 1936 р. Тим самим можна говорити, що цей образ відображав суто українське, київське пошанування княгині⁷³. Кардинальна відмінність київського образу Ольги від традиційної російської історіографії навіть змушувала російських дослідників не визнавати київський образ як образ княгині Ольги⁷⁴. На думку Надії Нікітенко, «Ольга в софійському сюжеті – це унікальне «українізоване» втілення аристократичного образу рівноапостольної Марії Магдалини, через який рельєфно проступає образ Марії Магдалини Мазепиної – київської аристократки»⁷⁵, матері гетьмана Івана Мазепи.

Цілком очевидно, що київський іконографічний тип княгині Ольги розроблявся саме в часи гетьмана Мазепи. Надія Нікітенко навіть вбачає портретну схожість вівтарного образу княгині Ольги з портретом матері гетьмана Мазепи. У композиційній побудові сюжету художник ймовірно орієнтувався на образ Марії Магдалини фламандського художника Квентіна Метсіса⁷⁶. Якщо це так, ми маємо один з останніх прикладів синтезу в українському сакральному мистецтві західної і східної традиції у ранньомодерний час.

«Житійний цикл» Володимира та Ольги присутній також у розписі приділу Успіння Богородиці Софії Київської, що на два десятиліття молодший розпису капели Мазепи, – це сюжет «Княгиня Ольга біля урни з прахом Ігоря»⁷⁷. Композиція зображена під композицією «Хрещення киян», тим самим проводиться думка про Ольгу як предтечу Володимира. Ольга зображена в образі великої княгині – у пурпуровому царському вбранні, з короною на голові, традиційно з хрестом у правій руці, лівою ж рукою княгиня покладає квіти на урну з прахом Ігоря. Зовні княгиня схожа на імператрицю Катерину I. Тим самим ця композиція несе політичний, навіть антиукраїнський текст, що було актуально для російського уряду після Полтавської катастрофи 1709 р. Можливо, «Успенський приділ» був розписаний російським художником, на що вказує й зображення трибанної церкви на задньому плані з елементами російської архітектури.

Поразка гетьмана Мазепи призвела й до занепаду української культури, навіть її заборони російським урядом. На довгих два століття зникає й національне українське пошанування княгині Ольги, щоб відродитись з відродженням українського політичного руху на початку XX ст.

Політична складова. Політична складова спадку княгині Ольги в українській культурі була актуалізована в державницькій історіографії української еміграції.

Вагоме місце в державотворенні відводили княгині Ользі й київські книжники XI ст. Так, шлюб Ігоря та Ольги був першим династичним шлюбом у системі руських політичних утворень в Україні. Цим шлюбом в одне політичне ціле об'єдналися так звані «Київська» та «Новгородська» Русь⁷⁸. При цьому Ігор представляв найвірогідніше Київський центр, а Ольга – донька Олега⁷⁹ – Новгородський. Династичний, політичний характер шлюбу зумовив збереження за Ольгою її самостійної політичної ролі і в подальшому. Не випадково, у договорі 944 р. Ігоря з Візантією її послі згадані окремо, одразу за послами Ігоря та сина Святослава. Ольга мала власну дружину, яка чітко протиставляється дружині її чоловіка князя Ігоря. Ольга безпосередньо володіла містом Вишгородом⁸⁰.

По смерті чоловіка Ігоря Ольга провадить самостійну політику в Києві та підкорених Києву землях. При цьому саме вона впроваджує перші кроки до перетворення договірних, про-політичних відносин між підкореним населенням і центром на урегульоване державне регулювання. Ольга створює першу адміністративну вертикаль, установлює адміністративні центри, безпосередньо підпорядковані Києву, який, тим самим, перетворювався з нормандського форпосту в Україні на політичний центр держави. Ольга чітко визначає й величину данини, фактично податку, що мав сплачуватись на Київ як станицю і безпосередньо на княгиню як володарку держави. «Ольга іде по Древлянській землі з сином своїм і з дружиною, установлюючи устави і уроки, і є становища її і ловища», – коротко записав літописець⁸¹. Фактично Ольга замінила данину на регулярний податок, що призвело зокрема до централізації фінансового управління на територіях, підвладних Києву⁸².

Відтак, Ольга остаточно ліквідувала удільні князівства, які ще згадуються в договорах Ігоря з Візантією⁸³. Останнім відомим на той час удільним князем був древлянський Мал. Таким чином, можна говорити про Київську державу як більш-менш консолідовану саме з часів княгині Ольги.

У контексті внутрішньої політики літописець чітко протиставляє Ольгу її синові Святославу. Коли 969 р. Ольга викликала Святослава з Болгарії на допомогу проти печенігів, кияни йому дорікали: «Ти, княже, чужої землі шукаєш, а свою не бережеш»⁸⁴. Тим самим літописець вкотре підкреслює мудрість, велич княгині Ольги як володарки держави.

Попри уривчастість повідомлень джерел про внутрішню політику княгині Ольги, можна цілком погодитись з Михайлом Грушевським, що «державну систему руську Ольга без сумніву держала сильною і зручною рукою. Ся система не ослабла і не

розвалилася в часі між Ігорем і Святославом, коли сей останній, як тільки до нього управа перейшла фактично, міг забратися до далеких походів, що вимагали таких сил і правильності в державній машині... з рук матері прийняв він державу в повній силі й порядку»⁸⁵.

Безумовно, правий був Геннадій Літаврін, що внутрішня політика Ольги була зумовлена її інтересом до християнства⁸⁶. Християнський фактор був визначальним і в зовнішній політиці княгині Ольги, яка була досить успішною. На відміну від своїх попередників та наступників на київському престолі вона провадила зовнішню політику мирними засобами. Яка б не була мета візиту Ольги в Константинополь та посольства до Оттона, залишається фактом, що вона першою з київських володарів встановила контакти одразу з обома тогочасними імперіями – Візантійською та Священною Римською. У відносинах з обома імперіями Ольга вміло грала на їхніх суперечностях для досягнення власних цілей⁸⁷.

Поховання. Княгиня Ольга померла 969 р. і була похована за християнським обрядом на підготовленому місці. Де саме – невідомо. Згодом князь Володимир перепоховав останки княгині у саркофазі в Десятинній церкві⁸⁸, що як храму-усипальня династії Володимировичів була українським аналогом церкви св. Апостолів у Константинополі. Інформація про перепоховання останків княгині відсутня в літопису, її подає Яків Мніх у «Похвалі князю Володимирі» і наводить такі деталі про поховання княгині: «У труні блаженної княгині Ольги зверху віконце зроблене, і крізь нього видно тіло блаженної княгині Ольги, що лежить неушкоджене»⁸⁹. Окрім княгині Ольги у Десятинній церкві були ще поховані дружина Володимира Великого – сестра візантійських цесарів Ганна (1011 р.); князі Володимир Великий (1015), Ізяслав I та Ростислав, а 1039 р. Ярослав Мудрий перепоховав у храмі останки своїх стрийів Олега та Ярополка. 1169 р. Десятинна церква була пограбована військами володимиро-суздальського князя Андрія, 1203 р. – князем Рюриком. Під час захоплення Києва монголами у 1240 р. Десятинна церква стала останнім бастионом оборони Києва й була зруйнована нападами, вдруге захоронивши там похованих князів та княгинь. Під час цих лихоліть гробниця княгині Ольги також зазнала пограбування.

В унійній боротьбі київські інтелектуали актуалізували середньовічну спадщину, тим самим політизувавши український рух. Відтак, з відновленням легітимності Православної церкви в Речі Посполитій, митрополит Петро Могила пильну увагу звертає на відродження середньовічних храмів.

Природно, що у поле зору митрополита потрапила і Десятинна церква. Паралельно митрополит провів пошуки поховань рівноапостольних Володимира та Ольги, що також мало слугувати тій самій меті – зміцненню Православної церкви та відновленню політичних прав української нації. Вважається, що Петро Могила віднайшов останки князя Володимира та цариці Ганни, на що ніби-то вказувала прикріплена до саркофага срібна табличка з відповідним написом⁹⁰. Однак, якщо одне з поховань митрополит назвав Володимировим, то спроби прив'язати другий до княгині Ольги, що відповідало б тим самим завданням, він не зробив.

1826 р. під час археологічних досліджень був виявлений кам'яний саркофаг з похованням знатної жінки й численними золотими та емалевими прикрасами. Деякі дослідники вважають його саркофагом княгині Ольги⁹¹. «Саркофаг княгині Ольги» вивчався комісією Української академії наук у 1919 р., після чого він був музеєфікований, згодом перенесений до Софійського музею, де зберігається і на сьогодні. На жаль, сам кістяк зник і перевірити, чи належить він княгині Ользі (за ДНК-аналізом) неможливо. У соборі були поховані, як мінімум, дві жінки – княгиня Ольга та цариця Ганна. Та й «саркофаг княгині Ольги» виявлений за межами залишків давньої церкви⁹². Однак така ідентифікація саркофагу актуалізувала культ княгині Ольги в Києві і в новозбудованій Десятинній церкві (1828–1842 рр., архітектор В. Стасов) був зображений образ Ольги⁹³, а сам саркофаг був установлений біля північної стіни церкви з написом, що це гробниця «з частками святих мощей княгині Ольги». Тоді ж академік Федір Солнцев пропонував зобразити картину «Хрещення княгині Ольги» в Софії Київській⁹⁴. Разом з Володимиром образ Ольги зображений у Володимирському соборі в Києві. І з часу побудови цього собору ікони Володимира та Ольги, як правило, стають парними у храмовому розписі. Актуалізація культу Ольги позначилась і на науковій історіографії. Так, Михайло Оболенський опублікував статтю «О двух древнейших святынях Киева», в якій доводив, що відомий люблінський хрест привезла до Києва з Константинополя не цариця Ганна, як то було загальноприйнято, а княгиня Ольга⁹⁵.

На початку ХХ ст., щоб не допустити спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку на зібрані народом кошти, міська Дума Києва вирішила створити скульптурну композицію «історичний шлях» за прикладом берлінського «Siegesallee». Зокрема, мали бути створені пам'ятники князям Олегу, Ользі та Святославу. Таким чином, міський голова Дьяков заявив, що Шевченко, як кавалер, має поступитися «дамі» Ользі. За

проектом (скульптор Іван Кавалерідзе) пам'ятник мав бути мармуровим, однак був збудований із бетону на кошти царя Миколи II у 1911 р. Цей пам'ятник зруйнували більшовики на початку 1920-х років⁹⁶. З відновленням незалежності України пам'ятник був відбудований за первісним проектом з мармуру у 1996 р. Серед інших пам'ятників княгині Ользі варто назвати пам'ятник у Баунд Бруці (Нью-Джерсі, США) (скульптор Петро Капшученко, 1987), збудований біля церкви св. Андрія на кошти Української православної церкви у США. Цей пам'ятник має напис: «Saint Olha. Equal to the Apostles. Great Princess of Kiev. Sovereign of Rus-Ukraine 945–969»⁹⁷. (Свята Ольга. Рівноапостольна. Велика княгиня київська. Володарка Русі-України. 945–969). Ще один пам'ятник княгині Ользі встановлено в Коростені (2008, скульптор Ігор Зарічний), очевидно, в пам'ять про знищення Ольгою Іскоростеня 945 р.

Пам'ять про княгиню Ольгу відзначена в назвах вулиць низки міст України: Київ, Львів, Рівне, Дніпро, Стрий та інших. 1997 р. засновано державний «Орден княгині Ольги», а 2000 р. Національний банк України випустив пам'ятну срібну монету «Ольга» у серії «Княжа Україна».

Низка храмів присвячені княгині Ользі. Насамперед це катедра Святого Володимира та Ольги у Вінніпезі (з чудовими вітражами на теми української історії)⁹⁸, в Україні ж це переважно церкви Української Греко-Католицької церкви (Львів) та Російської Православної Церкви (Київ, Харків, Кропивницький, Дніпро та низка інших). Увага Греко-Католицької церкви до постаті княгині Ольги зумовлена не лише державницьким виміром княгині, а й тим фактором, що Церква, слідом за Михайлом Грушевським⁹⁹, вбачає у місії Ольги до Оттона I перший унійний акт із Західною церквою в історії України.

Висновки. Таким чином, цілком можна погодитися з Михайлом Грушевським, що українська традиція витворила образ Ольги як мудрої й авторитетної правительки. Наскільки цілісність Київської держави залежала від особи володаря можна судити по тому, що при передачі Ольгою влади Святославу невідомо про жодні заворушення підкорених Києву племен. Натомість, коли Володимир став київським князем, він був змушений перші роки правління присвятити новому підкоренню племен, за висловом Михайла Грушевського, збирати «розсипану храмину» руської держави¹⁰⁰.

Саме київська княгиня Ольга не лише особисто прийняла хрещення, а й була першою київською володаркою, яка вводила Україну в коло європейського християнського світу. Вдало використавши своє охрещення в Константинополі, ставши

хрещеницею імператорської родини, Ольга зав'язує дипломатичні відносини як з християнською столицею тогочасного світу – з Константинополем, так і з провідною силою західного християнства – державою Оттона Великого. Тим самим Ольга чітко визначила геополітичне місце України в християнському світі, відтак Володимир мав не лише давню християнську традицію, а й на той час вже традиційний політичний вектор Київської держави, спрямований на Візантію та Західну Європу. І якщо Ольга не змогла чи не наважилась запровадити християнство як державну релігію в Україні, то її політика не залишила вибору для її спадкоємців. Таким чином, якщо і був «вибір віри» Володимиром, то він був суто формальним. На кінець X ст. Україна вже була частиною загальноєвропейського, християнського світу, в напрямку якого спрямувала країну мудра володарка України-Руси – княгиня Ольга. Російська агресія проти України, розпочата 2014 р., актуалізує середньовічну спадщину і тут образ мудрої володарки України-Руси Ольги набуває нових сенсів, означених ідеєю єдності, цілісності, традиційної європейськості та суверенності України.

Примітки:

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1993. Т.3. С.381.
2. Брайчевський М. Історичні портрети. Київ: Спалах, 1999. С.39.
3. Полонська-Василенко Н. Свята рівноапостольна кн. Ольга. *Рідна Церква*. 1969. Ч.79. С.12.
4. Полонська-Василенко Н. Свята рівноапостольна кн. Ольга. *Рідна Церква*. 1969. Ч.80. С.22.
5. Повстенко О. Велика княгиня Ольга в народній пам'яті і в історії Києва / публ., ред. Дмитра Гордієнка. *Софійські читання. Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції «До 90-річчя від дня народження відомого дослідника пам'ятко Національного заповідника «Софія Київська», д. і. н. Сергія Олександровича Висоцького»*. Київ, 2015. С.356.
6. Див.: Скляренко С. Святослав. Київ: Радянський письменник, 1959.
7. Ричка В. Княгиня Ольга. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. С.12.
8. Офіційну радянську позицію щодо дослідження історії «Київської Русі» подала Панкратова у журналі «Комуніст». Див.: Панкратова А. Насущие вопросы советской исторической науки. *Коммунист*. № 6. С.64–65.
9. Просвирнин А. Тысячелетие блаженной кончины равноапостольной великой княгини Ольги. *Журнал Московской патриархии*. 1969. № 7. С.56–66.

10. Homza M. *Mulieres suadentes – Persuasive women: Female Royal Saints in Medieval East Central and Eastern Europe*. Leiden; Boston: Brill, 2017. XII, 260 p.
11. Никольский Н.К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности: XII. Кирилла Мниха канон и стихиры на память преподобной княгини Ольги, бабы Владимира. *Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук*. Санкт-Петербург, 1907. Т.82. № 4. С.90.
12. Гриффин С. «Аки деньница предъ слнцмъ»: литургический обзор княгини Ольги в Повести временных лет. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2020. № 1. С.97–109.
13. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1994. Т.1. С.468, прим. 6.
14. Верещагина Н. Формирование древнекиевского культа княгини Ольги. *Диалог: Меди-студии*. 2013. Вып.16. С.74; Верещагина Н. Христианские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.). Одесса: Астропринт, 2019. С.420.
15. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. С.116–117.
16. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку / изд. подг. А.А. Зимин. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*. 1963. Вып.37. С.69.
17. Лосева О.В. Русские месяцесловы XI–XIV веков. Москва: Памятники исторической мысли, 2001. С.89–90.
18. Верещагина Н. Христианские культы и реликвии древнего Киева... С.420.
19. Творогов О.В. Лексический состав «Повести временных лет». *Полное собрание русских летописей*. Москва, 1997. Т.І. С.659, 715.
20. Серебрянский Н. И. Древнерусские княжеские жития: Обзор редакций и тексты. Москва, 1915. С.8.
21. Карпов А.Ю. Княгиня Ольга. 2-е изд. Москва: Молодая гвардия, 2012. С.41; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С.369.
22. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРА). Т.ІІ: Ипатьевская летопись. Москва: Языки русской культуры, 1998. Стп.20–21.
23. ПСРА. Т.І: Лаврентьевская летопись. Москва: Языки русской культуры, 1997. Стп.68.
24. Серебрянский Н.И. Древнерусские княжеские жития: Обзор редакций и тексты... С.6.
25. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1. С.513.
26. Там само. С.447.
27. Там само. С.450.
28. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку. С.69.
29. Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах... С.113.

30. Молдаван А.М. Слово о законе и благодати Илариона. Киев: Наукова думка, 1984. С.97.
31. Фет Е.А. Память и похвала князю Владимиру. *Словарь книжников и книжности Древней Руси XI – нач. XIV в.* Ленинград, 1987. С.289–290.
32. Карпов А.Ю. Княгиня Ольга... С.352.
33. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва; Ленинград, 1962. С.72.
34. Сирцова О. Повесть про хрещення княгині Ольги в культурі Русі XI ст. *Київська старовина*. 1997. № 1/2. С.161.
35. Димитрий Ростовский. Жития святых. Київ, 1999. Кн.ІІ. Июль. С.311.
36. Никольский С.А. О характере участия женщин в кровной мести (Скандинавия и древняя Русь). *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1999. Москва, 2001. С.168.
37. ПСРА. Т.ІІ. Стп.43–46.
38. Там же. Стп.44.
39. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва; Ленинград, 1947, С.133.
40. Карпов А.Ю. Княгиня Ольга... С.90.
41. ПСРА. Т.ІІ. Стп.45.
42. Олесь О. Твори: В 2 т. / упоряд., авт. передм. та приміт. Р.П. Радішевський. Київ: Дніпро, 1990. Т.1: Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. Сатира. С.337.
43. Фроянов И.Я. Древняя Русь. Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. Москва; Санкт-Петербург, 1995. С.65–66.
44. ПСРА. Т.ІІ. Стп.46.
45. Карпов А.Ю. Княгиня Ольга... С.107.
46. Коробка Н.И. Сказания об урочищах Овручского уезда и былины о Вольге Святославиче. *Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии Наук*. 1908. Т.13. Кн.1. Санкт-Петербург, 1908. С.292–328.
47. Жиленко І.В. Синописис Київський. Київ, 2002. С.101. (Лаврський альманах. Вип.6).
48. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1. С.447.
49. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков... С.69.
50. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1992. Т.2. С.287.
51. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков... С.27–28.
52. Тут Сильвестр Косів помилився, насправді – за Константина VII.
53. Сінкевич Наталія. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. Київ: Видавець Олег Філюк, 2014. С.267.

54. Сінкевич Н.О. Місія апостола Андрія на Русі: актуалізація та трансформація легенди у першій половині XVII ст. *Чернігівські старожитності*. 2009. Вип. II. С. 286–287.
55. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков... С. 110.
56. Кальнофойський А. Тератургимма, або чуда (1638 року) / пер. з пол. В. Шевчука; пер. з латини В. Литвинова. *Хроніка-2000*. Київ, 1997. Вип. 19–20. С. 69.
57. Нікітенко Н.М. Бароко Софії Київської. Київ: Либідь, 2015. С. 59.
58. Гордієнко Д.С. Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення. *Софія Київська: Візантія, Русь, Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко* / від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. Київ, 2011. С. 45.
59. Müller L. Die Taufe Russlands: Die Frühgeschichte des russischen Christentums bis zum Jahre 988. München, 1987. S. 47–54.
60. ПСРА. Т. II. Стп. 15.
61. Там же. Стп. 45
62. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 66.
63. Головко А.Б. Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика Древней Руси в IX – первой трети XIII века. *Вопросы истории*. 1988. № 9. С. 63; Див. також: Литаврин Г.Г. Русско-византийские связи в середине X в. *Вопросы истории*. 1986. № 6. С. 41–52
64. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва: Языки русской культуры, 2001. С. 300; Poppe A. Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus'. *HOMO BYZANTINUS: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*. Washington, 1992. P. 275–276.
65. Повстенко О.І. Велика княгиня Ольга в народній пам'яті і в історії Києва... С. 357.
66. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков... С. 266
67. Церковна політика: Історіографія див.: Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков... С. 293–297.
68. Полонська-Василенко Н. Ольга, велика княгиня України-Русі / публ., ред. Дмитра Гордієнка. *Ucrainica Mediaevalia*. 2018. Vol. I. С. 155.
69. Див. наприклад: Головко О.Б. Проблема взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. *Український історичний журнал*. 1989. № 5. С. 69.
70. Полонська-Василенко Н. Ольга, велика княгиня України-Русі. С. 158.
71. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, Париж; Торонто, 1960. С. 130.

72. Нікітенко Н.М. Бароко Софії Київської... С.89–113.
73. Там само. С.94–95.
74. Смирнов Я. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.* Москва, 1907. Т.2. С.457.
75. Нікітенко Н.М. Бароко Софії Київської... С.95.
76. Там само. С.95–96.
77. Там само. С.151–152.
78. Карпов А.Ю. Княгиня Ольга... С.33.
79. Євстахевич В. До питання про походження київської княгині Ольги. *Наша культура*. 1984. Ч.1 (298). С.11–13.
80. ПСРА. Т.II. Стп.48.
81. Там же.
82. Вернадский Г. Киевская Русь. Москва: Ломоносов, 2018. С.48.
83. ПСРА. Т.II. Стп.35–36.
84. Там же. Стп.55.
85. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1... С.458.
86. Литаврин Г.Г. Христианство на Руси в правление княгини Ольги. *Gesellschaft und Kultur Russlands in frühen Mittelalter.* Halle, 1982. S.135.
87. Див.: Gordiyenko D. The Mission of Kyivan Princess Ol'ga to the King Otto I in the Context of Rus' and Germany Foreign Policies. *Byzantinoslavica*. 2008. V.66. P.107–118.
88. Лосева О.В. Життя русских святых в составе древнерусских Прологов XII – первой трети XV веков. Москва: Языки славянской культуры, 2009. С.423.
89. Память и похвала Иакова Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку. С.69.
90. Кучерук О. С. Петро Могила: дослідження та спостереження. Київ: Парламентське видавництво, 2019. С.99–100.
91. Повстенко О. Велика княгиня Ольга в народній пам'яті і в історії Києва... С.361.
92. Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ревель, 1850. С.104.
93. Повстенко О. Велика княгиня Ольга в народній пам'яті і в історії Києва. До тисячоліття її смерті 969–1969. *Нові дні*. 1970. Січень. С.17.
94. Линчевский А. Св. София Киевская (XI–XX вв.). Историко-археологическое исследование. Киев, 1914. С.514. (Рукопис).
95. Оболенский М. О двух древнейших святых Киева. *Киевлянин*. 1850. Кн.3. С.139–150.
96. Київ. Провідник / за ред. Ф. Ернста; передм. С. Білокінь. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2019. С.358–360.
97. 'У Бавнд Бруку завершено будову пам'ятника княгині Ольги'. *Свобода*. Ч.108 (9 червня 1987). С.1; Блюміна І. Ностальгія за Батьківщиною. *Образотворче мистецтво*. 2001. № 3. С.82.
98. Вітражі катедрі св. Володимира й Ольги = Stained Glass in the Cathedral of. Sts. Vladimir and Olga in Winnipeg, Winnipeg (Manitoba), 1977.

99. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1994. Т.V. С.508.
100. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.1... С.485.

References:

1. Bljumina I. (2001). Nostal'hija za Bat'kivščynoju. *Obrazotvorče mystectvo*, 3, 82 [in Ukrainian].
2. Brajčevs'kyj M. (1999). *Istoryčni portrety*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Fet Je.A. (1987). Pamjat' i pochvala knjazju Vladimiru. *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi XI – nač. XIV v.* Leningrad, 289–290 [in Russian].
4. Frojanov I. Ja. (1995). *Drevnjaja Rus'. Opyt issledovanija istorii social'noj i političeskoj bor'by*. Moskva; Sankt-Peterburg [in Russian].
5. Gordiyenko D. (2008). The Mission of Kyivan Princess Ol'ga to the King Otto I in the Context of Rus' and Germany Foreign Policies. *Byzantinoslavica*, 66, 107–118 [in English].
6. Griffin S. (2020). «Aki dennica pred solncem»: liturgičeskij obraz knjagini Ol'gi v Povesti vremennyh let. *Drevnjaja Rus'. Voprosy medievistiki*, 1, 97–109 [in Russian].
7. Holovko O.B. (1988). Christianizacija vostočnoslavjanskogo obščestva i vnešnjaja politika Drevnej Rusi v IX – pervoj treti XIII veka. *Voprosy istorii*, 9, 59–71 [in Russian].
8. Holovko O.B. (1989). Problema vzajemvidnosyn Kyjivs'koji Rusi z Vizantijeju u IX – persij polovyni XI st. *Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal*, 5, 65–73 [in Ukrainian].
9. Homza M. (2017). *Mulieres suadentes – Persuasive women: Female Royal Saints in Medieval East Central and Eastern Europe*. Leiden; Boston: Brill [in English].
10. Hordiienko D.S. (2011). Knjahynja Olga: dyskusija navkolo chreščennja. *Sofija Kyjivs'ka: Vizantija. Rus'. Ukrajina*. Kyiv, 30–47 [in Ukrainian].
11. Hruševs'kyj M.S. (1992). *Istorija Ukrajiny-Rusy* / editor: P.S. So Khan (head) and others. T.2. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Hruševs'kyj M.S. (1993). *Istorija Ukrajiny-Rusy* / editor: P.S. So Khan (head) and others. T.3. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Hruševs'kyj M.S. (1994). *Istorija Ukrajiny-Rusy* / editor: P.S. So Khan (head) and others. T.1. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Hruševs'kyj M.S. (1994). *Istorija Ukrajiny-Rusy* / editor: P.S. So Khan (head) and others. T.5. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
15. Jevstachevyč V. (1984). Do pytannja pro pochodžennja kyjivs'koji knjahyni Ol'gy. *Naša Kul'tura*, 1 (298), 11–13 [in Ukrainian].
16. Kal'nofojs'kyj A. (1997). *Teraturgyma, abo čuda (1638 roku)*. *Chronika-2000*. Kyiv, vyp. 19–20, 59–92 [in Ukrainian].
17. Karpov A.Ju. (2012). *Knjaginja Ol'ga*. Moskva [in Russian].
18. Korobka N.I. (1908). Skazanija ob uročiščach Ovručskoho uezda i byliny o Vol'ge Svjatoslaviče. *Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk*. T.XIII, kn.1. Sankt-Peterburg, 292–328 [in Russian].

19. Kučeruk O. S. (2019). Petro Mohyla: doslidžennja ta sposte-režennja. Kyiv [in Ukrainian].
20. Kyjiv. Providnyk / ed. by F. Ernst; preface by S. Bilokin (2019). Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].
21. Lichačev D.S. (1947). Russkie letopisi i ich kul'turno-istoričeskoe značenie. Moskva; Leningrad [in Russian].
22. Linčevskij A. (1914). Sv. Sofija Kievskaja (XI–XX vv.). Istoriko-archeologičeskoe issledovanie. Kyiv (manuscript) [in Russian].
23. Litavrin G.G. (1982). Christianstvo na Rusi v pravlenie knjagini Ol'gi. *Gesellschaft und Kultur Russlands in frühen Mittelalter*. Halle, 134–143 [in Russian].
24. Litavrin G.G. (1986). Russko-vizantijskie svjazi v seredine X v. *Voprosy istorii*, 6, 41–52 [in Russian].
25. Loseva O.V. (2001). Russkie mesjaceslovy XI–XIV vekov. Moskva [in Russian].
26. Loseva O.V. (2009). Žytija russkich svjatyč v sostave drevnerusskich Prologov XII – pervoj treti XV vekov. Moskva [in Russian].
27. Mac'kiv T. (1989). Čy kn. Ol'ga spravdi chrestylasia v Carhorodi? *Ukrajins'kuj istoryk*, 1–3 (101–103), 43–49 [in Ukrainian].
28. Moldovan A.M. (1984). Slovo o zakone i blagodati Ilariona. Kyiv: Naukova dumka [in ancient Ukrainian].
29. Müller L. (1987). Die Taufe Russlands: Die Frühgeschichte des russischen Christentums bis zum Jahre 988. München [in German].
30. Nahajevs'kyj I. (1955). Rivnoapostol'na svjata Ol'ga, Philadelphia [in Ukrainian].
31. Nazarenko A.V. (2001). Drevnjaja Rus' na meždunarodnych putjach. Meždisciplinarnye očerki kulturnych, torgovyč, polițičeskich svjazej IX–XII vekov. Moskva [in Russian].
32. Nikitenko N.M. (2015). Baroko Sofiji Kyjivs'koji. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
33. Nikol'skij N.K. (1907). Materialy dlja istorii drevnerusskoj duchovnoj pismennosti: XII. Kirilla Mnicha kanon i stichiry na pamjat' prepodobnoj Ol'gi, baby Vladimira. *Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk*. T.82, № 4, Sankt-Peterburg, 88–94 [in Russian].
34. Nikol'skij S.L. (2001). O caractere učastija ženščin v krovnoj meste (Skandinavija i drevnjaja Rus'). *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy*. 1999. Moskva, 160–168 [in Russian].
35. Obolenskij M. (1850). O dvuch drevnejšyč svjatynjach Kieva. *Kievljanin*, 3, 139–150 [in Russian].
36. Ohloblyn O. (1960). Het'man Ivan Mazepa ta joho doba. New York; Paris; Toronto [in Ukrainian].
37. Oles O. Tvory: V 2 t. / compiler, preface and notes by R.P. Radyshevskij. Kyiv: Dnipro, 1990. T.1: Poetyčni tvory. Liryka. Poza zbirkamy. Z neopublikovanoho. Satyra [in Ukrainian].
38. Pankratova A. (1953). Nasuščyje voprosy sovetskoj istoričeskoj nauki. *Kommunist*, 6, 64–65 [in Russian].
39. Pašuto V. T. (1968). Vnešn'jaja politika Drevnej Rusi. Moskva [in Russian].

40. Peretc V. N. (1962). Issledovanija i materialy po istorii starinnoj ukraïnskoj literatury XVI–XVIII vekov. Moskva; Leningrad [in Russian].
41. Polnoe sobranie russkich letopisej (1997). T.I: Lavrentjevskaja letopis'. Moskva [in ancient Ukrainian].
42. Polnoe sobranie russkich letopisej (1998). T.II: Ipatjevskaja letopis'. Moskva [in ancient Ukrainian].
43. Polons'ka-Vasylenko N. (1969). Sviata rivnoapostol'na kn. Ol'ga. *Ridna Cerква*, 79, 11–13; 80, 20–23 [in Ukrainian].
44. Polons'ka-Vasylenko N. (2018): Ol'ga, velyka knjahynja Ukraïny-Rusi / publ. and ed. by Dmytro Hordiienko. *Ucrainica Mediaevalia*. Vol.I, 143–159 [in Ukrainian].
45. Poppe A. (1992). Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus'. In: *HOMO BYZANTINUS: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*. Washington, 271–277 [in English].
46. Povstenko O. (2015). Velyka knjahynja Ol'ga v narodnij pamjati i v istotiji Kyjeva / publ. and ed. by Dmytro Hordiienko. *Sofiïski chy-tannia. Materialy VII mižnarodnoi naukovopraktyčnoj konferentsii «Do 90 richchia vid dnia narodzhennia vidomoho doslidnyka pamiatok Natsionalnoho zapovidnyka “Sofiia Kyïvska”, d. i. n. Serhiia Oleksandrovycha Vysotskoho»*. Kyiv, 356–367 [in Ukrainian].
47. Prosvirnin A. (1969). Tysjačeljetije blažennoj končiny ravnoapostol'noj velikoj knjagini Ol'gi. *Žurnal Moskovskoj patriar-chii*, 7, 56–66 [in Russian].
48. Rostovskij Dimitrij (1999): Žytija svjatyh. Kn. II. Kyiv [in Ukrainian].
49. Rybakov B.A. (1982). Kievskaja Rus' i russkie knjažestva XII–XIII vv. Moskva [in Russian].
50. Ryčka V. (2004). Knjahynja Ol'ga. Kyiv [in Ukrainian].
51. Šachmatov A. A. (1908). Razyskanija o drevnejšykh russkich letopisnykh svodach. Sankt-Peterburg [in Russian].
52. Serebrjanskij N.I. (1915). Dreverusskie knjažeskie žytija: Obzor redakcij i teksty. Moskva [in Russian].
53. Sinkevych N. (2014). «Paterikon» Syl'vestra Kosova: pereklad ta doslidžennja pamjatky. Kyiv [in Ukrainian].
54. Sinkevych N.O. (2009). Misija apostola Andrija na Rusi: aktualizacija ta transformacija lehendy u persij polovyni XVII st. *Černihiv's'ki starožytnosti*. Černihiv. Vyp.II, 285–289 [in Ukrainian].
55. Skljarenko S. (1959). Svjatoslav. Kyiv [in Ukrainian].
56. Smirnov Ja. (1907). Risunki Kieva 1651 goda po kopijam ich konca XVIII veka. *Trudy XIII Archeologičeskogo sjezda v Ekaterinoslave 1905 g.* Moskva. T.2, 196–512 [in Russian].
57. Svoboda (1987). U Bavnd Bruk zaveršeno budovu pam'jatnyka knjahyni Ol'gy. *Svoboda*, 108 (9 June), 1 [in Ukrainian].
58. Syrcova O. (1997). Povist' pro chreščennja knjahyni Ol'gy v kul'turi Rusi XI st. *Kyïvs'ka starovyna*, 1–2, 158–164 [in Ukrainian].
59. Vereščahina N. (2013). Formirovanie drevnekievskogo kulta knjagini Ol'gi. *Dialog: Medii-studii*, 16, 73–80 [in Russian].
60. Vereščahina N. (2019). Christianskie kul'ty i relikvii drevnego Kieva (konec X – pervaja tret' XIII v.). Odessa [in Russian].

61. Vernadskij G. (2018). Kievskaja Rus'. Moskva [in Russian].
62. Vitrazhi katedry sv. Volodymyra j Olhy = Stained Glass in the Cathedral of Sts. Vladimir and Olga in Winnipeg (1977), Winnipeg (Manitoba) [in Ukrainian and English].
63. Zakrevskij N. (1850). Letopis' i opisanie goroda Kieva. Revel [in Russian].
64. Zimin A.A. (1963). Pamjat' i pochvala Jakova Mnicha i zytie Vladimira po drevnejšemu spisku. *Kratkie soobščenija Instituta slavjanovedenija AN SSSR*, 37, 66–75 [in ancient Ukrainian].
65. Žylenko I. V. (2002). Synopsys Kyjivsk'kyj. Kyiv. (Lavrskij almanakh. V.6) [in Ukrainian].

Отримано: 18.09.2022

УДК 94(438:477)“10/13”

DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.359-375

Мирослав Волощук

доктор історичних наук, професор,
кафедра всесвітньої історії
факультету історії, політології і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
Centrum Studiorum Mediaevalium
76018, Івано-Франківськ, вул. Шевченка 57
e-mail: myrkomyrko79@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1737-7205

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОШУКУ РУСЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ У ЗЕМЛЯХ ПЯСТІВ ХІ–ХІV ст.: ДЕЯКІ АНТРОПОНІМІЧНІ РЕМАРКИ

Стаття присвячена проблемам та перспективам пошуку руських поселенців у землях династії Пястів крізь призму аналізу типового для Польщі та Русі іменослова еліт. Шляхом вибору кількох однаково часто вживаних упродовж ХІ–ХІV ст. у обох країнах чоловічих імен (Богдан, Детько, Іван, Мирон, Олесько, Семян) автор ставить за мету продемонструвати проблематичність (хоча й можливість) встановлення саме руської генези їх носіїв. Підкреслюється поява осіб із даними іменами в оточенні членів князівських сімейств, котрі перебували у кровноспоріднених зв'язках з Рюриковичами, головно Київської, Чернігівської, Волинської, Галицької земель. Окремі із наведених імен (наприклад, Богдан) у землях Пястів залишалися елітними не лише представникам світської чи церковної знаті, а й нижчим верствам населення. Відзначається, що частина із наведених імен поступово упродовж другої половини ХІV–ХІVІ ст. зникла із життєвої в королівських землях Польщі, залишившись, натомість, дуже популярними in terra Russie під владою династії Анжу, Ягеллонів, Ваза, а також Гедиміновичів Великого князівства Литовського.

Наукова новизна дослідження полягає у всеохоплюючому підході до пошуку руських та імовірно руських з походження поселенців у

землях Пястів XI–XIV ст. задля відтворення цілісного образу «руської громади» в сусідній конкретно зазначеній країні, зокрема, а у майбутньому – решті земель латинської Європи, загалом. За відсутності властивого у таких випадках предиката *Ruthenus*, збережений завдяки чималій актовій спадщині, «книгам мертвих», історіописанню Польщі іменослов дозволяє принаймні обережно відібрати певну кількість осіб, котрі з походження «за мечем» або «за кужелем» могли належати до прибулих сюди у різний час та за різних обставин русинів. Утім, у нашому випадку однозначно стверджувати про руське коріння «відібраних» недоречно. Проблема їхньої ідентичності за етнічним принципом потребуватиме подальших міждисциплінарних студій.

Ключові слова: Русь, Польща, Пясти, Рюриковичі, іменослов, антропоніміка, «Русь за межами Русі».

Myroslav Voloshchuk

Doctor of History Science, Professor,
Department of the World history
Faculty of the History, Political Science and International relations
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Centrum Studiorum Mediaevalium
76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenko st. 57
e-mail: myrkomyrko79@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1737-7205

THE PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF SEARCHING OF THE RUS'IAN SETTLERS IN THE PIASTS' LANDS DURING THE 11TH–14TH CENTURIES: SOME ANTHROPONYMICAL REMARKS

The article is devoted to the problems and possibilities of the search for Rus'ian settlers in the lands of the Piast dynasty through the prism of the analysis of typical for Poland and Rus' names of the elites. Author aims to demonstrate the problematic (although probability) of establishment of the Rus'ian origin of several equally frequently used in both countries male names (Bohdan, Detko, Ivan, Myron, Olesko, Semyan) throughout the 11th–14th centuries. The appearance of the persons with mentioned names near the members of the princely families, which were in the matrimonial relations with the Rurikids, mainly from Kyiv, Chernihiv, Volyn', and Galicia lands, is emphasized. Some of the above names (for example, Bohdan) were used in the lands of the Piasts not only among the representatives of the secular or ecclesiastical nobility, but also of the lower strata of the population. It is noted that some of the noted names gradually disappeared from the usage in the royal lands of Poland during the second half of the 14th–16th centuries, remaining, instead, very popular in terra Russiae under the rule of the Anjou, Jagiellonian, Vasa dynasties, as well as the Gediminids of the Grand Duchy of Lithuania.

*The scientific novelty of our research is in a comprehensive approach of the search for the Ruthenians and likely Ruthenian settlers in the lands of the Piasts during the 11th–14th centuries with the further reproduction of a complete image of the «Ruthenian community» in mentioned neighboring country, in particular, and in the future – in the rest of the lands of Latin Europe, in general. When the predicate *Ruthenus* is absence in the sources, we can select a certain number of the persons probably Ruthenian origin by the father of the mother sides, thanks to the conside-*

rable heritage of the different Polish written materials of the epoch, for example, the «books of the dead», annals, chronicles, charters, when were noted the names of elites. However, in our case, it is inappropriate to unequivocally affirm about the Rus'ian origin of the «selected». The problem of their ethnic identity will require further interdisciplinary studies.

Key words: Rus', Poland, Piasts, Rurikids, the names of elites, anthroponymics, «Rus' beyond Rus'».

Відомий український вчений, історик Олександр Борисович Головка належить, без сумніву, до грона добре знаних не лише в Україні, а й поза її межами дослідників. Доробок науковця, без перебільшення, вражає. До певної міри історіографічною родзинкою 2021 р. стала поява його праці «Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)», акумулювавши напрацювання останніх десятиліть¹. Нагадаймо, що свого роду «першою спеціалізацією» Автора були, власне, русько-польські середньовічні відносини, за результатами вивчення яких він 1984 р. успішно захистив кандидатську дисертацію та опублікував першу монографію².

Без перебільшення, у царині студій міждинастичних зв'язків так званої «Молодшої Європи» наш Ювіляр вже сказав своє вагоме слово, до якого прислухаються інші. Однак у нашому короткому нарисі на його пошану хотілося б звернути увагу на певні перспективи подальших досліджень русько-польських зв'язків XI–XIII ст. та виокремити пов'язані з цим проблеми.

Антропологізація історії останніх десятиліть суттєво змістила вектор досліджень від держави – до людини із її макро- та мікросвітами, а разом із тим – впливом на історичний процес. На цьому тлі просопографічні, генеалогічні, біографічні студії як вінценосних, так і невінценосних еліт набули нового сенсу, замайоріли новими барвами. На тлі наукових зацікавлень нашого Автора залишалися до певної міри не встановленими долі як «Лаховъ» на службі деяких князів з династії Рюриковичів, так і грона руських поселенців в землях Пястів. Йдеться про розлогу проблематику, що потребує окремих методологічних напрацювань та містить немало кількості дослідницьких викликів. Одним із таких, без перебільшення, є пошук і виявлення в розлогодному іменослові володінь династії Пястів осіб чоловічої статі (жіночі імена потребують окремих студій), генеза котрих може бути руською у випадку, коли про руськість не зустрічаємо у джерелах *expressis verbis* жодних натяків.

Ні для кого не таємниця, що у землях Пястів та Рюриковичів представникам різних прошарків світської і церковної знаті, а також нижчих верств населення XI–XIV ст. надавали часом схожі імена. Це виглядало цілком натуральним з огляду не тільки на слов'янськість обох країн. Між населенням обох, починаючи з кінця X ст., існував кількасоткілометровий фрон-

тир з періодичними змінами династичного підпорядкування. З огляду на зумовлену цим сусідством різнобічну природну комунікацію найширших верств населення (конфлікти, торгівлю, двосторонні шлюби тощо) відбувалося якнайтісніше культурне взаємопроникнення. Ми, користуючись хронологічним принципом та алфавітним порядком, спробували виявити і коротко дослідити долі носіїв окремих чоловічих імен (у даному випадку не йдеться про свого роду «приватизовані» династією Рюриковичів імена, яких у землях Пястів теж немало), котрі до XIV ст. були однаково вживаними у обох країнах, однак згодом втратили популярність у королівських землях Польщі, радше залишившись *in terra Russie* під владою династій Анжу, Ягеллонів, Ваза та ін., у складі Великого князівства Литовського тощо. Йдеться про таких, що могли б з погляду політичного окреслення іменуватися як *Rutheni*, однак однозначно довести їхнє походження все ж, на нашу думку, неможливо. Наведемо деякі із них.

Bogdanus (Bochdanus, Bogdanecz, Bogdas)

Одним із такого штибу, наприклад, є чоловіче ім'я Богдан (*Bogdanus*). Здавалося б, типове для світу еліт Русі ім'я, що, вочевидь вперше постає на графіті церкви Св. Пантелеймона в Галичі першої чверті XIII ст. серед переліку священників храму³, у землях Пястів серед знаті нотується в актовому матеріалі вже щонайменше від 1065 р.⁴

При цьому, що цікаво, упродовж досліджуваного періоду воно також фіксувалося й серед духівництва. Наприклад, упродовж 60–70-х рр. XII ст. немало відомо про померлого 1179 р. краківського каноніка та пробоща Богдана⁵. Сина борувського диякона Варфоломія, як читаємо у документах єпископа Вроцлава Ярослава († 1201) від 6 квітня 1200 р. та вроцлавського князя Генріха Бородатого († 1238) від 23 травня 1202 р., теж звали Богданами⁶. Серед осіб, котрі претендували на частину села Кобиліце (тепер – однойменне поселення Кендзежинсько-Козельського повіту Опольського воєводства, Польща) у акті Генріха Бородатого від 28 червня 1203 р. занотований пресвітер Богдан⁷. Про крушвицького каноніка Богдана (*Bogdani et aliorum canonicorum utriusque Capituli quam plurimorum*) читаємо у одному з актів розмежування земельних володінь монастиря Стшельна 1215 р.⁸ та ін.

Окреслене ім'я було знане й світським елітам⁹, а також користувалося популярністю серед простолюдинів земель Пястів¹⁰. Причому з огляду на територіальну специфіку їхніх володінь до середини XIII ст., найбільшу кількість випадків його вживання серед різних прошарків населення ми бачимо саме у Сілезії¹¹.

Натомість у володіннях Рюриковичів його широке використання настає пізніше¹², незважаючи на типово слов'янську генезу. Аналогічно нечасто зустрічаємо його серед еліт сусіднього обом країнам Угорського королівства¹³, що додає непевності пошуку руських поселенців іменем Богдан у землях Пястів XI–XIII ст. Хоча й виключати такої можливості, звісно, не варто, адже, до прикладу, матір'ю вже згаданого єпископа Ярослава була донька чернігівського та київського князя Всеволода Ольговича († 1146) Звенислава, з появою котрої до сілезьких володінь чоловіка і сина з легкістю могли прибувати не лише групи русинів-містян, а й представників інших прошарків суспільства.

Detco (Decco, Dethco, Detibus, Detto, Detzko, Dytko, Dzechko)

Прикладом наступного однаково поширеного у володіннях Рюриковичів (головно – королівстві Русі) і Пястів імені є Детко. Найбільш знаним урядником династії Романовичів був *baro Datko nomine* або ж *Demetrius alias Dedko, provisor ceu capitaneus terre Rusie*, котрий упродовж 40-х рр. XIV ст. при татарській військовій допомозі чинив опір намірам королів Угорщини і Польщі опанувати терени вигаслого «за мечем» та частково й «за кужелем» роду¹⁴. Для нашого контексту студій важливо, що й упорядники «Словника старопольських особових назв» не знають прикладів вжитку імені *Det(h)co* у землях Пястів раніше вказаного випадку, а ім'я *Dytko* виносять окремим гаслом¹⁵.

Однак аналіз джерел засвідчує, що хронологічно першим носієм цього імені був битомський каштелян та комес Детко (*Detco* чи *Detto*), відомий за кількома виданими поміж 1239–1246 рр. актами опольсько-рацібузького князя Мешка († 1246)¹⁶. Якийсь на службі Генріха III Білого († 1266) *Detco subpincerna* занотований актами вроцлавського князя за 1251 р. та 4 лютого 1258 р.¹⁷. До недатованих конкретно відносимо й занесену до некролога любінського абатства Діви Марії згадку про гостинського пробоща Детка (*Dethco*)¹⁸.

Ivan(us) (Iwan(us), Hyvanus)

Наступним властивим елітам земель Рюриковичів XII–XIII ст. іменем вважається Іван(ко) із латинським окресленням – *Ivan, Ivanus, Iwan, Iwanus, Ywanus* та ін. Носіїв даного імені (втім і хресного) серед князівських родин добре знаємо вже з XII ст.¹⁹ Ще більше трапляється таких і серед невінценосної знаті²⁰. Відтак, здавалося б, у землях Пястів названі саме Іванами (у властивий спосіб) мали би привертати особливу увагу, як до прикладу – двоє свідків укладення кількох датованих 1209 р. актів (один з яких – 25 грудня) калісь-

ким князем Володиславом Одоничем († 1239) – *Ivan* (чи *Iwon*) *Secheslavich* і мабуть його син *Boguslav Ivanovich*²¹. Аналогічно у актах Лешка Білого, виданих поміж 12–14 червня 1224 р. на предмет надання краківському єпископові Івоніві Пелчиськ (тепер – село у Піньчовському повіті Свентокшицького воєводства, Польща) занотований якийсь *Ivan Dneprouic* та мабуть його родич (може брат) *Godicus Dneprouic*. При цьому в переліку свідків укладеного документу Іванові передує ще якийсь Іван, повне ім'я якого внаслідок втрати близько семи літер відчитати складно, хоча, на думку Станіслава Кшижановського, можливо це був *Ivan Nasutus*²².

Попри відомі зв'язки як князя Володислава, так і Лешка Білого та їхніх родини із вінченосними галицькими й волинськими елітами, в укладеній наприкінці XIII ст. хроніці Межви читаємо: «*Nic Iaphet inter multos filios suos genuit, unum habuit cuius nomen erat Iavan, quem Poloni vocant Iwan* [акцент наш. – *M. B.*]. *Iavan autem genuit Philiram [...]*»²³. Її французький автор, – безперечно освічена на свій час особа, – чітко дав зрозуміти потенційному читачеві, що в землях Пястів, принаймні історичній Малій Польщі, згадане ім'я не було рідкістю. Тому за відсутності додаткових окреслень, що прямо чи опосередковано б натякали на руську генезу вказаних осіб чи їхніх близьких родичів, вважати згаданих вельмож вихідцями із Русі передчасно.

Аналогічно неможливо підтвердити чи спростувати руське походження знаних за документами XIII ст., як наприклад: гнєзненський канонік *Ywan*, відомий за монастирським актом 1236 р. цистерціанського Могилянського абатства біля Кракова²⁴, батько учасника битви з монгольськими військами під Легницею 9 квітня 1241 р. Іоанна – *Iwan (Gywan)*²⁵, фігурант диплома великопольського князя Болеслава Побожного († 1279) від 3 січня 1258 р. *Huwanus heres de Ostrovezno* (тепер – село Островечно Сьремського повіту Великопольського воєводства, Польща)²⁶, фігурант низки актів сілезьких вельмож 1270–1299 рр. *Iwan de Cossow* (тепер – село Козице Легницького повіту Нижньосілезького воєводства, Польща)²⁷, якийсь *Ywan*, згаданий регестами Ниси (тепер – однойменне місто Опольського воєводства, Польща) серед померлих станом на 1287 р.²⁸, кілька занотованих у любінському некролозі абатства Діви Марії осіб на ймення *Iuanus*, *Iuan* та *Iwan*²⁹, якийсь *miles Iwan*, згаданий у акті познанського єпископа Іоанна († 1297) між 30 червня – 5 липня 1290 р.³⁰ та чимала кількість їхніх тезок XIV ст.³¹.

Складності наших пошуків додають випадки нотування Іванами (*Ywan*) наприклад деяких німецьких з походження поселенців Сілезії³².

Miron

Одним із імен, котрі зустрічаємо однаково в літописанні та латиномовних писемних пам'ятках держав П'ястів XII–XIII ст. є *Miron* (Миронъ, Мирошка – новгородський посадник, котрий помер 1204 р.)³³. Зокрема під саме таким окресленням у любінському некролозі абатства Діви Марії занотовані «*Wissezlaue cum duobus filiis Semiano et Miron*»³⁴. Можливо саме про обох братів (*Swenza. cum fratre Myron*) ішлося під 1223 р. у одному з актів Генріха Бородатого³⁵. Як ім'я матері, так і брата Семена (Сем'яна чи Симеона) кореспондується із іменословом як вінченосних так і невінченосних еліт у володіннях Рюриковичів, зокрема, зі зрозумілих причин вшанування пам'яті св. Симеона Стовпника – й серед духівництва³⁶, хоча й чудово знане в землях П'ястів (див. далі).

Утім, за браком інших джерел, підтвердити чи спростувати руське походження цієї родини неможливо, хоча, як добре відомо, нотовані руськими (*Ruthenus*) нерідко потрапляли на сторінки такого штибу літератури³⁷. Складно сказати, чи про цього ж Мирона (*Miron frater Pacoslay*) йшлося 12 червня 1224 р. у одному із актів Лешека Білого щодо надання єпископові Кракова Івонові († 1229) земель села Пелчиськ³⁸.

Olesko

У акті від 4 квітня 1330 р., виданому архієпископом Гнезна Яніславом († 1341) на предмет освоєння Мацьком Богуміловичем села Яніславице (тепер – село Скерневицького повіту Лодзького воєводства, Польща) *in Lowiczensi districtu* міським правом Сьроди (тепер – місто Сьрода-Шальонська Сьредзького повіту Нижньосілезького воєводства, Польща) довідуємося, що поряд із ним держателем частини сільських володінь був якийсь Олесько³⁹. Оскільки в документі не вказано на родинні зв'язки між держателями села, підтвердити чи спростувати їх також не можемо за браком джерел. Однак при цьому констатуємо, що ім'я Олесь(ко) – похідне від грецького імені Олексій – на відміну від володінь П'ястів⁴⁰, у різних землях Рюриковичів було відомим щонайменше з XII ст.⁴¹. За такої обставини окреслений факт не можемо залишити поза увагою.

Semianus (Duisouic?)

Сином Вишеслави, на наш погляд, з високою ймовірністю руської з походження жінки (вкотре наголосимо, що жіночий іменослов потребує окремих студій), у некролозі любінського абатства Діви Марії окрім Мирона (*Miron*) занотовано також Семена чи Сем'яна (*Semianus*)⁴² – носія достатньо типового для володінь П'ястів імені⁴³, водночас власти-

вого й для мешканців різних земель Русі⁴⁴. Януш Беньяк вважає Семена сином Дзівігора, свідка, виставленого легатом Егідієм 1123/4 р. бенедиктинцям Ольбіна документу про надання села Уюв (тепер – однойменне село Вроцлавського повіту Нижньосілезького воєводства, Польща)⁴⁵.

Отже, назагал добре відомі з попередніх студій міждинастичні стосунки Пястів із Рюриковичами, напрями двосторонніх торговельних контактів та добір товарів для купівлі чи продажу, образ один про одного, закладений у писемні джерела, все ж залишають чимало невідомих складників у питанні міграційних процесів поміж обома країнами. Нам досі не вдалося отримати цілісного образу функціонування руської громади володінь Пястів, а тим паче виявити хоча б частину прибулих сюди із Русі осіб. Окрім класичних окреслень *Ruthenus* чи *Rutenus*, частина новоприбулих з невідомих причин не нотувалася відповідно до місця свого дочасного проживання. Це могло обумовлюватися цілком природним розумінням сусідами «малої батьківщини» русинів, артикулювання чого могло виглядати зайвим.

Відтак, на нашу думку, частину прибульців із Русі можна спробувати ідентифікувати за особовими іменами, властивими здебільшого для земель Рюриковичів, зокрема – конкретно «приватизованих» цією династією та майже не поширених серед сусідів (до прикладу, Володимир, Ізяслав, Мстислав, Святослав, Ярослав). Утім частина імен залишалася однаково популярною в обох країнах. Ми спробували відібрати найтиповіші із них, варті уваги задля перспективи подальшого пошуку русинів в землях Пястів: Богдан, Детько, Іван(ко), Мирон, Олесь(ко) та Семен (Сем'ян). Проблема антропонімичного аналізу в тому, що за хронологією носії окреслених імен відомі вперше саме поза руськими теренами, однак після XIV ст. вийшли із вжитку в землях польської Корони, набувши неабиякої популярності *in terra Russie* під владою різних династій. Відтак, вважати усіх занотованих упродовж XI–XIV ст. у володіннях Пястів русинами передчасно, хоча й допускати прибуття когось з Русі також можна.

Примітки:

1. Головка О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2021. 600 с.
2. Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев: Наук. думка, 1988. 134 с.
3. Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.). *Галич. Збірник наукових праць* / [за ред.] Мирослава Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Се-

- рія 2. Вип.2. С.184–186, 209; Гіппіус О., Міхеев С. Акти трьох галицьких князів XIII ст. на стінах церкви Святого Пантелеймона (нове прочитання). *Галич. Збірник наукових праць* / [за ред.] Мирослава Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. Вип.5. С.27.
4. «Przibislaw cum filiis suis, Bogdan, Michal, Stanecz cum fratre suo, Rados», Codex diplomaticus Majoris Polonia (далі – CDMP) / wydane staraniem Towarzystwa przyjaciół nauk poznańskiego. Poznań: Towarzystwo przyjaciół nauk Poznańskiego, 1877. Т.1: 984–1287. № 3, пор.: «[...] Medamur cum filiis suis Bogdan, Michal, Stanecz cum fratre suo Rados», Bolesława Śmiałego nadanie dla klasztoru w Mogilnie roku 1065, *Monumenta Poloniae historica* (далі – MPH) / [wydał] August Bielowski. Lwów: Nakładem własnym, 1864. Т.1. S.363. При цьому пасаж так званої «Великопольської хроніки» про імена дітей легендарного польського князя Лешка залишило «за дужками»: «Iste Lestko de aliis uxoriбus Julia uxore sue repudiate, et concubinis viginti filios procreavit, quibus terras maritimas ducatus et comitias assignavit. Quorum nomina sunt haec: Kazimirus, Wladyslaus, Wrotislaus, Odo, Barnim, Przybislaus, Premislius, Jaxa, Semianus, Semovitus, Zemomislus, **Bogdalus** [акцент наш. – М. В.], Spiezigneus, Spiezimirus, Sbigneus, Sobyeslaus, Vyssimirus, Czeszymirus et, Wyslaus» (Kronika Boguchwala i Godysława Paska. MPH / [ed.] August Bielowski. Lwów: Nakładem własnym, 1872. Т.2. S.476–477). Див. також: Słownik staropolskich nazw osobowych (далі – SSNO) / [pod red. i ze wstępem] Witold Taszycki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN, 1965. Т.1. S.187–188.
 5. Rocznik kapitulny krakowski. MPH / [ed.] August Bielowski. Lwów: Nakładem własnym, 1872. Т.2. S.799; Kozłowska-Budkowa Z. Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: PAU, 2006. Z.1: Do końca wieku XII. S.132.
 6. Codex diplomaticus Silesiae (далі – CDSil) / [herausgegeben von] Colmar Grünhagen. Breslau: Josef Max & Komp., 1884. Bd.7. Th.1: Bis zum Jahre 1250. S.63, № 70; 70–71, № 78–79. Пор.: Cetwiński M. Rycerstwo Śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: PAN, 1982. S.73.
 7. CDSil. Bd.7. Th.1. S.75, № 92.
 8. CDMP. Т.1. № 84.
 9. До таких можемо віднести нобіля Богдана (*comes Bogdan*) з оточення князя Болеслава Високого († 1201), відомого за кількома згадками 1175–1202 рр. (Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae (далі – CDESil) / [ed.] Carolus Maleczyński. Wratislaviae: Institutum Ossolinianum Academiae Scientiarum Poloniae, 1956. Т.1: 971–1204. S.138, № 55, 222, 224, № 91; пор.: Cetwiński M. Rycerstwo Śląskie... S.7), двох Богданів із оточення Лешка Білого († 1227) («Bogdanec de Siraz», «Bogdan de Sudomir», Album paleographicum: tabularum I–XXXI textus /

- [ed.] Stanisław Krzyżanowski. Kraków: Editorum sumptu, 1935. S.10, № 5) урядника мазовецького князя Болеслава († 1248), нотованого поміж 1230–1237 рр. скарбника Богдана («Bogdanus camerarius» або ж «Bogdanus camerarius», Codex diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis (далі – CDCMG) / [ed.] Jan Karol Kochanowski. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1919. T.1. S.328, № 291; 416, № 363; 420, № 365; пор.: Codex diplomaticus Poloniae (далі – CDP) / [studio et opera]: Leon Ryszczewski et Antonius Muczkowski. Varsaviae: Typis Stanislai Strabski, 1847. T.1. S.42, № XXVII) та ін.
10. У датованому 7 липня 1136 р. привілеї папи Інокентія II († 1143) архієпископові Гнезна Якову (†1148) читаємо: «Item Villa Piscatorum [тепер – село Рибівти Іновроцлавського повіту Куявсько-Поморського воєводства, Польща] cum his: [...] Bogdan [...]», CDMP. T.1. № 7 (пор.: CDCMG. T.1. S.44, № 54). Цікаво, що якийсь рибак Богдан фігурує також у акті Генріха Бородатого за 1204 р. (CDSil. Bd.7. Th.1. S.82, № 94). Якийсь Богдан із братом Суловим та батьком Гремезою станом на 1154 р. належали до селян парафії Св. Іоанна Вроцлава (CDMP. T.1. № 586). Різного штибу носіїв імені (*Bogdan servus*, *Bogdanus auceps*) бачимо серед сілезьких поселенців (CDSil. Bd.7. Th.1. S.62, № 69; CDSil / [herausgegeben von]: Hermann Markgraf und Joseph Wilhelm Schulte. Breslau: Josef Max & Komp., 1889. Bd.14: Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis. S.22).
 11. 23 травня 1202 р. – *comes Bogdan* (CDSil. Bd.7. Th.1. S.69, № 78) 1204 р. – *hospes Bogdan* (CDSil. Bd.7. Th.1. S.79, 81, № 84), 10 червня 1208 р. – *armiger Bogdanecz* (CDSil. Bd.7. Th.1. S.96–97, № 128; 1223 р. – *starost Bogdan* (CDSil. Bd.7. Th.1. S.72, № 80; 138, № 262).
 12. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. Т.3. С.164–165, 384–386, 390, 461, 472–473; Корнієнко В. Корпус графіри Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Київ: Горобець, 2020. Ч.10. Т.2: Південні хори та сходова вежа, 2020. С.31, 122, 193; пор. також: Тупиков Н.М. Словарь древне-русскихъ личныхъ собственныхъ именъ. Санкт-Петербург: Типографія Н.Н. Скороходова, 1903. С.51.
 13. Див. наприклад: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae (далі – CDES) / [ed.] Richard Marsina. Bratislava: Sumptibus Academiae Scientiarum Slovaciae, 1971. T.1: inde ab anno DCCCXV usque ad anno MCCXXXV. S.71, 80; CDES / [ed.] Richard Marsina. Bratislava: Sumptibus consilii nationalis Bratislaviensis capitalis reipublicae Socialisticae Slovaciae, 1987. T.2: inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX. S.121; пор.: Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia / [edendo operi praefuit] György Györffy. Budapestini, 1992. V.1: ab anno 1000 usque ad annum 1131. S.478: Index nominum.

14. Див. останні підсумки дослідження біографії нобіля: Мазур О. «Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae» (інститут «старійшини» у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.). *Семінари: Княжі часи*. Львів, 2002. С.14–23; Волощук М.М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / [відп. ред.] Леонтій Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. С.381–387; idem. Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role / [translated by] Yaroslav Prykhodko. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* / [general editors]: Florin Curta and Dušan Župka. Leiden; Boston: Brill, 2021. Vol.76. S.258–264.
15. SSNO.Т.1. S.471, 549–550.
16. CDSil. Bd.7. Th.1. S.230, № 529 (між 1239–1246 pp.); 280, № 635 (12 квітня 1245 p.); 285, № 640c (1246 p.). Пор.: Cetwiński M. Rycerstwo Śląskie... S.28.
17. CDSil / [herausgegeben von] Colmar Grünhagen. Breslau: Josef Max & Comp., 1870. Bd.9: Urkunden der Stadt Brieg. S.2; CDSil / [herausgegeben von] Colmar Grünhagen. Breslau: Josef Max & Komp., 1875. Bd.7. Th.2: Bis zum Jahre 1280. S.73, № 994; пор.: Cetwiński M. Rycerstwo Śląskie... S.87.
18. Liber fraternitatis et liber mortuorum abbatiae Sanctae Mariae Lubinensis / [recensuit et annotavit] Zbigniew Perzanowski. *MPH*. Warszawa: PWN, 1976. Series nova. T.9. Fasc.2. S.52.
19. Володар (Іван) Ростиславович († 1124), Іван Рогволодович († після 1140), Ігор (Іван) Василькович († 1141), Іван Ростиславович († 1161) (Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. С.287, 328, 338, 347–349).
20. Див. лише на прикладі аналізу еліт Київської землі: Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi Kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne. Kraków: Historia Jagellonica, 2021. S.383.
21. CDMP. Т.1. № 64–65. Що цікаво, у обох документах нотується якийсь *Ian Iancovich*, носій типово місцевої версії імені Іван, яка одночасно існувала і частіше використовувалася для найменування дітей. Можливо саме *Ivan Secheslavich* став при Володиславі Одоничу каштеляном, бо саме як *castellanus Ywanus* (або *Iuanus castellanus*) він постає 1212 р. у наданні князем пруському єпископові Христіанові († 1245) села Цекова (тепер – однойменне село Кааліського повіту Великопольського воєводства, Польща) (CDMP. Т.1. № 77; пор.: *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia* / [depremta collecta ac serie chronologia disposita ab] August Theiner. Romae: Typis Vaticanis, 1860. Т.1: ab Honorio pp.III. Usque ad Gregorium pp.XII. 1217–1409. S.7–8, № XVI), а також в іншому акті князя Володислава, широко датованому 1210–1218 pp. (Liber fraternitatis... S.73, № 5; пор.: Witkowski K. Władysław Odonic. Ksaże

- wielkopolski (ok. 1190–1239). Kraków: Societas Vistulana, 2012. S.85, 192, 206).
22. Album paleographicum. S.8, № 5, прим. h. Поп.: Kodeks dyplomatyczny katedry Krakowskiej ś. Wacława / [ed.] Franciszek Piekosiński. Kraków: Akad. Umiejętności, 1874. T.1. S.20, № 14.
 23. Mierzwy kronika. MPH / [ed.] August Bielowski. Lwów: Nakładem własnym, 1872. T.2. S.163.
 24. Diplomata Monasterii Clarae Tumbae prope Cracoviae / [przedmowa] Eugeniusz Janota. Kraków: w drukarni C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1865. S.11.
 25. Dlugossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae / [komit. red.]: Zofia Kozłowska-Budkowa i in. Warszawa: PWN, 1975. Lib.7–8. S.23–24.
 26. CDMP. T.1. № 366.
 27. Cetwiński M. Rycerstwo Śląskie... S.123.
 28. CDSil. Bd.14. S.27.
 29. Liber fraternitatis... S.8, 102.
 30. CDMP / editus cura Societatis literariae Poznaniensis. Poznań: Nakładem biblioteki Körnickej, 1878. T.2: 1288–1349. № 646.
 31. Див.: SSNO / [pod red. i ze wstępem] Witold Taszycki. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN, 1968. T.2: E–K. S.355–357.
 32. Наприклад *Ywan von Profen*, що походив із Саксонії (Cetwiński M. Rycerstwo Śląskie... S.123).
 33. Лаврентьевская летопись / [с предисл.] Борис Клосс. ПСРА. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Стб.415 (Мирошчина чадь, 1200 р.); Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов («А се посадницъ новгородчъскыи [...] Мирошка», «Мирожка Незнаницъ», «посадникъ Мирошъка». С.230 (1189), 235–238 (1195–1198), 246 (1204) та ін.). При цьому не виключається походження імені Мирошка як пом'якшувального від Мирослав, а не лише Мирон (SSNO / [pod red. i ze wstępem] Witold Taszycki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN, 1971. T.3. S.526).
 34. Liber fraternitatis... S.11.
 35. Die Urkunden des Klosters Leubus / [herausgegeben von] Johann Gustav Gottlieb Büsching. Breslau, 1821. S.84, № 33.
 36. Див. окремі із прикладів Київської, Волинської та Галицької земель: Jusupović A. Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Studium prosopograficzne. Kraków: Avalon, 2013. S.235–237 (Семьонъ Олюевичъ, Семьон Коднинский, Семьонко Чермный); Brun A.–S., Hartmann-Virnich A., Ingrand-Varenne E., Mikheev S.M. Old Russian Graffito Inscription in the Abbey of Saint-Gilles, South of France. *Slověne* = *Словъне*. 2014. Vol.3. № 2. С.120 (Сьмкъ Нинославичъ); Корнієнко В. Перші служителі Кирилівської церкви диякон Федір та священник Мартин. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2013. № 2. С.26–31 (Мартинъ Семюновичъ); Nagirnyu V. Urzędnicy ziemi Kijowskiej...

- S.193, 213, 282–283 (Семко, Семьон поп) та ін., а також: Voloshchuk M. Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data. *Codrul Cosminului*. 2019. Vol.XXV. № 1. P.118, прим. 108–109.
37. Міка Н. Русь у сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.) *Colloquia Russica* / [за ред.]: Віталій Нагірний і Мирослав Волощук. Івано-Франківськ; Краків: Лілея НВ, 2018. Series II. Vol.4: Середньовічна Русь: проблеми термінології. С.234, прим. 35–37.
38. Album paleographicum. S.9, № 5. З інших кількох актів 1231, 1241 (дві одиниці), 1246, 21 серпня 1249 і 1256 рр. ми довідуємося про синів Генріха – Януша і Мирона (*Janussius, Miron Henrici, fratres patruales eiusdem cantoris*) з оточення Володислава Одонича (Witkowski K. Władysław Odonic. S.203, 209), а також про синів комеса Януша – Бозату (*Bozata*) і Мирона, з яких останній, будучи комесом, також нотувався серед урядників Володиславового сина – князя Пшемисла († 1257) як віцескарбник (*comes Miron succamerarius, Miron filius Ianussi*) (CDMP. Т.1. № 130; № 230; № 231; № 252, № 338, № 378). У даному контексті варто пам'ятати, що батько Пшемисла – Володислав народився від матері Вишеслава (*sic!*), доньки галицького князя Ярослава Володимирковича († 1187). Збіг імен княгині та матері зафіксованого у любінському некролозі абатства Діви Марії жінки щонайменше змушує задуматися про можливість зведення обох Миронів до однієї родини. Адже у самого комеса і віцескарбника Мирона станом на 21 серпня 1249 р. був дорослий син Михайло – носій також властивого радше Русі чоловічого імені (див. також: CDMP. Т.1. № 573 за 24 лютого 1287 р.: *Michael castellanus de Wratislawia una cum Mironcone filiolo suo palatino de Legnic*). При цьому, що цікаво, серед малопольських інших урядників на ймення Мирон не знаходимо.
39. «[...] hereditatem eiusdem ecclesie [...] quas Thomas, Olesko et Maczko possiderant olim a nobis», *Codex diplomaticus Masoviae novus* / [ed.] Irena Sułkowska-Kuraś et Stanisław Kuraś. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN, 1989. P.2 (1248–1355). S.202, № 201.
40. До кінця XIV ст. носіїв такого імені ми практично тут не зустрічаємо (SSNO / [pod red. i ze wstępem] Witold Taszycki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN, 1974–1976. Т.4. S.116).
41. Олексы Орешька, Jusupović A. *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej...* S.230–231; Шлексу дворьски, Шлексу Сфословца, Nagirnyy V. *Urzednicy ziemi Kijowskiej...* S.210–212, 306–308.
42. *Liber fraternitatis...* S.11.
43. Хрестоматійною у даному випадку може стати цитата із так званої «*Великопольської хроніки*» про імена дітей легендарного польського князя Лешка: «*Iste Lestko de aliis uxori-bus Julia uxore sue repudiate, et concubinis viginti filios pro-*

- creavit, quibus terras maritimas ducatus et comitias assignavit. Quorum nomina sunt haec: Kazimirus, Wladyslaus, Wrotislaus, Odo, Barnim, Przybislaus, Premislius, Jaxa, **Semianus** [акцент наш. – М. В.], Semovitus, Zemomislus, Bogdalu, Spiezigneus, Spiezimirus, Sbigneus, Sobyeslaus, Vyssimirus, Czeszymirus et Wyslaus» (Kronik Boguchwala i Godyslawy Paska. S.477). Пор. також: «Semianus Diuisouic cum uxore et filiis» із того ж некролога любінського абатства Діви Марії (Liber fraternitatis... S.9) – вельможа із оточення князя Одона († 1194), сина Мешка Старого († 1202). У цьому контексті само по собі напрошується обережне припущення про тотожність сина Вишеслави із Семяном Дівішовичем – представником оточення князя Одона й вочевидь його галицької з походження дружини Вишеслави Ярославівни. Ім'я батька Семяна – Дзівіш (*Diuisius, Dzyuisius* etc.) також належало до знаних в землях Пястів щонайменше з XIII ст. (SSNO. T.1. S.576), чого не можемо сказати про володіння Рюриковичів. У такому разі появу сімейства Дзівіша, Вишеслави та їхніх дітей Мирона і Семена при дворі великопольських володарів можна датувати 80–90-ми рр. XII ст.
44. Див. *Miron* та *Visezlaua* (*Wissezlaua*). Пор.: SSNO / [pod red. i ze wstepem] Witold Taszycki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN, 1977. T.5. S.60, 347–350, а також: Янин В.Л. Новгородские посадники. Москва: Изд-во Московского университета, 1962. С.509; Jusupović A. Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej... S.235–240; Nagirnyy V. Urzędnicy ziemi Kijowskiej... S.213, 282–283.
45. Bieniak J. Polska elita polityczna XII wieku (część III. C. Arbitrze książąt – pełnia władzy). *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów* / [pod red.] Stefan Kuczyński. Warszawa: DIG, 1999. T.8. S.56.

References:

1. Bielowski, A. [ed.] (1864). Bolesława Śmiałego nadanie dla klasztoru w Mogilnie roku 1065, *Monumenta Poloniae historica*. Lwów: Nakładem własnym. T.1. S.359–363 [in Latin].
2. Bielowski, A. [ed.] (1872). Kronika Boguchwala i Godyslawy Paska, *Monumenta Poloniae historica*. Lwów: Nakładem własnym. T.2. S.454–600 [in Latin].
3. Bielowski, A. [ed.] (1872). Mierzwy kronika, *Monumenta Poloniae historica*. Lwów: Nakładem własnym. T.2. S.145–192. [In Latin].
4. Bielowski, A. [ed.] (1872). Rocznik kapitulny krakowski, *Monumenta Poloniae historica*. Lwów: Nakładem własnym. T.2. S.779–782 [in Latin].
5. Bieniak, J. (1999). Polska elita polityczna XII wieku (część III. C. Arbitrze książąt – pełnia władzy). *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów* / [pod red.] St. Kuczyński. Warszawa: DIG. T.8. S.9–66 [in Polish].
6. Brun, A.–S., Hartmann-Virnich, A., Ingrand-Varenne, E., Mikheev, S.M. (2014). Old Russian Graffito Inscription in the Abbey of

- Saint-Gilles, South of France. *Slověne* = *Словѣне*. Vol.3. № 2. С.110–129 [in English].
7. Büsching, J.–G.G. [ed.] (1821). Die Urkunden des Klosters Leubus. Breslau [in German].
 8. Cetwiński, M. (1982). Rycerstwo Śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: PAN [in Polish].
 9. Codex diplomaticus Majoris Polonia (1877). Wydane staraniem Towarzystwa przyjaciół nauk poznańskiego. Poznań: Towarzystwo przyjaciół nauk Poznańskiego. T.1: 984–1287 [in Latin].
 10. Codex diplomaticus Majoris Polonia (1878). Editus cura Societatis literariae Poznaniensis. Poznań: Nakładem biblioteki Kórnickej. T.2: 1288–1349 [in Latin].
 11. Długossii Joannes (1975). Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae / [komit. red.] Z. Kozłowska-Budkowa i in. Warszawa: PWN. Lib.7–8 [in Latin].
 12. Gippius O., Mikheev, S. (2020). Akty tryokh galyckyykh knyaziv XIII st. na stinach cerkvy Svyatogo Panteleymona (nove prochy-tannya). *Galych. Zbirnyk naukovykh prac'* / [ed.] M. Voloshchuk. Ivano-Frankivsk: Lilea-NV. Vyp.5. S.17–44 [in Ukrainian].
 13. Golovko, A. (1988). Drevnyaya Rus' i Polsha v politicheskikh vzaimootnosheniyakh X – pervoy treti XIII vv. Kiev: Nauk. dumka [in Russian].
 14. Golovko, O. (2021). Rus' i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Evropy (X – persha polovyna XIII st.). Kyiv: Instytut ukrayins'koyi archeografii i dzhereloznavstva im. M.S. Grushevs'kogo NAN Ukrainy [in Ukrainian].
 15. Grünhagen, C. [ed.] (1884). Codex diplomaticus Silesiae. Breslau: Josef Max & Komp. Bd.7. Th.1: Bis zum Jahre 1250 [in Latin].
 16. Grünhagen, C. [ed.] (1875). Codex diplomaticus Silesiae. Breslau: Josef Max & Komp. Bd.7. Th.2: Bis zum Jahre 1280 [in Latin].
 17. Grünhagen, C. [ed.] (1870). Codex diplomaticus Silesiae. Breslau: Josef Max & Comp. Bd.9: Urkunden der Stadt Brieg. [in Latin].
 18. Györffy, Gy. [ed.] (1992). Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. Budapestini. V.1: ab anno 1000 usque ad annum 1131 [in Latin].
 19. Janota, E. [ed.] (1865). Diplomata Monasterii Clarae Tumbae prope Cracoviae. Kraków: w drukarni C.K. Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Latin].
 20. Jusupović, A. (2013). Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Studium prosopograficzne. Kraków: Avalon [in Polish].
 21. Kloss, B.M. [ed.] (2001). Lavrentiyevskaya letopis'. *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury [in Old-Slavic].
 22. Kochanowski, J.K. [ed.] (1919). Codex diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie. T.1 [in Latin].
 23. Korniyenko, V. (2018). Epigrafika sakral'nykh pamyatok Galycha (XII–XIX st.). *Galych. Zbirnyk naukovykh prac'* / [ed.]

- M. Voloshchuk. Ivano-Frankivsk: Lilea-NV. Seriya 2. Vyp.2 [in Ukrainian].
24. Korniyenko, V. (2020). Korpus graffiti Sofiyi Kyyivs'koyi (XI – pochatok XVIII st.). Kyiv: Gorobec'. Ch.10. T.2: Pivdenni chory ta skhodova vezha [in Ukrainian].
 25. Korniyenko, V. (2013). Pershi sluzhyteli Kyrylivs'koyi cerkvy dyyakon Fedir ta svyashchennyk Martyn. *Pamyatky Ukrainy: istoriya ta kultura*. № 2. S.26–31 [in Ukrainian].
 26. Kozłowska-Budkowa, Z. (2006). Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: PAU. Z.1: Do końca wieku XII [in Polish].
 27. Krzyżanowski, St. [ed.] (1935). Album paleographicum: tabularum I-XXXI textus. Kraków: Editorum sumptu [in Latin].
 28. Maleczyński, C. [ed.] (1956). Codex diplomaticus necnon epistolaris Silesiae. Vratislaviae: Institutum Ossolinianum Academiae Scientiarum Poloniae. T. 1: 971–1204 [in Latin].
 29. Markgraf, H., Schulte, J.W. [eds.] (1889). Codex diplomaticus Silesiae. Breslau: Josef Max & Komp. Bd.14: Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis [in Latin].
 30. Marsina, R. [ed.] (1971). Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Bratislava: Sumptibus Academiae Scientiarum Slovaciae. T.1: inde ab anno DCCCXV usque ad anno MCCXXXV [in Latin].
 31. Marsina, R. [ed.] (1987). Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Bratislava: Sumptibus consilii nationalis Bratislaviensis capitalis reipublicae Socialisticae Slovaciae. T.2: inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX [in Latin].
 32. Mazur, O. (2002). «Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae» (instytut «stariyshyny» u politychnomu zhytti Galyc'koyi zemli drugoyi chverti XIV st.) *Seminary: Knyazhi chasy*. L'viv. C.14–23 [in Ukrainian].
 33. Mika, N. (2018). Rus' u silez'kykh serednyovichnykh dzherelakh (do kincia XIII st.) *Colloquia Russica* / [eds.] V. Nagirnyy, M. Voloshchuk. Ivano-Frankivsk; Krakiv: Lilea-NV. Series II. Vol.4: Seredniovichna Rus': problemy terminologii. S.229–250 [in Ukrainian].
 34. Nagirnyy, V. (2021). Urzędnicy ziemi Kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne. Kraków: Historia Iagellonica [in Polish].
 35. Novgorodskaya pervaya letopis' starshego i mladshego izvodov (1950). *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR. T. 3 [in Old-Slavic].
 36. Perzanowski, Z. [ed.] (1976). Liber fraternitatis et liber mortuorum abbatiae Sanctae Mariae Lubinensis. *Monumenta Poloniae historica*. Warszawa: PWN. Series nova. T.9. Fasc.2 [in Latin].
 37. Piekosiński, F. [ed.] (1874). Kodeks dyplomatyczny katedry Krakowskiej ś. Wacława; Kraków: Akad. Umiejętności. T.1 [in Latin].
 38. Ryszczewski, L., Muczkowski, A. [eds.] (1847). Codex diplomaticus Poloniae. Varsaviae: Typis Stanislai Strąbski. T.1 [in Latin].

39. Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, St.[eds.] (1989). *Codex diplomaticus Masoviae novus*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN. P.2 (1248–1355) [in Latin].
40. Taszycki, W. [ed.] (1965). *Słownik staropolskich nazw osobowych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN. T.1 [in Polish].
41. Taszycki, W. [ed.] (1968). *Słownik staropolskich nazw osobowych*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN. T.2 [in Polish].
42. Taszycki, W. [ed.] (1971). *Słownik staropolskich nazw osobowych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN, 1971. T.3 [in Polish].
43. Taszycki, W. [ed.] (1974–1976). *Słownik staropolskich nazw osobowych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN. T.4 [in Polish].
44. Taszycki, W. [ed.] (1977). *Słownik staropolskich nazw osobowych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich; PAN. T.5 [in Polish].
45. Theiner, A. [ed.] (1860). *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. Romae: Typis Vaticanis, 1860. T.1: ab Honorio pp. III. Usque ad Gregorium pp. XII. 1217–1409 [in Latin].
46. Tupikov, N.M. (1903). *Slovar' drevne-russkikh lichnykh sobstvennykh imen*. Sankt-Peterburg: Tipografiya N.N. Skorokhodova [in Russian].
47. Voloshchuk, M.M. (2014). «Rus'» v Uhors'komu korolivstvi (XI – druga polovyna XIV st.): suspil'no-politychna rol', maynovi stotsunky, migracii / [ed.] L.V. Voytovych. Ivano-Frankivsk: Lilea-NV [in Ukrainian].
48. Voloshchuk, M. (2019). Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th Centuries: selective statistical data. *Codrul Cosminului*. Vol.XXV. № 1. P.95–126 [in English].
49. Voloshchuk, M. (2021). Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role / [translated by] Y. Prykhodko, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450* / [general eds.] F. Curta and D. Župka. Leiden; Boston: Brill. Vol.76 [in English].
50. Voytovych, L.V. (2006) *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Cerkva: Vydavec' Oleksandr Pshonkiv's'kyy [in Ukrainian].
51. Witkowski, K. (2012). *Władysław Odonic. Książę wielkopolski (ok. 1190–1239)*. Kraków: Societas Vistulana [in Polish].
52. Yanin, V.L. (1962). *Novgorodskiye posadniki*. Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta [in Russian].

Отримано: 12.08.2022

Сергій Лиман

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022
e-mail: s.lyman@karazin.ua
ORCID: 0000-0003-0371-7181

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КЛЕМЕНСА ФОН МЕТТЕРНІХА У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ КАРЛОВИЧА НАДЛЕРА (1840-1894)

Зовнішньополітична діяльність головного організатора Віденського конгресу, фактичного архітектора постнаполеонівського міжнародного порядку, міністра закордонних справ та канцлера Австрійської імперії Клеменса фон Меттерніха привертає увагу багатьох дослідників, особливо напередодні 250-річчя з дня його народження. Хоча автором першої вітчизняної монографії, цілком присвяченої аналізу дипломатії Меттерніха, був професор Харківського університета В.К. Надлер (1840-1894), його ім'я та значення в цій якості майже не згадується в історіографії. Метою статті є всебічний аналіз наукових робіт В.К. Надлера, які безпосередньо були присвячені вивченню дипломатичної діяльності Клеменса фон Меттерніха, її особливостей та значення для подальшого розвитку постнаполеонівського міжнародного порядку. Методи, які застосовувалися для досягнення мети дослідження: історико-порівняльний аналіз, систематизація та узагальнення, ретроспективний метод. У статті доведено, що, крім спеціальної книги «Меттерних та європейська реакція» (1882), В.К. Надлер частково присвятив аналізу зовнішньої політики Австрійської імперії у перші роки існування Віденської системи міжнародних відносин базатотомному монографію «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу». Хоча відмінності зовнішньополітичних планів Олександра I від імперської політики Меттерніха В.К. Надлер виклав децю тенденційно, проте він у крацих прогресивних традиціях сучасної йому історіографії намагався не перебільшувати ролі особистості в історії. Втім, для позначення нового міжнародного порядку В. К. Надлер зазвичай використовував назву «політична система Меттерніха», що підкреслювало надзвичайно важливе значення австрійського міністра як організатора Віденського конгресу, гаранта виконання його рішень, головного ініціатора боротьби з будь-яким інакodomством у європейських країнах. У викладі В.К. Надлера Віденський міжнародний порядок спочатку розвивався саме в тому реакційному напрямі, який позначив Меттерніх, а справжнього удару «системі Меттерніха» завдала Грецька революція та Адріанопольський мирний договір 1829 р., що підтвердив автономію Греції.

Ключові слова: Клеменс фон Меттерніх, В.К. Надлер, міжнародні відносини, зовнішня політика, дипломатія, Віденський конгрес, Священний Союз.

doctor of history sciences, professor
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022
e-mail: s.lyman@karazin.ua,
ORCID: 0000-0003-0371-7181

THE DIPLOMATIC ACTIVITY OF CLEMENS VON METTERNICH IN THE WORKS OF VASILY KARLOVICH NADLER (1840-1894)

The foreign policy activities of the main organizer of the Congress of Vienna, the actual architect of the post-Napoleonic international order, Minister of Foreign Affairs and Chancellor of the Austrian Empire Clemens von Metternich attract the attention of many researchers, especially on the eve of the 250th anniversary of his birth. Although the author of the first domestic monograph entirely devoted to the analysis of Metternich's diplomacy was Professor of Kharkov University V.K. Nadler (1840–1894), his name and significance in this capacity are hardly mentioned in historiography. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the scientific works of V.K. Nadler, which were devoted to the study of the diplomatic activity of Clemens von Metternich, its features and significance for the further development of the post-Napoleonic international order. Methods used to achieve the goals of the study: historical and comparative analysis, systematization and generalization, retrospective method. The article shows that V.K. Nadler, in addition to the separate book «Metternich and European Reaction» (1882), has partly devoted to the analysis of the foreign policy of the Austrian Empire in the early years of the existence of the Vienna system of international relations the multi-volume monograph «Emperor Alexander I and the idea of the Holy Alliance». Although V.K. Nadler outlined somewhat tendentiously the differences between the foreign policy plans of Alexander I and the imperial policy of Metternich, however, in the best progressive traditions of contemporary historiography, he tried not to exaggerate the role of the individual in history. Nevertheless, to designate the new international order, V.K. Nadler usually used the name «Metternich's political system», which emphasized the extremely importance of the Austrian minister as the organizer of the Vienna Congress, the guarantor of the implementation of its decisions, the main initiator of the fight against any dissent in European countries. In the presentation of V.K. Nadler, the Vienna international order first was developed precisely in the reactionary direction that Metternich outlined, and the real blow to the «Metternich system» was dealt by the Greek Revolution and the Adrianople Peace Treaty of 1829, which confirmed the autonomy of Greece.

Key words: Clemens von Metternich, V.K. Nadler, international relations, foreign policy, diplomacy, Congress of Vienna, the Holy Alliance.

Постановка проблеми. 15 травня 2023 р. виповниться 250 років від дня народження відомого політичного діяча, міністра закордонних справ Австрійської імперії та її канцлера Клеменса фон Меттерніха (1773-1859). Головний організатор Віденського конгресу, фактичний архітектор постнаполеонівського міжнародного порядку, який під назвою Віденська сис-

тема міжнародних відносин зберігався майже століття (1815-1914 рр.), К. Меттерніх увійшов в історію як послідовний прихильник легітимізму, консерватизму, абсолютизму, як ворог ліберальних віянь, тим більше – революцій. Майже сорок років (1809-1848 рр.) він керував австрійським зовнішньополітичним відомством. Багато в чому саме його стараннями новий міжнародний порядок виявився досить міцним, живучим, він був добою «відносного миру»¹, більш гармонійні міждержавні відносини Віденської системи дозволяють використовувати термін «Європейський концерт»², а сам Віденський конгрес деякі сучасні дослідники розглядають як «прообраз єдиної Європи»³, як головну подію в історії дипломатії, що змінила підхід до дипломатичної практики з двосторонньої на багатосторонню⁴.

Прийдешнє 250-річчя з дня народження К. Меттерніха напевно викличе появу великої кількості ювілейних публікацій, присвячених аналізу його дипломатичної діяльності. Разом з тим потрібно згадати, що різні грані його діяльності вже ставали предметом фундаментальних досліджень істориків ХІХ століття – сучасників Віденського міжнародного порядку, тих, хто безпосередньо бачив його системні недоліки або переваги. Серед вітчизняних істориків автором першої за часом монографії, цілком присвяченої аналізу дипломатичної діяльності К. Меттерніха, був професор імператорського Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840-1894). Крім праці «Меттерніх і європейська реакція» він видав також п'ятитомну монографію «Імператор Олександр І та ідея Священного союзу», в якій значну увагу приділив аналізу діяльності очільника австрійського дипломатичного корпусу. Проте справжній внесок В.К. Надлера у дослідження зовнішньої політики Австрійської імперії під фактичним керівництвом К. Меттерніха поки що залишався поза науковими інтересами як вітчизняних так й зарубіжних авторів.

Аналіз публікацій за темою. Вітчизняній історичній науці В. К. Надлер, відомий в першу чергу як багатогранний фахівець та блискучий лектор⁵, вмілий адміністратор⁶, представник передової позитивістської історіософії⁷, дослідник західноєвропейського, слов'янського, арабського середньовіччя⁸. Ще його учень В.П. Бузескул в узагальнюючій праці «Загальна історія та її представники в Росії» виділяв цю багатовекторність наукових інтересів В.К. Надлера⁹. Проте він і всі наступні дослідники різних граней творчої спадщини В.К. Надлера не робили спроб висвітлити вивчення ним особливостей дипломатичної діяльності К. Меттерніха, іноді лише стисло констатуючи: «найбільшу популярність здобула його науково-популярна книга «Меттерніх і європейська реакція»¹⁰, хоча насправ-

ді до жанру науково-популярної літератури вона не належала. І це – незважаючи на те, що у бібліографічних покажчиках завжди була доступною для ознайомлення зазначена монографія В.К. Надлера. Вона не піддавалася такій критиці¹¹ як праця «Олександр I та ідея Священного союзу». Однак хоча вона була присвячена не правителю Російської імперії, а найвідомішому зарубіжному дипломату, на жаль, за кордоном ця монографія невідома. Наприклад, Е.Е. Крейе, дослідник дипломатії австрійського міністра зовнішніх справ свого часу писав, згадуючи зовсім інші прізвища фахівців: «Багатообіцяючий початок вивчення Меттерніха було покладено наприкінці XIX століття, коли було відкрито європейські архіви того періоду. Це дало можливість таким неупередженим вченим, як Адольф Беер, Едуард Вертхаймер, Август Фурнір, Вільгельм Онкен та Федір фон Демеліч, створити монографії та опублікувати документи, які залишаються досі основою дослідницької роботи на цю тему»¹². Наполягаємо: в цьому списку має бути й прізвище В.К. Надлера, що й буде доведено змістом пропонованої статті.

Зважаючи на вищевказане, **мета** нашого дослідження полягає у всебічному аналізі наукових робіт В.К. Надлера, які безпосередньо були присвячені вивченню дипломатичної діяльності Клеменса фон Меттерніха, її особливостей та значення для подальшого розвитку постнаполеонівського міжнародного порядку.

Виклад основного матеріалу. Нашадок німецьких емігрантів Василь Карлович Надлер народився у 1840 р. в Харкові, в сім'ї провізора, керуючого аптекою¹³. Звичайно, харківське середовище суттєво вплинуло на національні рефлексії та віросповідання місцевих німців. З огляду на це, немає нічого дивного в тому, що Василь Карлович був православною російськомовною людиною та послідовним консерватором.

Майбутній учений в дитячі роки виховувався у приватному пансіоні Цобеля. У 1857 р. він обрав для свого навчання історико-філологічний факультет Харківського університету¹⁴. Коло наукових інтересів майбутнього вченого сформувалося під впливом його відомого учителя, професора кафедри загальної історії М.Н. Петрова (1826-1887). Саме тоді розпочалося їхнє багаторічне співробітництво. Іншим університетським наставником та покровителем В. К. Надлера був відомий славіст П.О. Лавровський. Під впливом останнього Василь Карлович підготував обов'язковий кандидатський твір «Сербський народ і його доля під владою турків до початку національного руху в перші роки XIX ст.» (1862)¹⁵. Проте продовжувати цю наукову тему молодий випускник Харківського університету не став.

Його подальші наукові інтереси були пов'язані головним чином з аналізом минулого держав Центральної Європи. Після закінчення у 1862 р. університету В.К. Надлер був залишений на кафедрі загальної історії для підготовки до професорського звання¹⁶. Упродовж двох років він готував магістерську дисертацію «Причини та перші прояви опозиції католицизму в Чехії та Західній Європі у кінці XIV і на початку XV ст.». Її захист відбувся у 1864 р. в Петербурзькому університеті. Це дозволило В.К. Надлеру отримати посаду доцента кафедри загальної історії Харківського університету. Після цього В.К. Надлер упродовж чверті століття залишався провідним медієвістом університету. В 1867 р. він захистив докторську дисертацію «Адальберт Бременський – правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV». У наступному 1868 р. він став екстраординарним, рік по тому – ординарним, а у 1890 р. – заслуженим професором¹⁷.

В.К. Надлер виявився й вмілим адміністратором. З 1869 по 1875 р. він був секретарем, з 1875 по 1891 р. – деканом історико-філологічного факультету Харківського університету, а в 1877 р. – першим головою Харківського Історико-філологічного товариства¹⁸. В.К. Надлер очолював історико-філологічний факультет й у Новоросійському (Одеському) університеті, до якого перейшов у 1891 р. У 1893 р. він виконував обов'язки ректора цього університету¹⁹.

Довіра, яку надавала йому влада, була взаємною. Як послідовний представник консервативного напрямку наукової інтелігенції Російської імперії В. К. Надлер після царевбивства 1881 р. ще більше посилив свою критику конституціоналізму. Прагнення співвітчизників до ухвалення Конституції він назвав «оманливими та згубними ілюзіями», які анітрохи не наближають до свободи. «Свобода необхідна кожному народу, але свобода дійсна, а не паперово-конституційна, – вказував В.К. Надлер. – Необхідно, щоб вільні установи створилися самим історичним життям народу, щоб вони виростили на народному ґрунті, як вони виростили в Англії»²⁰.

В.К. Надлер був блискучим лектором. Тим, хто слухав його, зазначали, що він мав «чудову пам'ять і рідкісний дар висловлювання», «ніколи не записував своїх лекцій і читав напам'ять», «був повним хазяїном свого матеріалу»²¹, а «самому писати «надлеровським складом» для багатьох було заповітною мрією»²².

В.К. Надлер читав курси з різних розділів всесвітньої історії. Хоча головним предметом його викладання залишалася історія середніх віків та окреми її періоди, в різні роки В.К. Надлер викладав також римську, російську, новітню історію²³. Ця тенденція в основному збереглася й після його переходу у Новоросійський університет; тут головними предмета-

ми викладання були історія середніх віків, історія нового часу та історія новітнього часу (XIX ст.)²⁴.

Велика географія лекцій В.К. Надлера (Західна Європа, Росія, Візантія, Схід) цілком відображала його загальноісторичні підходи. Ще на зорі своєї науково-педагогічної діяльності він гостро критикував зарубіжних і вітчизняних учених за те, що у своїй творчості вони обмежуються висвітленням історії лише західноєвропейських народів. Серед інших недоліків сучасної йому історіографії він визначав повну перевагу політичної історії, слабке висвітлення явищ суспільного життя, недооцінку авторами економіки, торгівлі, матеріального побуту²⁵. Незважаючи на це, міжнародні відносини були одним з об'єктів його постійних досліджень.

Якщо в 1860-ті роки наукові інтереси В.К. Надлера головним чином були пов'язані з дослідженнями різних аспектів доби Середньовіччя, то з 1880-х років учений зосередився на вивченні міжнародних відносин першої чверті XIX ст. На наш погляд, це було своєрідною відповіддю В.К. Надлера на гострі та актуальні події в сучасній йому Європі, коли на очах тих, хто ще зберігав надію на життєздатність Союзу трьох імператорів, вже створювався Троїстий Союз Німеччини, Австро-Угорщини й Італії, а Франція та Російська імперія заради збереження політичної рівноваги Віденської системи робили взаємні кроки назустріч. Витоки цієї Віденської системи, роль в її створенні окремих особистостей, зокрема К. Меттерніха, не могли не цікавити В.К. Надлера, який, як вже зазначалося вище, викладав поряд зі середньовічною історією також й історію XIX століття.

Дипломатичну діяльність К. Меттерніха В.К. Надлер досліджував у двох своїх монографіях. Одна з них – «Меттерніх та європейська реакція» (1882), інша – «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу», п'ять томів якої виходили в період з 1886 р. по 1892 р. Харківський дослідник використав для їх написання широке коло письмових джерел, перш за все – тексти міжнародних угод, дипломатичне листування, мемуари відомих державних діячів, зокрема мемуари К. Меттерніха²⁶.

Про визнання загальноєвропейського значення дипломатичної діяльності К. Меттерніха свідчить те, як саме В.К. Надлер називав той міжнародний порядок, що склався за підсумками Віденського конгресу 1814-1815 рр. Харківський дослідник не використовував для позначення нової системи міжнародних відносин назву «Віденська», під якою вона відома всім сучасним дослідникам. В одних випадках він називав її «системою стабілізму», в інших – системою «нерухомості», у третіх – «австрійською системою», але найчастіше – «політичною системою Меттерніха»²⁷. Тим самим підкреслювалася особлива роль,

яка належала у її створенні головному організатору Віденського конгресу. Термін «система Меттерніха» знайомий і сучасній науці²⁸, проте, наприклад, О.Є. Буднікова вважає цією системою не міжнародний порядок, а політичні принципи Меттерніха, як головного ідеолога та втілювача політики консерватизму²⁹.

У двох своїх фундаментальних монографіях В.К. Надлер надав Меттерніху характеристики, які певним чином відрізнялися одна від одної. З одного боку, харківський дослідник визнавав австрійського дипломата «видатним державним діячем, послідковним керівником європейської реакції»³⁰. В іншому – всупереч історіографічній традиції, яка підкреслює винятково важливе значення Меттерніха на Віденському конгресі, В.К. Надлер дав йому критичну, майже зневажливу характеристику: «приписуючи собі успіхи та результати, досягнуті іншими» Меттерніх «був лише брехуном і фанфароном», відрізнявся «надзвичайною легковажністю», виявляв «ницість», «займався серйозними справами лише мимохідь і уривками» і навіть ніколи не належав «до німецьких патріотів»³¹.

Такому безпринципному діячу В.К. Надлер протиставив російського імператора Олександра I, який зображався як «великодушний визволитель Європи», талановитий політик і адміністратор, сповнений духом «істинної християнської любові та неупередженого миролюбства», государ, «який своїм Маніфестом від 30 серпня 1814 р. з нагоди перемоги над Наполеоном продемонстрував, що в його душі «поряд з релігійно-містичним збудженням, панував і ліберальний перебіг думок»³².

Висока оцінка, дана В.К. Надлером значенню всієї державної, зокрема зовнішньополітичної діяльності Олександра I не завадила йому визнати, що на Віденському конгресі «першу роль» відігравав французький міністр Ш. Талейран: «Глибока ворожнеча, що панувала між союзниками, недосвідченість і невмілість більшості уповноважених великих держав, дали йому можливість посісти у Відні становище дуже видатне»³³. Ця теза знайшла цілковите підтвердження і в сучасній науці³⁴.

Втім, В.К. Надлер належав до тих учених, які не перебільшували роль особистості в історії. Він відкидав думку, ніби «народи – це іграшки великих світу цього»³⁵. Ось чому хоча В.К. Надлер вважав, що ні Меттерніх, ні інша особистість не є джерелом «нового могутнього потоку, що поніс за собою все європейське суспільство в момент закінчення війни за визволення», а той «загальний настрій», який охопив тоді це суспільство³⁶. В.К. Надлер не вживав термін «громадська думка», але вважав, що найвпливовіші політики – сучасники створення Віденської системи – багато в чому були виразниками цієї громадської думки Європи, що чекала від них «програму но-

вого кращого часу, який мав завершити назавжди страшну епоху ненависті та крові»³⁷. Згідно дослідницької логіки В.К. Надлера, виразником думок певної частини європейського суспільства був й ініціатор Священного союзу Олександр I.

Саме в таких історичних умовах К. Меттерніх став «керівником нової політичної системи», хоча австрійський міністр, за висловом В.К. Надлера, «не був сліпим поборником старих дореволюційних принципів, а швидше вихованцем наполеонівської епохи»³⁸. З цієї наполеонівської епохи Меттерніх, на думку харківського дослідника, виніс «ту глибоку зневагу до народів та їх прагнень, ту ненависть до ідеології, ту неповагу до історичних прав націй, установ та осіб, якими вирізнявся він все своє життя»; ось чому поширену в науці думку про те, що Віденська система міжнародних відносин мала відновити в правах династії Європи та старі дореволюційні порядки В.К. Надлер вважає «абсолютно безпідставною»³⁹. Хоча Віденський конгрес справді відновив багато держав і династій⁴⁰, загалом «про повагу до історичних прав государів, станів і народів у Відні не йшлося»⁴¹.

Для обґрунтування своєї тези харківський дослідник представив повну картину тих значних територіальних змін, які відбулися згідно з рішеннями Віденського конгресу⁴²: Італія знову була роздроблена після короткого періоду об'єднання за Наполеона, а у Німеччині «старе право та інтереси населення» були розтоптани «ще рішучіше і нахабніше»⁴³. Сам етнічний німець, В.К. Надлер з гіркотою писав про створення рішеннями Віденського конгресу Німецького Союзу⁴⁴: «Замість відновлення імперії в оновленому вигляді Німеччина перетворена була на потворний союз 36 великих і маленьких держав, союз, позбавлений будь-якого значення і сили»⁴⁵. Ці та багато інших змін мали підтвердити думку харківського вченого про те, що хоча Віденська «система Меттерніх» мала встановити «на міцних підставах рівновагу сил у Європі» та гарантувати її назавжди «від нових завойовницьких прагнень Франції», загалом Віденський конгрес дотримувався цієї мети «суто зовнішнім чином», порушував «природні інтереси і священні права», «кроїв на власний розсуд країни, розривав національності, поєднував непоєднане і роз'єднував те, що було пов'язане самою природою»⁴⁶. Така критична оцінка традиційних уявлень у європейській науці про підсумки Віденського конгресу та значення нової системи міжнародних відносин доповнювалася вміло описаною В. К. Надлером картиною внутрішньої реакції у кожній європейській країні, що задовольняла Меттерніх. Жорстка цензура в Австрійській імперії, фактичний поліцейський нагляд із Відня за Німеччиною та значною частиною Європи мали виключити появу нових вогнищ

вільнодумства та революції. Схожим чином описував ці явища й роль в цьому Меттерніха Х.Г. Инсаров (Раковський) – автор другої за часом в Російській імперії окремої книги, цілком присвяченій діяльності австрійського міністра⁴⁷.

В.К. Надлер не заперечував, що після катастрофи Наполеона в Європі настала реакція, але вважав «легендою», а не історичною істиною поширену в науці думку про те, ніби ініціаторами реакції були монархи антинаполеонівської коаліції, їхні міністри та оточення⁴⁸. Ці твердження про повсюдну реакцію дещо дисонують із твердженнями деяких сучасних авторів про те, що «попри переважний консерватизм політичної еліти, задіяної до формування Віденської системи міжнародних відносин, остання не стала стримуючим чинником ліберальних тенденцій, які набирали обертів у Європі на етапі буржуазних перетворень, відповідаючи, своєю чергою, цивілізаційним потребам розвитку європейських країн»⁴⁹.

Як досвідчений дослідник В.К. Надлер докладно показав інтереси держав-переможниць на Віденському конгресі, розкрив суть їхніх протиріч. Він вважав, що, незважаючи на всі ці протиріччя та інтриги Меттерніха, імператор Олександр I «продовжував вірити у можливість подальшого існування великої європейської коаліції», оскільки «сповнений високими шляхетними почуттями, він припускав ці почуття й в інших»⁵⁰. Подібними висловлюваннями насичена вся праця В.К. Надлера, який протиставляв намірам дипломатів інших країн, зокрема Меттерніха, плани Олександра I: на думку вченого, імператор «прибув на конгрес з найвищими і найбагатшими цілями», «інтереси європейського миру і благо народів стояли для нього на першому плані»⁵¹.

Однією з головних подій Віденського конгресу В.К. Надлер вважав зміну відносин у дипломатичному тандемі Талейран-Меттерніх. Якщо Меттерніх починав конгрес як противник Талейрана, поступово вони досягли угоди у важливому Польсько-Саксонському питанні. В результаті угоди двох міністрів відбулися, на думку В.К. Надлера, незворотні процеси під час роботи Віденського конгресу: «Якщо досі можна було говорити про союзників і протиставляти їм Францію, то тепер стало очевидним, що колишня велика коаліція розпалася остаточно»⁵². Так позначилося гостре дипломатичне протистояння Австрії, Англії та переможеної Франції планам Російської імперії та Пруссії. Твердження про гострі геополітичні, соціально-економічні та навіть конфесійні протиріччя учасників конгресу в сучасній науці вже стали хрестоматійними⁵³.

Священний Союз, створений за ініціативою Олександра I для підтримки «системи Меттерніха», В.К. Надлер вважав ціл-

ком закономірним явищем у тих історичних умовах, в яких він склався та існував. Союз мав важливе практичне значення для Європи, «послужив моральною основою того міцного політичного зв'язку, де зберігалися протягом трьох десятиліть мир і злагода серед європейських держав»⁵⁴. Те, що в історіографії Віденська система міжнародних відносин найчастіше ототожнюється із системою Священного союзу, вказують й сучасні дослідники⁵⁵.

Важливими питаннями, які В.К. Надлер намагався вирішити у своєї творчості, були питання про те, коли саме та під чий впливом в Олександра І виникла ідея Священного Союзу і як до цієї ідеї ставився Меттерніх. На думку харківського вченого, імператор «прийшов до своїх ідей цілком самостійно», а сама ідея дозріла остаточно у Відні і була висловлена офіційно наприкінці 1814 р.⁵⁶ Його послання до правителів Австрії, Пруссії та Англії від 31 грудня 1814 р. мало на меті «зміцнити взаємні відносини між державами», «завершити справу внутрішнього умиротворення», оскільки імператор «припускав, що міжнародні відносини, як і внутрішня політика держав, повинні керуватися одними й тими самими принципами євангельської любові та братства»⁵⁷.

Схожим чином трактує підходи Олександра І сучасна американська дослідниця з Гарварда С. Гервас, яка вважає, що «російська точка зору на мир у Європі виявилася найпродуктивнішою», а «за іронією долі «релігійний» договір Священного союзу звільнив європейську політику від церковного впливу, зробивши його основним актом світської ери «міжнародних відносин»⁵⁸. На її ж думку, Священний союз «перейнявся ідеєю, натхненною Просвітництвом: ідеєю вічного миру»⁵⁹.

Відверта ідеалізація В.К. Надлером намірів Олександра І виражена у твердженнях історика про те, що імператор «не поєднував з актом Священного Союзу жодних прихованих думок і планів» у тому числі «для придушення законного гуртання народів до розвитку вільних установ»⁶⁰. Цю думку автора спростував подальший перебіг історичних подій, у тому числі позиція Олександра під час революцій в Іспанії та Італії. В.К. Надлер намагався довести свою думку і власною інтерпретацією тексту Договору про Священний Союз⁶¹, а також розбором інших документів, у тому числі Циркулярної ноти Олександра від 25 березня 1816 р., та спочатку критичною позицією та запереченнями Меттерніха⁶². Таку критичну позицію австрійського міністра В.К. Надлер пояснював тим, що Меттерніх «як людина невіруюча, породження легковажна» «не визнавав жодних ідей і, подібно до Наполеона, ставився з глибокою зневагою до ідеології всякого роду», але при цьому, як ніхто інший, «намагався користуватися ним, як знаряддям

реакції»⁶³. У сучасній історіографії така позиція Меттерніха пояснюється тим, що сам він та його радник Ф. Генц вирішили, ніби «під містичними заявами про мир та братерську любов ховалися войовничі задуми царя»⁶⁴.

Харківський учений відкидав думку про те, що Священний Союз не мав ніякого практичного значення. Навпаки, як доводив В.К. Надлер, саме цей союз став «моральною основою того міцного політичного зв'язку, на якому зберігалися протягом трьох десятиліть мир і злагода в середовищі європейських держав»⁶⁵. Втім, навряд чи можна вважати згодою різні погляди лідерів європейських держав на ключові події європейської історії періоду, що розглядається. Тим не менше, й у сучасній історіографії фактично подібно до висновків В.К. Надлера стверджується, що саме «ідеологія Священного союзу була в основі Віденської форми існування міжнародних сил»⁶⁶.

В.К. Надлер визнавав: Священний Союз виявився лише тимчасовою формою організації нового міжнародного порядку. Саме так його слушно оцінюють і сучасні дослідники⁶⁷. Але якщо «елементи ворожнечі, незгоди та смуту взяли, нарешті, гору над елементами порядку та миру, то цей сумний факт вказує лише на ту страшну силу, яку має в житті Європи дух, споконвіку ворожий високим і чистим принципам християнства», – вважав він⁶⁸.

Оскільки «печатя меттерніхівського генія» позначалася на всіх діяннях Віденського конгресу, а «дух Меттерніха гасав над ним»⁶⁹, відповідальність за боротьбу з будь-яким інакodomством у країнах Віденської системи міжнародних відносин В.К. Надлер не зовсім обґрунтовано приписував одному К. Меттерніху. Безумовно, він виявив ініціативу та відому активність у прийнятті сумнозвісних Карлсбадських указів 1819 р., які наказували всім державам та університетам Німецького Союзу придушувати будь-які ліберальні віяння. Проте у Меттерніха була велика кількість однодумців, союзників, помічників як у німецьких державах, так і за їх межами. Тільки тому, а зовсім не завдяки енергії одного Меттерніха, цензура стала реальністю навіть в університетах і, висловлюючись словами В.К. Надлера, «гробове мовчання оселилося в політичному житті Німеччини»⁷⁰.

Як представник науки Російської імперії, яка на час написання обох його монографій остаточно стала на шлях контрреформ, В.К. Надлер дещо тенденційно виклав відмінність зовнішньополітичних планів його країни від імперської політики Меттерніха. Ідеалом Олександра I харківський вчений вважав «мир і спокій Європи», які можуть бути досягнуті «шляхом лагідного, мудрого та прогресивного режиму»⁷¹. Проте Меттерніх,

такий самий ворог будь-якої революції, як і Олександр I, мав «рано чи пізно підпорядкувати собі великодушні, але непрактичні тенденції російського государя», а останній мав дійти висновку, що «система порядку та спокою» «несумісна з прогресивним політичним розвитком» і може існувати лише за умови «повного панування меттерніхівського режиму»⁷². Сучасні ж автори вважають, що відносини Австрії та Росії саме завдяки Меттерніху були достатньо міцними, особливо тоді, коли австрійський міністр цілком солідаризувався з іншим російським імператором Миколою I заради збереження існуючого ладу та протистояння «демону революції»⁷³.

У той же час, представляючи науку періоду контрреформ, В.К. Надлер, чиє негативне ставлення до конституціоналізму нам уже відомо, все ж таки не шкодував чорних фарб і критичних висловів для опису тієї «дикої», «безглуздої», «кровожерної», «божевільної» внутрішньої реакції та «нечуваного деспотизму», які встановилися після рішень Віденського конгресу в Австрії, Німеччині, Італії, Іспанії⁷⁴. Тим самим він визнавав закономірність та неминучість революційних виступів у деяких із цих країн. Зазначимо ще один важливий аспект: хоча Віденську систему міжнародних відносин В.К. Надлер найчастіше називав «системою Меттерніха», учений все ж таки цілком об'єктивно визнавав: «вплив канцлера далеко не був рівномірним у всіх європейських державах»⁷⁵.

У викладі В.К. Надлера Віденська система міжнародних відносин спочатку розвивалася саме в тому «реакційному» напрямі, який позначив Меттерніх. Це корелюється з концепціями сучасних дослідників, зокрема П.Ю. Рахшміра, який в монографії, присвяченій діяльності австрійського міністра, підкреслював: «завдяки дипломатичному мистецтву Меттерніха Австрія почала грати в Європі роль, що перевершувала її реальні можливості»⁷⁶. Панування цієї системи В.К. Надлер вважав безвідмовним доти, «поки бурбонська реставрація у Франції розвивалася в реакційному напрямку, – поки в Англії панували затяті торі, споконвічні друзі канцлера, – поки, нарешті, Росія та Пруссія покірно дотримувалися його помахів»⁷⁷. Реальні та небезпечні виклики цій системі (Іспанська революція 1820-1823 рр., Неаполітанська революція 1820-1821 рр.) стали випробуваннями як для лідерів великих держав, так і для армій деяких з них, кинутих на придушення революцій після Другого конгресу Священного Союзу в Троппау.

Віддамо при цьому належне дослідницькій об'єктивності В.К. Надлера: він визнавав, що на той час Олександр I «вже остаточно перейшов у табір реакції»⁷⁸. З цього питання харківський дослідник гостро полемізував із відомим німецьким істори-

ком Г. Гервінусом, який вважав, що на Троппауському конгресі Олександр I виступив рішучим противником інтервенції, відстоював винятково дипломатичні форми втручання та змінив рішення лише після отримання звісток про бунт Семенівського полку. «Уся ця розповідь, на нашу думку, не більше ніж легенда», – вказував В.К. Надлер, який вважав, що протиріччя між Олександром I і Меттерніхом почали згладжуватися вже під час Ахенського конгресу, а в Троппау вони вже були по суті однодумцями і разом із Пруссією «проголосили принцип втручання»⁷⁹.

Незважаючи на існування багатьох спільних інтересів між Австрією та Росією В.К. Надлер цілком об'єктивно показав суть протиріч «системи Меттерніха» вже у перші роки її існування. Він особливо виділяв позицію Англії, яка стараннями свого міністра закордонних справ Д. Каннінга дистанціювалася від континентальних держав, насамперед у питанні про військове втручання у країни Південної Європи. Англія на початку 1824 р. «остаточно відійшла від Священного союзу...», а Д. Каннінг навіть «зрадив» йому, «повів Англію на зовсім новий шлях»⁸⁰. Але справжнього удару «системі Меттерніха» завдала, на думку В.К. Надлера, Грецька революція⁸¹ та Адріанопольський мирний договір 1829 р., який підтвердив автономію Греції⁸². Ця революція в історичних умовах, коли грецьке питання стояло для Меттерніха «на першому плані» і навіть затьмарювало собою події Іспанської революції⁸³ призвела, з одного боку, до перерозподілу політичних сил у Європі, а з іншого, – громадська думка представників різних соціальних груп Старого Континенту, симпатії всього християнського світу схилилися до підтримки національно-визвольної боротьби греків. Меттерніх, який тривалий час пригнічував будь-який визвольний рух у Європі, не зміг протидіяти грекам. «Прагнення європейських народів виявилось могутнішим за волю поодиноких особистостей», – вказував В.К. Надлер. – діяльність Меттерніха тривала ще багато років і після Адріанопольського миру, але ніхто вже не надавав їй такого значення, як раніше»⁸⁴. Однак висновок вченого про те, що меттерніхівська «епоха реакції закінчувалася», оскільки «на грецькому сході загорялася зоря нового кращого життя для старої Європи»⁸⁵, все ж таки є перебільшеним. Наприклад, сучасник В.К. Надлера, автор науково-популярної статті «Меттерніх» Д.І. Пісарев вважав, що неспроможність політики Меттерніха виявилася внаслідок розгрому Австрії в австро-італо-французькій війні 1859 р. та об'єднання Італії в 1861 р.⁸⁶

Висновки. Таким чином, автором першої у вітчизняній історіографії монографії, цілком присвяченої дипломатичній діяльності австрійського міністра закордонних справ і канцлера Клеменса фон Меттерніха, був професор імператорсько-

го Харківського університету В.К. Надлер. Крім окремої книги «Меттерніх та європейська реакція» (1882) він частково присвятив аналізу зовнішньої політики Австрійської імперії у перші роки існування Віденської системи міжнародних відносин багатотомну монографію «Імператор Олександр I та ідея Священного Союзу». Дяк позначення цього постаніаполеонівського міжнародного порядку В.К. Надлер зазвичай використовував назву «політична система Меттерніха», що підкреслювало надзвичайно важливе значення австрійського міністра як організатора Віденського конгресу, гаранта виконання його рішень, головного ініціатора боротьби з будь-яким інакодумством у європейських країнах. Хоча у своїй творчості В.К. Надлер надавав різні оцінки професійним якостям Меттерніха, перш за все саме з його ім'ям харківський дослідник пов'язував загальноєвропейську реакцію. У викладі В.К. Надлера Віденський міжнародний порядок спочатку розвивався саме в тому реакційному напрямі, який позначив Меттерніх, а справжнього удару «системі Меттерніха» завдала Грецька революція та Адріанопольський мирний договір 1829 р., що підтвердив автономію Греції. Хоча відмінності зовнішньополітичних планів Олександра I від імперської політики Меттерніха В.К. Надлер виклав дещо тенденційно, проте він у кращих прогресивних традиціях сучасної йому історіографії намагався не перебільшувати ролі особистості в історії.

Примітки:

1. Ghervas S. What was the Congress of Vienna? *History Today*. 2014. Vol. 64. Issue 9. URL: <https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna>
2. Black J. A History of Diplomacy. London: Reaktion Books, 2010. P.5.
3. Циватий В.Г. Європейське віддуння і дороговкази Віденського конгресу: інституціональні та політико-дипломатичні витоки Європейського Союзу (теоретико-методологічний аспект). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип.15. С.167.
4. Marleku A., Emini A. The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*. 2016. Vol. 9. No 1. URL: <https://journals.univ-danubius.ro/index.php/internationalis/article/view/3349/3545>
5. Лиман С.І. З історії німецької діаспори в Харкові у XIX ст.: проф. В.К. Надлер. *Схід-Захід*. Харків, 1999. Вип.2. С.131–146; Каплин А.Д. В.К. Надлер – «историк-повествователь», историк-труженик. *Віра і розум*. 2003. № 4. С.333–336.
6. Гончарук Т.Г., Новікова Л.В. Надлер Василь Карлович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету*. Біографічний словник. 2-е вид., допов. Одеса, 2005. Т.3: К–П. С.367–370.

7. Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). 2-е вид., доп. та переробл. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. С.294.
8. Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков: ХГАК. С.575; Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. С.245-247, 280; Чувпило Л.А. Востоковедение в Харьковском университете (1805–1917 гг.): дисс... канд. ист. наук. Харьков: ХНУ, 2002. С.131-134.
9. Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1929. Ч.1. С.125-129.
10. Козлитин В.Д., Кунденко С.П., Пахомов В.Ф., Страшнюк С.Ю., Чувпило А.А. Изучение новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете (1805-1990). *Вестник Харьковского университета. Сер.: История*. Харьков, 1991. Вып.24. № 357. С.94.
11. Наприклад, О.Є. Буднікова у своїй дисертації констатує наявність розбіжностей між В.К. Надлером, що негативно ставився до особистих й професійних якостей К. Меттерніха, і О.Д. Градовським, який вважав його обдарованим дипломатом. Див.: Буднікова О.Е. Взгляды и деятельность К. Меттерниха в контексте австрийского консерватизма: автореф. дисс... канд. ист. наук. Курск, 2007. С.15.
12. Крейе Э.Э. Политика Меттерниха. Германия в противоборстве с Наполеоном. 1799-1814. Москва: Центрполиграф, 2002. 383 с. URL: <https://www.litres.ru/enno-kreye/politika-metterniha-germaniya-v-protivoborstve-s-napoleonom-179/chitat-onlayn/>
13. Вязигин А.С. Надлер Василий Карлович. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Харьков, 1908. С.282.
14. Митряев А.И. Надлер Василий Карлович. *Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь*. Москва: Наука, 1979. С.247.
15. Там же.
16. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф.45. Оп.8 (1894). Спр.16. Формулярний список о службе заслуженного ординарного профессора императорского Новороссийского университета В.К. Надлера (копия). Арк.64 (зв.)-65.
17. Там само. Арк.65(зв.)-66, 71(зв)-72.
18. Извлечение из отчёта о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1875 г. *Записки Харьковского университета*. 1876. Т.1. С.2; Протокол заседания Совета [Харьковского] университета 21 сентября, 12 октября 1878 г. *Записки Харьковского университета*. 1878. Т.4 (1879). С.100. Приложения к отчёту о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1877 г. *Записки Харьковского университета*. 1878. Т.1. С.11.

19. ДАОО. Ф.45. Оп.8 (1894). Спр.16. Арк.71(зв)-73 (зв.).
20. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция. Харьков: В университетской типографии, 1882. С.IX, XI.
21. Бузескул В.П. Некролог В.К. Надлера. *Харьковские губернские ведомости*. 1894. № 86; Бузескул В.П. Из истории Харьковского университета второй половины 70-х гг. *Наукові записки науково-дослідницької кафедри історії української культури*. Харьков, 1927. № 6. С.2-3.
22. Вязигин А.С. Воспоминания о В.К. Надлере (некролог). *Харьковские губернские ведомости*. 1894. № 86.
23. Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1871-1872 уч. г. Харьков: В университетской типографии, 1871. С.3; Обозрения преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1880-1881 уч.г. Харьков: В университетской типографии, 1880. С.5. Вязигин А.С. Надлер Василий Карлович... С.284.
24. Гончарук Т.Г., Новікова Л.В. Надлер Василь Карлович... С.368-369.
25. Надлер В.К. Русские исторические руководства и их отношение к науке всеобщей истории. Харьков: В университетской типографии. С.14-15.
26. Memoires, documents et ecrits divers, laisses par le prince de Metternich, chancelier de cour et d'etat, publies par son fils, le prince. *Richard de Metternich*. Paris: E. Plon&Cie, 1881. 8 vol.
27. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.XIII, XIV, XV, 40, 70, 135, 151, 169, 208.
28. Наприклад, Є.П. Кудрявцева визнає, що Віденська система міжнародних відносин часто називається в історіографії «системою Меттерниха». Див.: Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде. *Вестник МГИМО-Университета*. 2019. № 1(64). С.47.
29. Будникова О.Е. Взгляды и деятельность К. Меттерниха в контексте австрийского консерватизма: автореф. дисс... канд. ист. наук. Курск, 2007. С.21.
30. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.6.
31. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Рига: Издание книгопродавца Н. Киммеля, 1892. Т.5. С.365, 420, 602, 641.
32. Там же. С.355, 356, 457.
33. Там же. С.364-365, 402.
34. Хижняк И.А. Системы международных отношений в истории Нового времени. Київ: Освіта України, 2011. С.97.
35. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.5.
36. Там же. С.6.
37. Там же. С.7.
38. Там же. С.9, 10.
39. Там же. С.9, 12.
40. Див.: Акт Венского конгресса. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года*. Санкт-Петербург, 1830. Т.33 (1815-1816). Царствование императора Александра I. № 25863. С.144-178.

41. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.12.
42. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза... Т.5. С.368, 476-477.
43. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.13.
44. Акт Венского конгресса... Ст.ЛIII. С.161.
45. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.13.
46. Там же. С.12-13.
47. Инсаров Х.Г. Князь Меттерних: его жизнь и политическая деятельность. Санкт-Петербург, 1905. URL: http://az.lib.ru/r/rakowskij_h_g/text_1905_metternich.shtml
48. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.4.
49. Дудко І.Д. Віденська система міжнародних відносин з погляду постнаполеонівських і постбіполярних часів. *IRKNEU*. 2013. С.47-48. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/28884>
50. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза... Т.5. С.381.
51. Там же. С.399.
52. Там же. С.418.
53. Хижняк И.А. Системы международных отношений в истории Нового времени... С.94; Дудко І.Д. Віденська система міжнародних відносин з погляду постнаполеонівських і постбіполярних часів... С.46.
54. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза... Т.5. С.642-643.
55. Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С.46. Порівн.: Додолев М.А. Венский конгресс в историографии XIX и XX веков. Москва: Ин-т всеобщ. истории РАН, 2000. С.34.
56. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза... Т.5. С.468-469.
57. Там же. С.458.
58. Ghervas S. What was the Congress of Vienna?... URL: <https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna>
59. Ibidem.
60. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза... Т.5. С.634.
61. Трактат Братского Христианского Союза. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года*. Санкт-Петербург, 1830. Т.33 (1815-1816). Царствование императора Александра I. № 25943. С.279-280.
62. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза... Т.5. С.639-640.
63. Там же. С.641.
64. Парсамов В.С. Священный союз и его интерпретаторы. *Россия и мир в XIX веке*. 2017. № 4 (97).С.48.
65. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза... Т.5. С.642-643.
66. Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С.46.
67. Ghervas S. What was the Congress of Vienna?... URL: <https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna>

68. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного союза. Т.5. С.643.
69. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.11.
70. Там же. С.37.
71. Там же. С.11.
72. Там же. С.10-11.
73. Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С.48.
74. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.37, 42, 45, 52, 56.
75. Там же. С.39.
76. Рахшмир П.Ю. Князь Меттерних: человек и политик. Пермь: Издательство Пермского университета, 2005. С.243.
77. Надлер В. К. Меттерних и европейская реакция... С.40.
78. Там же. С.71.
79. Там же. С.76-77.
80. Там же. С.103, 140, 187.
81. Проте у сучасній історіографії підкреслюється, що певною перемогою Меттерніха стала відмова Росії підтримати Грецьке повстання в 1821 р. Див.: Кудрявцева Е.П. Два канцлера: Меттерних и Нессельроде... С.52.
82. Надлер В.К. Меттерних и европейская реакция... С.224, 229.
83. Там же. С.107.
84. Там же. С.228-229.
85. Там же. С.229.
86. Писарев Д.И. Меттерних. Сочинения. Изд.5. Т.1. Санкт-Петербург, 1909. С.579.

References:

1. Akt Venskogo kongressa. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda*. Sankt-Peterburg, 1830. Vol.33 (1815-1816). Tsarstvovanie imperatora Aleksandra I. № 25863, 144-178 [in Russian].
2. Black, J. A History of Diplomacy. London: Reaktion Books, 2010. 312 p. P.5 [in English].
3. Bohdashyna, O.M. (2013). *Pozytyvizm v istorychnii nautsi v Ukraini (60-ti rr. XIX – 20-ti rr. XX st.)*. 2-e vyd., dop. ta pererobl. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina [in Ukrainian].
4. Budnikova, O.E. (2007). *Vzglyady i deyatel'nost' K. Metterniha v kontekste avstriyskogo konservatizma: avtoref. diss... kand. ist. nauk. Kursk, 2007. 27 s.* [in Russian].
5. Buzeskul, V.P. (1894). Nekrolog V.K. Nadlera. *Harkovskie gubernskie vedomosti*. Issue 86 [in Russian].
6. Buzeskul, V.P. (1927). *Iz istorii Harkovskogo universiteta vtoroy poloviny 70-h gg. Naukovi zapysky naukovo-doslidnytskoi katedry istorii ukrainskoi kultury*. Kharkiv. Issue 6, 1-14 [in Russian].
7. Buzeskul, V.P. (1929). *Vseobshchaya istoriya i evo predstaviteli v Rossii v XIX – nachale XX vv. Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR. Part 1* [in Russian].

8. Chuvpilo, L.A. (2002). *Vostokovedenie v Harkovskom universitete (1805–1917 gg.): diss... kand. ist. nauk.* Harkov: HNU [in Russian].
9. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO). F.45. Op.8 (1894). Spr.16. *Formulyarnyy spisok o sluzhbe zasluzhennogo ordinarnogo professora imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta V.K. Nadlera (kopiya)* [in Russian].
10. Dodolev, M.A. (2000). *Venskiy kongress v istoriografii XIX i XX vekov.* Moskva: Institut vseobschey istorii RAN [in Russian].
11. Dudko, I.D. (2013). *Videnska systema mizhnarodnykh vidnosyn z pohliadu postnapoleonivskykh i postbipoliarnykh chasiv.* *IRKNEU*, 44-56. S. 47-48. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/28884> [in Ukrainian].
12. Ghervas, S. (2014). What was the Congress of Vienna? *History Today*. Vol. 64. Issue 9. URL: <https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna> [in English].
13. Honcharuk, T.H., Novikova, L.V. (2005). Nadler Vasyl Karlovych. *Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu: biohrafichni slovnyk.* 2 vyd., dopov. Odesa. Vol.3, 367-370 [in Ukrainian].
14. Insarov, X.G. (1905). *Knyaz Metternih: Ego zhizn i politicheskaya deyatelnost.* Sankt-Peterburg. URL: http://az.lib.ru/r/rakowskij_h_g/text_1905_metternich.shtml [in Russian].
15. *Izvlechenie iz otchota o sostoyanii i deyatelnosti imperatorskogo Harkovskogo universiteta za 1875 god.* *Zapiski imperatorskogo Harkovskogo universiteta.* 1876. Vol.1. S.1–78 [in Russian].
16. Kaplin, A.D. (2003). V.K. Nadler – «istorik-povestvovatel», istorik-truzhenik. *Vira i rozum.* Issue 4, 333-336 [in Russian].
17. Hizhnyak, I.A. (2011). *Sistemiy mezhdunarodnykh odnosheniy v istorii Novogo vremeni.* Kyiv: Osvita Ukrainy [in Russian].
18. Kopylov, S.A. (2005). *Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorychnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.).* Kamianets-Podilskiy: Oium [in Ukrainian].
19. Kozlitin, V.D., Kundenko, S.P., Pahomov, V.F. Strashnyuk, S.Yu., Chuvpilo, A.A. (1991). *Izuchenie novoy i noveyshey istorii zarubezhnykh stran v Harkovskom universitete (1805-1990).* *Vestnik Harkovskogo universiteta. Seriya: Istoriya.* № 357, 83-104 [in Russian].
20. Kreye, E.E. (2002). *Politika Metterniha. Germaniya v protivoborstve s Napoleonom. 1799-1814.* Moscow; Tsentrpoligraf. URL: <https://www.litres.ru/enno-kreye/politika-metterniha-germaniya-v-protivoborstve-s-napoleonom-179/chitat-onlayn/> [in Russian].
21. Kudryavtseva, E.P. (2019). Dva kantslera: Metternih i Nesselrode. *Vestnik MGIMO-Universiteta.* Vol.1(64), 45-58 [in Russian].
22. Lyman, S.I. (1999). *Z istorii nimetskoj diaspory v Kharkovi u XIX st.: prof. V.K. Nadler.* *Skhid-Zakhid.* Kharkiv. Issue 2, 131-146 [in Ukrainian].
23. Liman, S.I. (2009). *Idei v latah: Zapad ili Vostok? Srednevekove v otsenkah medievistov Ukrainyi (1804 – pervaya polovina 1880-h gg.).* Harkov: HGAK [in Russian].
24. Marleku A., Emini A. (2016). *The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism.* *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales.* Vol. 9. No 1. URL: <https://journals.univ->

- danubius.ro/index.php/internationalis/article/view/3349/3545 [in English].
25. Memoires, documents et ecrits divers, laisses par le prince de Metternich, chancelier de cour et d'etat, publies par son fils, le prince Richard de Metternich (1881). Paris: E. Plon&Cie. 8 vol [in French].
 26. Mitryaev, A.I. (1979). Nadler Vasiliy Karlovich. *Slavyanovedenie v dorevolyutsionnoy Rossii: Biobibliograficheskiy slovar*. Moskva: Nauka, 247-248 [in Russian].
 27. Nadler V.K. (1864). Russkie istoricheskie rukovodstva i ih ot-noshenie k nauke vsebschey istorii. Harkov: V universitetskoy tipografii [in Russian].
 28. Nadler, V.K. (1882). Metternih i evropeyskaya reaktsiya. Harkov: V universitetskoy tipografii [in Russian].
 29. Nadler, V.K. (1892). Imperator Aleksandr I i ideya Svyaschennogo soyuza. Riga: Izdanie knigoprodavtsa N. Kimmelya. Vol.V [in Russian].
 30. Obozreniya prepodavaniya predmetov v imperatorskom Harkovskom universitete na 1871-1872 uchebnyiy god (1871). Harkov: V universitetskoy tipografii [in Russian].
 31. Obozreniya prepodavaniya predmetov v imperatorskom Harkovskom universitete na 1880-1881 uchebnyiy god (1880). Harkov: V universitetskoy tipografii [in Russian].
 32. Parsamov, V.S. (2017). Svyaschennyiy soyuz i ego interpretatoryi. *Rossiya i mir v XIX veke*. Issue 4 (97), 45-60 [in Russian].
 33. Pisarev, D.I. (1909). Metternih. *Sochineniya*. Izd.5. Sankt-Peterburg. Vol.1, 562-636 [in Russian].
 34. Prilozheniya k otchyotu o sostoyanii i deyatelnosti imperatorskogo Harkovskogo universiteta za 1877 god (1878). *Zapiski imperatorskogo Harkovskogo universiteta*. Vol.1, I-II. [in Russian].
 35. Protokol zasedaniy Soveta [Harkovskogo] universiteta 21 sentyabrya, 12 oktyabrya 1878 g. (1878). *Zapiski Harkovskogo universiteta*. Vol.4, 91-102 [in Russian].
 36. Rahshmir, P.Yu. (2005). Knyaz Metternih: chelovek i politik. Perm: Izdatelstvo Permskogo universiteta [in Russian].
 37. Traktat Bratskogo Hristianskogo Soyuzu. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda* (1830). Sankt-Peterburg. Vol.33 (1815-1816). Tsarstvovanie imperatora Aleksandra I. № 25943, 279-280 [in Russian].
 38. Tsivatyi, V.H. (2016). Yevropeiske vidlunnia i dorohovkazy Videnskoho konhresu: instytutsionalni ta polityko-dyplomatychni vytoky Yevropeiskoho Soiuzu (teoretyko-metodolohichniy aspekt). *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Istorii. Politolohiia*. Issue.15, 162-170 [in Ukrainian].
 39. Vyazigin, A.S. (1894). Vospominaniya o V.K. Nadlere (nekrolog). *Harkovskie gubernskie vedomosti*. Issue 86 [in Russian].
 40. Vyazigin, A.S. (1908). Nadler Vasiliy Karlovich. *Istoriko-filologicheskiiy fakultet Harkovskogo universiteta za pervyie 100 let ego suschestvovaniya (1805-1905)*. Harkov, 282-287 [in Russian].

Отримано: 28.07.2022

Тетяна Боряк

кандидатка історичних наук, доцент,
докторантка історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська 60, м. Київ, 01033, Україна
дослідниця історичного факультету Вільнюського університету
вул. Університетська 3, Вильнюс, 01513, Литва
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: 0000-0002-7472-0014

УСНОІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Метою дослідження є кореляція семи проблемних аспектів теорії усної історії як науки з проблематикою Голодомору. Застосовано історико-порівняльний метод. **Наукова новизна.** Авторка комплексно застосовує сім аспектів щодо дослідження голоду, вказуючи на сильні та слабкі місця усної історії як історичного джерела. Також запропоновано певний підсумок щодо періодизації формування масиву усноісторичних джерел (5 етапів); та власні обрахунки обсягу опублікованого у пресі та виданнях масиву усноісторичних джерел. **Висновки.** Вказано на проблему співвідношення писемного джерела та усної історії. Акцентовано увагу на важливості введення до досліджень голосів безпосередніх жертв голоду – селян, які ще й не тяжіли до того, аби залишати спогади чи відрефлексовувати на папері свій травматичний досвід. Нагадано про нищення тоталітарною державою свідчень про свої злочини – т.зв. урядового архіву Голодомору, що відповідно перекидає роль документів на усноісторичні джерела. Співвідношення офіційної та індивідуальної пам'яті становить четвертий аспект, який часто заважає використовувати усноісторичні джерела в дослідженнях. Авторка вибудовує ланцюг пам'яті про голод, який тягнувся ще з 1933 р. та був органічною складовою індивідуальної пам'яті, адже колективна пам'ять про голод душилася тоталітарною державою. Проаналізовано чинник часу щодо пригадування Голодомору. Констатовано укоріненість пам'яті про голод, зокрема, і за допомогою залучення інших видів джерел особового походження. Залучено висловлювання очевидців голоду, які сигналізують про травматичність пригадуваної ними події. Нарешті, сьомий блок проблем у теорії усної історії пов'язаний з питанням достовірності усноісторичного джерела, який авторка розглядає у чотирьох вимірах: постать інтерв'юера, респондента, верифікація наративу з кінцевим утворенням джерелом (тут постає питання організації архівного зберігання усноісторичного джерела) та з офіційною документацією.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, усноісторичне джерело, теорія усної історії, травматична подія, офіційна пам'ять, індивідуальна пам'ять, джерелознавство.

Candidate of Historical Science, assistant professor
postdoctoral researcher at History Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60 Volodymyrs'ka st., 01033, Kyiv, Ukraine
researcher, the Faculty of History, Vilnius University
3 University st., Vilnius, 01513, Lithuania
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: 0000-0002-7472-0014

ORAL HISTORY SOURCES ON THE HOLODOMOR THROUGH A PRISM OF ORAL HISTORY THEORY: GENERAL FEATURES

Research aim: correlation of seven problematic aspects of oral history theory as a science with problematic aspects of Holodomor. Historical-comparative method is used. **Scientific novelty.** The author uses an integrated approach to analysis of seven aspects regarding research of the famine, pointing at strong and weak sides of oral history as historical sources. She proposes certain conclusion regarding periodization of formation of the massive of oral history sources (35 periods); as well as own estimations of published in a press and books of massive of oral history. **Conclusions.** The author points at a problem of correlation of oral history source and oral history. She stresses at impertune of inclusion to the research of voices of direct victims of the famine – peasants, who also usually had no intention to leave memoirs or to reflect their traumatic experience on a paper. The article reminds of liquidation by the totalitarian state of the documents – so called Holodomor governmental archive. This correspondingly passes role of the documents toward oral history sources. Correlation of official and individual memory makes up fourth aspect that often is an obstacle of usage of oral history sources in the researches. The author builds a chain of memory about the famine that lasted since 1933 and was an organic component of individual memory because the collective memory had been suppressed by a totalitarian state. The research analyzes factor of time regarding recalling of the famine. The author declares presence of memory about the famine, in particular, by integration of other types of sources of personal origin. She uses testimonies by survivors that signal about traumatism of events they are recalling. Finally, seventh part of problems in theory of oral history is tied to a question of authenticity and credibility of oral history sources that the author analyzes in 4 layers: interview, respondent, verification of narrative with a final created source (here the question of archival preservation of oral history sources arises) with the official documentation.

Key words: Holodomor, oral history, oral history source, theory of oral history, traumatic event, official memory, individual memory, source study.

Залучення усної історії до історичних досліджень змінило як трактування історії загалом, так і підхід до джерел, відмінних від офіційних, спродукованих державними інституціями. Із часом з'явилась низка спостережень теоретиків і практиків усної історії щодо проблем, з якими стикались науковці, які застосовували усну історію у своїх дослідженнях, та пропонувались шляхи їх розв'язання. Ми виокремлюємо сім таких

проблемних аспектів і пропонуємо розглянути їх у царині дослідження Голодомору.

Першою дилемою, яку намагається розв'язати теорія усної історії, є *співвідношення писемного та усноїсторичного джерела*. Нагадаємо тут трактування відомого теоретика і першопрохідця усної історії Пола Томсона: будь-яку подію, зафіксовану в офіційному документі чи усному свідченні, може бути піддано сумніву чийсь індивідуальним досвідом¹. Тому фактично обидва класи джерел – документальні і усні – як такі, що спродуковані людьми, рівною мірою можуть містити як правдиву, так і викривлену інформацію про події, а сам факт існування офіційного документа у письмовій формі не дає йому жодної переваги над свідченнями очевидця подій. До того ж, записане усне свідчення може бути використане іншим істориком у бібліотеці як будь-яке інше джерело² (звичайно, для цього ресурс слід зробити доступним, а саме – опублікувати його, або передати розшифровані записи до архіву чи бібліотеки). Алессандро Портеллі зауважив, що часто писемні документи є просто непідконтрольним передаванням неідентифікованих усних джерел (наприклад, формулювання: за інформацією, отриманою від...) ³.

По-друге, усна історія цінується своєю здатністю вводити до наративу історіописання, витвореного сухим тоном офіційної документації *голоси людей*, яких часто не чути через їхню невключеність до процесів державного управління (а отже, їхній досвід відсутній в документах, що опиняються на зберіганні у державних архівних установах). Зрозуміло, що персональні наративи людей, які пережили голодування, смерть близьких, вживали екстраординарних заходів задля виживання (що часто виходили за рамки загальноприйнятих норм, наприклад, труподство, крадіжки, обман), є надемоційними та передають досвід, відсутній в офіційній документації того часу.

Важливість усноїсторичних проектів з Голодомору пов'язана з тим, що жертвами трагедії були переважно селяни, які, в свою чергу, часто не мали ні освіти, ні потягу до фіксування подій у формі спогадів чи щоденників⁴ – крім випадків, коли із очевидців голоду виростили педагоги або письменники, які володіли професійними навичками для фіксації своїх спогадів.

По-третє, вага залучення усної історії до досліджень саме в рамках історичної науки стократно зростає, якщо ідеться про *тоталітарні режими*. Адже останні контролюють офіційну політику пам'яті, де немає місця переслідуваним режимом групам. Так голоси цілих груп, визначених диктаторами як вороги, глушаться. І саме усна історія дає змогу таким спільнотам бути почутими, більше того, – перетворити їхні оповіді на свідчення у судових справах.

У випадку із Голодомором, як доводять історики-архівісти, офіційна документація тих часів (від початку 1934 р. до початку 1960-х років) була переважно знищена. Першими жертвами стали книги реєстрації смертей; під контроль було взято архіви колективних, радянських господарств та МТС. Наслідком цієї масштабної акції стали тотальні лакуни в збережених дотепер архівних масивах початку 1930-х рр. центральних і регіональних урядових інституцій, повна відсутність тогочасних сільських архівів (масивів архівних документів рівня сільрад)⁵. За дуже обережними обрахунками, лише у знищеному центральному «урядовому» архіві містилося не менше 100 тисяч документів (близько 2,5 тисяч справ) за 1932–1933 рр. Загалом же, до нас дійшла приблизно половина від того масиву документів 1932–1933 рр., що мала б потрапити на державне зберігання і стати джерельною базою голодоморознавчих студій⁶.

Наступним, четвертим аспектом, довкола якого було зламано чимало списів теоретиків усної історії, є *вплив офіційної пам'яті на індивідуальну*. Ян Ассман обґрунтував поняття «комунікативної пам'яті», яка охоплює «ту частину колективної пам'яті, яка ґрунтується винятково на щоденному спілкуванні (...) Індивідуальна пам'ять проявляється у спілкуванні з іншими, і ті інші – це не просто якісь люди, а групи, які усвідомлюють свою єдність та особливість завдяки спільному образу їхнього минулого (...) від родини, сусідів, співробітників і аж до цілих націй»⁷. Оскільки така пам'ять існує на міжперсональному рівні щоденного життя, вона якнайменше зазнає впливу політичних установок сьогодення. Історії пережитої травми (і не тільки травми) переповідаються близьким людям, яким оповідач довіряє. Саме так виживав альтернативний погляд на історію, відмінний від проголошеного офіційного. До таких історій, які розповідали пошепки, належить і наратив про Голодомор. Як підсумовує Оксана Кісь, «завдяки особистому (часто приватному, а не політично забарвленому) характеру таких історій вони вірогідно зазнали меншого витіснення з пам'яті і нині можуть допомогти у реконструюванні повнішої та адекватнішої картини переживання Голодомору»⁸.

У випадку із голодом, через щодалі активніше звертання істориків до цієї теми та сприятливу політику держави, назовні «прорвалися» до того замовчувані чи ігноровані суспільством свідчення про пережитий голод і жахи колективізації – в Україні це сталося наприкінці 1980-х рр. Українська діаспора, попри відсутність інформаційного поля, яким би держава спонукала до пригадування голоду, всіляко намагалась прорвати завісу мовчання довкола трагедії. Власне, до початку 2000-х рр. такого ін-

формаційного поля не було і в Україні, якщо не рахувати часових проміжків, пов'язаних з роковинами трагедії.

Певним «трендом» серед західних істориків стало звинувачення Президента Віктора Ющенка у політизації питання голоду. Об'єктивно його політика дійсно сприяла записуванню усної історії (питання про якість спродукованих у той час усно-історичних джерел є окремою темою). Наступний Президент Віктор Янукович зі зрозумілих причин згорнув усі ініціативи у цьому напрямку і в 2010–2011 рр. фактично знищив величезний інформаційний (у тому числі – документальний) масив у цифровому форматі, адже із сайтів усіх без винятку обласних державних адміністрацій безслідно щезли спеціальні тематичні розділи. Як структурні підрозділи обласних державних адміністрацій слідом за ними змушені були «вичистити» відповідні розділи державні архіви областей. Тематика Голодомору у публічному просторі поступово маргіналізувалася. Тож якби В. Ющенко не ініціював видання багатотомної «Національної книги пам'яті жертв Голодомору» та проектів із записування усної історії, ми сьогодні не дорахувалися б понад двох третин наявного масиву усноісторичних джерел з цієї тематики.

Важко погодитися зі звинуваченнями на адресу В. Ющенка щодо штучності пам'яті про голод, яку він нібито нав'язував своєю політикою. В Україні пам'ять про голод чітко візуалізується уже з кінця 1980-х рр. (хоча спорадично проривалася і у попередні десятиліття). Це і власні ініціативи селян із вшанування пам'яті померлих; і публікації свідчень про голод та надсилення їх до архівних установ, редакцій; і складання списків померлих від голоду; і встановлення пам'ятних знаків. Сумарне накопичене на той час Знання, загальний інформаційний простір початку і середини 2000-х рр. лише сприяли посиленій артикуляції в медійному середовищі теми, про яку знали всі, хто це пережив, і хто нарешті відчув готовність і навіть бажання з боку держави їх почути, – можливо, саме тому це виглядало певною мірою штучним для іноземців та навіть громадян України, далеких від історії.

П'ята проблема, яка дискутується, є вплив часу на індивідуальну пам'ять (який відповідно, як вважається, сприяє певному підваженню достовірності усноісторичного джерела). Усній історії закидають, що вона є віддаленою від події і підпадає під викривлення пам'яті. Але ж проблема існує і для писемних джерел, що нерідко створені після того, як подія яку вони описують (де-не-де і не-учасниками події), уже трапилася.

До того ж, громади, що намагаються зберегти ту чи іншу інформацію, мають певний механізм запам'ятовування, що включає часте повторення історій, їх обговорення із членами грома-

ди тощо. Наприклад, очевидці Голодомору часто фіксують розповідь про пережите за допомогою фраз про те, що вони добре пам'ятають ці події: «... як же можна це забути», «... поки будемо жити – не забудемо». Таким чином свідки відтворюють зорові образи подій і фіксують їх у пам'яті. Зрештою, багато респондентів можуть бути доволі освіченими і вести певні записи⁹.

Останнє спостереження є абсолютно вірним. Нами на сьогодні зафіксовано дані про близько 30 щоденників людей, які належали до різних соціальних станів та професійних груп (селяни, містяни, учителі, партійці, митці, діти та ін.), і які опинилися у голодному вирі безпосередньо чи були опосередкованими спостерігачами. Їхні записи фіксують голодування та пов'язані з цим явищем стани, що не відрізняються від нарративу усної історії.

Шостий аспект пов'язаний з *травматичністю події та специфіки пригадування*. Віталій Огієнко детально зупинявся на цьому¹⁰. Ми ж окреслимо загальні проблеми, пов'язані з пригадуванням голоду як події, яка безумовно спричинила негативний вплив на життя респондента.

На сьогодні наявні протилежні підходи до трактування того, наскільки повним буде свідчення про травматичну подію: стрижень подій без дрібніших деталей¹¹ чи навпаки, оповідь з більшою яскравістю чи точністю¹².

Культурний (у випадку Голодомору – політичний) тиск може пояснювати мовчання щодо травматичних спогадів. За свідченням історика усної історії і консультанта з травматичних подій Дорі Лауб, «мовчання є ознакою колективної масової травми»¹³. У випадку з голодом, мовчання як травма (що уже вважається посттравматичним синдромом), переплетене із мовчанням, спричиненим тиском тоталітарної держави щодо заборони на згадку про голод та відповідно, ще більш поглиблене.

Сигнали травми переважно не відтворюють у розшифрованих свідченнях, але подеколи уважний читач може відстежити їх наявність у розповідях. Особливо часто трапляються повтори, коли свідок кілька разів підряд повторює речення, до того ж з паузами. А часто повторювані фрази на кшталт «я добре пам'ятаю», «щоб же я не пам'ятала тридцять третього року», «ніколи я не забуду», на думку психологів, свідчать про відтворення (через репродукування) зорових образів подій¹⁴.

Не можна забувати про проблему описування травматичної події. Нерозуміння того, як звичайна людина може описати нелюдські торттури, може призвести до небажання свідка взагалі починати розмову. Очевидці Голодомору не є винятком, коли частина їх відмовлялася давати свідчення саме через важкість спогадів¹⁵. Так, американець Волтер Бечерер

(банківський працівник Національного банку в Мілувокі, Вісконсин), який в серпні 1933 р. повернувся із УСРР і на запрошення Німецького євангельського пресового союзу розповів про особисті враження від побаченого, також зауважив труднощі з описуванням стану голодуючих людей: «... не можна перебільшити опису тих страхів [...] на Україні, бо нема слів, щоб їх представити. Найбідніша людська фантазія не придумав такого пекла, яке є тепер на Україні»¹⁶. Два листи із голодуючої України на Західну Україну значають: «Словом, описати все, що твориться в нас неможливо»¹⁷; «... маємо голод, який не маємо слів описати»¹⁸.

Сьома проблема торкається *питання достовірності усно-історичного джерела*. Цей аспект можна, своєю чергою, розглядати у чотирьох вимірах:

1. З огляду на постать інтерв'юера, який записує та розшифровує джерело: чи дійсно свідчення було записане від конкретного респондента саме з цього села / регіону? Чи недосвідчений молодий інтерв'юер, з метою виконання завдання, поставленого шкільними вчителями чи університетськими викладачами, скопіював його із різних джерел, скопіював з якогось мережевого ресурсу чи навіть просто вигдав (адже цього не можна виключати; хоча, за великим рахунком, навіть у випадку такої фальсифікації комп'ютер спіратиметься, скоріше за все, на типові, а відтак – масові, повторювані приклади свідчень і саме їх, а не випадкові, поодинокі, нетипові, за логікою, «підозрілі» в його ситуації свідчення, він візьме за основу).

Найкращим інструментом формальної верифікації (ми не говоримо зараз про змістовну верифікацію) може стати аудіо-чи відеозапис інтерв'ю (або листи очевидців, належно оформлені (із наданням персональних даних) та передані на зберігання до архівної чи музейної установи уже у наш час. Якщо ж такі технічні засоби верифікації факту інтерв'ю та особи респондента відсутні, то спробувати бодай частково вирішити зазначену дилему можна двома шляхами: через укладання зведеного реєстру свідків та, відповідно, інтерв'юерів і записаного нарративу, а також шляхом аналізу загальної археографічної культури видання та історії підготовки конкретної збірки до друку. Тоді треба спробувати відповісти на низку запитань: чи зберігся у доступному для істориків вигляді оригінал свідчення; як було організовано експедиційний проєкт; якими були засади проведення інтерв'ю та хто виступав у ролі інтерв'юерів; наскільки повними є легенди до усноісторичних джерел з теми тощо.

Наприклад, якщо йдеться про студентів у ролі інтерв'юера, то іноді їм бракувало необхідних навичок, технічних засобів, а декому – наукового сумління. Відтак трапляються розшифро-

вані аудіо- або рукописні записи низької якості¹⁹. До того ж, вони часто зберігаються в ініціатора інтерв'ю (із власного починання або через розпорядження місцевих органів влади, різних установ) і є недоступними для публічного використання.

Чи не єдиним позитивним чинником залучення учнів до інтерв'ю (крім масовості процесу інтерв'ювання та, відповідно, створення великої кількості усноїсторичних джерел), є той факт, що вони переважно записували наратив від рідних чи сусідів. Такі люди похилого віку могли побоятись відкриватись «чужим», до того – містянам, а натомість вільніше себе почували із односельцями чи сусідами, навіть шкільного віку.

При опрацюванні матеріалів варто зважати на те, що свідчення могли бути зафіксовані недобросовісними збирачами. Підтвердження цього знаходимо, зокрема, у Ірини Магрицької, яка стикалася із випадками несумлінності студентів, коли ті комбінували свідчення із різних джерел і заради заліку видавали їх за автентичні²⁰.

До засобів верифікації усних свідчень належать, зокрема, дані про особу – респондента та інтерв'юера, точна дата інтерв'ю, подеколи – печатки сільської ради, що могли проствалятися на листах очевидців чи їхніх родичів або на свідченнях мешканця села з метою верифікації особи свідка, а відтак – і достовірності записів²¹.

Наведені вище проблеми, пов'язані з постаттями інтерв'юерів, свідчать про «депрофесіоналізацію» практики запису усної історії. Наслідком є продукування часто «глухих» матеріалів, з яких важко зрозуміти хронологічні рамки описуваних подій, місце перебування особи на час Голодомору, які саме продуктові запаси вилучалися у селян, який сенс вкладає респондент у термін «геноцид».

2. З огляду на постать респондента. Чинником отримання достовірної інформації є мотивація респондента. Жертви злочинів загалом схильні поділитися своїм досвідом виживання, але за низки умов, серед яких – готовність іншої сторони вислухати, впевненість у відсутності негативних наслідків після надання інтерв'ю, сприятливе інформаційне поле.

Дослідник о. Юрій Мицик відзначає більшу відкритість респондентів на початку 2000-х порівняно із початком 1990-х рр.²². З цим погоджується і фольклористка Людмила Іваннікова: «Найголовніше – майже відійшов той тотальний страх, що ним були skutі оповідачі: називають конкретні прізвища й імена людей, яких раніше означували на зразок «один чоловік», «одна жінка», «був тут такий». Люди сміливо висловлюють свої погляди на події й ставлення до конкретних осіб (Сталіна, Леніна), прагнуть хоча б шляхом розголошен-

ня злочинів помститися своїм кривдникам»²³. Тому, за її спостереженнями, у багатьох записах рефреном лунають слова: «Напиши все це, нехай читають, нехай знають – я радий буду, якщо надрукують!».

Тобто на перший план виходила мотивація отримати хоча б моральну сатисфакцію від розкриття відомостей про злочин, виконання певного морального зобов'язання перед померлими від голоду родичами. Це дозволяло збирати кращий, повніший, документально точніший матеріал.

Ще з часів Холодної війни аргументом для підваження довіри до усноісторичних джерел Голодомору у діаспорних публікаціях стало таврування радянською пропагандою всіх українців, які опинилися за кордоном, як очевидних противників радянського режиму й «колаборантів» нацистів. Тому, мовляв, їм не можна вірити та публікувати їхні свідчення про голод, бо останні, мовляв, свідомо чи несвідомо, але неминуче будуть спотворені політичними уподобаннями респондентів. Однак у випадку з усноісторичними джерелами, записаними уже в Україні, питання про політичні переконання свідків перестало бути актуальним і таким, що стоїть на заваді сприйняття їхніх усних історій як достовірних.

До того ж, свідчення не виринули нізвідки після закінчення Другої світової війни, як намагаються це представити противники Голодомору. На сьогодні нами виявлено близько півтисячі свідчень очевидців голоду, їхніх листів, повідомлень, а також публікацій в пресі Західної України із залученням даних західних журналістів про голод у 1932–1934 рр., коли ніякого інформаційного поля, яке б сприяло оприлюдненню даних, не було, і коли за згадку про голод українців в УСРР отримували багаторічні вироки у концентраційних таборах.

Нарешті, на сьогодні, крім згаданих щоденників, виявлено низку віршів від 1932–1933 рр.; уже хрестоматійними стали повідомлення західних дипломатів; близько 100 спогадів про голод, опублікованих в окупаційній пресі часів Другої світової війни (якщо не брати до уваги статті зі згадкою про голод початку 1930-х рр., кількість яких на порядок вище).

3. Верифікація наративу із джерелом, утвореним шляхом розшифрування, та / або публікації і передаванням на архівне зберігання матеріалів експедиції. Тут питання залежить від того, хто виступав організатором експедиції. Якщо це були архівні працівники, – матеріали мали акумулюватися в архівних установах; якщо музейники – скоріше за все в музеях; якщо бібліотечні працівники, місцеві краєзнавці – то це могли бути архівні чи музейні установи, а також школи. Експедиції від інституцій зазвичай передавали матеріали на зберігання до своїх установ.

Однак, на жаль, мусимо констатувати відсутність в Україні розуміння такої відповідальності, коли йдеться про депозитарії для зберігання масивів усної історії про Голодомор, особливо ж записуваних студентами та школярами. Часто публікація інтерв'ю (при втраті оригінальної розшифровки, відомостей про оповідач(ей) перетворювала його на єдиний друкований примірник джерела.

З огляду на повномасштабне вторгнення РФ до України з 24 лютого 2022 р. ми можемо припустити, що збірки таких колекцій, які зберігались у школах та місцевих музеях у східних та північних регіонах, через воєнні дії втрачені.

4. Наскільки унікальним є зміст усноісторичного джерела та як він співвідноситься із наративом офіційної документації. Доведена до високого ступеню уніфікованість спогадів свідків подій вражає. Наратив, розказаний тисячами свідків трагедії, вбирає в себе численні стилістичні кліше. І ця внутрішня змістовна єдність, логічна послідовність викладених подій існують незалежно від факту, що респонденти мешкали на момент подій у різних регіонах країни (а на момент запису – ще й у різних державах), мали різний життєвий досвід і соціальний статус, а часовий проміжок, який відокремлював подію від дати запису інтерв'ю, варіювався від двадцяти до вісімдесяти років.

І це може означати тільки одне: події зими 1932–1933 рр. настільки вибивались із важких, кількох уже голодних попередніх років, настільки глибоко вразили кожну родину, адже забирали членів родин голодом і репресіями та руйнували самі родини, настільки змінили звичний традиційний і неспішний плін часу і хід подій, що фактично *викарбувалися* в індивідуальній пам'яті, – і цю пам'ять не могла перебити навіть Друга світова війна, жахлива за розмахом руйнувань та нищення людей.

Деінде спогади про повоєнний голод накладаються на спогади про Голодомор. Проте останнє часто не є перешкодою, бо зіставлення віку респондента із подією, про яку йдеться, допомагає відсікти спогади про голод 1946–1947 рр. Так, якщо респондент 1925 року народження згадує про те, як він намагався вижити і врятувати свою родину під час голоду, то очевидно, що мова йде уже про повоєнні події, коли він був уже дорослим. Варто звертати увагу також на термінологію – згадування про «активістів» повертає нас на початок 1930-х рр. Часто при описуванні шляхів виживання респонденти згадують про поїздки потягами на Західну Україну, що мало місце після війни, але було аж ніяк неможливим на початку 1930-х рр.

Нарешті, окреслимо контури масиву свідчень з точки зору обсягу, респондентів та змісту.

Усноісторичні джерела почали збиратись у розпал голоду, і першими респондентами ставали біженці з УСРР (на Західній Україні) або громадяни УСРР, а інтерв'юерами – західні журналісти; працівники, які поверталися з СРСР. Листи з України також можна віднести до цієї групи джерел.

Спогади, опубліковані у окупаційній періодичній пресі часів Другої світової війни стали другим етапом накопичення свідчень про голод.

Закінчення Другої світової війни знаменувало початок третього періоду формування усноісторичного масиву, коли біженці з УСРР фіксували свій та чужий наратив в нових для себе країнах проживання Європи, Австралії та Північної Америки.

Четвертий етап розпочався на поч. 1980-х рр. першим проектом Джеймса Мейса із записування усної історії для дослідження Роберта Конквеста про голод («Жнива скорботи»). Потреба звернення до усної історії була викликана відсутністю архівних джерел, які ще перебували на таємному зберіганні і були недоступні для дослідників. У ході другого усноісторичного проекту за участю Дж. Мейса (1986–1988) від очевидців голоду записувалися свідчення для Комісії конгресу США з дослідження голоду.

Фактичним продовженням цього періоду, тільки уже в умовах існування радянської України, стали проекти В. Маняка та Л. Коваленко-Маняк, В. Міщенко, В. Тимофєєва та інших сподвижників. Пік записування та публікації усної історії Голодомору припав на 2003 та 2008 роки (відповідно, 70-ті роковини та ініціатива Президента В. Ющенка щодо відзначення 75-их роковин трагедії).

Свідчення надавалися безпосередніми очевидцями голоду, які на момент голоду були дорослими або дітьми, або ж з нащадками очевидців за родинними спогадами. Виклад спогадів чоловіка, жінки та дитини переважно відрізняються за охопленням сфери викладу, емоційністю, логічністю та цілісністю викладу.

Особливістю масиву усної історії Голодомору є відсутність свідчень геноцидаріїв – тих, хто скоював злочин, а відтак – записів про їхні наміри чинити насилля та шляхи здійснення цього. Зібрано лише незначну кількість свідчень від ситуативних виконавців – сільської інтелігенції чи членів партії, яких включали до бригад із хлібозаготівель. Але, не будучи ідейними виконавцями, вони фактично не розкривають мотивів та механізмів цих дій. Натомість ми маємо історії жертв, яких прирікали на смерть, забираючи харчові запаси – і які переважно бажають оприлюднити історію свого болючого досвіду:

«Чому ж така щира оповідь? Та тому, що, як запевняють самі оповідачі, побачене і пережите в дитинстві мучить їх усе життя, не дає спокою, є нездоланне бажання виговоритись, бажання, щоб про його особисту кривду дізналися всі!»²⁴.

Спільною рисою свідчень (більшою мірою це стосується записаного у діаспорі наративу) є певний відсоток респондентів, які застерegli свою анонімність. Наприклад, з 1/3 тих, хто погодився надати свідчення Комісії конгресу США з дослідження голоду, 2/3 погодилися це зробити на умовах анонімності²⁵. Це пов'язано зі страхом нашкодити своїми спогадами проти радянського режиму родичам, які проживали в УРСР; або ж зі страхом, що при поверненні радянської влади остання буде карати за свідчення про голод.

Ядро наративу переважно є однаковим: життя до колективізації (за умови пам'яті про це чи родинних переказів); колективізація та розкуркулення, методи; створення колгоспу у селі, його вплив на життя родини; хлібозаготівлі, вилучення зерна наприкінці 1932 р. та обшуки і вилучення продуктів; намагання сховати продукти (за наявності спроби); поста-теї активістів, їхні дії; початок інтенсивного голодування; стра-тегії виживання; смертність в родині і в селі; патронати; за-кінчення голодування.

Наявна географічна диспропорція. Якщо свідчення зби-рали студенти великих вищих навчальних закладів, то, як правило, точки запису знаходяться або недалеко від місця навчання, або, спорадично, – в селах, звідки студенти були родом. Тобто тут слід враховувати, що відсутність даних усної історії з певної місцевості ще не означає, що регіон оминули загальноукраїнські тенденції зими 1932–1933 рр.

Суттєвою проблемою, яка перешкоджає повноцінному ви-користанню усного свідчення як джерела з історії Голодомору, є географічні параметри місця події. Часто запитання навіть не передбачали згадки про місце перебування свідка в мо-мент голоду. Передусім цей суттєвий недолік стосується не-формалізованих інтерв'ю, де, у кращому випадку, маємо лише приблизну вказівку на район чи область. Відтак нині немож-ливо співвіднести згадане в записах село із конкретним насе-леним пунктом, оскільки сіл з такою назвою могло бути кілька, чи навпаки – його не було в області чи районі, про які йшло-ся. Зміни адміністративних кордонів, перейменування, зник-нення та об'єднання сіл і районів також часто стоять на зава-ді чіткій локалізації населеного пункту.

Трапляються записи, в яких відомості про розвиток подій подано загалом, і вони, як результат, – не можуть бути вико-ристані в мікроісторії з прив'язкою до певної географічної ло-

кації. Натомість такі свідчення можуть лягти в основу досліджень з повсякденного життя, історії ідей, розвитку певних етнографічних явищ у межах більшої адміністративної одиниці (регіону чи держави, залежно від ступеня деталізації геолокації свідка під час згадуваних подій).

Загалом мусимо констатувати, що питання із обсягом переданих на архівне зберігання усної історичних джерел ще не до кінця вирішене. За даними української етнологині Валентини Борисенко, станом на 2007 рік було зібрано близько 40 тисяч свідчень²⁶. Історик Владислав Верстюк станом на 2008 рік наводить цифру в 200 тисяч²⁷. Дана цифра ще підлягає верифікації.

Близько 18,5 тисяч свідчень очевидців було опубліковано із кінця 1980-х рр. у періодичних, публіцистичних та наукових виданнях (обрахунки зроблені нами за трьома томами бібліографічного покажчика праць з Голодомору та іншими виданнями).

Отже, усна історія Голодомору була започаткована завдово до інституалізації наукового напрямку – коли жертви голоду прагнули розповісти про пережите, часто з метою вижити, отримати певну допомогу. Їхній наратив органічно доповнюється іншими джерелами особового походження (щоденники; спогади, записані власноруч пізніше; нотатки репортерів). Ми виділяємо п'ять етапів, в межах яких існувала своя специфіка записування усної історії від свідків та зовнішніх обставин.

Обрані до аналізу сім проблемних аспектів, що хвилюють дослідників, які використовують усну історію у своїх дослідженнях (співвідношення писемного джерела та усної історії; олюднення; здатність зберегти альтернативний до офіційного тоталітарного дискурсу наратив; вплив офіційної пам'яті на індивідуальну; вплив часу на індивідуальну пам'ять; травматичність події та специфіка пригадування; питання достовірності усної історичного джерела) засвідчують наявність в усній історії Голодомору подібних методологічних труднощів. Проте ми запропонували наше бачення впливу означених чинників на інтеграцію усної історії до досліджень Голодомору.

Накопичені рекомендації фахівців з усної історії допомагають краще зрозуміти уже записаний наратив про голод, адже, на жаль, знайомство організаторів експедицій з методичними засадами організації інтерв'ю часто було запізнілим. До того ж, переважно інтерв'ювання не було підтримано державою (а це означало відсутність засобів технічної фіксації оповіді та надавання матеріалів до установи, що могла би організувати їх повноцінне архівне зберігання).

Тяглисть процесу формування джерельної бази Голодомору з боку саме усної історії (відносна сталість оприлюднення свідчень у пресі чи у різного роду виданнях від самого 1933 р.), може слугувати підтвердженням автентичності наративу усної історії та укоріненості пам'яті про голод серед українців. У підсумку, історична наука на сьогодні володіє величезним масивом у кілька десятків (якщо не сотень) тисяч інтерв'ю та спогадів про голод (як опублікованих, так і тих, що знаходяться на архівному зберіганні).

Примітки:

1. Jessee Erin. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*. 2011. Vol.38. № 2. P.290.
2. Thompson Paul. The Voice of the Past: Oral History. Oxford [Eng.]; New York: Oxford University Press, 1978. P.30.
3. Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different. *The Oral History Reader*. Second Edition. Edited by Robert Perks and Alistair Thomson. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2006. P.37.
4. Про найбільш відомі винятки див.: Алексеев О. Видова класифікація селянських мемуарних джерел південної України ХХ століття. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць. Київ, 2021. Вип.163 (№ 6–7). Історичні науки. С.7–14. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=245>; Мемуари та щоденники. Ч.1. / Упоряд.: А. Бойко, С. Плохий / передмови: С. Плохий, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. 484 с. (Джерела з історії Південної України. Т.5. Кн.1).
5. Боряк Г. «Архівовид» в Україні 1934 – 1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені В.М. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Київ, 2013. С.15–17.
6. Боряк Г. «Архівовид» в Україні 1934 – 1960-х рр... С.15–17.
7. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* / за ред. Г.Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Українська асоціація усної історії; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С.173–174. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015267>
8. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма... С.174.
9. Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different ... P.37.

10. Огієнко В.І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип.6. С.145–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_160
11. Yow Valerie Raleigh. *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences*: 2nd Edition. Walnut Creek, Lanham; New York; Toronto, Oxford: Alta Mira Press, 2005. P.46–47.
12. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упоряд. Мицик Ю.А. Т.1. 2-е вид. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. С.93.
13. Abrams L. *Oral History Theory*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2010. P.122.
14. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ / В.К. Борисенко, О.М. Веселова, В.М. Даниленко та ін. / відп. ред. В.І. Марочко. Київ: Фенікс, 2008. С.258. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008467>
15. Білоусова А.Г. Дослідження правди. *Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947*. Дослідження, спогади, документи / ред. кол.: Нігочко І.І., Білоусова А.Г., Боряк Г.В. та ін. Державний комітет архівів України; Одеська обласна державна адміністрація; Державний архів Одеської області. Одеса, 2007. С.16.
16. Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. *Свобода*. 26 серпня 1933. URL: <https://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1933/Svoboda-1933-198.pdf>
17. Ключак В.В., Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років. За матеріалами Державного архіву Львівської області. 2-е вид., доп. Львів, 2008. С.152. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016308>
18. Там само ... С.154.
19. Білівненко С.М. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* / ред. кол.: Турченко Ф.Г., Чабаненко В.А., Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Тедесв О.С., Стадніченко О.О. (літ. ред.). Запорізька обласна державна адміністрація; Запорізький національний університет; Державний архів Запорізької області. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С.25. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008795>
20. Білівненко С.М. Методика збирання усних свідчень ... С.25.
21. Там само ... С.25.
22. Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив / за ред. о. Ю. Мицика; упорядн.: о. Ю. Мицик, А. Бойко, С. Таранець. Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Державний комітет архівів України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т.2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. С.9. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010370>

23. Іваннікова Людмила. Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації. *Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив* / упорядн.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто); Фундація ім. І. Багряного (США). Т.4. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С.16. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568>
24. Іваннікова Людмила. Усні меморати про голод ... С.14.
25. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. Т.IV. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. / виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький*. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С.277.
26. Борисенко В.К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: ВД «Стилос», 2007. С.22.
27. Верстюк В. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 25–26 вересня 2008 року. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С.31.

References:

1. Abrams L. (2010). *Oral History Theory*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group [in English].
2. Aliksiev, O. (2021). Vydova klasyfikatsiia selians'kykh memuarnykh dzherel pivdennoi Ukrainy XX stolittia [Typological classification of 20th century peasant memoir sources in southern Ukraine]. *Hileia: naukovyj visnyk: Zbirnyk naukovykh prats'* [Hileia: Scientific Bulletin], 163 (No 6–7), 7–14. URL: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=245> [in Ukrainian].
3. Bilivnenko, S.M. (2008). Metodyka zbyrannia usnykh svidchen' z istorii Holodomoru 1932–1933 rokiv. *Holodomor 1932–1933: zaporiz'kyj vymir*. Turchenko F.H., Chabanenko V.A., Ihnatusha O.M. etc. Zaporiz'ka oblasna derzhavna administratsiia; Zaporiz'kyj natsional'nyj universytet; Derzhavnyj arkhiv Zaporiz'koi oblasti. Zaporizhzhia: Prosvita, 25. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008795> [in Ukrainian].
4. Bilousova, L.H. (2007). Doslidzhennia pravdy. *Holodomory v Ukraini: Odes'ka oblast' 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Doslidzhennia, spohady, dokumenty*. Nitochko I.I., Bilousova L.H., Boriak H.V. etc. (ed.). Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Odes'ka oblasna derzhavna administratsiia; Derzhavnyj arkhiv Odes'koi oblasti. Odesa, 16 [in Ukrainian].

5. Boriak, H. (2013). «Arkhivotsyd» v Ukraini 1934–1960-kh rr. iak naslidok Holodomoru. *Holod v Ukraini u pershij polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv, 2–21 lystopada 2013 r. Instytut demohrafii ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni V.M. Ptukhy NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Kyivs'kyj natsional'nyj universtytet imeni Tarasa Shevchenka; Natsional'nyj universtytet «Kyievo-Mohylians'ka Akademiia». Kyiv, 15–17 [in Ukrainian].
6. Borysenko, V.K. (2007). Svicha pam'iaty: Usna istoriia pro he-notsyd ukrainsiv u 1932–1933 rokakh. Kyiv: VD «Stylos», 22 [in Ukrainian].
7. Ivannikova, L. (2007). Usni memoraty pro holod: problema pobutuvannia ta fiksatsii. *Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv*. Yu. Mytsyk, L. Ivannikova (ed.). Natsional'nyj universtytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universtytetu (Edmonton); Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto); Fundatsiia im. I. Bahrianoho (USA). Vol.4. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 14. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568> [in Ukrainian].
8. Jessee, Erin. (2011). The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*, 38 (2), 290 [in English]. Kis' O. (2010). Kolektyvna pam'iat' ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhino-chykh spohadiv pro Holodomor. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia iak teoriia, metod ta dzherelo*. H.H. Hrinchenko, N. Khanenko-Frizen (ed.). Ukrains'ka asotsiatsiia usnoi istorii; Kharkivs'kyj natsional'nyj universtytet im. V.N. Karazina. Kharkiv: PP «TORHSIN PLYuS», 173–174. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015267> [in Ukrainian].
9. Kliuvak, V.V., Kutsynda, V.I. (2008). Holhofa ukrains'koho narodu. Do 75-i richnytsi Holodomoru v Ukraini 1932–1933 rokiv. Za materialamy Derzhavnoho arkhivu L'vivs'koi oblasti. Edition 2. L'viv, 152. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016308> [in Ukrainian].
10. Memuary ta schodennyky. Part 1. (2005). A. Bojko, S. Plokhij (compilers); S. Plokhij, A. Bojko, V. Chop, V. Mil'chev (Preface). Zaporizhzhia: RA «Tandem-U». (Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Vol.5. Book 1) [in Ukrainian].
11. Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Misto Kyiv (2008). V.K. Borysenko, O.M. Veselova, V.M. Danylenko etc. (compilers); V.I. Marochko (ed.). Kyiv: Feniks, 258. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008467> [in Ukrainian].
12. Ochevydtsi rozpovidaiut' pro strakhittia holodu na Ukraini. (1933). *Svoboda*. 26 August URL: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1933/Svoboda-1933-198.pdf> [in Ukrainian].
13. Ohienko, V.I. (2013). Istorychna travma Holodomoru: problema, hipoteza ta metodolohiia doslidzhennia [Historical trauma of the Holodomor: problem, hypothesis and methodology

- of research]. *Natsional'na ta istorychna pam'iat'* [National and Historical Memory], 6, 145–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_16 [in Ukrainian].
14. Portelli, Alessandro. (2006). What Makes Oral History Different. *The Oral History Reader*. R. Perks, A. Thomson (ed.). 2 Edition. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 37 [in English].
 15. Thompson, Paul. (1978). *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford [Eng.]; New York: Oxford University Press, 30 [in English].
 16. Ukrains'kyj holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv (2005). Yu. Mytsyk (compiler). Second edition. Vol.1. Kyiv: Vydavnychyj dim «Kyievo-Mohylians'ka Akademiia», 8 [in Ukrainian].
 17. Ukrains'kyj holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv (2004). o. Yu. Mytsyk (ed.); Yu. Mytsyk, A. Bojko, S. Taranets' (compilers). *Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton); Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto). Vol.2. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 9. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010370> [in Ukrainian].*
 18. Verstiuk, V. (2009). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini – henotsyd ukrains'koho narodu. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka: materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii*. Kyiv, September 25–26, 2008. Kyiv: Vydavnychyj dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 31 [in Ukrainian].
 19. Yow, Valerie Raleigh. (2005). *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences: 2nd Edition*. Walnut Creek, Lanham; New York; Toronto, Oxford: Alta Mira Press, 46–47 [in English].
 20. Zvit Konhresovo-prezidents'koi Komisii SShA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 pp. v Ukraini [Report of the US Congressional-Presidential Commission on the Study of the Great Famine, 1932–1933 pp.] (2008). Vol.IV. *Velykyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV vol. Dz. Mejs (CEO), S.V. Kul'chyts'kyj (ed.)*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2008, 277.

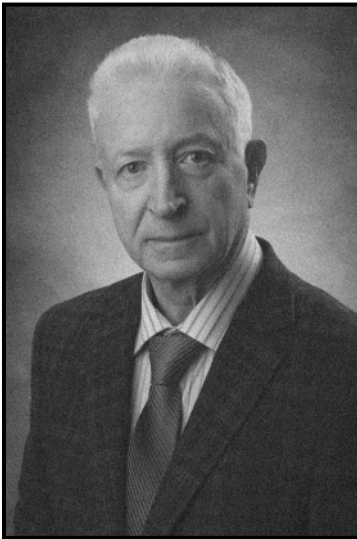
Отримано: 9.08.2022

AD MEMORIAM

Сергій Копилов

(Кам'янець-Подільський)

ВОЛОДИМИР ПРОКОПОВИЧ ГАЗІН
(1936, 24 серпня — 2021, 13 жовтня)

Осінній днем 13 жовтня після тривалої хвороби на 86-році життя відійшов у вічність відомий український історик-германіст, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член редакційної колегії нашого збірника наукових праць Володимир Прокопович Газін. Він належав до кола тих знакових постатей, які формували в очах студентів обличчя історичного факультету упродовж другої половини 1970-х – початку 2020-х рр.

Його наукові інтереси визначилися ще в роки студентського навчання у Чернівецькому державному університеті, де під керівництвом доцента Івана Теодоровича він виконував дипломну роботу на тему «Боротьба НДР за возз'єднання Німеччини (1949-1955 рр.)». В аспірантурі розпочав досліджувати зовнішню політику та економічне життя Ваймарської республіки. Опрацював масиви джерел, зокрема тогочасну німецьку пресу. У 1979 р. захистив кандидатську, а в 2001 р. – докторську дисертації. До речі, був єдиним доктором історичних наук зі спеціальності «Всесвітня історія» в університетах Хмельницької області. Надалі зосередився на проблематиці сучасних міжнародних відносин та світового порядку.

Талант В. Газіна як авторитетного педагога розкрився, насамперед, в процесі викладання нормативного курсу «Новітня

історія країн Європи та Америки після Другої світової війни». Читав спеціалізовані курси «Історія Німеччини», «Міжнародні відносини сучасності» та «Україна у світовому інтеграційному процесі». Підготував у співавторстві з С. Копиловим цикл підручників і навчальних книг з історії Європи та Америки у хронологічному діапазоні від 1918 р. до початку XXI ст., які витримали кілька видань і отримали високу оцінку у фахівців, вчителів історії та студентів.

Будучи послідовним прихильником свободолюбства ліберальної демократії, не втомлювався переконувати інших у перевагах такої політичної системи. Володіючи блискучою пам'яттю та оперуючи численними фактами, наводив аргументи, будував історичні паралелі, конструював логічні докази. При цьому, до кінця вірний ідеї, ніколи не нав'язував своєї точки зору, не гарячкував і не сперечався у разі, якщо співбесідник не сприймав його переконань. Але й не розчаровувався й продовжував наполегливо популяризувати, насамперед серед молоді, ліберально-демократичну модель організації суспільства.

Активна громадянська позиція «червоною ниткою» простежувалася у лекціях, що вражали студентів стрункістю і аргументованістю викладу, чіткістю суджень і висновків, та на семінарах професора В. Газіна, його виступах на конференціях та урочистостях, в публічних дискусіях та приватних бесідах. Регулярні дописи у формі об'ємних аналітичних роздумів над уроками історії на шпальтах провідних українських медіа («Дзеркало тижня», «День») зумовили розширення читацької аудиторії науковця до десятків тисяч осіб. Найзначніші з них (49 статей) автор опублікував 2019 р. у збірці «Історія в дзеркалі журналістики». Відтак, Володимир Прокопович був найпублічнішим істориком серед викладачів історичного факультету.

Завжди виважений і толерантний, доступний та відвертий, послідовний і принциповий. Саме такий образ особистості Володимира Газіна закарбувався у пам'яті колег та учнів. Спочивайте з миром!

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**ВИПУСК 10
НА ПОШАНУ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК
О. Б. ГОЛОВКА**

Підписано до друку 20.12.2022 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 24,2. Обл.-вид. арк. 26,7.
Тираж 60. Зам. № 1010.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано у Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.